

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI
YAKINÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE NEŞRİYATIN
DENETİM VE KONTROLÜ:
“ENCÜMEN-İ TEFTİŞ VE MUAYENE”

Burcu BURNAZ KABAKCI

2502170409

TEZ DANIŞMANI
DOÇ. DR. Neriman ERSOY HACİSALİHOĞLU

İSTANBUL - 2024

ÖZ

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE NEŞRİYATIN DENETİM VE KONTROLÜ: “ENCÜMEN-İ TEFTİŞ VE MUAYENE”

BURCU BURNAZ KABAKCI

Yayın faaliyetleri, tüm modernleşme süreçlerinde olduğu gibi muhafazakârlıkla karakterize edilen Osmanlı modernleşmesinde de oldukça önemli bir işlev görmüştür. Matbuat ve neşriyat, modernleşmenin bir yandan taşıyıcılığını yapmış, diğer yandan ise bilhassa Osmanlı Devleti özelinde siyasal iktidar ile toplumsal ve uluslararası aktörler arasındaki mücadelenin başat alanlarından biri olmuştur. Bu nedenle, 19. yüzyıl boyunca giderek canlanan ve çeşitlenen yayın faaliyetleri, Osmanlı modernleşmesinin özgün koşullarına bağlı olarak devlet eliyle bir dizi müdahaleye maruz kalmıştır. Böylece, söz konusu faaliyetler merkezî devlet iktidarının tesis ettiği bürokratik bir süzgeçten geçirilmiş ve tedricen kurumsallaşan bir denetime tabi tutulmuştur.

Osmanlı Devleti siyasi, toplumsal, ahlaki ve dinî birtakım gerekçeler öne sürerek İmparatorluk dâhilinde olduğu gibi haricinde de pek çok yayına müdahale girişiminde bulunmuştur. Bu müdahalelerin icrası için Maarif Nezareti bünyesinde oluşturulan Encümen-i Teftiş ve Muayene, matbuat ve neşriyatın denetim ve kontrolünün sistemleştirilmesine matuf bürokratik bir aygıt olarak teşekkül etmiştir. Bu çalışmada, II. Abdülhamid dönemi ve sonrasında genellikle sansür faaliyeti öne çıkarılarak tahkir ve tezyif edilen Teftiş ve Muayene Heyeti; matbuat ve neşriyat hayatını düzenlemek üzere yerine getirdiği denetim, tashih, ruhsat itası ve himaye vazifeleri ihmal edilmeden, Osmanlı muhafazakâr modernleşme tecrübesi bağlamında ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Encümen-i Teftiş ve Muayene, II. Abdülhamid, sansür, kitap denetimi, muhafazakâr modernleşme, matbuat ve neşriyat

ABSTRACT

SUPERVISION AND CONTROL OF PUBLISHING DURING THE REIGN OF ABDULHAMID II: “INSPECTION AND SUPERVISION COMMITTEE”

BURCU BURNAZ KABAKCI

Publishing activities played a very important function in the Ottoman modernization, which was characterized by conservatism, as in all modernization processes. On the one hand, printing and publishing acted as carriers of modernization, and on the other hand, they became one of the main areas of the struggle between political power and social and international actors, especially in the Ottoman Empire. For this reason, the publishing activities, which gradually revived and diversified throughout the nineteenth century, were subjected to a series of interventions by the state depending on the specific conditions of Ottoman modernization. Thus, these activities were subjected to a bureaucratic filter established by the central state power and subjected to a gradually institutionalized control.

The Ottoman Empire, putting forward a number of political, social, moral and religious reasons, attempted to intervene in many publications both within and outside the Empire. Inspection and Supervision Committee (*Encümen-i Teftiş ve Muayene*), which was established within the Ministry of Education for the execution of these interventions, was used as a bureaucratic apparatus aimed at institutionalizing the supervision and control of printing and publishing. In this study, this Committee, which is generally insulted and ridiculed during and after the reign of Abdulhamid II due to the censorship activities it carried out, is discussed in the context of the Ottoman conservative modernization experience, without neglecting the Committee's duties of inspection, proofreading, licensing, and patronage it fulfilled in order to regulate the press and publication life.

Keywords: Inspection and Supervision Committee, reign of Abdulhamid II, censorship, control of the books, conservative modernization, press and publication

ÖNSÖZ

19. yüzyıl Osmanlı matbuat ve neşriyat hayatının en önemli denetim aygıtlarından olan ve basın hariç her türlü yayının kontrolünden sorumlu sayılan Encümen-i Teftiş ve Muayene, Osmanlı matbuat ve neşriyat tarihi açısından son derece mühim olmasına rağmen, hakkında teferruatlı bir araştırma bulunmamaktadır. Bu husustaki farkındalığım, doktora ders döneminde danışman hocam Doç. Dr. Neriman Ersoy Hacısalihoğlu'nun bir makale denemesi yapmamız konusundaki teşvikleri sayesinde oluşmuştur.

II. Abdülhamid döneminde yayımlanan kitapların denetimi ile ilgili merakım, söz konusu makale denemesinin hazırlık aşamasında belirginleşti. O süreçte, matbuat ve neşriyat denetimiyle ilgili her kitabın, makale veya ansiklopedi maddesinin kitap sansürü konusunda Encümen-i Teftiş ve Muayene adlı bir merkezi işaret ettiğini gördüm. Kitap denetimi veya sansürü ile ilişkili her çalışmada anılan ve önemi vurgulanan bu kuruma ilgim, kurum hakkında detaylı bilgiye ulaşamadıkça daha da arttı. Bu duruma çok önceden işaret etmiş olan Prof. Dr. Ali Birinci'nin "Osmanlı Devleti'nde Matbuat ve Neşriyat Yasakları Tarihine Medhal" başlıklı makalesindeki şu tespitlerini okuduğumda doktora tezimin konusu da netleşmiş oldu:

"Encümen-i Teftiş ve Muayene, matbuat ve neşriyat hayatının çok geliştiği ve bu arada yurt dışından kitap ithalinin arttığı bir safhada kurulan ve II. Meşrutiyet'in ilânına (24 Temmuz 1908) kadar faaliyette bulunan en mühim ve en çok tartışılan bir kurum olmuştur. Hakkında zamanımıza kadar hep menfi yorumlar yapılmış ve henüz ne yazık ki müstakil ve etraflı bir araştırma yapılmamıştır. Halbuki gerek mensupları ve gerekse icraatı bakımından dikkate değer bir tarihi bulunmaktadır. Bu bakımdan hakkındaki yorumlar sağlam bilgilere dayanmamaktadır".

Bu alanda yapılması gereken bir araştırma, önemi ve gerekliliği noktasında beni entelektüel anlamda teşvik ve motive ederek heyecanlandırmıştı. Ancak konu ile ilgili Osmanlı arşiv belgeleri ve Osmanlı Devlet Salnameleri dışında kaynak niteliğinde kapsamlı bir çalışmanın bulunmamasının ne gibi zorlukları olabileceğini hesaba katmamıştım. Konuyla ilgili arşiv belgelerinin dağınıklığı, tasnif sorunları, Encümen-i Teftiş ve Muayene hakkında arşivlerde müstakil bir defter veya dosyaya ulaşılamayışı gibi nedenlere ek olarak araştırma sürecimin küresel salgına denk gelmesi ile de kütüphane ve arşivlere fiziki erişimin kısıtlanması araştırma sürecimin bir müddet uzamasına neden oldu.

Lisansüstü öğrenimim boyunca desteğini daima hissettiğim, tez çalışmamın planlanmasından sonuna dek her aşamasında göstermiş olduğu ilgi ve hassasiyet için kıymetli danışman hocam Doç. Dr. Neriman Ersoy Hacısalihoğlu'na özel teşekkürlerimi sunuyorum.

Çalışmamın başından itibaren tecrübeleri ile tezin olgunlaşmasına katkı sağlayan Tez İzleme Komitesi üyelerinden Prof. Dr. Filiz Dığıroğlu ve tüm destek ve kritik yönlendirmelerinden dolayı Dr. Öğr. Üyesi Adem Korkmaz hocalarıma çok teşekkür ederim.

Bu tezin tamamlanmasında, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans ve Doktora programlarında aldığım eğitimin önemi büyüktür. Bu bakımdan tüm bölüm hocalarıma katkılarından dolayı teşekkürü bir borç biliyorum.

Bu zorlu süreçte beni cesaretlendiren, desteklerini benden esirgemeyen pek çok isim oldu. Burada hepsini ayrı ayrı saymam mümkün değil ancak birkaçını özellikle anmak isterim. Öncelikle Sayın Prof. Dr. Ali Birinci'ye konunun önemine yaptığı vurgu ve ufuk açıcı yönlendirmeleri sebebiyle müteşekkirdiğimi ifade etmeliyim.

Lisans üstü eğitimime başlamam ve devam etmem noktasında teşviklerini asla unutmayacağım değerli Prof. Dr. İsmail Coşkun'a minnettar olduğumu da hassaten belirtmek isterim.

Tez dönemimde ihmal ettiğim sevgili aileme, akraba ve arkadaşlarıma, “hâlâ bitmedi mi?” diyerek *itici* güçlerini sürekli üzerimde hissettirdikleri için ne kadar teşekkür etsem azdır. Fedakârlığı, tahammülü ve maddi, manevi desteği olmasa asla bitemeyecek olan bu çalışma için en büyük teşekkürü elbette sevgili Enes Kabakcı'ya ediyorum.

BURCU BURNAZ KABAKCI

İSTANBUL, 2024

İÇİNDEKİLER

ÖZ	ii
ABSTRACT	iii
ÖNSÖZ	iv
İÇİNDEKİLER	vi
TABLO, GÖRSEL VE GRAFİK LİSTELERİ	x
KISALTMALAR	xiv
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

1. OSMANLI MATBUAT VE NEŞRİYAT HAYATINDA NİZAM VE MUHAFAZA 17

1.1. Yayın Hayatının Tanzimi	17
1.1.1. 1857 Matbaa/Telif Nizamnamesi: İlk Prensipler	19
1.1.2. 1864 Matbuat Nizamnamesi: Uyarlama Deneyimi	23
1.1.3. 1867 Kararname-i Âlî: <i>Âlî Tedbirler</i>	26
1.1.4. 1870 Telif ve Tercüme Nizamnamesi: Telif Hakkı	29
1.1.5. 1888 Matbaalar Nizamnamesi ve Beynelmilel Tepkiler	31
1.1.6. 1894 Matbaalar ve Kitapçılar Hakkında Nizamname	33
1.2. Yayın Hayatının Denetmenleri	36
1.2.1. Meclis-i Maarif	36
1.2.2. Encümen-i Dâniş	38

1.2.3. Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye	40
1.2.4. Tercüme Cemiyeti/Telif ve Tercüme Dairesi	44
1.2.5. Matbuat İdaresi	47
1.2.6. Telif ve Tercüme Müdürlüğü	50
1.3. Hamidyen Muhafaza: Encümen-i Teftiş ve Muayene	55
1.3.1. Teşekkül Gerekçesi: <i>Akademiden Sansür Heyetine</i>	55
1.3.2. Encümen-i Teftiş ve Muayene Nizamnamesi	60
1.3.3. Encümenin Görevleri ve Sınırlarının Belirlenmesi	64
1.3.4. Kurucu Üyeler	71
1.4. Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin Kurumsallaşması	75
1.4.1. Riyaset: Başkanların “Sicil” ve Faaliyetleri	75
1.4.1.1. Ahmed Hamdi Efendi (Şirvanî)	77
1.4.1.2. Selim Sabit Efendi	80
1.4.1.3. Ahmed Arifi Bey	82
1.4.1.4. Mehmed Naim (Fraşeri) Bey	84
1.4.1.5. Abdullah Hasib Efendi	88
1.4.1.6. Mehmed Zihni Efendi	97
1.4.2. Başkanlık Dönemlerine Göre Teşkilat Yapısı	101
1.4.3. Taksimat ve İhtisaslaşma	113
1.4.4. “Mülga Encümen” ve Memurların Yeniden İstihdamı	118

İKİNCİ BÖLÜM

2. ENCÜMEN-İ TEFTİŞ VE MUAYENE’NİN MATBUATA MÜDAHALESİ	125
2.1. Yurt İçi Yayınlara Müdahale	125
2.1.1. Teftiş ve Muayene Heyeti’nin Denetleme Faaliyetleri	134
2.1.2. Dâhilî Muhafaza Yöntemi Olarak Tedbir	145

2.1.2.1. Matbaalara Yönelik Tedbirler	145
2.1.2.2. Gümrük ve Postanelerde Alınan Tedbirler	148
2.1.2.3. Okullarla İlgili Tedbirler	151
2.1.2.4. Umuma Açık Mekânlara Dair Tedbirler	155
2.1.3. Yasaklar: Basım Talebi Reddedilen Kitap ve Risaleler	156
2.1.4. “Muzır ve Memnu” Yayınların Cetvelleri: <i>Kütüb-i Muzır</i>	165
2.1.5. Neşri ve Tedavülü Yasaklanan Matbuat	171
2.1.6. İhrak ve İmha: Usul ve Gerekçeler	188
2.2. Yurt Dışı Yayınlara Müdahalenin <i>Sınırları</i>	205
2.2.1. ‘Sınır’ Tanımayan Matbuat ve Neşriyat	205
2.2.2. Haricî Matbuata Bürokratik Yaptırımlar: Takip, Tekzip ve Men	208
2.2.3. ‘Sınırları Zorlayan’ Matbuat: Yasaklanan İthal Kitaplar	215
2.2.4. Hariçten Gelen Görsel Fesat: Matbu İşler	228

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. RUHSATLI MATBUAT VE NEŞRİYAT (1876-1893)	252
3.1. Yayın Hayatının Panoraması	252
3.1.1. Ruhsat Kapısından Geçmek	252
3.1.2. Bibliyografik Bir Belge Olarak “Cetvel/Fihrist”	258
3.1.3. Yayın Hayatının Envanteri: “Cedvel-i Mahsus”	262
3.2. Ruhsat Verilen Eserlerin Tasnifi ve Analizi	265
3.2.1. Dinî Kitaplar	265
3.2.2. Hukuk İlmi, Kanun ve Nizam Kitapları	269
3.2.3. Bilimsel ve Teknik Kitaplar	271
3.2.4. Dil Kitapları	283
3.2.5. Edebiyat Kitapları	295

SONUÇ	311
BİBLİYOGRAFYA	316
EKLER	349
ÖZGEÇMİŞ	372

TABLO, GÖRSEL VE GRAFİK LİSTELERİ

TABLolar LİSTESİ

TABLO 1.1.	Kuruluş İradesine Göre Encümen-i Teftiş ve Muayene Ekibi	74
TABLO 1.2.	Encümen-i Teftiş ve Muayene Yıllarında Maarif Bakanları	76
TABLO 1.3.	Encümen-i Teftiş ve Muayene Başkanları	76
TABLO 1.4.	Ahmed Hamdi Efendi'nin Ekibi	104
TABLO 1.5.	Mehmed Naim Efendi'nin Ekibi	105
TABLO 1.6.	Abdullah Hasib Efendi'nin Ekibi	107
TABLO 1.7.	Hacı Mehmed Zihni Efendi'nin Ekibi	109
TABLO 1.8.	Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin Üç Heyete Taksimi	116
TABLO 1.9.	Tasfiye Edilenler ve Gerekçeleri	118
TABLO 3.1.	Ahmet Mithat Efendi'nin Romanları	302
TABLO 3.2.	Hikâye Türündeki Yayınların Örnek Listesi	303
TABLO 3.3.	Diğer Kategorisinde Bulunan Eserlerin Örnek Listesi	304
TABLO 3.4.	Tiyatro Türüne Örnek Liste	307
TABLO 3.5.	Nazım ve Usul Kitaplarına Örnek Liste	308
TABLO 3.6.	Çeşitli Tasnifine Örnek Liste	309

GÖRSELLER LİSTESİ

GÖRSEL 1.1.	“Sarf-ı Osmani” Kitabından Kelime Avı Örnekleri	92
GÖRSEL 2.1.	Kütüb-i Muzırca Cetveli	166
GÖRSEL 2.2.	Encümenin İmha Kararı	194
GÖRSEL 2.3.	Defter Kapağı “Kudüs’ün Türklerden Alınmasının Tasviri”	199
GÖRSEL 2.4.	Maarif Müfettişleri Tarafından Yakalanan Yasak Kitaplar	203
GÖRSEL 2.5.	Yasaklanan <i>Turquie</i> Kitabından “Sultanın Hamamı”	220
GÖRSEL 2.6.	Yasaklanan <i>Turquie</i> Kitabından “Türk Kadınlarının Hamamı”	221
GÖRSEL 2.7.	Yasaklanmış “Kerbela” Tasviri	231
GÖRSEL 2.8.	Yasaklanmış “Peygamber Tasvirlerine” Örnekler	232
GÖRSEL 2.9.	Sigara Kağıtları ve Kibrit Kutuları Üzerinde Bulunan ve Yasaklanan Bazı Görseller	235
GÖRSEL 2.10.	Yasaklanan Bir Takvim	237
GÖRSEL 2.11.	Yasaklanan Propaganda Kartpostallarına Örnek	238
GÖRSEL 2.12.	Yasaklanan “Rus Hanedanlığı Resimleri”	239
GÖRSEL 2.13.	“Balkan Şibh-i Ceziresinde Bulunan Slavları Müslüman Boyunduruğu Altından Tahlis Eden Kahramanlar Serlevhalı Resim”	240
GÖRSEL 2.14.	“İstanbul’dan Selam” Adlı Bir Kartpostal	242
GÖRSEL 2.15.	Yasaklanan Sigara Kâğıdı Örneği	243
GÖRSEL 2.16.	Filles d’Orient (Şarkın Kızları) Kitabından Bir Sayfa	243
GÖRSEL 2.17.	“Hasta Adam” Tasvirli Karikatür	245
GÖRSEL 2.18.	“Gazi Sultan Abdülhamid’e Yapılan Operasyon” Karikatürü	246

GÖRSEL 2.19.	“Türkiye’yi (Hindi) Parçalama” Adlı Karikatür	247
GÖRSEL 2.20.	Yasaklanan Karikatürlere Bir Örnek	248
GÖRSEL 2.21.	“Sultanı Ziyaret” Başlıklı Bir Karikatür	249
GÖRSEL 2.22.	Yasaklanan Bir Albüm: “Yunanistan Hürriyeti Kahramanları”	250
GÖRSEL 2.23.	Yasaklanan Alegorik Bir Temsil	251
GÖRSEL 3.1.	Ruhsat Talebine Bir Örnek	255

GRAFİKLER

GRAFİK 2.1.	Ruhsatı Verilen ve Reddedilen Yayınların Oranları	159
GRAFİK 3.1.	Alanlarına Göre Kitapların Dağılımı	264
GRAFİK 3.2.	Yayın Türlerinin Dağılımı	264
GRAFİK 3.3.	Kitapların Dillerine Göre Dağılımı	265
GRAFİK 3.4.	Dinî Yayınların Dillere Göre Dağılımı	266
GRAFİK 3.5.	Hukuk, Kanun ve Nizam İçerikli Yayınların Dağılımı	269
GRAFİK 3.6.	Bilimsel Yayınların Türü	271
GRAFİK 3.7.	Bilimsel Yayınların Dillere Göre Oranı	272
GRAFİK 3.8.	Bilimsel ve Teknik Yayınların Konu Tasnifi	274
GRAFİK 3.9.	Dil Kitaplarının Dili	284
GRAFİK 3.10.	Dil Kitaplarının Konu Tasnifi	285
GRAFİK 3.11.	Gramer Kitaplarının Türü	286
GRAFİK 3.12.	Gramer Kitaplarının Dili	286

GRAFİK 3.13.	Okuma Kitaplarının Dili	288
GRAFİK 3.14.	Lügat, Lisan ve Usul Kitaplarının Tasnifi	290
GRAFİK 3.15.	Lügat, Lisan ve Usul Kitaplarının Dili	291
GRAFİK 3.16.	Söz ve Yazı Sanatları	292
GRAFİK 3.17.	Söz ve Yazı Sanatlarının Dili	293
GRAFİK 3.18.	Edebiyat Kitaplarının Dili	296
GRAFİK 3.19.	Edebiyat Kitaplarının Yayın Türü	296
GRAFİK 3.20.	Edebiyat Kitaplarının Tasnifi	298
GRAFİK 3.21.	Roman ve Hikâyelerin Dili	299
GRAFİK 3.22.	Roman ve Hikâye Oranları	301

KISALTMALAR LİSTESİ

A.b.	Aynı Belge
(A.).d.	Sadaret Defterleri
Akt.	Aktaran
A.MKT.MVL	Sadaret Mektûbi Kalemî Meclis-i Vala Evrakı
A.AMD	Sadaret Amedi Kalemî Evrakı
A.DVN	Sadaret Divan (Beylikçi) Kalemî Evrakı
A.DVN.MHM.d	Bab-1 Asafî Divan-ı Hümayun Mühimme Kalemî Defterleri
A.DVNS.MHM.d	Bab-1 Asafî Divan-ı Hümayun Sicilleri Mühimme Defterleri
A.e.	Aynı eser
A.g.e.	Adı geçen eser
A.g.m.	Adı geçen makale
A.g.t.	Adı geçen tez
A.MKT	Sadaret Mektubi Kalemî Evrakı
A.MKT.DV	Sadaret Mektubi Kalemî Deavi Evrakı
A.MKT.MHM	Sadaret Mektubi Mühimme Kalemî Evrakı
A.MKT.MVL	Sadaret Mektubi Kalemî Meclis-i Vala Evrakı
A.MKT.NZD	Sadaret Mektubi Kalemî Nezaret ve Deva'ir Evrakı
A.MKT.ŞD	Sadaret Mektubi Şura-yı Devlet Evrakı
A.MKT.UM	Sadaret Mektubi Kalemî Umum Vilayat Evrakı

A.mlf.	Aynı Müellif
A.TŞF	Sadaret Teşrifat Kalemi Evrakı
BEO	Babıali Evrak Odası Evrakı
BEO.AYN.d	Babıali Evrak Odası Ayniyat Defterleri
BEO.VGG.d	Babıali Evrak Odası Vilayet Gelen-Giden Defterleri
Bkz.	Bakınız
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.	Cilt
C.MF	Cevdet Maarif
C.ADL	Cevdet Adliye
C.DH	Cevdet Dâhiliye
C.ML	Cevdet Maliye
C.NF	Cevdet Nafia
C.ZB	Cevdet Zabtiye
Çev.	Çeviren
DH.EUM, 1.ŞB	Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Birinci Şube
DH.EUM.THR	Dâhiliye Emniyet-i Umumiye Tahrirat Kalemi Evrakı
DH.EUM.VRK	Dâhiliye Emniyet-i Umumiye Evrak Odası Kalemi Evrakı
DH.İD	Dâhiliye Nezareti İdare Evrakı
DH.KMS	Dâhiliye Nezareti Kalem-i Mahsus evrakı
DH.MKT	Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemi

DH.MUİ	Dâhiliye Muhaberat-ı Umumiye İdaresi Evrakı
DH.SAİD.d	Dâhiliye Nezareti Sicill-i Ahvâl Komisyonu Defterleri
DH.ŞFR	Dâhiliye Nezareti Şifre Evrakı
DH.TMIK	Dâhiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Ed.	Editör
Haz.	Hazırlayan
H.	Hicrî Takvim
HR.İD	Hariciye Nezareti İdare
HR.MKT	Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi Evrakı
HR.SFR.1	Hariciye Nezareti Petersburg Sefareti
HR.SFR.3	Hariciye Nezareti Londra Sefareti
HR.SFR.4	Hariciye Nezareti Paris Sefareti
HR.SFR.04	Hariciye Nezareti Sofya Sefareti
HR.SYS	Hariciye Nezareti Siyasi
HR.TH	Hariciye Tahrirat
HR.TO	Hariciye Nezareti Tercüme Odası Evrakı
İ.AZN	İrade Adliye ve Mezahib
İ.DH	İrade Dâhiliye
İ.DUİT	İrade Dosya Usulü
İ.HR	İrade Hariciye

İ.MF	İrade Maarif
İ.MMS	İrade Meclis-i Mahsus
İ.MSM	İrade Mesail-i Mühimme
İ.MTZ.(04)	İrade Eyalet-i Mümtaze Bulgaristan
İ.MTZ.GR	İrade Eyalet-i Mümtaze Girit
İ.MVL	İrade Meclis-i Vala
İ.ŞD	İrade Şûrâ-yı Devlet
İ.ŞD	İrade Şûrâ-yı Devlet
İA	Millî Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi
M.	Miladi
MAD	Maliyeden Müdevver Defterler
MB.İ	Mabeyn İrade
MF.İBT	Maarif Nezareti Tedrisat-ı İbtidaiye Kalemi
MF.MKT	Maarif Nezareti Mektubi Kalemi Evrakı
MF.TTD	Maarif Nezareti Telif Tercüme Dairesi Evrakı
ML.MSF.d	Masârifât Muhasebeciliği Defterleri
MV	Meclis-i Vükela Mazbataları
MVL	Meclis-i Vala Evrakı
R.	Rûmî Takvim
s.	Sayfa
ŞD	Şûrâ-yı Devlet Evrakı

T	Ticaret Nafia, Ziraat, Orman, Meadin Nezaretlerine ait Evrak
TALİD	Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
TFR.I.MN	Rumeli Müfettişliği Manastır Evrakı
TTEM	Türk Tarih Encümeni Mecmuası
TTK	Türk Tarih Kurumu
Y.	Yıl
Yay.Haz.	Yayına Hazırlayan
Y.A.HUS	Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı
Y.A.RES	Yıldız Sadaret Resmî Maruzat Evrakı
Y.EE	Yıldız Esas Evrakı
Y.EE.d	Yıldız Esas Defterler
Y.MTV	Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı
Y.PRK.A	Yıldız Perakende Evrakı Sadaret Maruzatı
Y.PRK.ASK	Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat
Y.PRK.AZJ	Yıldız Perakende Evrakı Arzuhâl Jurnal
Y.PRK.AZN	Yıldız Perakende Evrakı Adliye ve Mezahib Nezareti Maruzatı
Y.PRK.BŞK	Yıldız Perakende Evrakı Mâbeyn Başkitabeti
Y.PRK.DH	Yıldız Perakende Evrakı Dâhiliye Nezareti Maruzatı
Y.PRK.EŞA	Yıldız Perakende Evrakı Elçilik Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik
Y.PRK.HR	Yıldız Perakende Evrakı Hariciye Nezareti Maruzatı

Y.PRK.KOM	Yıldız Perakende Evrakı Komisyonlar Maruzatı
Y.PRK.MF	Yıldız Perakende Evrakı Maarif Nezareti Maruzatı
Y.PRK.ML	Yıldız Perakende Evrakı Evrakı Maliye Nezareti Maruzatı
Y.PRK.MK	Yıldız Perakende Evrakı Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği
Y.PRK.MŞ	Yıldız Perakende Evrakı Meşihat Dairesi Maruzatı
Y.PRK.MYD	Yıldız Perakende Evrakı Yaveran ve Maiyyet-i Seniyye Erkanı Harbiye Dairesi
Y.PRK.OMZ	Yıldız Perakende Evrakı Orman, Maadin ve Ziraat Nezareti Maruzatı
Y.PRK.SRN	Yıldız Perakende Evrakı Serkurenalık Evrakı
Y.PRK.TKM	Yıldız Perakende Evrakı Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği
Y.PRK.ŞH	Yıldız Perakende Evrakı Şehremaneti Maruzatı
Y.PRK.ZB	Yıldız Perakende Evrakı Zabtiye Nezareti Maruzatı
ZB	Zabtiye Nezareti Maruzatı

GİRİŞ

19. yüzyıl, Osmanlı Devleti için sosyal, politik, ekonomik ve özellikle kültürel olarak bir değişim ve yenileşme dönemidir. Bu değişim ve yenileşmenin yayın hayatı açısından temelleri özellikle Osmanlı topraklarında matbaanın devlet aracılığıyla kullanılmaya başlamasıyla atılmıştır. İlk Türk matbaasının faaliyete geçmesi ile bilginin basılabilir, çoğaltılabilir ve erişilebilir hâle gelmesi mümkün olmuş, böylece kitap, Osmanlı toplumu açısından sosyokültürel bir olgu hüviyeti kazanmaya başlamıştır¹.

Osmanlı Devleti'nde matbu hayatın kontrolü meselesi doğal olarak matbaanın kuruluşuyla eş zamanlı gündeme gelmiştir, ancak öncesinde el yazma eserler üzerinde nispeten uygulanan bir denetimin varlığından da söz etmek mümkündür. Örneğin 16. yüzyıldan itibaren müneccim kitaplarının veya itikada aykırı eserlerin halk arasında dolaşımının yasaklandığı görülmektedir². 18. yüzyılda ise dinî kitaplar dışında lügat, mantık, hikmet³, coğrafya ve tarih konulu kitapların matbaada basımına izin verilmesinin hemen akabinde bir tashih komisyonunun oluşturulması, görece iptidai denetimler arasında sayılabilir⁴. Bu tarihlerde *kutsal* koruma kaygısı ile başlayan denetim, bilginin yayılımını hızlandıran araçların çoğalması ve kaygıların boyutunun değişmesi ile çok daha sistematik bir şekilde tatbik edilmeye başlamıştır⁵.

¹ Matbaa-i Amire, 5 Temmuz 1727'de Padişah III. Ahmed'in fermanı ile bir padişahlık matbaası olarak kurulmuştur. Franz Babinger, "18. Yüzyılda İstanbul'da Kitabiyat", **Müteferrika ve Osmanlı Matbaası**, Yay. Haz. Nedret Kuran- Burçoğlu, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2004, s. 13; Orlin Sabev, **İbrahim Müteferrika ya da İlk Osmanlı Matbaa Serüveni**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2006, s. 21.

² BOA.A.DVNS.MHM.d., nr: 28/883. (H. 19.08.984) 11 Kasım 1576.

³ 18. yüzyılda düşünce tarihi ve tasavvuf gibi alanlar için kullanılan "Hikmet" terimi Tanzimat münevverleri tarafından modern anlamıyla "Felsefe" karşılığında kullanılmıştır. İlhan Kutluer, "Hikmet", **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, C. 17, İstanbul, 1998, s. 503-511.

⁴ BOA.A.DVNS.MHM.d., nr: 134/555. (H. 20.11.1139) 09 Temmuz 1727; BOA.A.DVNS.MHM.d., nr: 139/176. (H. 20.07.1145) 06 Ocak 1733; Yazma kitabın basmaya geçiş süreci için bkz, Ekmeleddin İhsanoğlu & Hatice Aynur, "Yazmadan Basmaya Geçiş: Osmanlı Basma Kitap Geleneğinin Doğuşu (1729-1848)", **Osmanlı Araştırmaları**, C. 22, S. 22, Aralık 2003, s. 219-255; Kemal Beydilli, **İki İbrahim Müteferrika ve Halefi**, Kronik Kitap, 2019.

⁵ Tarih boyunca kutsal koruma kaygısı, dinle çıkan bilimsel yayınlara karşı gelişen denetimlerin temelini teşkil etmektedir. Batı'da Hristiyan dünyasının bilimi kutsal metinlere uydurma veya kutsalla uzlaştırma çabası dinle bilim arasındaki ilk çatışmaların sonucunda gerçekleşmiştir. Adnan Adıvar, **Tarih Boyunca Bilim ve Din**, Evrim, İstanbul, 1987, s. 362, 375; Ekrem Saltık, "Osmanlı Sosyal Hayatında Kitap" **Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Yakınçağ Bilim Dalı**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2007, s. 34,64.

Tanzimat döneminde yenileşme teşebbüsleri ivme kazanmış, bu bağlamda eğitim ve okullaşmaya verilen önem ve dolayısıyla matbu kitaba olan ihtiyaç da artmıştır. Matbaacılık faaliyetlerinin devlet tarafından desteklenmesi, basım tekniklerinin gelişmesi, entelektüel üretimin artması ve giderek siyasallaşması bilginin topluma etki etme noktasında zamanla yeni bir gücü, kamuoyunu oluşturmuştur⁶. Basım ve yayın faaliyetlerinin gazete⁷ dışındaki ana unsurları arasında bulunan kitap ve risalelerin bir araç olarak din, eğitim ve eğlence alanlarına nüfuzu ve buna paralel olarak da ticarileşmesi matbu yayınlara olan talebin –dolayısıyla da arzın– artmasına yol açmıştır.

19. yüzyılda matbuat⁸ ve neşriyat⁹ alanında özel teşebbüsün artması ve yayınların devlet tekelinden çıkarak özel girişimler ile basılabilir olması matbaaların işleyişi ve kitapların basımı konusunda birtakım düzenlemeleri gerekli kılmıştır¹⁰. Modernleşme çabaları bağlamında ortaya çıkan yeni bir düzen arayışı, denetimi kurumsal bir zemine oturtma ihtiyacını doğurmuştur¹¹. Osmanlı devlet nizamını sağlamak üzere bürokrasi, hukuk ve askerî alanlarda olduğu gibi eğitim alanını düzenlemek için de genellikle Batı’dan ithal edilen yasalar mevcut sisteme adapte edilerek yayın hayatı üzerinde bir denetim hukuku oluşturulmuştur¹². Matbuat denetiminin gerekçeleri arasında bulunan politik alanı koruma, itibarı koruma veya dini, ahlaki

⁶ “Efkar-ı amme” veya “efkar-ı umumiye” şeklinde kullanılan terkipler ve “halkın fikri” anlamına gelen bu kavram (kamuoyu) ilk defa 18. yüzyılda İngiltere’de “halkın düşüncesi”, Fransa’da ise “toplumun tavrı” anlamında kullanılmıştır. Nejdî Atabek, “Kamuoyu, Medya ve Demokrasi”, **Kurgu Dergisi**, S. 19, 2002, s. 223-238.

⁷ İlk resmî Osmanlı gazetesi olan Takvim-i Vekayi, halkı eğitime ve bilgilendirmenin yanı sıra devletin yeni uygulamalarını duyurmak ve bunların uygulanmasını sağlamak gibi amaçlar doğrultusunda 1831 yılında yayımlanmaya başlamış, “söylentilerin bilgiye dönüştürülmesine” matuf bir araç olarak kullanılmıştır. Bkz. Cengiz Kırılı, **Sultan ve Kamuoyu Osmanlı Modernleşme Sürecinde “Havadis Jurnalleri” (1840-1844)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2009, s. 21-22.

⁸ Matbuat kelimesi lügat manasında aslında matbaada basılmış şeylerin tümünü kapsayan Arapça bir kelimedir. İstilah manasında ise -gazete ve haber içerikli yayınların artması ve matbuat alanının önemli bir ayağını temsil etmesi bakımından- genellikle literatürde basını ifade etmek için kullanılmıştır. Bkz. Erol Ayyıldız, “Matbuat”, **DİA**, C. 28, Ankara, 2003, s. 119. Matbuat kelimesinin zamanla basını ifade edecek biçimde kullanımı, 1930’lardan itibaren başlamıştır. Türk Dil Kurumu tarafından 1935 yılında yayımlanan Türkçeden Osmanlıcaya Cep Kılavuzu’nda, basın kelimesine karşılık matbuat kelimesinin gösterilmiş olması yaygın kullanımın da bu yönde değişimine neden olmuştur. Hamza Zülfiyar, “Matbuat Lisanından Basın Diline”, **Türk Dili**, Y. 67, S. 783, 2017, s. 45; **Türkçeden Osmanlıcaya Cep Kılavuzu**, TDK, İstanbul Devlet Basımevi, 1935, s. 40.

⁹ Yayımlanan ve dağıtımında olan tüm matbu eser, yazı ve yayınları ifade etmektedir. İlhan Ayverdi, **Misalli Büyük Türkçe Sözlük**, C. II, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul, 2008, s. 2365.

¹⁰ Ali Birinci, “Osmanlı Devleti’nde Matbuat ve Neşriyat Yasakları Tarihine Medhal”, **Talid**, C. 4, S. 7, 2006, s. 291; Ayhan Ceylan, “Tanzimat Dönemi Osmanlı Basım ve Yayımlarında Hukukî Düzen 1839-1876”, **Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları**, S. 1, 2006, s. 141-143.

¹¹ François Geogron, **Osmanlı - Türk Modernleşmesi 1900-1930**, Çev. Ali Berktaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006, s. 12-13.

¹² Geogron, **Sultan Abdülhamid**, Çev. Ali Berktaş, Homer Kitabevi, İstanbul, 2006, s. 279-289; Mehmet Beşirli, “Osmanlı’da Modernleşme ve Aydınlar, 1789-1908”, **Dini Araştırmalar**, C. 2, S. 5, 1999, s. 133,147-149.

koruma gibi gerekçeler dönem itibarıyla Avrupa’da cari olan müdahale gerekçelerinden farklı olmayan dolayısıyla nizami ve meşru sayılan dayanaklarla ortaya çıkmıştır¹³.

Yeni düzenlemeler ile oluşturulan bu denetim hukuku, Osmanlı matbuat ve neşriyat sisteminde nizamnameler vasıtasıyla geleneksel çerçeveyi muhafaza etmek kaydıyla bir *uyarlama* olarak tezahür etmiştir¹⁴. Bu nizamnameler, siyaseten, ahlaken ve dinen yaşanacak her türlü toplumsal düzensizliğin önüne geçme; basım ve yayıncılığın kontrolsüz bir güce dönüşmesini engelleme kaideleri olarak görülmüş ve koşullara göre zamanla güncellenmeye devam etmiştir¹⁵. Nitekim Abdülhamid dönemi ile özdeşleşen denetim/sansür uygulamalarının dayandığı 1888 ve 1894 Nizamnameleri, 1857’den beri süre gelen bir dizi düzenleme ve özellikle Sultan Abdülaziz dönemi düzenlemesi olan 1864 Matbuat Nizamnamesi temel alınarak hazırlanmıştır¹⁶.

Nizamnamelerin tatbikini sağlamak için tesis edilen ve yayın hayatının denetmenleri olarak işlev gören heyet, cemiyet veya encümen olarak anılan komisyonlar sürekli güncellenerek geliştirilmeye çalışılmıştır. Yayın hayatında âdeta nizam bekçiliği vazifesi görecektir bu teşekküller, denetim ve teftiş sürecinin yönetsel bir mahiyet kazanmasıyla muhafaza merkezleri hâline gelerek kurumsallaşmaya başlamış; bu kurumsallaşma süreci

¹³ Matbuata karşı salt siyasi içerikli yoğun müdahalelerin, Avrupa’da 18. yüzyılın sonlarından 19. yüzyıla intikal eden genel bir uygulama olduğu, dönemle ilgili rejimin meşruiyetini iftira edebiyatından daha etkili bir şekilde baltalayan başka bir güç olmadığı belirtilmektedir. Bkz., Robert Darnton, **Los best sellers prohibidos en Francia antes de la revolución**, F.C.E, Buenos Aires, s. 299-325; A.mlf, “The Forbidden Bestsellers of Prerevolutionary France”, **Bulletin of the American Academy of Arts and Sciences**, 43/1, 1989, s. 17-45. <https://www.jstor.org/stable/3824903?origin=crossref>, (çevrimiçi erişim tarihi, 12.06.2023). Fransız devletinin, özellikle yazılı ve görsel kelimelerin gücünü fark etmiş olması basılı tirajın “ön” sansürünün 1822 sonlarına kadar sürmesine sebep olmuş, görsel matbunun sansürü ise 1881’e kadar devam etmiştir. Tiyatro sansürü ise çok daha geç bir tarih olan 1906 yılında sona ermiştir. Genellikle okuma yazma bilmeyen ve bu nedenle ne yazıldığını anlayamayan “karanlık kitleler” tarafından erişilebilir olan piyes, karikatür ve dramalar genellikle kamu düzenini bozma olasılığı yüksek tehdit unsurları olarak görülmüştür. “Sansür her şeyden önce siyasi düzeni korumayı amaçlamıştır”. Bkz. Robert Justin Goldstein, “Censorship of Caricature and the Theater in Nineteenth-Century France: An Overview”, <https://books.openedition.org/pur/44954#ftn> (erişim tarihi, 10.01.2023); 19. yüzyıl Avrupa ülkelerindeki (Almanya, İtalya, Fransa, İspanya, Avusturya ve Rusya)” sansür uygulamaları için bkz. Goldstein, **Political Censorship of the Visual Arts in Nineteenth-Century Europe: Arresting Images**, Palgrave Macmillan, 2015; Amlf, **The War Fort The Public Mind: Political Censorship in Nineteenth-Century Europe**, Praeger, 2000; Noémi Lévy, “Giriş”, **Osmanlı’da Asayiş, Suç ve Ceza 18-20. Yüzyıllar**, Yay.Haz. Noémi Lévy & Alexandre Toumarkine, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2008, s. 4.

¹⁴ Mesela Osmanlı matbuat ve neşriyat hayatının temelini teşkil eden ve ilk sansür nizamnamesi olarak ifade edilen 1864 Matbuat Nizamnamesi 1852 Fransız basın yasasından etkilenecek hazırlanmıştır. Bkz. Ceylan, **a.g.m.**, s. 151.

¹⁵ Ayşe Tek Başaran, “The Ottoman Printing Enterprise: Legalization, Agency and Networks, 1831-1863”, **Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2019, s. 42.

¹⁶ Sultan Abdülaziz dönemi matbuat düzenlemeleri için bkz. Emine Tonta Ak, “Osmanlı Devleti’nde Abdülaziz Devri Matbuat İdaresi” **Sultan Abdülaziz ve Dönemi Sempozyumu, Bildiriler**, C. I, TTK Yayınevi, Ankara, 2014, s. 129-138.

devletin modernleşme teşebbüslerine koşut olarak mütemadiyen tekâmül etmiştir. Bu komisyonlar, terakkiye/ilerlemeye katkı sağlayacağı düşünülen Batı menşeli eserlerin Türkçeye kazandırılması sürecinde de tercüme edilecek eserlerin seçilmesi, tercümesinin yapılması veya önceden tercüme edilmiş eserlerin kontrolünden sorumlu tutulmuştur¹⁷. Bu noktada benimsenen esas tutum, muhafazakâr bir bakışla, *ithal* bilimi mevcut düzene *uyarlamak* olmuştur¹⁸.

Meclis-i Maarif, Encümen-i Dâniş, Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye, Telif ve Tercüme Dairesi ve Müdürlüğü gibi cemiyetler, Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin tesisine kadar telif ve tercüme yayınların denetmenleri olarak işlev görmüştür. Osmanlı matbuat ve neşriyat hayatının topluma nüfuz ettiği 19. yüzyıl, modernleşme ve muhafaza tecrübelerinin bir arada yaşandığı, denetim ve müdahalelerin tedricen arttığı, Osmanlı teamülüne ve nizamına sadık kalma çabaları ile kurumsallaşma teşebbüslerinin yaşandığı bir dönem olmuştur¹⁹.

Özel olarak II. Abdülhamid dönemi ise matbuat ve neşriyat faaliyetlerinin denetimi, teftiş alanlarının düzenlenmesi ve müdahale aygıtlarının oluşturulması bakımından öncekilere nazaran çok daha canlıdır²⁰. Yenileşmenin Osmanlı basım yayın hayatına yansımaları da son derece çeşitlilik arz etmektedir. Bu dönemde kitap, dergi, risale basımı dolayısıyla yayıncılık faaliyetleri de dikkate değer bir şekilde hız kazanmış²¹, bu durum tedbir ve denetim gereken

¹⁷ Mahmut Dilbaz, **Dindar Modern İtaatkâr: Sultan 2. Abdülhamid'in Eğitim Politikalarında İslâm Meselesi**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2021, s. 33-34.

¹⁸ Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Çev. Metin Kırıtlı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1993, s. 432; Taceddin Kayaoğlu, **Türkiye'de Tercüme Müesseseleri**, Kitabevi, 1998, s. 49-156; Benjamin C. Fortna, **Mekteb-i Hümayûn: Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde İslâm, Devlet ve Eğitim**, Çev. Pelin Siral, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s. 29-32.

¹⁹ Carter V. Findley, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokratik Reform Babıâli, 1789-1922**, Çev. Ercan Ertürk, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2014; Ali Akyıldız, **Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.

²⁰ Burcu Burnaz Kabakçı, "Meşhur ve Meçhul Bir Kurum: Encümen-i Teftiş ve Muayene", **19. Yüzyıl Osmanlı Dünyasında Matbu Kitap, Neşir, Piyasa ve Denetim Konferansı Bildiri Özetleri**, ed. Ayşe Başaran & Filiz Dıgıroğlu, Tarih Vakfı, 2023, s. 44-45. Tebliğ özet metni için bkz. <https://tarihvakfi.org.tr/wp-content/uploads/2023/12/Matbu-Kitap-Kitapcik.pdf>

²¹ Johann Strauss, "Kütüp ve Resail-i Mevkute': Printing and Publishing in a Multi-Ethnic Society", **Late Ottoman Society: The Intellectual Legacy**, ed. Elisabeth Özdalga, Routledge, Londra, 2005, s. 227.

alanların kontrolünü de zorunlu kılmıştır²². Bu açıdan teftiş ve muayene, matbu alanın müspet ve menfi etkilerini takip edecek bir gayenin parçası olarak görülmüştür²³.

II. Abdülhamid iktidarının ilk yıllarından itibaren bu amaçlar çerçevesinde faaliyete başlayan ve denetim sisteminde merkezî bir rol oynayan Encümen-i Teftiş ve Muayene, yerli ve yabancı, telif ve tercüme tüm yayınların kontrolünü nizamnameler ve toplumsal/siyasal hassasiyetler ekseninde dengeli bir biçimde yapmakla mükellef bir kontrol ve muhafaza ekibi olarak 31 Aralık 1881 tarihinde tesis edilmiştir. Görevini –mütemadiyen ihtisaslaşarak– II. Meşrutiyet’in ilanına kadar sürdüren bu kurum dönemin en önemli teftiş ve muayene merkezi, denetimin bürokratik bir aygıtı hâline gelmiştir²⁴.

II. Abdülhamid döneminde eğitimin yenileşmeye ve “bilimsel sınırlarda” hazırlanan bir müfredatla güncellenmeye başlaması, müfredatın denetim ve teftişini de gerekli kılmaktaydı²⁵. Eğitimin artması ve yayılması konusundaki hassasiyet ve bu meyanda Osmanlı memleketinde okunan ve okullarda okutulan risale ve kitapların içeriğinin teftiş ve muayenesi artık Encümen-i Teftiş ve Muayene “taht-ı idaresinde” yapılacaktır. Neşriyatın her türlü “muzır fikriyattan muhafazasının” bir ekip çalışması ile mümkün olacağı düşüncesi ve “akademi seviyesinde bir heyet” tasavvuru yeni oluşumun en önemli saikidir. Encümen-i Teftiş ve Muayene, prensipte bu yenileşmeye örnek olarak oluşturulmaya çalışılan bürokratik bir aygıt, Osmanlı eğitim sisteminin temel unsurlarından sayılabilecek bir kurum, kuruluş iradesindeki ve nizamnamesindeki ifadeler ile çağdaş medeniyetin gereklerini hedeflemiş bir teşekkül olarak tarih sahnesine çıkacaktır²⁶.

Matbuat ve neşriyat faaliyetlerini sistemleştirmeye yönelik bu süreç, en az diğer –askerî, siyasi vs.– alanlarda gösterilen denetim ve muhafaza kadar ehemmiyet arz etmekteydi.

²² İlkay Yılmaz, “II. Abdülhamid Döneminde Güvenlik Politikaları ve Coğrafi Mobilizasyon”, **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı**, Doktora Tezi, İstanbul, 2012, s. 95-98. Bu çalışma **II. Abdülhamid Döneminde Güvenlik Politikaları, Mürur Tezkereleri Pasaportlar ve Otel Kayıtları: Serseri, Anarşist ve Fesadın Peşinde** adıyla Tarih Vakfı Yurt Yayınları tarafından 2014 yılında yayımlanmıştır; M. Kayahan Özgül, **Bâbille Ebabil**, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2013, s. 103.

²³ Abdülhamid rejimi, iki idare sistemini bir arada var etmiştir, geleneksellik himaye ve iltimas ile, modernlik yetkinlik ve liyakat ile sağlanmıştır. Bkz. Georgeon, **Sultan Abdülhamid**, s. 510.

²⁴ **BOA.İ.DH.**, nr: 844/67818. (H. 09.02.1299) 31 Aralık1881; **BOA.Y.A.HUS.** nr: 437/93. (H. 21.08.1320) 23 Kasım 1902; **BOA.MF.MKT.**, nr: 1068/70. (H. 05.07.1326) 03 Ağustos 1908.

²⁵ Yücel Bulut, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Pozitivizm, Terakki ve Batılılaşma Meselelerine Dair”, **Sosyoloji Dergisi**, S. 3/19, 2009/2, s. 161.

²⁶ **BOA.İ.DH.**, nr: 844/67818. (H. 09.02.1299) 31 Aralık1881; **BOA.MF.TTD.**, nr: 14/67. (H. 29.12.1306). 26 Ağustos 1889.

Kurumsal bir kontrol mekanizması olarak işlev gören Encümen-i Teftiş ve Muayene bir yandan neşriyat yoluyla Osmanlı Devleti'nin itibarını zedeleyecek, tebaasının geleneksel, dinî ve ahlaki zafiyetine sebep olacak her türlü içsel ve dışsal müdahaleyi önleyici bir işlev görmekte²⁷, diğer yandan ise yayımlanacak olan kitap ve risalelerin ruhsat alma süreçlerindeki tashih çalışmalarıyla yazar ve yayıncıların nitelikli bir üretim ortaya koymalarını sağlamayı amaçlamaktaydı. Bu bakımdan Osmanlı modernleşme hareketi bağlamında uygulanan denetim, esasen kontrollü bir alımlama ve buna koşut işleyen bir değerlendirme süreci olarak görülmektedir.

Pozitif bilimlere olan ilginin artması, telif ve özellikle tercüme eserlerin niteliğinde ciddi bir değişime, niceliğinde ise kayda değer bir artış yaşanmasına neden olmuştur²⁸. Osmanlı matbuat ve neşriyat faaliyetlerine paralel olarak artan denetim ağı, her türlü görsel ve yazılı matbunun basım süreci, içeriği, tedavülü ve ülkeye giriş-çıkış kontrollerini kapsamaktaydı. Bu denetim mekanizması, basım öncesi kontrol sayesinde sadece matbuatı “muzır” içerikten arındırmayı değil, aynı zamanda niteliksiz yayın üretimini engellemeyi de amaçlamaktaydı²⁹. Nitekim denetimin başlıca gerekçeleri arasında telif ve tercüme eserlere ruhsat vermeden önce bunların tashih ve redaksiyonunu yapmak da bulunmaktaydı³⁰. Diğer yandan, ülkeye giren her matbunun sosyokültürel ve politik uyum açısından kontrolü, süreç içerisinde elçilikler, bakanlık ve müdürlükler tarafından eşgüdüm içerisinde uygulanan bir mekanizma hâline gelmiştir. Bu anlamda yurt içi ve yurt dışı yayınların basım ve yayın denetimi, bir yandan oryantasyon ve adaptasyon sağlama, diğer yandan Osmanlı Devleti'nin matbuat yoluyla uluslararası kamuoyunda itibarsızlaştırılmasını engelleme ve dolayısıyla siyasal meşruiyetini devam ettirme çabası olarak da görülebilir³¹.

²⁷ Şükrü Hanioglu, Demirel'in **II. Abdülhamid Döneminde Sansür** adlı kitabındaki “Sunuş” yazısında; modernitenin ithali sırasında özellikle toplumu etkileyecek Batı fikirlerinin elenmesinde denetim ve sansür mekanizmasının “bir süzgeç vazifesi” gördüğünü belirtmektedir. Fatmagül Demirel, **a.g.e.**, s. 18.

²⁸ Özgür Türesay, “Censure et production culturelle. Le champ éditorial ottoman à l'époque hamidienne (1876-1908)”, **Études Balkaniques**, 1-16, 2009, s. 239-254; Berrak Burçak, “Modernization, Science and Engineering in the Early Nineteenth Century Ottoman Empire”, **Middle Eastern Studies**, 44/1, January 2008, s. 69-83.

²⁹ Burnaz Kabakcı, “Meşhur ve Meçhul Bir Kurum...”, s. 44-45.

³⁰ **BOA.MB.İ.**, nr: 114/94. (H. 28.03.1300) 06 Şubat 1883; **BOA.MF.MKT.**, nr: 143/56 (H. 20.11.1309) 16 Haziran 1892.

³¹ İmparatorluğa meşruiyet kazandırmak ve İslam dünyasında benzersiz bir yere sahip olma iddiası, sultanın görevlerinden bağımsız olarak imparatorluğun bir kültürel geleneği olarak görülmektedir. Bu konuda bkz. Findley, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokratik Reform Babıâli, 1789-1922**, s. 8; Selim Deringil, **İktidarın Sembolleri ve İdeoloji: II. Abdülhamid Dönemi, (1876-1909)**, YKY, Çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul 2002, s. 25-31, 183; Bedri Gencer, “Haşin Modernlikten Narin Meşruiyete İkinci Abdülhamid'in Meşruiyet Siyaseti”, **Sultan II. Abdülhamid Dönemi Siyaset- İktisat- Dış Politika- Kültür- Eğitim**, İstanbul Sabahattin Zaim

Sorunsal, Kapsam ve Amaç

II. Abdülhamid dönemi yayın hayatını denetleyerek düzenleyen ve standardize eden *Encümen-i Teftiş ve Muayene*, *Teftiş ve Muayene Encümeni*, *Teftiş ve Muayene Heyeti* gibi isimlerle anılan bu heyet, genellikle engeller ve yasaklar bağlamında değerlendirilerek sadece sansür icracısı olarak ele alınmıştır. Bu durum, kurumun bir *Devr-i Hamidî*³² teşekkülü olması sebebiyle açıklanabilir. Ancak kurumu belli bir şahsa, belli bir döneme, belli bir olaya veya zihniyete hapsederek değerlendirmeye çalışmak süregelen literatürün etkisinden kurtulmayı da zorlaştırmaktadır. Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin, yirmi altı yıl boyunca sürdürdüğü faaliyetler araştırılmadan ve ilgili kanaatler objektif bir kritiğe tabi tutulmadan, birbirini yineleyen örneklerden hareketle genellemeler yapılmış, Encümen *sadece* sansür işlevi gören kuralsız, keyfi, fütursuz bir heyet olarak görülmüş, benzeri ithamlarla anılmıştır³³. Bu durum, Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin bir şer odağı olarak hayli şöhret kazanmasına ancak bir o kadar da meçhul kalmasına sebep olmuştur.

Bu çalışmada Encümen-i Teftiş ve Muayene; kurucuları, başkanları ve üyeleri, teşekkül amacı, faaliyetleri, işleyişi, vazifeleri, yetki ve sınırları itibarıyla önceki uygulama ve teamüller ile karşılaştırılarak anlaşılmaya çalışılacak, denetimde takip ettiği yol ve yöntem, nizamnameler, iradeler, layihalar, bürokratik yazışmalar, Tercüme Odası'nda tetkik edilen eserlerin ve bizzat Encümen üyelerinin raporları takip edilerek incelenecektir. Osmanlı Devleti'nin matbu yayın ve mamullere yönelik denetiminin gerekçeleri ve bu müdahalelerin yurt içi ve yurt dışında nasıl karşılık bulduğu araştırılacak, ayrıca ruhsat faaliyetleri sayesinde yayın hayatına sağladığı katkılar değerlendirilecektir.

Şimdiye kadar Encümen-i Teftiş ve Muayene ile ilgili yapılan araştırmalarda, bu heyetin yayın hayatına katkısının vurgulanmaması bilakis kültürel hayatı sekteye uğratan, matbuat ve

Üniversitesi İZÜ, İstanbul, 2009, s. 34-36; Beşirli, "Osmanlı'da Modernleşme ve Aydınlar, 1789-1908, s. 133-149.

³² Bu tamlama, özellikle bir dönemin padişah adıyla tesmiye edildiğine vurgu amacıyla ve Hamidiye, Hamidî, Hamidyen gibi ifadeleri kapsadığı için tercih edilmiştir. Bu ifade Abdülhamid dönemi yayın hayatını yansıtan Hamidî dönem eserlerinin listelendiği "Devr-i Hamidî Âsârı" adlı envantere de başlık olarak tercih edilmiştir. Bkz., Mehmed Murad, *Devr-i Hamidî Âsârı: Cûlus-ı meyamin me'nus-i cenab-ı Pâdişahiden 1307 sene-i Hicriyesi nihayetine kadar Dersaadet'te tab' ve neşr olunmuş âsâr-ı mütenevvinin ve müellif ve mütercimlerinin esâmisini mübeyyin cedvel-i mahsudur*, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet, 1308.

³³ Benzeri değerlendirmeler ve örnekler için bkz. Osman Nuri Ergin, "Encümen-i Teftiş ve Muayene", *İstanbul Ansiklopedisi*, C. IX, İstanbul, 1968, s. 5113; A.mlf. *Türkiye Maarif Tarihi*, C. III-IV, s. 846; Cevdet Kudret, *Abdülhamit Devrinde Sansür*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1977; Süleyman Kâni İrtem, *Abdülhamid Devrinde Hafiyelik ve Sansür Abdülhamid'e Verilen Jurnaller*, Yay. Haz. Osman Selim Kocahanoglu, Temel Yayınları, İstanbul 1999.

neşriyatın sansür odağı olarak anılması ve tanınması, Encümenin II. Abdülhamid dönemi müessesesi olmasından mı kaynaklanmaktadır? Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin kuruluş amacı ile faaliyetleri arasında bir tezat söz konusu mudur? Modern bir kurum olarak tüzüğü hazırlanan bu komisyon karmaşadan nizama, keyfilikten –görece kolektif bir iradenin tecessümü olarak– akademik bir heyete geçişi hedeflerken, neden/nasıl tahkirle anılan salt bir “Sansür Heyeti” olarak görülmeye başlamıştır? Osmanlı Devleti'nin neşriyata müdahale etme, kitap denetleme, kitap ithalini sınırlama, bir teftiş ve muayene heyeti teşkil etme gibi ihtiyaçları neden ve nasıl gelişmiştir? Teftiş ve Muayene Heyeti'nin amacı nedir? Bu amacı gerçekleştirmek için gerekçeleri ve araçları nelerdir? Belirlenen amaca ne derece hizmet etmiş, neşriyat hayatına katkıları ve zararları neler olmuştur? Nasıl bir kurumsal gelişim seyri izlemiştir? Bunlar, çalışmamızda cevap aradığımız başlıca sorular arasındadır. Bu sorular, yayın hayatına müdahaleyi inkâr veya meşrulaştırma gayesiyle değil, dönem itibari ile yaygın ve süregelen bir işleyişin sistematüğini ve söz konusu denetimi tanzim etme çabalarını ve bu minvalde edinilen tecrübeleri anlama gayretiyle cevaplandırılmaya çalışılacaktır.

Bu çerçevede teslim edilmesi gereken temel bir husus, dolaşımına izin verilen ya da yayımlanmaları için ruhsat ita edilen eserlerin seçilme veya bunların zararlı unsurlardan arındırma usulünün çok genel kıstas ve kanaatlere, önemli ölçüde de dönemsal konjonktüre tabi olduğudur. Teftiş ve Muayene Heyeti'nin anlam ve önemi de aslında tam bu noktada ortaya çıkmaktadır: Yayınların *ahlaken*, *dinen* ve *siyaseten* denetim süreçlerinde genel sınır ve kıstaslar ilgili mevzuatta olabildiğince açık bir biçimde belirtilmiş olsa da özel durumlar söz konusu olduğunda Heyetin deneyimi, inisiyatifi ve denge sağlama becerisi devreye girmektedir³⁴.

Vurgulanması gereken bir diğer husus, odaklandığımız dönemin olağan bir uygulaması olan denetimi günümüz sansür tasavvuruyla eşleştirmenin Osmanlı modernleşmesinin karakteri olan kontrol, eleme ve içirme merhalelerini göz ardı etmek anlamına geleceğidir. Okuryazarlığı artırmanın hedeflendiği ancak ne okunacağını ne yazılacağını belirlenmesi için müellif ve münevverlerin hatta matbaacı ve kitapçıların beklentilere göre otokontrol uyguladığı bir

³⁴ Ali Şükrü Çoruk, **Örnek Bir Vak'a Işığında Abdülhamit Döneminde Kitap ve Dergi Sansürü**, Kitabevi, 2014, s. 66, 89-91.

dönemde müdahale, pekâlâ bir uyum çabası veya yerel ihtiyaçların doğurduğu gereklilik olarak da değerlendirilebilir³⁵.

Bu süreci tamamen siyasi bir sansür olarak değil sosyokültürel düzenlemeler olarak da yorumlamak mümkündür. Havaşın okuyacağı ile avamın okuyacağını ayırt etmenin ehemmiyeti, okullarda okutulan veya ithal edilen kitaplar ile kıraathanelerde okunan veya kitapçılarda satılan kitapların farklı yöntemler ile teftiş edilmesinden de anlaşılmaktadır. Neşriyat ve matbuatın masa başı kontrolü ile sahadaki kontrolünün işleyişi, amaç bakımından ayrılmaktadır. Masa başı kontroller, mevcut yayının matbuat hayatına yasal süreç ile entegre edilmesi için geliştirilen ve entelektüel bir birikim gerektiren işlerken, saha kontrolleri kahvehane, gazino ve birahanelerde okunan, isimleri listelerde yer alan ruhsatsız, yasak ve kaçak yayınların tedavülünü ve ticaretini engelleme girişimleridir³⁶.

Sultan II. Abdülhamid'in iktidarı boyunca müdahalenin aynı rutinde uygulanmadığı, dönemin zafiyetleri/hassasiyetleri/çekinceleri çerçevesinde şekillendiği ve şiddetlendiği görülmektedir. Ancak karikatürize edilmiş³⁷ argümanlar ve gerekçeler öne sürerek sansürü “basit ve keyfi” uygulamaların mizah unsuru hâline getirmek, istisnaları genele teşmil etmek, modernleşme evresindeki matbuat ve neşriyat hayatının Osmanlı toplumu üzerindeki etkilerini ve siyasi iktidarın izlediği kontrollü ilerlemenin nasıl yönetildiğini anlamayı engellemektedir³⁸.

Bu bağlamda, Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin, faaliyet gösterdiği yıllar içinde Osmanlı neşriyat hayatındaki aktif rolü *yasaklar* ve *izinler* çerçevesinde ele alındığında, II. Abdülhamid dönemi yayın faaliyetlerinin siyasi, dinî, ahlaki ve en önemlisi kültürel portresi çizilmiş

³⁵ Strauss, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Kimler, Neleri Okurdu? (19.-20. Yüzyıllar)” Çev. Günil Ayaydın Cebe, **Kritik**, S. 3, Bahar 2009, s. 227-228. Özgül, **Bâbille Ebabil**, s. 98; A.mlf, “Devr-i Hamidî Matbûatına Tersten Bakmak”, **II. Abdülhamid-Modernleşme Sürecinde İstanbul**, Ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul, 2010, s. 379-399; Fortna, **Imperial Classroom: Islam, the State, and Education in the Late Ottoman Empire**, Oxford: Oxford University Press, 2002.

³⁶ **BOA.MF.MKT.**, nr: 339/47. (H. 10.05.1314) 17 Ekim 1896; **BOA.MF.MKT.**, nr: 389/45. (H. 28.10.1315) 22 Mart 1898; **BOA.MF.MKT.**, nr: 407/24. (H. 02.03.1316) 21 Temmuz 1898.

³⁷ Sultan Abdülhamid'in uçaktan, balondan korktuğu için basında bu kelimelerin yasaklandığı, keşif ve icatlara müsaade etmediği; şahsi kompleksleri sebebiyle coğrafya kitaplarından *burun* ve *yıldız* kelimelerini, cebir kitaplarından da bazı formülleri çıkarttığı vb. örnekler için bkz. Hüseyin Cahit Yalçın, **Edebiyat Anıları**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1975, s.106.

³⁸ Birinci, “Osmanlı Devleti’nde Matbuat...” s. 304; Şükrü Hanioglu, “Sunuş”, **II. Abdülhamid Döneminde Sansür**, s. 11. Niyazi Berkes, **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, Haz. Ahmet Kuyaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003, s. 343.

olacaktır. Böylece, Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin *topluma rağmen* oluşturulmuş, *sadece* siyasi bir *sansür heyeti* olup olmadığı da sorgulanmış olacaktır³⁹.

Özetle bu çalışma, Osmanlı modernleşme tecrübesi bağlamında II. Abdülhamid döneminde yayın hayatına yönelik kurumsal denetim ve kontrol mekanizmalarının hangi endişe ve beklentilerle teşekkül ettiğini, nasıl işlediğini ve ne tür etkileri olduğunu Encümen-i Teftiş ve Muayene özelinde, Heyetin tesisi, amaçları, çalışanları ve faaliyetlerine odaklanarak anlamayı hedeflemektedir. Böylece Teftiş ve Muayene Heyeti'nin bilgi üretimi ve yayılımına sağladığı katkının boyutu, sadece engeller bağlamında değil ruhsat faaliyetleri ile yayın hayatına kazandırdığı nitelik bakımından da tespit edilmiş olacaktır.

Yöntem

Bu çalışma için, araştırmamızın ilk aşamasında ön görüldüğü gibi, literatür taraması ve genel dönem okumaları yapılmış, tez konusunun sınırları ve açmazları tespit edilmiş; tezin bölümleri, ana ve alt başlıkları oluşturularak genel bir taslak hazırlanmıştır. Belirlenen çalışma planı doğrultusunda araştırmaya bir zemin hazırlamak üzere *Encümen-i Teftiş ve Muayene*'nin teşkilat yapısı, bir bakıma anatomisi ortaya konulmuştur. Matbuat ve neşriyat hayatının müdahale merkezi olan bu *meşhur* fakat aynı zamanda *meçhul* teşekkül⁴⁰, belli bir döneme ve söyleme indirgenmeden kapsamlı bir şekilde ele alınarak, faaliyetleri kronolojik olarak incelenmiştir. Çalışmamızı tarihselleştirebilmek için Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin tüm faaliyetleri dönemin şartları itibarıyla değerlendirilmiş, “engel ve onay” iradesine bağlı olarak kurgulanmış, tez bu plana oturtulmuştur.

Öncelikle ilgili alan, terminolojik olarak anlaşılmaya çalışılmıştır. Kelimelerin, zamana göre farklılaşması ve içinde bulunduğu ortama göre anlamlanması, Abdülhamid dönemi basım-yayın hayatı söz konusu olduğunda daha da anlaşılabilir olmaktadır. “Müdahale” sözcüğüne yüklenen pejoratif anlamın doğrudan Abdülhamid “istibdadı”yla ilişkilendirilmesi buna iyi bir örnektir. Bu bağlamda müdahalenin herhangi bir yanlış, yalan veya iftirayı düzeltmenin (tekzip), toplumu infiale sürükleyecek, değerlere yönelik hakarete, itibarsızlaştırma teşebbüslerine engel olmanın ya da yanlış imla veya çevirileri düzeltme taleplerini de ifade ettiğine dikkat çekilmiştir.

³⁹ Özgül, “Periyodiklerin İstanbul Kültürüne Etkileri”, *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, C. VII, Ed. Coşkun Yılmaz, İSAM, İstanbul, 2015, s. 188-189.

⁴⁰ Burnaz Kabakcı, “Meşhur ve Meçhul Bir Kurum...”, s. 44-45.

Yine “matbuat” ve “neşriyat” kelimeleri kullanım itibarıyla değerlendirilmiştir. Genel anlamda matbaa işlemi görmüş olan gazete, kitap, dergi, kartpostal ve üzeri baskılı tüm mamuller matbaa faaliyetlerinin birer parçasıdır ancak gazetelerin kontrolünün ayrı bir teşekkülün denetiminde olması ve Encümen-i Teftiş ve Muayene’nin kontrol ve müdahale alanı dışında kalması bu ayrım üzerinde durmayı gerektirmiştir. Nitekim günümüzde bu alana basın denilmektedir⁴¹. Dolayısıyla basın kategorik olarak incelemenin dışında tutulmuştur. Bu çalışmada Encümen-i Teftiş ve Muayene’nin denetimine tabi olan tüm kitap, risale ve diğer matbular için genel anlamda “matbuat” ve “neşriyat” ifadeleri kullanılmıştır. Özel olarak ise kitap ve risaleleri ifade etmek için “matbu yayın” veya “matbu eser”; takvim, harita, kartpostal, broşür, afiş, sigara kâğıdı ve kibrit kutusu gibi üzeri baskılı ürünler için ise “yazılı ve görsel matbu” veya “matbu mamul” ifadelerinin kullanımı tercih edilmiştir.

Encümenin resmî nizamnamesinde ifade edilen çok yakın anlamlar taşıyan “tetkik ve muayene” kelimelerinin uygulama biçimine göre anlam kazandığı düşünülmektedir. Bir eserin basılması için önce basım onayı, ardından eserin çoğaltılması ve dağıtılması için neşr ruhsatı alınması gerekmektedir. Demek oluyor ki bir eser, basımına ruhsat verilmeden önce incelenmekte/*tetkik* edilmekte; ruhsat alarak basılan eser ile neşrine ruhsat istenen eserin aynı olup olmadığının karşılaştırılması ise kontrol/*muayene* anlamına gelmektedir. Kurumun adında geçen “Teftiş” kelimesi ise denetleme anlamında bir eylem olarak mekânların kontrolünü ifade etmek için kullanılmaktadır.

Genel anlamda matbuat yasaklarının gerekçeleri ve terminolojisinin dönem şartlarına göre nasıl karşılık bulduğu, zararlı neşriyata karşı geliştirilen yasakların, kronolojik olarak takibi yapılarak nelerin *muzır* kapsamına girdiği, müdahalelerin hangi kaygılarla uygulandığı gösterilmiştir. Siyasi içerikli olmayan, mevcut düzen için bir tehdit oluşturmeyen devlet matbaasında basılan eserlerin kontrolünün de bu heyet tarafından yapıldığı göz ardı edilmemelidir. Bu perspektiften, müelliflerin ve eser imtiyaz sahiplerinin haklarının gözetilmesinden imla ve bilgi hatalarına, tercüme yanlışlığı ve anlam kaymalarına kadar eseri her açıdan “tetkik ve muayene” eden⁴² bir kontrol mekanizmasının varlığının ve bu

⁴¹ Orhan Koloğlu, “II. Abdülhamid’in Basın Karşısındaki Açmazı”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 1, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 82-93; Mehmet Erken, “Geç Osmanlı Döneminde Matbaa ve Kitap Yayıncılığı (1857-1888)”, **Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Tarih Programı**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2023, s. 18.

⁴² BOA.MF.TTD., nr: 14/67. (H. 29.12.1306). 26 Ağustos 1889.

mekanizmanın uzmanlık alanlarına göre vazife görmesinin yayın hayatına nasıl bir nitelik kazandırdığı tartışılmıştır⁴³.

Yasaklarla ilgili terminolojide sıklıkla kullanılan “muzır/zararlı” ifadesi ise, yasakların gerekçelerinin sunulduğu raporlardan hareketle çözümlenmeye çalışılmıştır. Ülkede, basımı, dolaşımı, satışı yasaklanan veya ülkeye girişi engellenen zararlı matbuatı nitelemek için kullanılan, düzen bozucu, zihin karıştırıcı, düşmanca, asılsız veya münasebetsiz anlamlarına gelen ifadelerin⁴⁴ hangi durumlar ve olaylar karşısında kullanıldığı da ayrıca değerlendirilmiştir.

Araştırmamız, başvuru arşiv kaynakları, Osmanlı Devlet Salnameleri, ilgili literatür ve genel matbuat tarihi okumaları ile desteklenmiştir. Gerek kaynaklar gerekse literatür hem kendi içlerinde hem de birbiriyle sürekli olarak karşılaştırılmış, bu mukayeseli okuma sayesinde tekrarlara gelen yanlış bilgiler tashih edilmiş, buradan hareketle genel bazı çözümleme ve tespitlere ulaşılmaya çalışılmıştır. Encümen-i Teftiş ve Muayene’ye dair telakkileri ve bununla ilgili tarih yazıcılığını, şimdiciğin (presentism) tahakkümünden kurtarıp, denetim/müdahale/muhafaza ve iş birliği bağlamında değerlendirmek, kısaca Encümenin teşekkül ve faaliyetlerini *mümkün olduğunca* anakronizme düşmeden yorumlamak amaçlanmıştır.⁴⁵

Bu çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci Bölüm, Osmanlı matbuat tarihinin başlangıcına ve gelişimine ayrılmıştır. Matbuat hayatının temelini teşkil eden ve Osmanlı matbuat zihniyetine ışık tutan mülki, siyasi, ahlaki ve dinî gerekçelerle hazırlanmış tüm nizamnameler, kararname ve yasalar detaylı bir şekilde bu bölümde incelenmiştir. Matbuat

⁴³ **BOA.MF.MKT.**, nr: 81/72. (H. 26.10.1300) 30 Ağustos 1883; **BOA.MF.MKT.**, nr: 161/51. (H. 06.08.1310) 23 Şubat 1893; **BOA.MF.MKT.**, nr: 159/28. (H. 03.07.1310) 21 Ocak 1893; **BOA.MF.MKT.**, nr: 244/4. (H. 10.07.1312) 07 Ocak 1895; **BOA.MF.MKT.**, nr: 354/19. (H. 01.11.1314) 03 Nisan 1897; **BOA.MF.MKT.**, nr: 434/12. (H. 05.09.1316) 17 Ocak 1899; **BOA.MF.MKT.**, nr: 597/39. (H. 24.09.1319) 04 Ocak 1902; **BOA.MF.MKT.**, nr: 896/59. (H. 07.10.1323) 05 Aralık 1905.

⁴⁴ “Muzır mündericat, âsar-ı muzır, kütüb-i muzır, tahdiş-i ezhan, efkâr-ı tahdişîyye, efsad-ı ezhan, efkâr-ı muzır, hasmâne, melanetkârane, hezeyanname, mahv u ifna, tahdiş-i efkâr, teşviş-i ezhan, tesmim-i efkâr, tezyif-i edyan, nâ-beca, sakime, türrehat, ta’n u teşnî” gibi ifadeler ilgili arşiv belgelerinde en sık kullanılan tabirlerdir.

⁴⁵ Johny Tosh, **Tarihin Peşinde**, Çev. Özden Arıkan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2008, s. 81-83. “Tarihsel anakronizm, bilhassa siyasi dönüşümün bir sonucu olarak, tarihin radikal bir şekilde yeniden yazıldığı zamanlarda sıklıkla görülmektedir. Anakronizm tarihin kötüye kullanımına araç olur, böylece siyasetin ihtiyaçlarını ve hedeflerini yansıtır ve bağımsız olamaz. Tarih yeniden yazılma sürecindeyse eski sistem ve savunucuları, yeni söylemin savunucuları tarafından ele alınan ilk argümanlar olur”. Bkz. Georgi Verbeeck, “Anachronism and the Rewriting of History: The South Africa Case”, **The Journal for Transdisciplinary Research in Southern Africa**, 2/1, 2006, s. 181-200; Suraiya Faroqhi, **Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir**, Haz. Ayşe Özlü, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003, s. 25.

hayatının sınırlarının belirlenmesinde nizamnamelerin önemi tartışılmış, nizamnamelerin süreç içerisinde uğradığı değişiklikler ile Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin temelini teşkil eden denetim mekanizmaları, söz konusu heyetin işleyişini ve kurumsallaşma sürecini takip edebilmek için kronolojik olarak ele alınmış ve birbirleri ile ilişkileri değerlendirilmiştir. Encümenin kuruluşu, fiziki yapısı, çalışanları ve bir denetim organı olarak taksimat sürecindeki değişimlerine de birinci bölümde yer verilmiştir.

Arşiv belgeleri ile salnameler, kıyaslanarak eş zamanlı ve eş güdümlü bir okumaya tabi tutulmuş, teşekkülünden ilgasına kadar Encümende görev alan başkan, kâtip, üye, müfettiş ve memurlar belirlenerek teşkilat yapısı bu şekilde başkanlık dönemlerine göre listelenmiştir. Encümenin tensikat dönemi ve yeniden istihdam planı da ilk bölümde incelenmiştir. Teftiş ve Muayene Heyeti'nin matbuat hayatındaki işlevi, vazifelerinin kapsam ve sınırları hem *İradesinde* belirtilen çerçeve kapsamında hem de ilk defa tarafımızca tespit edilen *Encümen-i Teftiş ve Muayene Nizamname Layihası* ışığında mukayeseli olarak değerlendirilmiştir.

İkinci Bölümde, Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin faaliyet ve uygulama alanları incelenerek; heyetin yurt içi ve yurt dışında basılan veya basılmaya çalışılan eserleri nasıl teftiş edip denetlediği, bu işlemler esnasında hangi yol ve yöntemi takip ettiği belirlenmeye çalışılmıştır. Arşiv belgelerine göre kronolojik olarak takip edilen matbuat ve neşriyat denetimlerinden hareketle müdahalelerin mevcut siyasete ve sosyokültürel hassasiyetlere göre nasıl icra edildiği anlaşılmaya çalışılmış, bu süreçte Encümen-i Teftiş ve Muayene ekibinin şartlara göre nasıl pozisyon aldığı, ne tür problemlerle karşılaştığı, uyum kabiliyeti ve bir karar mekanizması olarak sınırları tespit edilerek kurumun matbuat hayatında üstlendiği *muhafaza* rolüne dikkat çekilmiştir.

1881-1908 yılları arasında yurt içi ve yurt dışında zararlı olduğu düşünülen yayınlara yönelik geliştirilen tedbirler değerlendirilmiş ve Encümen-i Teftiş ve Muayene denetiminden geçen ve yayımlanmasına izin verilmeyen, tedavülü ve ithali yasaklanan ve imha edilmek üzere el konulan kitap ve risalelere uygulanan müdahalelerin gerekçeleri sınıflandırılmıştır. Kitap ve risale dışında görsel matbu sayılan kartpostal, arma, kibrit kutusu, sigara kâğıdı, afiş, takvim ve pul gibi okuma bilmeyen kesimleri iletişime dâhil eden her türlü matbunun denetimi de ikinci bölümde ele alınmıştır.

Son bölümde, Encümen, bu kez literatürdeki genel eğilimden farklı olarak, yasaklar üzerinden değil izinler üzerinden değerlendirmeye alınmıştır. Bu perspektiften, müelliflerin ve

eser imtiyaz sahiplerinin haklarının gözetilmesinden imla ve bilgi hatalarına, tercüme yanlışlığı ve anlam kaymalarına kadar eseri her açıdan *tetkik ve muayene* eden bir kontrol mekanizmasının varlığının ve bu mekanizmanın uzmanlık alanlarına göre vazife görmesinin yayın hayatına nasıl bir nitelik kazandırdığı tartışılmıştır. Böylece Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin en önemli işlevi olan ruhsat faaliyetlerinin somut bir yansıması kabul edilebilecek (Cedvel-i Mahsus)⁴⁶ esas alınarak, Hamidyen döneminin ilk yarısında onaylanarak basılan yayınlar incelenmiştir. Teftiş ve Muayene Heyeti'nin ruhsat icraatlarını bir bütün olarak görebilmemiz bakımından önem taşıyan bu envanter, Latinize edilerek içerdiği tüm bilgiler alan, ana ve alt başlıklara ayrılmış ve Excel dosyalarına işlenmiştir. Böylece, dönemin önemli müellif, mütercim ve eserlerinin tespiti için geniş bir literatür taraması imkânı da sunan bu cetvel bütüncül bir değerlendirmeye tabi tutulmuştur.

Kaynaklar

II. Abdülhamid dönemi genellikle “sansür” uygulamaları itibarıyla akademik ve popüler tartışmaların ilgi odağı olmaya devam etmektedir. Bu dönemle ilgili, istibdat ve sansür bağlamında basın-yayın/iletişim, tarih, siyaset bilimi, uluslararası ilişkiler, sosyoloji gibi disiplinlerde çok sayıda çalışma mevcuttur⁴⁷. Bu çalışmalarda genellikle basına uygulanan müdahaleler ele alınmış; basın dışında kitap, risale ve görsel matbuatın tanzim ve denetimine matuf bürokratik aygıtlar ile bunların kurumsallaşma süreçleri az sayıda kıymetli çalışma dışında irdelenmemiştir⁴⁸. Özellikle II. Abdülhamid döneminde Osmanlı matbuat ve neşriyat

⁴⁶ Sultan Abdülhamid'e ruhsat verilen ve ruhsatı reddedilen kitapları bildirmek için hazırlanan bu cetveller daha sonra tasnif edilerek bir araya getirilmiş ve ruhsatlı kitapların listelendiği kapsamlı bir envantere dönüşmüştür. Encümenin 1894'ten sonra da ruhsat verdiği eserlerin faaliyet raporlarını düzenli olarak tutmaya devam ettiği görülmektedir. **BOA.Y.PRK.MF.**, nr: 2/86. (H. 29.12.1310). 14 Temmuz 1893; **BOA.Y.PRK.MF.**, nr: 3/1. (H. 07.02.1311) 20 Ağustos 1893.

⁴⁷ M. Bülent Varlık, **Türkiye Basın-Yayın Tarihi Bibliyografyası**, Kebikeç Yayınları, Ankara, 1995; Nesimi Yazıcı, “Türkiye Basın-Yayın Tarihi Kaynakçası”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. 26, S. 1-4, 1983, s. 785-786; Özellikle II. Abdülhamid Bibliyografyası için bkz. <http://sultanabdulhamid.yildiz.edu.tr/ii-abdulhamid/bibliyografya/> (erişim tarihi, 08.09.2022).

⁴⁸ Ali Birinci, “Osmanlı Devleti'nde Matbuat ve Neşriyat Yasakları Tarihine Medhal”, **TALİD**, C. 4, S. 7, 2006; A.mlf., **Tarihin Hududunda Hatırat Kitapları, Matbuat Yasakları ve Arşiv Meseleleri**, Dergah Yayınları, 2012; Fatmagül Demirel, **II. Abdülhamid Döneminde Sansür**, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 2007; “Osmanlı Devleti'nde Kitap Basımının Denetimi”, **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi**, S. 5, 2004, s. 89-104; Filiz Dıñoğlu, **Osmanlı'da Dinî Matbuat, Sultan Abdülhamit ve II. Meşrutiyet Devrinde Kurumlar Aktörler Denetim ve Sansür Politikaları**, Dergâh, İstanbul, 2022; A.mlf., “Osmanlı'da Matbu İslam'ın Onay ve Denetimi: Tedkik-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer'iyye Meclisi”, **FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi**, Sayı 11, Bahar, 2018, s. 87-120; Johann Strauss, “Kütüb ve Resâil-i Mevkute' Çok Milletli Bir Toplumda Basım ve Yayıncılık”. Çev. Esen Ezgi Taşcıoğlu, **Müteferrika**, S. 32, Kış 2007, s. 3-33; Ayşe Polat, “Osmanlı Dini Bürokrasisi: Matbuat, Tarikat ve Kamusal Ahlak Denetimi”, **Osmanlı İstanbul VII**, Uluslararası Osmanlı İstanbul Sempozyumu, Ed. Feridun M. Emecen, Ali Akyıldız, Emrah Safa Gürkan, **TDV Yayınları**, Ankara, 2021, s. 497-517; Ayşe Ataman, “Abdülhamid Döneminde Dinî Eserlerin Basım ve Denetimi”, **Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih/Yakınçağ Bilim Dalı**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi,

hayatının merkezinde yer alan ve çalışma konumuz olan Encümen-i Teftiş ve Muayene hakkında şimdiye kadar teferruatlı ve müstakil bir çalışma yapılmadığı ilgili literatürde de vurgulanmaktadır⁴⁹.

Araştırmamız esnasında başvurduğumuz birincil kaynaklar Osmanlı arşiv belgeleri, Devlet Salnameleri ve Maarif Salnameleridir. Heyetin yapısını, genişlemesini, görev taksimi ve faaliyetlerini tespit etmek açısından çalışmamıza katkı sağlayan salnameler, kurucu üyeler ve kısa süreli memuriyetlerle ilgili malumat içermediğinden, eksik bilgiler Osmanlı arşiv belgelerinden istifade edilerek mukayeseli olarak tamamlamıştır. Arşiv belgeleri arasında Encümen ile ilgili müstakil bir defterin bulunmayışı veya henüz tasnifinin yapılmamış olması araştırmamızı zorlaştırmıştır. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivinde bulunan, Maarif Nezareti Defterleri ve Yıldız Sarayı Arşivi, Hariciye ve Dâhiliye Nezareti Defterleri, Sadaret, Tercüme Odası ve Bab-ı Ali Evrakı tasnifleri faydalandığımız başlıca kaynaklardır.

1892 tarihinde Maarif Nezareti onayı ile basılan “*Cûlus-ı Meyamin Menuş-ı Cenab-ı Padişahiden Bin Üçyüz Sekiz Sene-i maliyesi Şubat’ı Nihayetine Kadar Encümen-i Teftiş Tarafından Bade’l-Muayene Verilen Ruhsat Üzerine Tab’ ve Neşr Olunmuş Olan Âsâr-ı Mütenevviyanın ve Müellif ve Mütercimlerinin Esâmisini Mübeyyin Cedvel-i Mahsus*” adlı cetvel ise ana kaynaklarımızdan bir diğeridir. Encümen-i Teftiş ve Muayene tarafından ruhsat verilerek yayımlanan yaklaşık altı bin kitap hakkında ayrıntılı malumat içeren bu cetvel/fihrist/katalog⁵⁰, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi kitaplığından temin edilmiştir. 203 sayfadan oluşan cetvel, II. Abdülhamid dönemi modernleşmesinin dinî, ilmî ve edebî üretime yansımalarını, neşriyat hayatına etkilerini ve elbette Encümen-i Teftiş ve Muayene’nin ise yayın hayatına sağlamış olduğu katkıları göstermesi bakımından zengin bir içerik sunmaktadır. Ayrıca bu cetvel dönemin okuma kültürü hakkında da bibliyografik bir analize imkân sağlamaktadır.

Sakarya, 2021; Çağrı Çalışkan, “II. Abdülhamid Döneminde Kitaplar Üzerinde Sansür Uygulamaları (1876-1909)”, **Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Denizli, 2019.

⁴⁹ Birinci, “Osmanlı Devleti’nde Matbuat...”, s. 303.

⁵⁰ *Cûlus-ı Meyamin Menuş-ı Cenab-ı Padişahiden Bin Üçyüz Sekiz Sene-i maliyesi Şubat’ı Nihayetine Kadar Encümen-i Teftiş Tarafından Bade’l-Muayene Verilen Ruhsat Üzerine Tab’ ve Neşr Olunmuş Olan Âsâr-ı Mütenevviyanın ve Müellif ve Mütercimlerinin Esâmisini Mübeyyin Cedvel-i Mahsus*, Nezaret-i Maarif-i Umumiye, İstanbul, 1310 H-1308 R (1892 M). Tezin ilgili bölümünde bu katalog dipnotlarda “Cedvel-i Mahsus” şeklinde kısaltılarak belirtilmiştir.

Encümen-i Teftiş ve Muayene hakkındaki literatüre kısmî katkılarda bulunan kıymetli çalışmalar arasında, öncelikle kurumun ehemmiyetine ve ihmal edilmesine dikkat çeken ve Osmanlı matbuat yasaklarını yeni bir bakış açısıyla değerlendiren Ali Birinci'nin, "Osmanlı Devleti'nde Matbuat ve Neşriyat Yasakları Tarihine Medhal" başlıklı makalesi ile *Tarihin Hududunda Hatırat Kitapları, Matbuat Yasakları ve Arşiv Meseleleri* adlı eseri bulunmaktadır. Fatmagül Demirel'in, *II. Abdülhamid Döneminde Sansür* başlıklı eseri ve "Osmanlı Devleti'nde Kitap Basımının Denetimi" adlı makalesi II. Abdülhamid dönemi yayın hayatının denetimi ve sansür uygulamaları araştırmalarında temel çalışmalar arasındadır.

Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin denetimde ihtisaslaşmaya giden uygulamaları arasında kabul edilen ve dinî yayınların denetimi meselesini kapsamlı bir şekilde ele alan Filiz Dıñoırođlu'nun *Osmanlı'da Dinî Matbuat, Sultan Abdülhamit ve II. Meşrutiyet Devrinde Kurumlar Aktörler Denetim ve Sansür Politikaları* adlı kitabı ile "Osmanlı'da Matbu İslam'ın Onay ve Denetimi: Tedkik-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer'ıyye Meclisi" ve "II. Abdülhamid Döneminde Dinî Yayıncılık: İslâmî Metinleri Kim Üretir? I-II" başlıklı makaleleri ilgili literatürde başvuru eserleri arasında yer almaktadır.

Ayşe Polat'ın, "Osmanlı Dinî Bürokrasisi: Matbuat, Tarikat ve Kamusal Ahlak Denetimi" adlı makalesi, Murat Akgündüz'ün, "Osmanlılarda Bab-ı Meşihat'a Bağlı Tedkik-i Müellefat ve Teftiş-i Mesahif Meclisleri" makalesi ve Ayşe Ataman'ın, "Abdülhamid Döneminde Dinî Eserlerin Basım ve Denetimi" adlı yüksek lisans tezi yine dinî yayınların denetimi noktasında literatüre katkı sağlayan çalışmalar arasındadır.

Günil Özlem Ayaydın Cebe'nin, "19. Yüzyılda Osmanlı Toplumı ve Basılı Türkçe Edebiyat: Etkileşimler, Değişimler, Çeşitlilik" adlı doktora çalışması ve Çağrı Çalışkan'ın, "II. Abdülhamid Döneminde Kitaplar Üzerinde Sansür Uygulamaları (1876-1909)" adlı yüksek lisans çalışması da edebiyat türündeki kitapların denetimine odaklanan çalışmalardandır.

Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin belirli bir dönemine ışıık tutan akademik çalışmalar arasında ise Ali Şükrü Çoruk'un, *Örnek Bir Vak'a Işığında Abdülhamit Döneminde Kitap ve Dergi Sansürü* başlıklı kitabı ve Kasım Hızlı'nın, "Bir Kurumu Yeniden Tasarlamak: Abdullah Hasib Efendi'nin Encümen-i Teftiş ve Muayene Hakkındaki Gözlemleri" adlı makalesi bulunmaktadır. Genel olarak Osmanlı matbuat tarihine katkılar sunan bu çalışmalar özel olarak belirli bir alana, şahsa ve olaya odaklanarak Encümen-i Teftiş ve Muayene hakkındaki literatüre katkı sağlamıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI MATBUAT VE NEŞRİYAT HAYATINDA

NİZAM VE MUHAFAZA

1.1. YAYIN HAYATININ TANZİMİ

Osmanlı topraklarında matbaanın kullanılmaya başlaması doğrudan yayın hayatına da etki etmiş, matbuat ve neşriyat faaliyetleri canlanmaya başlamıştır. Tanzimat ile ivme kazanan bu süreç, matbaanın özelleşmesi ile devam etmiştir. Özel teşebbüsün artması ve yayınların devlet tekelinden çıkmasıyla matbaalar veya kitap basımı konusunda birtakım düzenlemelere ihtiyaç duyulmuştur¹. Osmanlı Devleti, neşriyat ahlakı ve nizamını, devlet nizamını da muhafaza edecek şekilde düzenleyerek nizamname veya kararnameler hazırlamıştır.

1727’de III. Ahmed döneminde kurulan ve ilk millî matbaa olan Mütferrika Matbaası’nın faaliyete geçmesinden itibaren Osmanlı Devleti’nde denetim ve kontrol mekanizması işlemektedir². Şeyhülislamın fetvası ve III. Ahmed’in fermanı ile açılmış olan Mütferrika Matbaası dinî kitap basımı yasaklanarak faaliyete geçmiştir³. Lügat, mantık, hikmet gibi eserler ise tashih komisyonunun onayından geçme şartıyla basılabilmektedir⁴.

1729’dan Tanzimat’a kadar basılan yayınların hepsi, yarı resmî sayılabilecek Mütferrika Matbaası ve diğer resmî matbaalarda, Padişah izni ile basılmış yayınlardır. 18. yüzyılın sonunda süreli yayınların Osmanlı sınırları içinde faaliyete başlamasıyla kitap basımında da gelişmeler

¹ Ali Birinci, “Osmanlı Devleti’nde Matbuat ve Neşriyat Yasakları Tarihine Medhal”, s. 291; Fatmagül Demirel, “Osmanlı Devleti’nde Kitap Basımının Denetimi”, s. 94; Matbaanın yerelleşmesi ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Ayşe Tek Başaran, “The Ottoman Printing Enterprise: Legalization, Agency and Networks, 1831-1863”, **Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2019.

² İbrahim Mütferrika’nın Osmanlı topraklarında matbaa tesis etmesi için yazılan izin fermanı için bkz. **BOA.HAT.**, nr: 165/56, (H. 29.12.1139) 17 Ağustos 1727.

³ Babinger, **a.g.e.**, s. 14.

⁴ **BOA.A.DVNS.MHM.d.**, nr: 134/555. (H. 20.11.1139) 09 Temmuz 1727. İlk Türkçe kitap Mehmed Said ve İbrahim Efendi tarafından basılan Vankulu Lügatı’ydı. **BOA.İE.ML.**, nr: 123/11612. (H. 16.12.1141) 13 Temmuz 1729. Bkz., Alpay Kabacalı, **Türk Kitap Tarihi**, İstanbul, Cem Yayınevi, 1989, s. 134.

hızlanmışır⁵. III. Selim dönemine kadar süren dinî kitap basma yasağı, ilk dinî kitap olan Birgivi Risâlesi'nin 1803'te basılmasıyla sona ermiştir⁶.

Kitap basımı ile ilgili olarak 1840'ta "Tabhâne-i Âmire'de herkesin kitap tabettirmesine müsaade verilir" iradesinin yayımlanması ve herkesin bedelini ödeyerek, ruhsat alma şartıyla kitap bastırabilmesi matbuat ile ilgili düzenlemeleri de beraberinde getirmiştir. Nitekim Sultan Abdülmecid döneminde, 1845 yılında ilk Maarif Meclisi⁷ ve 1851'de ise Şerif Efendi reisliğinde kitap tercümesi ve telifi ile görevli Encümen-i Dâniş'in kurulmasına karar verilmiştir⁸.

Tanzimat ile süreli yayınların da çoğalması yönetim tarafından matbuatın bir iletişim aracı olarak kullanılmasını sağlamış, Sultan Abdülmecid zamanında Tanzimat'ın faydalarını aktarabilmek için İzmir'de İngilizce ve Türkçe iki lisanlı bir gazete basılmasının gerekliliği gündeme gelmiştir⁹. Ecnebi tebaanın gazete çıkarma taleplerinin artmasıyla Sultan Abdülmecid Rumca, Ermenice, Bulgarca, Fransızca, İtalyanca onlarca gazetenin talebini onaylayarak ruhsatlarının verilmesini sağlamış ve denetimlerinin tercüme odalarında yapılabilmesi için kontrol sistemi oluşturmaya başlamıştır. Osmanlı Devleti'nde yabancı dilde basılan gazetelerin tashihi için de Agob Efendi görevlendirilmiştir¹⁰.

Ülke içindeki denetimden daha önce başlayan yurt dışı neşriyat takibi de Abdülmecid devrinde artarak devam etmiştir¹¹. Kamuoyunda Osmanlı aleyhine gelişmeye başlayan güçlü tavır, Devletin menfaatlerine hâlel getirecek yayınlara müdahale edilmesine hatta Avrupa'da yayımlanan gazetelerin listelerinin yapılması, ilişki kurulacak kişilerin ve adreslerinin belirlenmesi gibi yeni girişimlerde bulunulmasına neden olmuştur¹².

⁵ Edvard Carleson, **İbrahim Müteferrika Basımevi ve Bastığı İlk Eserler**, Haz. Mustafa Akbulut, Türk Kütüphaneciler Derneği, Ankara, 1979.

⁶ Risale ile ilgili detay için bkz. Birinci, "Birgivi Risâlesi: İlk Dinî Kitap Niçin ve Nasıl Basıldı", **Türk Yurdu**, S. 112, Aralık 1996, s. 13-14.

⁷ Server İskit, **Türkiye'de Matbuât Rejimleri**, Tan Matbaası, İstanbul, 1939, s. 12, 837.

⁸ **BOA.İ.MVL.**, nr: 208/6740. (H. 13.06.1267) 15 Nisan 1851. Encümenin haricî üyeleri arasında Joseph Von Hammer, Edward E. Salisbury ve Joseph Henry de bulunmaktadır. Detaylı bilgi için bkz. Ali Akyıldız, **İlk Türk Akademisi Encümen-i Dâniş'in Kuruluşu ve Faaliyetleri (1851-1862)**, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara, 2008, s. 21-22.

⁹ **BOA.İ.DH.**, nr: 16/741. (H. 20.04.1256) 21 Haziran 1840.

¹⁰ **BOA.İ.DH.**, nr: 1286/101223. (H. 12.06.1262) 07 Haziran 1846.

¹¹ 1855 yılında İngiltere'de Şark meselesi ile ilgili yayımlanan "Blue Book" adlı tüm neşriyat Fuad Paşa tarafından İngiltere sefaretinde görevli Musurus Paşa'dan talep edilmişti. **BOA.HR.SFR.3.**, nr: 24/13. (M.10.10.1855).

¹² **BOA.TS.MA.E.**, nr: 1169/49. (H. 29-12.1255) 04 Mart 1840.

Matbuatın gelişimi beraberinde kontrolü ve bu kontrollerin nasıl yapılacağı, yapılması gerektiği meselelerini devletin sıcak gündemi hâline getirmiş hatta fiilî kontrollerin başladığı noktadan biraz sonra bir mevzuata kavuşması mümkün olmuştur. Batı'dan esinlenerek oluşturulan yasaların olduğu gibi uygulanmasının zorluğu, Osmanlı matbuat sisteminin de – nizamnameler vasıtasıyla geleneksel çerçeveyi muhafaza etmek kaydıyla– bir *uyarlama* olarak teşekkül etmesini beraberinde getirmiştir. Hazırlanan nizamnamelerin kural ve kaidelerine uyulabilmesi için de birimler, heyetler, cemiyet veya encümenler oluşturulmuştur. Bu encümen ve komisyonlar Osmanlı matbuat ve neşriyat hayatının kurumsallaşmasının, bürokratik bir aygıt olarak işlev kazanmasının da temelini teşkil etmiştir¹³.

Nizamnameler mevcut düzeni yenileştirerek muhafaza etme, dönemin ihtiyaçlarına cevap verme, siyaseten, ahlaken ve dinen yaşanacak her türlü fiilî ve fikrî tahribatın önüne geçebilme ve neşriyatın kontrolsüz bir güce dönüşmesini engelleme gerekçeleri ile hazırlanmıştır¹⁴. Oluşturulan encümen ve komisyonlara ise düzeni korumak üzere hazırlanan kanun ve nizamnamelerin bekçiliği misyonu yüklenmiştir.

1.1.1. 1857 Matbaa/Telif Nizamnamesi: İlk Prensipler

Özel matbaaların açılması ve kitap basım taleplerinin çoğalmasıyla denetime duyulan ihtiyaç artmış, öncesinde hukuki olarak bir yaptırımı bulunmayan matbuat faaliyetlerinin tanzimi için iradeler ve nizamnameler hazırlanmaya başlamıştır. 1842 yılında matbaaların ruhsat alma mecburiyeti gündeme getirilerek, Patrikhane ve hanlarda açılan ve istedikleri dilde, diledikleri gibi kitap, gazete ve evrak basan matbaaların tespit edilerek hepsinin “taht-ı nizam” altına alınması gerektiğine dair bir irade hazırlanmıştır. İradeye göre, matbaa sahiplerinin Tabhane-i Âmire¹⁵ usulüne tabi olacakları, senelik vergi ödemeleri ve devlet düzenine zarar veren yayınlar basmayacaklarına dair kefil göstermeleri gerektiği belirtilmiş, Galata, Beyoğlu ve Üsküdar’daki

¹³ Şerif Mardin, **Türk Modernleşmesi: Makaleler 4**, İletişim Yayınları, 1991, İstanbul, s. 342; Mehmet Ö. Alkan, “Osmanlı İmparatorluğunda Modernleşme ve Eğitim”, s. 14.

¹⁴ Erkan Tural, “II. Meşrutiyet Dönemi’nde Maârif-i Umûmiyye Nezâreti’nde Bürokratik Reform”, **OTAM**, S. 22, 2007, s. 193; Ceylan, **a.g.m.**, s. 154.

¹⁵ Tabhâne-i Âmire, zaman içinde Dârüttıbbâti’l-âmire, Tabhâne-i Hümayun, Dârüttıbbâti’s-sultâniyye, Matbaa-i Âmire, Millî Matbaa, Devlet Matbaası gibi adlar almıştır. Turgut Kut, “Dârüttıbbâ”, **DİA**, C. 9, 1994, s. 10-11.

matbaalarda basılan gazete, evrak ve diğer matbuatın denetiminin *Takvimhane Nezareti*¹⁶ tarafından yapılacağı bildirilmiştir¹⁷.

1856 tarihli iradede ise kitapların Maarif Meclisi'nin izni olmadan ve Sadrazamlık makamına sunulmadan basılıp yayımlanamayacağı kuralı belirtilmiştir. Matbaaları disipline etmeyi amaçlayan bu irade ile yabancı devlet tebaasından olup Osmanlı Devleti dâhilinde kitap basmak isteyen matbaa sahiplerine de Hariciye Nezaretinden izin alma mecburiyeti getirilmiştir. Bu sınırlamaların İstanbul ve taşrada geçerli olduğu, bundan böyle herkesin dilediği gibi kitap ve gazete basamayacağı, matbaaların kontrol altına alınması için irade maddelerine göre hareket edilmesi gerektiği tüm vilayetlere bildirilmiştir¹⁸.

İstanbul ve taşrada, neşriyatı denetlemek ve matbaaları düzene sokmak amacıyla hazırlanan ilk nizamname 1857 Matbaa Nizamnamesidir. Bu nizamname ile Osmanlı topraklarında bulunan tüm matbaaların denetimleri de Maarif, Hariciye ve Zaptiye idarelerinin sorumluluğu altına girmiştir¹⁹.

1857 Nizamnamesi dokuz maddeden oluşmaktadır. Nizamnameye göre, matbaa açmak isteyenlere gerekli kontroller sonrasında izin senedi verilecek, Maarif Meclisi tarafından basılacak kitaplar, zararlı olmadıkları tespit edildikten sonra Sadaret tarafından da onaylanacaktır²⁰. Ecnebi tebaa, Hariciye Nezareti aracılığıyla matbaa açma talebinde bulunabilecek ve basılacak eserler yine Hariciye Nezaretinin denetiminde olacaktır²¹.

Özellikle dinî içerikli yayınların denetimi için Patrikhane'den onay alınması şart koşulmuş²², kilise matbaalarında basılacak kitaplar için ise ruhsat alma zorunluluğu

¹⁶ Takvimhane Nezareti, Takvim-i Vekayi ve sonrası açılan matbaaların ihtiyaç ve kontrollerini sağlamak için oluşturulan bir idaredir. Bkz. Gülden Sarıyıldız, "Takvimhane", **DİA**, C. EK2, Ankara, 2019, s. 573-574; Güldane Çolak, "Osmanlı Matbaacılığında Takvimhane-i Amire'nin Yeri ve Önemi", **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Bilgi ve Belge Yönetimi Anabilim Dalı**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2011.

¹⁷ **BOA.İ.MVL.**, nr: 36/648. (H. 02.03.1258) 13 Nisan 1842.

¹⁸ **BOA.İ.MVL.**, nr: 356/15604. (H.02.11.1272) 05 Temmuz 1856; **BOA.MKT.UM.**, nr: 262/50. (H. 05.04.1273) 03 Aralık 1856.

¹⁹ İskit, **Türkiye'de Matbuat İdareleri ve Politikaları**, Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü, 1943, s. 79.

²⁰ Birinci, "Osmanlı Devleti'nde Matbuat...", s. 297.

²¹ **BOA.HR.SYS.**, nr: 2925/35. (M. 11.03.1857).

²² Örneğin H. 1273 tarihli bir belgede Bulgarca basılmış mezhep kitaplarının mezhebe ve politikaya aykırı olup olmadığının tetkiki için patrikhanenin onayına sunulduğu görülmüştür. **BOA.HR.MKT.**, nr: 176/72. (H. 11.06.1273) 06 Şubat 1857.

getirilmiş²³. Osmanlı Devleti sınırlarında matbaa açma ve kitap basma konusunda kural dışı davranmaya teşebbüs eden olursa izinsiz ve zararlı olduğu tespit edilen kitap ve risalelerin Zabıta Nezareti tarafından toplanacağı²⁴, bunları basan matbaalara ise para ve kapatma cezası verileceği belirtilmiştir. Ruhsatı olmayan matbaaların altı ay içinde ruhsat almaları gerektiği ve verilen süre zarfında ruhsat almayan bütün matbaaların kapatılacağı maddesi de nizamnameye eklenmiştir²⁵. Hariciye Nezaretinden ruhsatı olmayan hiçbir ecnebinin matbaa açmasına, kitap ve risale basmasına izin verilmeyeceği, halkın zihnini devlet aleyhinde bulandıracak yayınların basıldığı matbaaların kapatılacağı ve ceza olarak elli altın ödeyecekleri belirtilmiştir²⁶.

3 Mart 1857’de kitap basımı kriterleri hakkında bir nizamname daha hazırlanmıştır²⁷. Telif Nizamnamesi de denilen bu nizamname çerçevesinde devlet matbaasında kitap bastırma zorunluluğu kaldırılarak, isteyen herkesin basım onayı aldıktan sonra istediği matbaada eserini bastırabileceği belirtilmiştir. Kitap sayısı, basım öncesi karar verilenden daha fazla olmayacak, basılacak kitabın müellifine –devlet tarafından belirlenen miktarda– ödeme yapılacaktır. Telif hakkı yasası ile –basılan kitapların nüshaları tükenene kadar– eseri basana tekel hakkı ve yazara ise hayat boyu imtiyaz sağlayarak müellif hakları teminat altına alınmıştır²⁸.

1857 Matbaa Nizamnamesi, neşriyat/yayın denetiminin hukuki sürecinin başlangıcını teşkil etmektedir. Sultan Abdülmecid döneminde hazırlanan bu nizamnamenin basının düzenlenmesi için bir ön hazırlık olduğu söylenebilir ancak doğrudan basın ile ilgisi yoktur²⁹. 1858 tarihinde basının kontrolü için özel bir kalem oluşturulması bu hazırlığın yapıldığını göstermektedir. Hariciye Nezareti tarafından “derhâl” oluşturulması istenen ekibin, yurt içi ve yurt dışında basılan gazetelerin mütalaası ile ilgileneceği, bu yüzden memurların Bulgarca, Ermenice, Rumca ve Türkçe bilen kâtiplerden oluşması gerektiği belirtilmektedir. Yurt içinde

²³ Van’da bulunan Yedi Kilise isimli bir Ermeni manastırında basılmak üzere İncil ve diğer dinî kitapların basımı için ruhsat talep edilmiştir. **BOA.HR.MKT.**, nr: 218/27. (H. 14.04.1274) 02 Aralık 1857.

²⁴ Birinci, “Osmanlı Devleti’nde Matbuat...”, s. 291-346.

²⁵ **Düstur I**, C. II, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet, 1330, s. 228.

²⁶ **BOA.HR.SYS.**, nr: 2925/35. (M. 11.03.1857).

²⁷ Kitap tab’ı hakkında nizamname ve zeyli için, bkz. Mehmet Akman, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Osmanlı Hukuk Mevzuatı II. Tertip Düstur’un Tarihi Fihrist ve Dizini”, **Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları**, S. 3, 2007 Bahar, s. 77.

²⁸ **Düstur I**, C. II, s. 229-230.

²⁹ Kabacalı, modern anlamda sansürün fiilî olarak başlangıcını 1864 nizamnamesi olarak kabul etmektedir. Koloğlu ise 1864 Nizamnamesini ilk basın yasası olarak kabul etmeyi tercih eder. Alpay Kabacalı, **Başlangıçtan Günümüze Basın Sansürü**, İstanbul, 1990, s. 26; Orhan Koloğlu, “Osmanlı Basını: İçeriği ve Rejimi”, **Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, C. 1, İletişim Yayınları, 1985, s. 79.

takibi ve tespiti yapılan gazetelerin dönemin Hariciye Nazırı Mahmud Paşa'ya sunulması; Avrupa'da, Osmanlı Devleti ile ilgili haber yapan ve doğruluğundan şüphe edilen gazetelerin ise sefaretlere iletilmesi istenmektedir³⁰.

19. yüzyılın ortalarında Osmanlı Devleti'ni doğrudan etkilemeye başlayan matbuatın ve neşriyatın tedibi için oluşturulan nizamnameler, takip, teftiş, tedbir ve men uygulamalarının temellerini oluşturmaktadır³¹. Basın/yayın hayatına dair yapılan müdahale ve denetlemeler Abdülmecid zamanında sıklıkla görülmektedir³².

1857 Matbaa Nizamnamesiyle dolaylı olarak basına dair ilk düzenlemeler yapılırken 1858 Ceza Kanunuyla da ilk basın cezaları belirlenmiş olacaktır³³. Fransız Ceza Kanunu'ndan çevrilerek oluşturulan bu düzenlemede³⁴: Yönetim ve yöneticiler aleyhinde veya Osmanlı halkından olan herhangi bir millet aleyhinde yayın yapanlara, genel adaba aykırı mizah yazan veya müstehcen resim basanlara, afiş yoluyla iftira, itham ve asılsız haber yayanlara ayrıca telif haklarını ihlal edenlere³⁵ karşı uygulanacak cezalar belirlenmiştir³⁶.

Dönem itibarıyla basına yönelik engelleme ve yasaklama gerekçeleri arasında genellikle Yunanistan'da basılan gazetelerin Osmanlı Devleti aleyhinde yaptığı "iftira ve yalan" haberler gösterilmektedir³⁷. Osmanlı Devleti ve yönetimi aleyhine neşredilen ve zararlı bulunan

³⁰ BOA.HR.TO., nr: 429/65. (M. 24.08.1857).

³¹ 1859'dan itibaren basınla ilgili kontrol ve denetimden sorumlu olan ve Siflis Efendi'nin de müdürlüğünü yaptığı Matbuat Odası ve Matbuat Kalemî gazetelerin teftiş ve muayenesi ile görevlendirilmiş müesseselerdir. BOA.HR.MKT., nr: 311/1 (H. 02.04.1276) 29 Ekim 1859; BOA.HR.MKT., nr: 284/19. (H. 06.09.1275) 09 Nisan 1859; BOA.HR.MKT., nr: 281/87. (H. 19.08.1275) 24 Mart 1859; Gazeteler müfettişi diye bilinen Siflis Efendi R.1276/1860 senesi ağustos ayına kadar Matbuat Odası müdürlüğü yapmış ancak *illet-i cümün* hastalığı sebebiyle görevinden ayrılarak tedavi için Avrupa'ya gitmiştir. Bkz. BOA.HR.MKT., nr: 398/12. (H. 04.11.1278) 03 Mayıs 1862.

³² Gümrük kitap teftişi ile görevlendirilen Panayot Margaridi isimli memura, oda ile ayda bin kuruş maaş tahsis edilmiştir. BOA.A.MKT.MHM., nr: 123/89. (H. 25.05.1274) 11 Ocak 1858.

³³ Ceza Kanunname-i Hümayunu için bkz. **Düstur**, Tertip I, C. I, s. 537-596.

³⁴ Senem Öner, "Çeviri Yoluyla Kanun Yapmak: 1858 Tarihli Osmanlı Ceza Kanunu'nun 1810 Tarihli Fransız Ceza Kanunu'ndan Çevrilmesi", **Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Batı Dilleri ve Edebiyatları Ana Bilim Dalı**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2013.

³⁵ **Düstur**, Tertip I, C. I, s. 590.

³⁶ Necla Odyakmaz, "Osmanlı'da Anayasal Düzenlemeler ve Basına Etkileri", **İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi**, S. 16, 2016, s. 215-216.

³⁷ BOA.A.MKT.NZD., nr: 293/30. (H. 23.03.1276) 20 Ekim 1859; BOA.HR.MKT., nr: 301/47. (H. 18.01.1276) 17 Ağustos 1859.

evrakların Yunanistan ve Korfu taraflarından izinsiz ülkeye girmesi yasaklanmış³⁸, Galata’da “Télégraphe de Bosphore” adıyla Rumca bir gazete basan matbaa da kapatılmıştır³⁹.

1.1.2. 1864 Matbuat Nizamnamesi: Uyarlama Deneyimi

Yurt dışında yayın yapan gazetelerde “İmparatorluğun menafiini ihlal edecek” yazıların artmasıyla Osmanlı yönetimi genel bir Matbuat Nizamnamesi hazırlama girişiminde bulunmuştur. Osmanlı topraklarında basılan ve yayılan her türlü gazete, kitap, risale ve evrak için bu kez son derece kapsamlı bir nizamname hazırlanmıştır. 1864 Matbuat Nizamnamesi, Osmanlı matbuat ve neşriyat hayatının temelini teşkil eden 1852 Fransız basın yasasından etkilenecek hazırlanan ilk sansür nizamnamesi olarak kabul edilmektedir⁴⁰.

Neşriyat ve matbuat kurallarını gazete ve süreli yayınları da ihtiva edecek şekilde belirleyen 1864 Matbuat Nizamnamesi Fransız basın denetimi için hazırlanan kararnameden esinlenerek hazırlanmıştır. Bu nizamname, matbaalarda basılacak her türlü kitap ve gazete ile ilgili düzenlemeleri içermektedir⁴¹. Söz konusu nizamname ile tüm yayınların basılmadan önce Maarif Meclisi’nde tetkik edilmesi mecburiyeti getirilmiş, devlete ve memlekete zararı olmadığına dair onay alındıktan sonra Sadrazamın izniyle basılabileceği belirtilmiştir⁴².

Dokuz maddelik genel hükümler ve 26 maddelik cezai hükümler ile toplam 35 maddeden oluşan bu nizamname⁴³ başta padişah olmak üzere bütün yönetimi (kurumlar ve memurlar dâhil), dost ve müttefik yabancı devlet başkanlarını ve temsilcilerini gazetelerdeki itham ve iftira içerikli yayınlardan korumayı hedeflemektedir⁴⁴. Nizamnamenin en önemli maddelerinden olan 9. madde ile, yurt dışında basılan ve Osmanlı Devleti ve yönetimine husumet besleyen ve saldırgan içerikli her türlü gazete ve evrakın Osmanlı topraklarına ithali

³⁸ BOA.HR.SYS., nr: 1923/18. (M. 23.04.1859), Gazete müelliflerine sunulmuş beyanname metni için bkz. BOA.İ.HR., nr: 158/8435. (H. 02.01.1275) 12 Ağustos 1858.

³⁹ BOA.HR.MKT., nr: 247/94. (H. 09.12.1274) 21 Temmuz 1858.

⁴⁰ İskit, *Türkiye’de Matbuat İdareleri...*, s. 16, 26; Ceylan, *a.g.m.*, s. 151.

⁴¹ BOA.MVL., nr: 868/36. (H. 09.08.1281) 07 Ocak 1865; Ceylan, “Tanzimat Dönemi Osmanlı Basım ve Yayımında Hukuki Düzen”, s. 151.

⁴² BOA.HR.İD., nr: 1374/24. (M. 05.05.1866).

⁴³ *Düstur*, Tertip I, C. II, s. 220.

⁴⁴ Nizamnamenin 15,16,17. ve 21. maddeleri için bkz. *Düstur*, Tertip I, C. II, s. 223.

yasaklanmıştır⁴⁵. Nizamnamenin ikinci faslı olan ceza kısmının 15. maddesine göre, yurt içinde padişaha hakaret veya iftira içerikli yazılar yazan gazetecilere altı aydan üç seneye kadar hapis cezası ya da 25 altından 150 altına kadar nakit ödeme cezası verilecektir⁴⁶. Ayrıca “hilaf-ı nizam”, muzır makale yayımlamanın cezası da bir ay matbaa kapatma olacaktır. Nitekim Matbuat Kalemi tarafından verilen karar ile 1865 yılında Mecmua-ı Havadis Gazetesi, Nizamnamenin 27. maddesine göre bir ay tatil edilmiştir⁴⁷.

Yine nizamnamenin 14. maddesinde ahlaka ve adaba aykırı yayın yapan gazeteler ile din ve mezhep aleyhtarı yazıların müsebbiplerine nakit cezası veya hapis cezası verilebileceği ifade edilmektedir. 26. ve 28. maddelerde ise yanlış haber yapmanın veya uydurma ya da tahrif edilmiş belge yayımlamanın da cezaya tabi olduğu görülmektedir⁴⁸. Gazetelerin yaptığı her türlü hatadan dolayı düzeltme yayımlamaya mecbur tutulmaları da nizamnamenin dikkat çeken maddeleri arasındadır⁴⁹.

Sultan Abdülaziz döneminde hazırlanan 1864 Nizamnamesi ile belirlenen tedbir ve muhafaza kriterleri birbirine çok benzeyen gerekçelerle uygulanmaya devam etmiştir. Devletin dolayısıyla yönetimin meşruiyetine zarar verecek her türlü girişimin engellenme çabası, neşriyat ve matbuat hayatında da bu tedbirlerin alınmasına sebep olmuştur.

Nizamnamenin uygulama sahasına dair hem kitap hem de gazetelerde birçok örnek görmek mümkündür. İlk defa 1854 yılında Belgrad’da Beylik Matbaası’nda basılmış olan Sırpça bir kitabın halkı isyan ve ayaklanmaya karşı cesaretlendirdiği öne sürülerek Osmanlı topraklarında dolaşımı Nizamname uyarınca yasaklanmıştır⁵⁰. Özellikle 1864-1867 arası muzır⁵¹ ifadesiyle neşri durdurulan veya ithali yasaklanan gazetelerin çoğunun İzmir’de basılan veya Yunanistan’dan İzmir’e sızan gazeteler olduğu görülmektedir. Muzır olarak ifade edilen

⁴⁵ A.e., s. 222.

⁴⁶ A.e., s. 223.

⁴⁷ BOA.HR.MKT., nr: 538/93. (H. 10.10.1282) 26 Şubat 1866.

⁴⁸ Düstur, Tertip I, C. II, s. 223.

⁴⁹ A.e., Tertip I, C. II, s. 225.

⁵⁰ Sırp ulusal şairi Jeremija Obradović Karadžić’e ait olduğu anlaşılan “Eğlenceli Şarkı Kitabı” adlı bu kitabın yasaklanma gerekçelerinden olan ve kitapta işaretlenerek tercüme edilen beyitlerden biri şudur. “Kardeşler düşman cümlemizi ezmeye hazırlanıyor şimdi birleşip isyan edelim silahlarımızla düşmanı ezelim”. BOA.HR.MKT., nr: 484/11. (H. 01.01.1281) 06 Haziran 1864. Kime ve neye karşı olursa olsun isyan duygularını uyandıran bu tür ifadeler genel anlamda güncel meselelerle bağdaştırılabileceği için yasaklanmıştır.

⁵¹ Arşiv belgelerinde yasaklanan veya imha edilen yayınlar için matbuat ve neşriyat literatürüne geçmiş terkipler bulunmaktadır. Evrak-ı fesadiye, evrak-müfside, evrak-ı muzır veya kütüb-i şerriyye, kütüb-i muzır bunlardan bazılarıdır.

bu tür yayınlar genellikle kötü niyetli ve tahrik içerikli bulunduğundan veya zihin karıştırıcı ifadeler yüzünden yasaklanmıştır⁵². Yunanistan tarafından gelip gümrükte muayene edilen ve zararlı olduğu tespit edilen kitap ve risale gibi evrakların, Rum tebaasını isyana teşvik eden veya Müslüman tebaa ile Hristiyan tebaanın arasının bozulmasına sebep olabilecek yayınlar olduğu ifade edilmektedir⁵³. Yine millî duyguları uyandıran ve tebaa arasında husumete sebep olan siyasi içerikli süreli yayınlara da müdahale edilmiştir⁵⁴.

Yayın sonrası istinbat⁵⁵ işleri için ise “gazete ve sair evrak-ı havadis tab ve neşredenlerden hilaf-ı nizam hareket edenlere” karşı Zabtiye Müşiriyeti⁵⁶ bünyesinde ceza tespit komitesi oluşturulmuş ve bu komiteye zabıta mahkemesi görevi verilmiştir. Haber akışı sağlayan gazete ve dergi gibi yayınların denetimi için ceza tespit komitesi oluşturulması, düzeni tehdit edici yayınlara karşı kontrolün polis vasıtası ile sağlanmaya çalışılması, nizamnamelere bağlı yeni düzene geçişte sıkı bir denetime ihtiyaç duyulduğunu göstermektedir. Zabıta idaresine görevlerini daha iyi yapabilmesi için teşkil edilen bu komite, Zabıta memurları arasından özellikle Türkçe, Fransızca, İngilizce, Rumca ve Ermenice okuryazarlığı olan ve gazete dilinden anlayan kişilerden seçilecek ve 4-5 kişiden oluşturulacaktır⁵⁷. Yabancı dillerde kurallara aykırı şekilde gazete, evrak ve havadis basıp yayımlayanların nizamname gereği alacağı cezanın tespitini yaparak mazbata düzenlemek bu ekibin görevi olacaktır⁵⁸.

Matbuat ve neşriyatın teftiş ve muayenesi Eğitim Bakanlığı’nın bünyesinde bir muhafaza mekanizması olarak kurumsallaşmaya başlaması Sultan Abdülaziz dönemine denk gelmektedir. Hem yayın öncesi takip hem de yayın sonrası müdahaleler için oluşturulan bu

⁵² **BOA.HR.MKT.**, nr: 483/75 (H. 29.12.1280) 05 Haziran 1864.

⁵³ **BOA.HR.MKT.**, nr: 463/45. (H. 02.07.1280) 13 Aralık 1863; **BOA.HR.MKT.**, nr: 460/79. (H. 05.06.1280) 17 Kasım 1863.

⁵⁴ Detaylı bilgi için bkz. Neriman Ersoy Hacısalihoğlu, “Osmanlı Basınında Bir Mizah Gazetesi: Gayda”, **Türk Basın Tarihi**, Türk Basın Tarihi Uluslararası Sempozyumu 19-21 Ekim, Elâzığ, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, C. II, Ankara, 2018. s. 777.

⁵⁵ Bu kelime ıstılah manasında değil lügat manasında kullanılmıştır. “Araştırmak, peşine düşmek, gizli anlamlar çıkarmak” anlamına gelmektedir. Ferhat Koca, “İstinbat”, **DİA**, C. 23, İstanbul, 2001, s. 368; Özellikle II. Abdülhamid dönemi için kullanılan “istibdat” dönemine ve hassaten Encümen-i Teftiş ve Muayene heyetinin işlevine “istinbat” perspektifinden bakmayı deneyeceğimiz için burada kullanımı özellikle tercih edilmiştir.

⁵⁶ Zabtiye Müşiriyeti 1846 senesinde kurulmuştur. Müşirliğine ilk olarak Hafız Paşa tayin edilmiştir. **BOA.MB.İ.**, nr: 1/20. (H. 21.01.1262) 18 Ocak 1846.

⁵⁷ 1864 Nizamnamesinin 34. maddesi için bkz. **Düstur**, Tertip I, C. II, s. 226; **BOA.MVL.**, nr: 868/62. (H. 07.09.1281) 03 Şubat 1865.

⁵⁸ **BOA.MVL.**, nr: 868/62. (H. 07.09.1281) 03 Şubat 1865.

encümen, cemiyet ve komiteler de Sultan Abdülhamid'in teftiş ve muayene mekanizmasının nüvelerini oluşturmaktadır⁵⁹.

1.1.3. 1867 Kararname-i Âli: Âli Tedbirler

Neşriyat ve matbuatın tarih boyunca propaganda aracı olarak kullanıldığı bilinmektedir. 1864 Matbuat Nizamnamesinin basının propaganda aracı olarak kullanılmasına ve radikalleşmesine engel olamayışı, Osmanlı Devleti'nin bu durumun sonuçlarıyla ağır bir şekilde yüzleşmesi özellikle bunu siyasi, askerî ve ticari olarak buhran geçirdiği ve toparlanmaya çalıştığı bir dönemde yaşaması⁶⁰, Ali Paşa'nın *devletin hilaf-ı nizamına* çalışan tüm sesleri denetleme girişiminde bulunmasına neden olmuştur⁶¹.

Kararname-i Âli için bir nizamname veya yasa denilmesi mümkün değildir. Yasa gücünde bir düzenleme olarak ifade edilebilir. Bu kararnamenin Sadrazam Âli Paşa tarafından düzenlenerek gazetecilere ve matbaacılara tebligat şeklinde bildirilen geçici bir düzenleme olduğu belirtilmektedir⁶². Kararnamenin bu şekilde nizamname ve tüzükler arasında sayılarak matbuat tarihinde derin bir iz bırakmasının ve dönem literatüründe güçlü bir yer edinmesinin nedeni basın üzerinde bıraktığı etkiden bu etkinin aynı araç ile yayılmasından kaynaklanmaktadır⁶³.

⁵⁹ Alkan, **a.g.m.**, s. 12; Dıgıroğlu, "II Abdülhamid Dönemi Matbuat Politikaları Mushaf Basımı ve Dinî Neşriyat", **Sultan II. Abdülhamid Han ve Dönemi**, İstanbul, Eylül 2016, s. 632.

⁶⁰ Âli Paşa, Girit isyanında son derece aktif rol oynamış ve basının propaganda gücünü, "efkâr-ı umumiye" üzerindeki etkilerini bizzat tecrübe etmiştir. Bu durum kendisini basının gücünü lehte kullanmaya teşvik etmiş ve bunu Girit'teki matbaayı ıslah ederek denemek istemiştir. Belgelerden anlaşıldığı üzere Girit'te özellikle Türkçe ve Rumca bir gazete yayımlayarak ihtilal ateşinin bastırılabilceği düşünülmüş, doğruların yazılarak asayiş ve emniyetin sağlanabileceği umut edilmiştir. Ancak yabancı basının teknik üstünlüğüne ve intişarına yetişilebilmesi pek mümkün olmamıştır. Mart'ta başlayan teknik ve idari hazırlıklar 8 ay sürmüştür. Gemiyle Girit Adası'na çark ve tertibat gönderilmesi, Rumca harf tezgahlarının ve diğer alet edevatın Atina'dan nakli bu sürecin uzamasına neden olmuştur. **BOA.A.MKT.MHM.**, nr: 426/14. (H. 23.07.1285) 09 Kasım 1868. **BOA.A.MKT.MHM.**, nr: 402/86. (H. 27.11.1284) 21 Mart 1868; **BOA.A.MKT.MHM.**, nr: 403/1. (H. 28.11.1284) 22 Mart 1868; **BOA.İ.MTZ.GR.**, nr: 11/322. (H. 20.01.1285) 13 Mayıs 1868.

⁶¹ Sultan Abdülaziz devrinde 1866-1878 yılları arasında 50'ye yakın gazete yayımlanmıştır. Bkz. Murat Ardiç, "Matbuat-ı Ecnebiye Müdüriyeti", **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ortaöğretim ve Sosyal Alanlar Eğitimi Anabilim Dalı Tarih Öğretmenliği Bilim Dalı**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2009, s. 16.

⁶² Kabacalı, **a.g.e.**, s. 30-31.

⁶³ Asuman Tezcan, "Âli Kararname ve Basın", **Selçuk İletişim Dergisi**, C. 3, S. 4, 2005, s. 166.

Girit sorunu, Şark meselesi, Belgrad Kalesi'nin verilmesi gibi hükûmetin oldukça hassas olduğu meselelerin gündemi meşgul etmesi, milliyetçilik hareketlerine bir nevi kalkan olma görevini üstlenen Sadrazam Âli Paşa'yı siyaseten hızlıca sonuca varmak için teşvik etmiş ve basının kontrolü için bir hükûmet kararnamesi hazırlatması konusunda harekete geçirmiştir. Basının, Âli Paşa'yı kötü gidişatın müsebbibi olarak göstermesi, yönetimin de siyaseten zor duruma düşmesine sebep olmuştur. Bu süreçte gazetelerin sayıca artması ve gazetelerde devletin menfaatlerine aykırı yazıların çoğalmasının engellenememesi, özellikle muhalif bir grup aydınının, gazeteler bünyesinde kamuoyu oluşturarak tehdit unsuru hâline gelmesi, denetime duyulan mecburiyeti gündeme getirmiştir⁶⁴.

Gazetecilere ve matbaacılara asıl vazifelerinin iyileştirme, birleştirme ve ahlaki düzeltme olduğu defaatle hatırlatılmış; ülkenin genel çıkarlarına aykırı davranan, devletin temeline dil uzatan, kendi yaşadıkları ve geçimlerini sağladıkları ülkenin çıkarlarına aykırı olan yayınları susturmaları gerekirken düşmanca fesat çıkaran ve yalan haber basanların cezasız kalmayacağı bildirilmiştir⁶⁵.

Basın ve yayının propaganda aracı olarak kullanımına bir sınırlama getirmek üzere devletin ve milletin menfaatlerini muhafaza gerekçesiyle bir kararname hazırlanmıştır. 1867'de Âli Paşa tarafından hazırlatılan bu kararname “millî bir basın için gerekli temel koşullara uymayan”, “devletin zaafını millete yaymayı vatanperverlik sanan” ve bu minvalde yayın yapan gazetelere karşı uygulanacak yaptırımları içermektedir. Bu kararname ile basının kamuoyu üzerindeki etkisinin kırılması hedeflenmekteydi⁶⁶.

Sadece yurt içi değil yurt dışında da basının tesir gücünü idrak eden Âli Paşa, doğru olmayan ve hatalı haberlere müdahale için Hariciye Nezaretindeki nüfuzunu kullanarak denetimi sağlamaya çalışmıştır. Kararname yayımlanmadan önce sefaretler ile matbuat kalemi arasında muhaberat servisi oluşturmak üzere Avrupa elçilikleri ile iletişime geçilerek, Londra, Viyana, Berlin, Petersburg, Atina ve Torino elçiliklerine gizli birer mektup gönderilmiş, kurulan bu yeni muhaberat servisinin amacı ve işleyişi bildirilmiştir. Böylece kamuoyunu

⁶⁴ Tezcan, **a.g.m.**, s. 168.

⁶⁵ Kabacalı, **a.g.e.**, s. 31; Tezcan, **a.g.m.**, s. 167-168. Basının düzeni bozmaya yönelik faaliyetlerine karşı gösterilen tepkilerin sebebi, basım-yayının düzeni sağlama ve yönetim ile halk arasında iyileştirici bir araç olarak görülmesidir.

⁶⁶ Koloğlu, “Osmanlı Basını ...”, s. 81-82; Kabacalı, **a.g.e.**, s. 30; Tezcan, **a.g.m.**, s. 168.

aydınlatarak gündemle ilgili doğru haberlerin akışı hedeflenmiş, yanlış ve hatalı bilgilerin düzeltilmesi için de yetkililer tayin edilmiştir⁶⁷.

Yeni düzenleme ile ülkenin genel çıkarları için gerektiğinde hükûmete neşriyat ve matbuatın idaresi için gazeteleri denetleme ve kapatma yetkisi de verilmiştir⁶⁸. Bu kapatmaların 1864 Nizamnamesi temel alınarak gerçekleştirildiği görülmektedir. Bu kararname ile devletin menfaatine zarar verdiği düşünülen bazı gazeteler geçici veya süresiz olarak kapatılmıştır. Örneğin, *Etoile d'Orient* ismiyle Fransızca basılan gazetenin bir takım ecnebi gazetelerden aldığı “erâcif” (yalan, uydurma, saçmalık) ile Osmanlı milleti arasında soğukluk yaratacak şeyler nakletmesi ve daha önce de ihtar alması sebebiyle mahkemece tamamen kapatılmasına karar verilmiştir⁶⁹. 1868’de Beyoğlu’nda basılmakta olan *Levand Herald Gazetesi* yalan ve zararlı içeriğinden dolayı bir ay süre ile tatil edilmiştir⁷⁰. Yine 1871 yılında Beyrut’ta “Beşir” adlı bir gazetede İtalya Kralı’nın aleyhinde yayımlanacak bir haberin duyulması üzerine Suriye vilayetine bir emirname gönderilmiş, 1864 Nizamnamesinin 17. maddesi hatırlatılarak; Osmanlı Devleti’nin dost ve müttefiki olan bir devletin hükümdarına “dokunur sözler ve tabirler yayımlamanın” üç ay ile üç seneye kadar hapis cezası olduğu veya on beş altından yüz altına kadar nakdi cezası olduğu bildirilmiştir⁷¹.

Maarif Nazırı Ahmed Kemal’in imzası bulunan *Muhbir* gazetesinin kapatılması buyruğunda ise gazetenin hükûmet aleyhine daha önce yalan ve iftira haber yaptığı bundan dolayı ihtar almasına rağmen neşre devam ettiği bunun için de Nizamnamenin 27. maddesi esas alınarak bir ay kapatma cezası aldığına işaret edilmektedir⁷².

Matbuat Nizamnamesinin hükümleri, gerektiğinde Maarifçe değil hükûmetçe tatbik edilecek ve gerekli tedbirler ya da men kararları alınabilecektir. Âli Kararname ile alınan kararlar belirli bir süre “millî bir matbuatın teşekkülü” sağlanana kadar uygulanacaktır. Server İskit gazetelere uygulanan bu yaptırımların gerekçelerini “müphem ve gayri muayyen” yani şüpheli ve belirsiz addetmektedir. Oysa bir paragraf sonrası kendisinin de ifade ettiği gibi “bu

⁶⁷ BOA.HR.İD., nr: 1429/1. (M. 15.02.1865); BOA.HR.SFR.1., nr: 10/91. (M. 15.02.1865); BOA.HR.SFR.3. nr: 98/26. (M. 15.02.1865).

⁶⁸ Cevdet Kudret, *Abdülhamit Devrinde Sansür*, İstanbul, Milliyet Yayınları, 1977, s. 6-7.

⁶⁹ BOA.HR.MKT., nr: 579/42. (H. 23.02.1284) 26 Haziran 1867.

⁷⁰ BOA.HR.MKT., nr: 633/44. (H. 06.07.1285) 23 Ekim 1868.

⁷¹ BOA.HR.MKT., nr: 707/42. (H. 06.12.1287) Bu belge ile 1864 Nizamnamesinin hala cari olduğu görülmektedir.

⁷² Kabacalı, a.g.e., s. 29.

tedibe maruz kalanların sultan ve hükûmet aleyhine yaptığı yayınları Avrupa’da devam ettirdikleri” ifadesi gayet muayyendir. 1864 Nizamnamesine göre devlet aleyhinde yayın yapmanın cezası bir ay kapatmadır⁷³.

Bu ve benzeri yayınlardan sorumlu yazarların görev yerlerinin değiştirilmesi veya faaliyetlerinin kısıtlanması okuryazar kesimin çekimserliğine ve huzursuzluğuna yol açmış, bir kısmının yurt dışına çıkmasına ve faaliyetlerini oralarda sürdürmelerine sebep olmuştur. Bu durum, yurt dışında muhalif bir Türk basınının doğmasına ortam hazırlamıştır⁷⁴. Âli Paşa ölene kadar ülke dışında faaliyetlerine devam eden Yeni Osmanlılar, 1871’de ülkeye geri dönmüşler ancak Mahmud Nedim Paşa’nın⁷⁵ idaresinde sıkı denetime yeniden maruz kalmışlardır⁷⁶. Son derece politik ve kritik bir zamanda oluşturulan kararnamenin basın üzerindeki baskısı ve etkisi 1907 yılına kadar devam etmiştir⁷⁷.

1.1.4. 1870 Telif ve Tercüme Nizamnamesi: Telif Hakkı

Matbuatın tedbir ve denetim hattında olduğu yıllarda, modern sayılabilecek bir tarzda telif haklarını tanımlayan ve koruyan bir nizamname çıkarılmış, çeviri işlerini gelişen şartlarda tanzim etmek için 1870 yılında yeni bir Telif ve Tercüme Nizamnamesi hazırlanmıştır⁷⁸. Gelişen yayın hayatı sebebiyle 1857 Nizamnamesine eklenerek oluşturulan yeni maddelerin, telif hakkına dair yeni hükümler içerdiği görülmektedir. Telif hakkı fikrinin yerleşmesi açısından önemli ancak iptidai kabul edilen bu hükümler, 1870 Telif ve Tercüme Nizamnamesi ile geliştirilerek telif haklarının tamamlayıcı ve uygulanabilir hâle getirilmesi sağlanmıştır⁷⁹.

Telif nizamnamesine göre müelliflere tanınan haklar arasında, herkesin istediği kitabı bastırabileceği, müellife bir mükâfat ve şevk sağlaması için müellifin telif ettiği kitabın, hayatı

⁷³ İskit, **a.g.e.**, s. 23-25.

⁷⁴ Koloğlu, “Osmanlı Basını...”, s. 82; Fatmagül Demirel, **a.g.e.**, s. 35.

⁷⁵ Sadrazam Mahmud Nedim Paşa hakkında bkz. Ali Akyıldız, “Mahmud Nedim Paşa”, **DİA**, C. 27, Ankara, 2003, s. 374-376.

⁷⁶ Tezcan, **a.g.m.**, s. 169.

⁷⁷ Ceylan, **a.g.m.**, s. 153.

⁷⁸ Teyfur Erdoğan, “Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı I”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, C. 51, Ocak 1996, s. 185; Fatmagül Demirel, “Osmanlı Devleti’nde Telif Hakları Sorunu”, **Bilgi ve Bellek**, 2007, S. 5, s. 93-104.

⁷⁹ Diren Çakmak, “Osmanlı Telif Hukuku ile İlgili Mevzuat”, Selçuk Üniversitesi **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S. 21, 2007, s. 210; Ceylan, **a.g.m.**, s. 148.

boyunca başkası tarafından bastırılmayacağı, eğer müellif isterse bir mukavele ile imtiyazını başkasına satabileceği ifade edilmektedir. Bu düzenleme ile müellif eserini miras olarak bırakamamakta fakat en azından hayatta olduğu sürece eserinin basımı ile ilgili temel hakka kavuşmuş olmaktadır. Bu imtiyazlara ek olarak bir tür korsan basım yöntemi olan kitap sayısını basılacak olan sayıdan fazla tayin etmek ve bu şekilde kayıtlara geçirmek de yasaklanmıştır⁸⁰.

Nizamnameye göre okullarda hangi kitapların okutulacağı, seçilen kitapların basım ve yayın süreçleri, eğitim kitaplarının tashih ve tercümesinde nelere dikkat edileceği de belirtilmektedir⁸¹. Telif ve Tercüme Nizamnamesinin önemi, ilk kez “hakk-ı telif” tanımının telif hakkı anlamında kullanılmış olmasıdır⁸².

Bu nizamnameye 1872’de ve 1875’te kitap basımıyla ilgili ihtiyaçlara yönelik yeni düzenlemeler eklenmiştir⁸³. Müelliflerin telif haklarının veraset yoluyla miras kalabileceği eklenen yeni maddeler arasındadır⁸⁴. Ayrıca ek düzenlemenin bir önemli özelliği de ilk defa kitap dışında, harita, atlas ve tasvirlerin telif hakkı kapsamına alınmış olmasıdır⁸⁵.

Telif haklarının korunması bağlamında değerlendirilecek yaptırımlar arasında ruhsatsız basılan kitapların toplatılması, ruhsatsız açılan matbaaların cezalandırılması, müelliflerden izin alınmadan kaçak yollarla çoğaltılan yayınların imha edilmeleri sayılabilir. Bu caydırıcı yöntemler aynı zamanda yazarların, yayıncıların, ruhsatlı matbaa ve dükkân sahiplerinin haksız rekabete ezdirilmemesi için de uygulanmaktadır⁸⁶.

⁸⁰ Tolga Akay, “Osmanlı Devleti’nde Fikri Mülkiyet (1850-1914)”, **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı**, Doktora Tezi, Kayseri 2015, s. 92-94. Bu çalışma **Osmanlı Devleti’nde Fikri Mülkiyet Hakları** adıyla İdeal Kültür yayıncılık tarafından 2021 yılında yayımlanmıştır.

⁸¹ Söz konusu 35 madde için bkz. **Düster I**, C. II, s. 231-237.

⁸² Akay, a.g.t., s. 93.

⁸³ Kitab tab’ı için düzenlenen 1292 tarihli ek, 6. Madde için bkz. **Düster I**, C. III, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet, 1330, s. 432.

⁸⁴ Demirel, “Osmanlı Devleti’nde Kitap Basımının Denetimi”, s. 93-94.

⁸⁵ **Düster I**, C. III, s. 432; Ceylan, “Tanzimat Dönemi Osmanlı Basım ve Yayımlarında Hukuki Düzen”, s. 148.

⁸⁶ Akay, a.g.t., s. 93. 1881 yılından itibaren bu denetimler yayın denetmeni sayılabilecek Encümen-i Teftiş ve Muayene tarafından yürütülmüştür. Örnek için bkz. Fatmagül Demirel, “Osmanlı Devleti’nde Telif Hakları Sorunu”, s. 98-99.

1.1.5. 1888 Matbaalar Nizamnamesi ve Beynelmilel Tepkiler

Abdülaziz dönemi Sadrazamı Âli Paşa ve Hariciye Nazırı Fuad Paşa'nın Osmanlı Devleti'nin menfaatleri adına göstermiş oldukları 'muhafaza' çabaları, 1888 Nizamnamesinin tamamlanmasında rol oynamıştır. II. Abdülhamid döneminde kontrol ve muhafazanın öngörülemeyen sonuçlarıyla mücadele, 'iktidar ile itibar tesis etme' çabalarına dönüşmüş, yurt içi ve yurt dışı neşriyatı ve matbuatı kontrol altına almak için kapsamlı bir Matbaalar Nizamnamesi hazırlanmıştır. Kontrolün bir güç göstergesi olarak görülmesi teamülü, kontrolün ve denetimin sistemleşmesine etki etmiştir⁸⁷.

Denetim ve teftiş alanındaki düzenlemeler ve müdahaleler bakımından, Osmanlı matbuat hayatının en dikkat çekici alanlarından olan II. Abdülhamid dönemi, aynı zamanda yayıncılık ve matbaacılık faaliyetlerinin oldukça hız kazandığı bir dönem olmuştur⁸⁸. Modernleşme tecrübeleri ile uyum çabalarının bir tezahürü olan 1888 Matbaalar Nizamnamesi II. Abdülhamid döneminin ilk nizamnamesi olması hasebiyle son derece mühimdir⁸⁹.

1857 Nizamnamesinden esinlenerek detaylandırılmış ve genişletilmiş olan 1888 tarihli Matbaalar Nizamnamesi ile 1857 Matbaa Nizamnamesi feshedilmiştir⁹⁰. 1888 Nizamnamesinin ilk maddesi özgürlüklerle başlamaktadır. Nizamnameye uyma şartıyla Osmanlı topraklarında herkesin matbaa açması, her türlü kitap, risale ve evrak basması serbestleşmektedir⁹¹.

Matbaaların, kitapçıların ve harf dökümcülerin ruhsatlarının denetlenebilmesini de kapsayan yeni Matbaalar Nizamnamesi toplam 41 maddeden oluşmaktadır ve iki madde matbaa kapatmayla ilgilidir ve onlar da ruhsatsız yani kaçak matbaa açanlar hakkındadır. Oldukça teferruatlı hazırlanan bu nizamname altı fasıldan oluşmaktadır:

Birinci fasıl, genel hükümler (matbaa ruhsatnameleri) ile ilgili teferruatlı bilgileri içermektedir. İkinci fasıl, kitapların yayımlanma hükümlerini (her türlü kitap, risale ve

⁸⁷ İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İstanbul, Hil Yayınları, 1987, s. 207.

⁸⁸ Nuri Akbayar, "Osmanlı Yayıncılığı" **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, C. 6, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 1680-1696.

⁸⁹ Çağrı Çalışkan, "II. Abdülhamid Döneminde Kitaplar Üzerinde Sansür Uygulamaları (1876-1909)", **Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Denizli, 2019, s. 15; İskit, **Türkiye'de Matbuat İdareleri ve Politikaları**, s. 84.

⁹⁰ **Düştur I**, C. V, s. 1000.

⁹¹ Bu nizamnamenin iradesi 1305 tarihinde çıkmıştır. Bkz. **Düştur I**, C. V, Matbaa-i Amire, Dersaadet, 1332, s. 1000.

neşriyatın basım izinlerini); Üçüncü fasıl, yabancı matbuatın kurallarını (yurt dışında basılan ve ithal edilecek her türlü neşriyatın gümrük ve ruhsat düzenlemelerini) içermektedir. Dördüncü fasılda, alım satım ve dağıtım şartları (Ruhsatsız kitap ve gazete satan kitapçılar veya dağıtan kişiler ile, gazetenin ismi dışında “içeriğini nida ederek satanların” ruhsatlarının iptal edileceği ve para cezası verileceği, edep ve ahlaka aykırı matbuat ve resimleri alenen veya gizlice dağıtan ve satanlara ise üç aya kadar meslekten men cezası verileceği) belirtilmiştir⁹².

Beşinci fasıl ilan kurallarını (düğün, cenaze, tiyatro veya balo gibi şahsi veya ticari ilanlar dışındaki ilanların belediyeden izin alınmadan basılıp asılamayacağı, tiyatro gibi mekânlarda, yabancı dilde asılacak ilanların Türkçe tercümelerinin de yazılması şartını ve kurallara uymayanlara beş altın nakit cezası uygulanacağını) kapsamaktadır⁹³.

Altıncı fasıl ise yargılama hükümlerini (ruhsatsız kitapların toplattırılarak korunmasını Dâhiliye Nezareti veya mahkeme tarafından onay alınmadan sahibine iade edilmemesini ayrıca daha önceden mahkeme tarafından suçu tespit edilen ve ceza alan müellif ve matbaacıların zararlı olduğu tespit edilen yayınlarının imhası emredilmektedir) içermektedir⁹⁴.

1888 Nizamnamesi ile matbaalar, ruhsat konusunda sıkı takibe alınmış, kurallar detaylandırılarak cezalar arttırılmıştır. Bundan böyle matbaa açmak isteyenler önce bir nevi sabıka kaydı alacak sonra devletin menfaatlerine zarar verecek hiçbir yayın yapmayacaklarına dair senet imzalayarak Dâhiliye Nezaretine ruhsat başvurusunda bulunacaklardır. Ruhsatlar Valiler tarafından verilecektir⁹⁵.

Bu nizamnameyle uygulanacak tüm kuralların artık Osmanlı topraklarındaki “ecnebi tebaa” için de uygulanmasına karar verilmiştir. Bundan sonra ecnebilere yönelik imtiyaz ve muafiyetler kaldırılmış, Osmanlı halkı ile aynı muameleye tabi olacakları bildirilmiştir. 1888 Nizamnamesinin 5. maddesinde geçen ecnebilerin imtiyazlarına son verilmesi ve eşit şartlarda muamele edilmeleri kararı, uluslararası kamuoyunda ciddi tepkilere yol açmıştır. Yunanistan, Fransa, İngiltere, Avusturya-Macaristan, Rusya ve Amerika Birleşik Devletleri gibi ülkeler ortak bir dil kullanarak, bu yeni nizamnameden önceden haberdar edilmemelerinden ve 5.

⁹² Gazetelerin içeriğinin sesli bir şekilde okunmasının engellenmesi de bir bakıma okuma bilmeyen kesimi iletişime dâhil eden bu yönetime karşı alınmış tedbirler olarak görülebilir. Bkz. **Düstur I**, C. V, s. 998.

⁹³ **BOA.DH.MKT.**, nr: 1565/18. (H. 13.03.1306) 17 Kasım 1888; **Düstur I**, C. V, s. 998.

⁹⁴ **Düstur I**, C. V, s. 992-1000.

⁹⁵ **A.e.**, C. V, s. 995-1000.

maddenin içeriğinden –yapacakları her türlü hatadan sefaretin de sorumlu tutulması– dolayı söz konusu devletler son derece tedirgin olarak nota vermişlerdir⁹⁶.

Yabancı devletleri ortak nota verecek kadar rahatsız eden, Osmanlı Devleti sınırları dâhilinde bir yabancı matbaa açmak isteyenlerin yine Osmanlı matbaa kurallarına uyacağına dair, bağlı bulundukları sefareten onay almaları gerekmesidir⁹⁷.

Nizamnamenin uygulanmasında kontrol mekanizmasının önemi vurgulanmakta, memurlar tarafından görevin ciddiye alınması için teşvik mekanizması devreye sokulmaktadır. Zararlı kitapların ve risalelerin yakalanmasına hizmet edenlerin, *eşkîya* yakalayanlar gibi ödüllendirileceği bildirilmiştir. 1888 senesinde zararlı kitap ve evrak ele geçirenler için taltif layihaları hazırlandığı görülmektedir. Eşkîya yakalamada hizmeti ve mesaisi olanların taltifleri hakkında hazırlanan nizamname gibi, zararlı kitap ve risale yakalamada hizmeti olanlar için de bir nizamname hazırlanmasına yönelik irade çıkarılmıştır. İradeye göre, “zararlı kitap ve risale ile silah ve patlayıcı ele geçirenlerin” isimlerinin bulunduğu bir liste hazırlanarak taltif edilecekleri bildirilmiştir⁹⁸.

Bu nizamnamenin uygulanmasından Dâhiliye, Adliye ve Maarif Nezaretleri mesuldür⁹⁹. Bu nizamnamenin icrasına Zabıta Nezareti yerine Adliye Nezaretinin mesul olması dikkat çekicidir.

1.1.6. 1894 Matbaalar ve Kitapçılar Hakkında Nizamname

Matbuat hayatının düzenlenmesiyle başlayan *muhafaza* buyrukları, 1894 tarihli “Matbaalar ve Kitapçılar Hakkında Nizamname” ile tamamlanmış ve II. Abdülhamid’in idaresinin sonuna kadar yürürlükte kalmıştır. 1888 Nizamnamesi ile aynı maddelerin bulunduğu ancak genel olarak kuralların matbuat hayatının menfaatine göre düzenlendiği görülmektedir. Müelliflerin ve matbaa sahiplerinin haklarını koruyan detaylar içeren bu nizamnamenin hiçbir maddesinde hapis ve meslekten men cezasının olmaması dikkat çekicidir.

⁹⁶ BOA.HR.İD., nr: 1374/25, BOA.HR.İD., nr: 1374/26, BOA.HR.İD., nr: 1374/27, BOA.HR.İD., nr: 137/28, BOA.HR.İD., nr: 1374/30, BOA.HR.İD., nr: 1374/32, (M. 04.06.1888).

⁹⁷ *Düstur I*, C. V, s. 993.

⁹⁸ BOA.İ.DH. nr: 1084/85049. (H. 04.09.1305) 15 Mayıs 1888.

⁹⁹ *Düstur I*, C. V, s. 1000.

Peş peşe üç kez kanundışı davranıldığında, matbaacının meslekten üç aya kadar uzaklaştırılması veya matbaasının geçici olarak kapatılması söz konusudur.

Toplam 47 madde ve altı fasıldan oluşan bu yeni nizamname ile gazeteler dışındaki her türlü kitap ve evrak basımına yeni düzenlemeler gelmiştir. İlk kısım matbaacılar ve alet edevat hakkında hükümleri, ikinci kısım kitap ve neşriyat ile ilgili hükümleri içermektedir. Üçüncü fasıl *kütüb-i ecnebiye* başlığıyla gayrimüslim neşriyatı düzenleyici müstakil bir fasıldır. Dördüncü kısım, dükkanlarda satılan veya seyyar satıcılar tarafından dağıtılan yayınlar; beşinci fasıl, ilanlar; altıncı fasıl ise genel hüküm ve muamelatla ilgilidir¹⁰⁰.

II. Abdülhamid dönemi tecrübelerinin son nizamnamesi sayılabilecek bu nizamnamenin daha detaylı ama daha müsamahakâr olduğu söylenebilir. Nizamnamede cezaların genellikle nakdi olarak uygulanması yoluna gidilmiştir. En ağır ceza kaçak matbaalara verilen kapatma cezası ve kaçak kitap, risale ve evrak basanlara elli altın nakit ödeme cezası olarak belirlenmiştir. Önceki nizamnamelere göre nakdi ceza miktarlarının da azaltıldığı görülmektedir.

Matbaa açmak isteyenlerin uyması gereken kurallar, matbaa sahiplerinin nakil ve kiralama işlemleri ile ilgili açıklamalar ve veraset ile ilgili hükümlerle başlayan bu nizamnamede, matbaalarda kullanılacak her türlü alet ve edevatın da ruhsatlı olması gerektiği belirtilmektedir. Ayrıca yabancı matbaa isimlerinin yanında Türkçe bir tabelanın da olması gerektiği beyan edilmektedir. Yine Maarif ve Matbuat İdaresi müfettişlerinin her zaman matbaaları teftiş edebilecekleri ancak ecnebi tebaanın matbaalarının, dükkân ve tezgahlarının teftişi için, yanlarında mutlaka konsolosluktan bir memur bulunması şartının, kaldırıldığı görülmektedir¹⁰¹.

Dikkat çekici bazı kurallar arasında; matbaa aktifken yani işçiler içerde çalışırken kapı ve pencerelerin kilitli olmaması ayrıca birbirine bitişik başka binalar varsa aralarında bir geçiş sağlayacak pencere ve kapı bulunmaması gerekmektedir¹⁰².

1894 Nizamnamesine göre yayımlanacak eserin bilgileri ve hangi matbaada yayımlanacağı, adresi ile bildirilmek zorundadır. Yayımlanacak eser için de ruhsat alınması

¹⁰⁰ **Düstur I**, C. VI, Matbaa-i Amire, Dersaadet, 1334, s. 1545-1550.

¹⁰¹ **Düstur I**, C. VI, s. 1553.

¹⁰² **A.e.**, s. 1547.

mecburiyeti bulunmakta ve her matbaacının kullandığı alet-edevatı kaydettirmesi gerekmektedir. Matbuat İdaresi müfettişleri ile Maarif memurları teftişten sorumludur ve istedikleri zaman matbaaları teftiş edebileceklerdir.

Padişah, hükûmet, devlet ve mezhep aleyhine saldırgan, kötü niyetli ve kışkırtıcı yayınları basan ve dağıtan kişiler de asıl suçlunun ortağı sayılmaktadır. Düğün, cenaze gibi ilanlar, ticari ve adli ilanlar ile balo-tiyatro gibi faaliyetlere dair ilanlar dışındaki ilanların asılması için belediyeden ruhsat alınması mecburiyeti bulunmaktadır. Kapalı zarf şeklinde veya başka şekillerde gizlenerek dağıtan ilanlar da yasaklanmıştır. Yine 1888 Nizamnamesinde olduğu gibi umuma açık yerlerde satılan veya dağıtılan gazete ve dergilerin içerikleri haber başlıkları ve içerikleri yüksek sesle ilan edilmeyecek sadece resmî isimleri belirtilecektir¹⁰³.

Ruhsat olmadan ithal edilen her türlü resim, madalya, arma gibi üzerinde baskı mevcut olan eşyanın imali, kitap ve risalenin basımı, yayımı veya teşhir ve dağıtımı yasaktır. Yasağa uymayanlar nakdi ceza ile cezalandırılacaklardır¹⁰⁴.

1894 Nizamnamesi hükümlerine göre dinî kitaplar Maarif Nezaretinden ruhsat alınmadan basılamayacak ve gayrimüslimlerle alakalı kitapların ruhsatları alakalı bulundukları cemaatin ruhani liderleri tarafından verilecektir. Maarif Nezaretinden *ruhsat-ı resmiye* alınmadıkça hiçbir matbaacı kitap ve risale basamayacak, kitabı için Maariften ruhsat alamayan kişiler Şurayı Devlet'e başvurarak tekrar tetkik hakkı edinebileceklerdir¹⁰⁵.

Özellikle 1888 Nizamnamesinde bulunan ve yabancı devletlerin tepkisine yol açan beşinci madde bu yeni nizamname ile kaldırılmıştır. Matbaa açmak isteyen yabancı tebaanın önceden senet imzalamasına gerek kalmamıştır ancak gümrük noktalarındaki yabancı neşriyatın kontrolü için özel hükümler eklenmiştir. Ecnebi matbuat, gümrüklerde bulunan özel memurlar tarafından kontrol edilecek ve onların onayıyla ithal edilebilecektir. Buna göre ithaline izin verilmeyecek olan neşriyat dört grupta detaylandırılarak sınıflandırılmıştır;

- Padişah, hükûmet, Osmanlı Devleti sınırlarındaki tüm müessese/görevliler ve devlet tarafından kabul görmüş Müslüman ve gayrimüslim mezhepler aleyhinde düşmanlık

¹⁰³ A.e., s. 1545-1550.

¹⁰⁴ **Düstur I**, C. VI, s. 1545-1550.

¹⁰⁵ A.e., s. 1545-1550.

içeren ifadeler, siyasi ve dinî konularda alaycı, tahkir edici, kışkırtıcı ifadeler ihtiva eden yazılar,

- Ağır suç ve cinayetleri teşvik eden yayınlar,
- Edebe aykırı ve müstehcenlik içeren resimler,
- Önceden ilan edilerek ithali resmen yasaklanmış olan yayınlar, idare tarafından gümrüklerde alıkonulacaktır¹⁰⁶.

Alıkonulma kararı “kesinlikle Encümen-i Teftiş ve Muayene” onayı sonrasında ve Maarif Nazırının emri ve kararı ile gerçekleşebilecektir”¹⁰⁷.

Matbuat ve neşriyat faaliyetlerinin düzenlenmesini sağlayan, ruhsat işlerini belirli bir zamanla sınırlayarak sistemleştiren¹⁰⁸, yazarların ve yayıncıların telif haklarını muhafaza ederek teminat altına alan 1894 Nizamnamesi, genel itibarı ile devletin istikrarına ve bekasına ve halkın da düzenine ve ıslahına hizmet eden maddelerden oluşmuştur ancak özelde mevcut iktidarın bizzat uyguladığı siyaset ile şekillenmeye devam etmiştir.

Bu nizamnamenin icrasından yine Dâhiliye, Adliye ve Maarif Nezaretleri sorumludur. Bu nizamname ile 1857 ve 1888 tarihli nizamnameler feshedilmiştir¹⁰⁹.

1.2. YAYIN HAYATININ DENETMENLERİ

1.2.1. Meclis-i Maarif

19. yüzyılda diplomasinin hiç olmadığı kadar önem kazanması ile Osmanlı yönetimi, Tercüme Odası’nda devlet memurlarını yetiştirmek üzere yoğun dil çalışmaları başlatmıştır. 1821’de kurulan Tercüme Odası bir nevi lisan odası şeklinde tesis edilmişken Sultan II. Mahmud’un sistemleşme teşebbüsü ile diplomatik bir mekanizma hâline getirilmiştir. Diplomatik ilişkilerde ihtiyaç duyulan yabancı dil bilen personelin yetişmesini sağlayan

¹⁰⁶ **Düstur I**, C. VI, s. 1545-1550.

¹⁰⁷ **A.e.**, C. VI, s. 1550.

¹⁰⁸ Fatmagül Demirel, “Osmanlı Devleti’nde Kitap Basımının Denetimi”, s. 98-99.

¹⁰⁹ **A.e.**, C. VI, s. 1555.

Tercüme Odası, Avrupa'ya açılan bir kapı vazifesi de görmektedir. Osmanlı bürokratlarının eğitimlerini aldıkları bir kurum olması sebebiyle de son derece önemli ve stratejik bir merkezdir¹¹⁰.

Tercüme Odası'nda yetişen ve görev alan memurlar diplomatik yazışmalar ve tercümeler dışında, her türlü siyasi, askerî, ticari ve adli vazifeler üstlenmişlerdir. Özellikle eğitim alanında, dışişlerinde ve gümrüklerde görevlendirilen Tercüme Odası memurlarının kuruluşundan itibaren teftiş ve muayene ile ilgili aldıkları görevler arasında, güncel ve siyasi haberlerin kontrolü için matbuat ve neşriyatın takibini yapmak da bulunmaktadır¹¹¹.

Osmanlı matbuat ve neşriyat faaliyetleri ile eşzamanlı gelişen muhafaza teşebbüsleri, bir takım denetleme mekanizmalarının teşekkülünü gerekli kılmıştır. 1846 yılında Meclis-i Maarif ile başlayan bu denetim ve kontrol süreci, yayın hayatının gelişmesi ve etki alanının genişlemesi ile ciddiye alınmaya başlamıştır. Basın-yayın faaliyetlerinin artması tashih, telif ve tercüme vazifelerini üstlenecek heyetlerin, cemiyetlerin ya da encümenlerin oluşmasına zemin hazırlamıştır.

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlayan matbuatı tanzim teşebbüsleri, matbaa açma kurallarından kitap üzerinden ticaret yapmaya, bilgi üretiminin niteliğinden uluslararası dolaşımına, yayın ahlakından telif hakları ve ruhsat kriterlerine kadar birçok yeni düzenleme ile sonuçlanmıştır.

Matbuat ve neşriyat hayatının mevcut politik ve sosyokültürel ihtiyaçlara göre düzenlenmesi ile kurallar, temelde Fransız basım yasalarının uyarlaması şeklinde Osmanlı toplumunun birer parçası olmuşlardır¹¹². Nizamnamelerin tekâmül sürecinde, alanlarına göre sürecin takibinden sorumlu denetim birimleri oluşturulmuştur¹¹³.

¹¹⁰ Sezai Balcı, “Osmanlı Devleti’nde Tercümanlık ve Bab-ı Ali Tercüme Odası”, **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih/Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2006, s. 82-96.

¹¹¹ **BOA.HR.TO.**, nr: 565/33. (M. 31.12.1840); **BOA.HR.TO.**, nr: 406/6. (M. 26.01.1845).

¹¹² Modern çağın bir sonucu olarak okuma oranı ve bilgi üretiminin artması kamuoyunun güç kazanmasına ve ideolojik memnuniyetsizliklerin ifade edilmesine yol açarken, kitaplar ise fikir akımlarının mayalanmasına katkı sağlamış bu bakımdan Fransa başta olma üzere dünyada bu alanın denetimine yönelik girişimler söz konusu olmuştur. Bkz. Robert Darnton, **Eski Rejimde Yeraltı Edebiyatı**, Çev. Suat Başar Çağlan, Zoomkitap, 2022.

¹¹³ Eğitim-öğretim faaliyetlerinin “nizamata ve talimatını” hazırlamak için Daimî Meclis-i Maarif adıyla sürekli bir meclis kurulması kararlaştırılmıştır. 21 Temmuz 1846 (27 Recep 1262)’da Meclis-i Vala Reisi Sadık Rıfat Paşa ve Hariciye Bakanı Mustafa Reşit Paşa’nın denetiminde, Meclis-i Muvakkat’ın yerine Meclis-i Maarif kurulmuştur. Bkz. Ahmet Karaçavuş, “Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim Cemiyetleri”, **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih/Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2006,

21 Temmuz 1846'da kurulan Meclis-i Maarif'in¹¹⁴ bizzat üstlendiği görevler arasında, Darülfünunda ve sıbyan mekteplerinde okutulacak kitapların seçimi¹¹⁵, basılacak kitapların tercihi, Osmanlı ilim hayatına katkı sağlayacak kitapların ülkeye getirilmeleri gibi görevler bulunmaktadır¹¹⁶. Tercüme ve telif edilecek eserler, gümrüklere gelen kitapların tetkik ve muayenesi, yayımlanmasına ve satılmasına izin verilecek olanların seçimi gibi matbuat ile ilgili sorumluluklar bulunmaktadır¹¹⁷.

Eğitim alanındaki sorumlulukların artması, eğitim kurumlarının çoğalması ve entelektüel takviyeye ihtiyaç duyulması ile yayın faaliyetleri artmış ve bu alan ile ilgilenecek uzmanlara gereksinim duyulmuştur. Eğitime katkı sağlayacak hizmetlerin başında görülen tercüme faaliyetleri, telif işleri ve bilhassa basılacak eserlerin tercih noktasında katkı sağlayacak kişilere/cemiyetlere ihtiyaç duyulmuştur¹¹⁸.

1.2.2 Encümen-i Dâniş

Meclis-i Maarif'in aynı zamanda bir denetim aygıtı olarak işlerinin artmasıyla ile eğitim kurumlarında okutulacak kitapların tespit ve telif ihtiyacını karşılamak üzere Encümen-i Dâniş adlı ayrı bir heyet oluşturulmuştur. Fransız Akademisine benzetilen bu heyetin asıl amacı, kurulacak olan üniversitede (Darülfünun) okutulacak kitapların tespitinin, telifinin ve tercümesinin yapılması ve bilimsel çalışmaların takibinin sağlanmasıydı¹¹⁹. Ziya Gökalp'e göre "Encümen-i Daniş millî harsı muhafazaya hâdim bir müze hükmündedir"¹²⁰.

s. 114. Eğitim faaliyetlerinin teftiş ve denetimlerinden sorumlu ve doğrudan Sadarete bağlı olan bu meclis, Maarif-i Umumiye Nezaretinin temelini teşkil etmesi bakımından önemlidir. Bkz. Erdoğan, "Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı I", s. 195., Osman Ergin, **Türk Maarif Tarihi**, C. I-II, Eser Matbaası, İstanbul, 1977, s. 729.

¹¹⁴ Cevdet Paşa, Daimî Meclis-i Maarifin haricinde bir Meclis-i Maarif-i Umumîyenin varlığından bahsetmektedir. Bu meclis, ayda bir toplanarak Meclis-i Maarif'in icraatlarının takibini yapmaktaydı. Akt. bkz. Erdoğan, **a.g.m.**, s. 202.

¹¹⁵ **BOA.A.MKT.**, nr: 71/19. (H. 27.03.1263) 15 Mart 1847.

¹¹⁶ **BOA.İ.MSM.**, nr: 14/313. (H. 02.03.1264) 07 Şubat 1848.

¹¹⁷ **BOA.A.DVN.**, nr: 39/35. (H. 22.09.1264) 22 Ağustos 1848.

¹¹⁸ **BOA.İ.MSM.**, nr: 14/313. (H. 02.03.1264) 07 Şubat 1848.

¹¹⁹ **BOA.İ.MVL.**, nr: 208/6740. (H. 13.06.1267) 15 Nisan 1851. Encümen ile ilgili kapsamlı bilgiler için bkz. Kenan Akyüz, **Encümen-i Dâniş**, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları, Ankara, 1975.

¹²⁰ Ziya Gökalp, **Makaleler**, C. 5, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1976, s. 169.

Mustafa Reşid Paşa'nın sadrazamlığı döneminde kurulan Encümen-i Dâniş, ıslahat hareketleri içinde önemli bir yenilik olarak yerini almıştır¹²¹. “Tervic-i ulûm ve fûnun-ı¹²² mütenevvianın niyet-i hayriyyesi maksadı ile” kurulduğu ifade edilen bu müessese, Meclis-i Vâlâ ve Şeyhülislâm Ârif Hikmet¹²³ tarafından onaylandıktan sonra 15 Nisan 1851 tarihli Padişah iradesiyle göreve başlamıştır. Encümen-i Dâniş'in başkanlığına Ataullah Efendizâde Mehmed Şerif Efendi, ikinci başkanlığına ise Hayrullah Efendi getirilmiştir¹²⁴.

Encümen-i Dânişde görev alan dâhilî üyelerin sayısı en fazla kırk kişi ile sınırlandırılmıştır. Dâhilî üyelerin özellikle telif ve tercüme işleriyle ilgilenecekleri için Türkçe diline kitap telifi ve tercümesini yapabilecek derecede hâkim olmaları gerekmektedir. Haricî üyelerin sayısında ise herhangi bir sınır bulunmamaktadır. Haricî üyeler için Türkçeye hâkim olma şartı bulunmamaktadır. Üyelerin herhangi bir dilde Encümene katkı sağlamaları yeterli görülmektedir¹²⁵.

Ahmed Cevdet Paşa'nın başkanlığında Encümen-i Dânişin iç tüzüğü sayılabilecek özel bir nizamname hazırlanmıştır¹²⁶. Telif ve tercüme edilecek kitaplar Encümen tarafından tespit edilecek veya telif ve tercüme edilecek, Meclis-i Maarifin kontrolünden geçtikten sonra padişahın onayı ile devlet matbaasında basılabilecektir¹²⁷.

¹²¹ Ali İhsan Gencer, “Encümen-i Dâniş ve Mustafa Reşid Paşa”, **Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri, Bildiriler**, Ankara, 13-14 Mart 1985, s. 31-37; **Belgelerle Arşivcilik Tarihimiz (Osmanlı Dönemi I)**, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara, 1999, s. 60.

¹²² “Ulûm ve fûnûn” terkip halinde modern bilimleri ifade etmek için kullanılmaktadır. Bkz. İsmail Kara, “Modernleşme Dönemi Türkiye’inde “Ulum, Fûnun” ve “Sanat” Kavramlarının Algılanışı Üzerine Birkaç Not”, **Kutadgubilig: Felsefe Bilim Araştırmaları**, S. 0/2, 2002, s. 258, 268; Tervic ise değerini arttırma, kabullendirme, destekleme, revaçta tutma anlamına gelmektedir. Bkz. Ayverdi, **Misalli Büyük Türkçe Sözlük**, C. III, s. 3173.

¹²³ 1846 yılında Şeyhülislâm tayin edilmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Mahir Aydın, “Şeyhülislâm Ahmed Ârif Hikmet Beyefendi”, **Belleten**, S. 54, 1990, s. 245-260.

¹²⁴ **BOA.A.MKT.NZD.**, nr: 34/60. (H. 16.07.1267) 17 Mayıs 1851; **BOA.A.MKT.NZD.**, nr: 35/28. (H. 25.07.1267) 26 Mayıs 1851; **BOA.İ.MVL.**, nr: 208/6740. (H. 13.06.1267) 15 Nisan 1851; Akyıldız, **İlk Türk...**, s. 14; Ahmed Cevdet Paşa, **Tezâkir 40-Tetimme**, Haz. Cavit Baysun, TTK, Ankara, 1991, s. 47.

¹²⁵ Encümen üyelerinin listesi 1277(1861) tarihli Rüus defterinde detaylı olarak verilmiştir. **BOA.A.d.**, nr: 2955. (H. 05.11.1277) 15 Mayıs 1861. Bkz. Akyıldız, **İlk Türk...**, s. 63-65.

¹²⁶ Nizamname 4 kısım ve toplam 26 maddeden oluşmaktadır. **BOA.İ.MVL.**, nr: 208/6740-11 (H. 13.06.1267) 15 Nisan 1851; Erdoğan, “Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı I”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, C. 51, Ocak 1996, s. 197; Nizamname’de mührü olan isimler arasında “Mehmet Rıfat, Esseyid Mehmed Emin Âli, Mehmet, İsmail, Abdülhak, Abdülhalim, İsmet, Mehmed Ata, Mehmed Fuad, Mehmed Said, Ahmed Ziver, Yusuf Kâmil, İsmail, Recai, Hayrullah, Abdüllatif Subhi, Esseyid Mustafa Vehbi, Mehmed Ali ve Ahmed Cevdet” bulunmaktadır. Bkz. Akyıldız, **İlk Türk...**, s. 57-61.

¹²⁷ Osman Zahit Küçükler, “Osmanlı Devleti’nde Eğitimde Modernleşme ve Encümen-i Dâniş”, **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih/Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2016, s. 59-60.

Oluşturulan Encümen, telif edilecek eserlerin ilk kontrolünü dolayısıyla uyum analizini yapan entelektüel bir süzgeç vazifesi görmüştür. Encümen, telif veya tercüme edilecek her türlü yayın için veya tercüme ve telif ettirdiği eserleri bastırabilmek için Meclis-i Maarifin onayını almak zorundaydı¹²⁸. Osmanlı toplumu için kültürel tekâmülü muhafazaya memur bu heyet¹²⁹, 11 yıl boyunca vazifesini sürdürmüştür ancak;

Encümenin kuruluşundan itibaren aktif rol oynayan üyelerin hayatlarını kaybetmesi, 1853-56 Kırım Savaşı, 1856 Islahat Fermanı'nın ilanına karşı oluşan tepkiler, Kuleli Vakası gibi iç ve dış siyasi sıkıntıların gündemi değiştirmesi sebebiyle faaliyetlerine devam edememiştir¹³⁰.

Âli Paşa'ya göre, Encümenin faaliyetlerine devam edememesinin bir gerekçesi de Encümenin devlet büyüklerinden ve vükeladan oluşmasıdır. Âli Paşa'nın bürokrat aydınların Encümende görev almasını eleştiren bu yaklaşımı, iş yükü olan vükelanın Encümendeki görevlerini öncelemesinin ve layıkıyla yapmasının mümkün olmayacağını düşünmesindendir ve bu durum Cevdet Paşa tarafından da doğrulanmaktadır¹³¹.

Maarif hayatında önemli bir akademi olarak görülen bu heyetin en önemli faaliyetleri arasında Ahmed Cevdet Paşa'nın hazırlamış olduğu "Tarih-i Cevdet" gösterilmektedir¹³².

1.2.3. Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye

Maarif Nezareti ve Maarif Meclisi gözetiminde devam eden neşriyat ve matbuat denetimi, çağa uyum sağlamak için gerekli olan nitelikleri kontrollü bir biçimde toplumun fertlerine

¹²⁸ Akyıldız, **İlk Türk...**, s. 16-17.

¹²⁹ Osman Ergin, **Türkiye Maarif Tarihi**, C. III-IV, Eser Matbaası, İstanbul, 1977, s. 1359.

¹³⁰ Akyıldız, **İlk Türk...**, s. 44.

¹³¹ Cevdet Paşa Tezahir'de Encümenin başarısızlığını hatırlar için göreve getirilenlerin liyakatsizliğine bağlamaktadır. Bkz. **Tezahir**, 1-12., 1953, s. 13.

¹³² Abdullah Uçman, "Encümen-i Dâniş", **DİA**, C. 11, İstanbul, 1995, s. 187. Tarih-i Cevdet'in son üç cildi sekiz yıllık bir aradan sonra 1882 başlarında bitirilmiş ve iki yıl içinde Sultan Abdülhamid döneminde basılmıştır. Böylece eserin bir bütün olarak ilk baskısı tamamlanmıştır. Zeki Arıkan, "Târih-i Cevdet", **DİA**, C. 40, İstanbul, 2011, s. 76; Encümen tarafından yayın hayatına kazandırılan eserlerin çoğu tarih alanındadır. Bkz. Neslihan Demez, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yenileşme Hareketleri ve Çeviri: Encümen-i Dâniş Örneğinde Tanzimat Dönemi Çeviri Yaklaşımları", **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Batı Dilleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı Çeviri Bilim Dalı**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007, s. 81.

aktarmak amacıyla yapılmaktaydı¹³³. Çeşitli encümen ve cemiyetlerin hatta dernek ve vakıfların kurulması, bunların faaliyetlerinin de kontrolünü gündeme getirmekte, faaliyet kapsamında basılacak tüm neşriyatın önce Maarif Nezareti denetiminden geçmesi gerekmektedir¹³⁴. Matbuat Nizamnamelerinin hükümlerinin yayın hayatındaki pratikleri, oluşturulacak birimler vasıtasıyla takip edilebilmekteydi.

Encümen-i Dâniş ile başlayan okullardaki eğitim seviyesini arttırma gayesi, memleketin geneli için de ulaşılması istenen bir hedef olmuştur. *İlim ve fennin* memlekette yayılmasına katkı sağlayabilecek cemiyetler teşvik edilerek sistemli hâle getirilmeye çalışılmıştır¹³⁵. Bu cemiyetler arasında Encümen-i Dâniş'in akabinde faaliyete başlayan Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye de bulunmaktaydı.

Avrupa'da gelişen modern bilimleri tanımak ve tanıtmak amacıyla, Münif Paşa'nın¹³⁶ önderliğinde ve Halil Bey idaresinde kurulan bu ilmî cemiyet, 1861 yılında resmî bir izin iradesi ile çalışmalarına başlamıştır¹³⁷. Şahsi teşebbüsle İstanbul'da kurulan bu cemiyet, mevcut hükûmet tarafından maddi ve manevi olarak desteklenmiştir¹³⁸. Cemiyetin maksadına, teşekkülüne, yönetimine, üyelerine ve görevlerine dair beş fasıldan ve 35 maddeden oluşan bir nizamname hazırlanmış ve Sultan Abdülaziz'e bu şekilde sunulmuştur¹³⁹.

Cemiyetin 11'i gayrimüslim olmak üzere 33 üyesi bulunmaktadır. Üyelerinin çoğu tercüme kaleminden memur ve mütercimlerdir¹⁴⁰. Daimî üyeleri ve esnek üyeleri bulunan bu

¹³³ Hanioglu, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Zihniyet, Siyaset ve Tarih**, Bağlam, İstanbul, 2006.

¹³⁴ **BOA.HR.MKT.**, nr: 283/51, (H. 29.08.1275) 03 Nisan 1859.

¹³⁵ Mehmet Akgün, "Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye ve Mecmua-i Fünun'un Felsefi Açından Taşıdığı Önem", **Felsefe Dünyası**, S. 15, Bahar 1995, s. 53.

¹³⁶ Osmanlı Devleti'ne modern bilimin kapılarını açan Münif Paşa Encümen-i Teftiş ve Muayene kurulduğunda da Maarif Bakanıdır.

¹³⁷ Ekmeleddin İhsanoğlu, "Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye", **DİA**, C. 7, 1993, s. 333-334.

¹³⁸ Cemiyete mekân tahsisinde, Mecmua-i Fünûn dergisinin satışına yardımcı olunmasında, teknik ihtiyaçlardan dolayı yurt dışından getirilecek her türlü edevatın ücretsiz olarak gümrüklerden geçirilmesinde katkı sağlanmış, ayrıca nakdi olarak da 50 bin kuruş yardım yapılmıştır. Bkz. **BOA.A.MKT.MHM.**, nr: 221/33. (H. 24.11.1277) 03 Haziran 1861; **BOA.A.MKZ.NZD.**, nr: 456/82. (H. 25.04.1279) 20 Ekim 1862; **BOA.MVL.**, nr: 873/80. (H. 12.10.1282) 28 Şubat 1866.

¹³⁹ **BOA.İ.DH.**, nr: 472/31671, (H.13.11.1277) 23 Mayıs 1861.

¹⁴⁰ Detaylı liste için bkz. E. İhsanoğlu, **Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'nin Kuruluş ve Faaliyetleri**, TTK, Ankara, 1994, s. 2176-2177; Engin Sağlam, "Mecmua-i Fünûn Dergisi (İnceleme, Tahlili Fihrist ve Seçilmiş Metinler)", **Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon, 2004, s. 230-231.

cemiyetin özellikle yabancı dil konusunda eğitimli kişileri tercih etmesi Batı eksenli entelektüel gelişimi vurgulaması bakımından önem arz etmektedir¹⁴¹.

İlmin yayılması ve eğitimin eksiklerinin tamamlanması maksadıyla ‘Erbab-ı dâniş’ tarafından oluşturulan bu cemiyetin görevleri arasında;

- Dinî ve güncel siyasi meseleler hariç, her türlü ulum ve maarife katkı sağlayacak kitap ve risalenin telifi ve tercümesini yapmak,
- Belirlenen günlerde halkın gelişimine yönelik eğitimler vermek¹⁴²,
- Bilim, eğitim, ticaret ve sanayiye dair Mecmua-i Fünûn unvanı ile bir mecmua çıkarmak bulunmaktadır¹⁴³.

Cemiyetin *Usul-i İdare-i Dâhiliye* Nizamnamesinde basılacak ve yayımlanacak eserlerin öncelik sırasının kriterleri belirtilmiştir. İlk olarak yabancı dillerden faydalı olan kitapların tercümeleri basılacak, ikinci olarak öğrencilere ve halka mahsus olmak üzere eğitim düzeylerine göre okuyabilecekleri ancak eğitim seviyelerini artıracak her türlü telif eser basılacaktır¹⁴⁴. Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye’nin matbaa faaliyetlerinin yanı sıra okuma salonları ve kütüphaneler açması da 19. yüzyıl Osmanlı yayın hayatının gelişimine katkı sağlamıştır¹⁴⁵.

Mecmua-i Fünûn adlı dergi, Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye’nin en önemli icraatları arasındadır. İlk süreli Türkçe dergi olan bu dergiyle birlikte ilk defa *resail-i mevkute* yani süreli

¹⁴¹ Emine Gümüşsoy, “Tanzimattan Sonra Halk Eğitimi İçin Kurulan İki Cemiyet: Cemiyet-İ İlmiye-i Osmaniye ve Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye”, **Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S. 8(2). s. 173.

¹⁴² “Ulum ve maarifin neşri ve tamimi maksadıyla bazı Erbab-ı Dâniş tarafından Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye namıyla teşkil olunmuş olan meclisin icra-i vazaifi ve merkez cemiyet ittihaz olunmak üzere münasip mahal tayini hakkında olan tezkireyi saadetleriyle melfuf nizamname ve azayı müdavime ve gayri müdavimenin esâmisini mübeyyin defter mütalaa kılındı. İş bu cemiyet mesail-i diniye ve politika müstesna tutularak her türlü ulum ve maarife dair kütüb ve resaili telif ve tercümesi ve eyyamı mahsusada umuma ders itası gibi vazaifi müfide...”. **BOA.A.MKT.MHM.**, nr: 221/33. (H. 24.11.1277) 03 Haziran 1861.

¹⁴³ **BOA.İ.DH.**, nr: 472/31671. (H. 13.11.1277) 23 Mayıs 1861.

¹⁴⁴ Mecmua-i Fünûn, “Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye Nizamnamesidir”, **Ceride Hane**, Sene 1, S. 1, İstanbul, 1279, s. 12.

¹⁴⁵ Cemiyet bünyesinde kurulan kütüphane, Batı’dakilere benzer ilk kütüphane olması bakımından önemlidir. Müjgan Cunbur, “Münif Paşa ve Kütüphanelerin Yönetimi ile İlgili İlk Resmi Talimatname”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, C. XIII, S. 2, Mayıs 1964, s. 30.

yayın tabiri de kullanılmaya başlamıştır¹⁴⁶. 1862 senesinden itibaren yayın hayatına başlayan Mecmua-i Fünûn 1867'ye kadar aralıklarla 47 sayı çıkararak varlığını sürdürmüştür. Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye tasarrufunda varlık gösteren Mecmua-i Fünûn, Cemiyetin faaliyetlerinin de son bulması sebebiyle kapanmıştır. Münif Paşa, cemiyetin ilk kapanışının sebebini, cemiyetin üyelerinin dağılmasına ve kendi işlerinin yoğunluğuna bağlamıştır¹⁴⁷.

Bu meyanda doğrudan konumuzla ilgili şu detaylar dikkat çekmektedir. Mecmua-i Fünûn, 17 sene aradan sonra Münif Paşa'nın şahsi teşebbüsü ile Sultan II. Abdülhamid döneminde tekrar yayın hayatına başlamıştır. Ancak 1883 yılı ocak ayında ilk sayısı çıkan¹⁴⁸ dergi, iki ay sonra Encümen-i Teftiş ve Muayene memurları tarafından, dergide yayımlanan bazı hikâye ve tabirlerin ahaliyi ihtilale ve isyana sevk ettiği gerekçesi öne sürülerek kapatılmıştır¹⁴⁹. Bir diğer gerekçede ise, Fünûn adı verilmiş olan mecmuanın, bilime dair olmadığı ve birtakım “hezeyanlardan” oluşan hikâyeler içerdiği ve İslam dinine zarar veren bazı kelimeler bulunduğu ifade edilmiştir. Basım öncesi ve yayım sonrası yapılan kontrollerden sakıncalı görünen yazıların Encümen üyelerinin kontrolünden sonra eklenmiş olduğu anlaşılmıştır. Bu gerekçelere ek olarak Nizamname şartlarına uyulmadan basılan bu derginin ayrıca şüpheli olarak bedava dağıtıldığı ifade edilerek, derginin neşrinin yasaklanmasına, basılan tüm nüshalarının da toplatılıp imha edilmesine karar verilmiştir¹⁵⁰.

Ocak 1883 baskısı derginin yeniden yayın hayatına kazandırılma girişiminin sonuncusu olmuş ve Mecmua-i Fünûn tarih sahnesinden çekilmiştir. Münif Paşa Padişah'a yazmış olduğu mektupta, “kesinlikle Encümen üyelerinin ifade ettiği şekilde ve belirtilen niyetlerle yayın yapmadığını” izaha çalışmıştır¹⁵¹.

¹⁴⁶ “Mecmua-i Fünûn, Memalik-i Osmaniye’de Türkçe resail-i mevkutenin birincisi olup hatta resail-i mevkute tabiri en evvel bu münasebetle vaz-u istiğmal olunmuştur”. Bkz. Mecmua-i Fünûn, “Mukaddime”, **Aramyan Matbaası**, Sene 1, Cüz 1, İstanbul, 1300, s. 2.

¹⁴⁷ Mecmua-i Fünûn, “Mukaddime”, s. 2.

¹⁴⁸ Münif Paşa derginin yeniden yayımlanması girişimini şu şekilde ifade etmiştir. “Şu esnada vakt-i hali acizanem müsait olduğundan müsteğinan billahi Mecmua-i Fünûn ihyasına mübaderet eyledim. Mecmua-i Fünûn’un başlangıcındaki zaman ile şimdiki zaman beyninde maarifçe külliye fark vardır. Hamdullahi Teala terakkiyat-ı hazıra eski vakitlere kıyas kabul etmeyecek derecelerdir. El’yevm yalnız Dersaadet’te Türkçe olarak bu kabilden neşr olunan resail miktarı 21 olup gittikçe daha çoğalacağı meczumdur”. Bkz. Mecmua-i Fünûn, “Mukaddime”, s. 3-5.

¹⁴⁹ **BOA.MF.MKT.**, nr: 80/30. (H. 20.05.1300) 29 Mart 1883.

¹⁵⁰ **BOA.İ. DH.**, nr: 1295/102091. (H. 19.05.1300) 28 Mart 1883.

¹⁵¹ Mektup metni için bkz. Adem Akın, “Münif Paşa ve Türk Bilim Tarihindeki Yeri”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1991, s. 129-130.

Münif Paşa'nın tekrar Sultan II. Abdülhamid tarafından idari göreve getirilmiş olması hem de bu görevin Maarif Bakanlığı olması, onun samimiyetine inandığının göstergesi sayılabileceği gibi kendisinden maarifin idaresi konusunda faydalanmak istediğini de akla getirebilir¹⁵².

1.2.4. Tercüme Cemiyeti/Telif ve Tercüme Dairesi

Matbuat ve neşriyatın takibinin Maarif Nezaretinin sorumluluğunda olması, gazetelerden bağımsız olarak kitap ve risaleler ile ilgili bir iş tanımı yapılmasını gerektirmişti. Bu sebeple Maarif Nazırı Ahmet Kemal Paşa döneminde Maarif Nezareti idaresi altında sadece kitap basım ve yayın faaliyeti ile ilgilenecek bir cemiyetin oluşturulmasına karar verildi¹⁵³.

Cemiyetin kuruluşu kararlaştırıldıktan sonra; Encümen-i Dânişten beri hedeflenen ve değişmeyen amaç olan, halkın ve öğrencilerin ilmî seviyelerini arttıracak kitapların telif ve tercümesinin yapılması için 1866 tarihinde mektepler ve halk için gerekli olan “fünun-ı nafiaya müteallık” kitap ve risalelerin tercümesi için bir Telif ve Tercüme Dairesi kurulmuştur¹⁵⁴.

Telif ve Tercüme Dairesi'nin telif, tashih ve tercüme işlerinin çerçevesi, Maarif Nezareti idaresi altında 1865 tarihinde hazırlanan nizamname ile belirlenmiştir. 19 maddelik Tercüme Cemiyeti Nizamnamesine göre, halkın ve öğrencilerin okuyacağı vasıflı kitapların, mecmuaların ve haritaların tercüme, telif ve tashihlerinin bu cemiyet tarafından yapılacağı kararlaştırılmıştır. Cemiyet; 1 başkan, 6 mütercim, 2 musahhih olmak üzere 8 azadan

¹⁵² 1877 tarihinde ilk defa Maarif Nazırlığına tayin olan Münif Paşa 8 ay sonra görevden azledilerek Ticaret Nezaretine getirilmiştir. Ancak 3 ay sonra yine kendisine Maarif Nazırlığı görevi tevdi edilmiştir. 1880 Eylülüne kadar iki yıl görevde kalan Münif Paşa, 3. defa 1885 tarihinde Maarif Nazırı olmuştur ve 5 yıl kesintisiz bu görevde kalmıştır. Toplam 8 yıl Maarif Nazırlığı görevinde bulunan Münif Paşa, eğitim ve kültür alanında devlete hizmetlerde bulunmuş, dernek çalışmaları (telif tercüme, dergi, lisan), kütüphane, matbaa ve müze açma gibi girişimleriyle Osmanlı toplumunun kültür ve sanat bakımından inkişafına katkı sağlamıştır. Akın, a.g.t., s. 37-40,44.

¹⁵³ Gazetelerin yani basının kontrolü 1862'den itibaren Matbuat Müdürlüğünün kontrolü altındadır. Ancak matbuat müdürlüğünün veya idaresinin dönem dönem Maarif, Hariciye veya Dâhiliye Nezareti bünyesinde bulunması görev değişikliklerine sebep olabilmıştır. Örneğin matbuat müfettişleri gazeteleri teftiş etmek dışında bazen postanelerde, bazen gümrüklerde bazen de kitapçılarda “muzır” olarak nitelenen kitapların takibini yapmışlardır. Bkz. BOA.HR.MKT., nr: 418/34. (H. 30.05.1279) 23 Kasım 1862.

¹⁵⁴ **Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye**, Matbaa-i Amire, 1318, s. 27; Kayaoğlu, **Türkiye’de Tercüme Müesseseleri**, s. 120.

oluşmaktadır. Cemiyet reisine iki bin, musahhihlere biner kuruş ve tercümanlara ise ihtiyaç oldukça Maarif Meclisi vasıtasıyla yıllık yüz bin kuruş mükafat akçesi ödenecektir¹⁵⁵.

Avrupa dillerinde yeni yayımlanan ve Osmanlı toplumu için faydalı olacağı düşünülen her türlü bilimsel kitap ve risaleye erişim aracılığı için oluşturulan bu cemiyet, eğitimin gelişmesi için çalışacaktır. Nizamnameye göre, Tercüme Cemiyeti'nin, resmî adıyla Telif ve Tercüme Dairesi'nin reisliğine Münif Efendi¹⁵⁶, musahhihliğine ise İhya Bey getirilmiştir. Üyeleri arasında Mütercim Pertev Efendi, Matbuat Müdürü Ohannes Efendi, Ahmed Hilmi Efendi ve Macid Efendi gibi Tercüme Odası çalışanları ve dönemin münevverleri bulunmaktadır¹⁵⁷. Haricî üyeleri ile toplam 18 üyesi¹⁵⁸ bulunan bu cemiyet birkaç defa toplanıp bazı eserlerin tercümelerine başlamış ancak “illet-i mündefia'nın hayluleti” (salgın) ile vazifelerini bir süre aksatmak zorunda kalmışlardır¹⁵⁹.

Telif ve Tercüme Dairesi'nin başkanının Münif Paşa olması şahsî teşebbüsle başlayan Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'nin faaliyetlerinin devlet bünyesinde devam etmesi anlamına gelmektedir. Nitekim yeni kadroda görev alan bürokratlardan Ethem Pertev Paşa, Kadri Bey, Faridis Efendi, Ohannes Efendi, Vahan Efendi, Nuri Bey ve Sadullah Bey'in, Münif Paşa'nın Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'deki arkadaşları olduğu görülmektedir¹⁶⁰.

Bu önemli isimlerin kısmen aynı kadro ile Tercüme Cemiyeti'nde yani devlet bünyesinde faaliyetlerine devam etmeleri, Münif Efendi'nin tercihi olabilir. Münif Efendi başta olmak üzere Batı'ya meyilli entelektüellerin bu kurumda görevlendirilmeleri bilim anlayışının da ekseninin bu yönde gelişmeye başladığının göstergesidir¹⁶¹ ve devlet bunu kendi kontrolünde kadrolaştırmaktadır.

¹⁵⁵ BOA.İ.MVL., nr: 529/23733. (H. 16.11.1281) 12 Nisan 1865.

¹⁵⁶ Tercüme Cemiyeti'nin görevlerini yerine getirmesi için yeni oluşturulan Meclis-i Kebir-i Maarif'in reisi yine Münif Efendi olmuştur. BOA.HR.MKT., nr: 701/96. (H. 05.09.1287) 29 Kasım 1870; BOA.HR.MKT., nr: 692/52. (H. 29.04.1287) 29 Temmuz 1870.

¹⁵⁷ Detaylı bilgi için bkz. BOA.A.MKT.MHM., nr: 336/37. (H. 07.02.1282) 02 Temmuz 1865.

¹⁵⁸ Üyelerin tümü için bkz. Kayaoğlu, “Türkiye’de Tercüme Müesseseleri”, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Cumhuriyet Tarihi Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1996, s. 58-60. Bu tez 1998 yılında yayımlanmıştır. Bkz. Türkiye’de Tercüme Müesseseleri, Kitabevi, İstanbul, 1998.

¹⁵⁹ 1865-1866 yıllarındaki kolera salgınının kastedildiği düşünülmektedir. BOA.MVL., nr: 873/80. (H. 14.10.1282) 1866.

¹⁶⁰ Mahmud Cevad, Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı, Matbaa-ı Amire, İstanbul, 1338, s. 91-93; Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı: XIX. Asır Osmanlı Maarif Tarihi, Haz. Taceddin Kayaoğlu, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2001.

¹⁶¹ Karaçavuş, a.g.t., s. 10.

Osmanlı eğitim sistemindeki batılılaşma eğilimi ve bu yönde sistemleşme çabası, tercüme heyetinin kitap seçimini etkilemekte ve tercihlerin yapılmasında belirleyici olmaktadır. Tercümesi ve telifi yapılacak olan eserler, Babıali veya Maarif Nezaretince tayin edilmekte, cemiyet üyelerinin uygun bulduğu eserler ise Maarif Meclisi'nin onayı alındıktan sonra tercüme veya telif edilmekteydi¹⁶².

Avrupa'da yeni basılan eserlerden en gerekli ve faydalı olanlarının Türkçeye çevrilmesi, alanında uzman olan kişilerden yardım alınarak yapılmaktaydı. Bu iş için örneğin, askerî kitapların seçiminde bazen bir meclis üyesi miralay veya askerî gazete müterciminin desteği alınmaktaydı. Hem tercüme süreci hem de telif edilecek eserlerin seçimi konusunda, alanın uzmanlarına danışılmaktaydı¹⁶³.

Cemiyetin çalışmaları arasında, Ahmed Hilmi tarafından Türkçeye çevrilmiş olan Lal Sedaske'nin "Hind Tarihi" adlı eseri bulunmaktadır¹⁶⁴. "Mekatib-i Mahsusada" okutulmak üzere yine İngiltere mekteplerinde okutulan "Tarih-i Umumi"¹⁶⁵ ve "İlm-i Tedbir-i Servet"¹⁶⁶ adlı eserler Ahmed Hilmi tarafından tercüme ve telif edilmiştir¹⁶⁷.

Telif ve Tercüme Dairesi yeni hazırlanan 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile vazifelerini Meclis-i Kebir-i Maarif'e bırakmıştır. Böylece Maarif bünyesinde oluşturulmaya başlanan merkezî teşkilatlanma, gittikçe sistemleşen kurumsal bir mekanizmanın da bel kemiğini oluşturacaktır¹⁶⁸.

¹⁶² Kayaoğlu, *Türkiye'de Tercüme Müesseseleri*, s. 129.

¹⁶³ **BOA.A.MKT.MHM.**, nr: 352/2. (H. 09.11.1282) 02 Mart 1866.

¹⁶⁴ Bu hizmetinden dolayı kendisine 7500 kuruş atıyye-i seniyye verilmiştir. **BOA.İ.HR.**, nr: 212/12265. (H. 08.11.1281) 04 Nisan 1865.

¹⁶⁵ **BOA.İ.DH.**, nr: 562/39138. (H. 29.12.1283) 04 Mayıs 1867.

¹⁶⁶ Otto Hubner'den tercümedir.

¹⁶⁷ Bu eser dolayısıyla da kendisine 7500 kuruş mükafat verilmiştir. **BOA.HR.MKT.**, nr: 654/59. (H. 26.02.1286) 07 Haziran 1869.

¹⁶⁸ Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ankara, TTK, 1991. s. 22-28; Kayaoğlu, a.g.t., s. 65-66.

1.2.5. Matbuat İdaresi

Osmanlı basın hayatının denetimi, kurumlar arasındaki iş bölümünü, matbuat ve neşriyat alanlarını, kurumları ve teftiş mekanizmalarını anlamayı sağlamak ve basının denetiminin müstakil bir alanda kurumsallaşma çabalarını göstermek bakımından önemlidir¹⁶⁹.

Matbuat ve neşriyatın kamuoyu üzerindeki etkisi arttıkça bu alana karşı tedbir ve yaptırımlar da aynı oranda arttırılmaktaydı. 1861'den itibaren Maarif Nezaretinin sorumluluğunda olan¹⁷⁰ basının denetimi¹⁷¹, matbaaların ruhsat işleri ve takibi 1864 Nizamnamesinin akabinde, Matbaalar İdaresi ve Takvim-i Vekayi İdaresi birleştirilerek müstakil bir şekilde oluşturulan Matbuat Nezaretine verilmiştir¹⁷². Ancak bu işlerin Maarif Nezaretinin kontrolünde olması gerektiğine karar verilerek birkaç ay sonra tekrar matbuat işleri, Maarifin denetimine verilmiş¹⁷³ ve 1875 senesine kadar bu şekilde devam etmiştir.

Basınla ilgilenen Matbuat Nezaretinin kapatılarak Maarif Nezaretine bağlanması¹⁷⁴ özellikle yayın ve basım öncesi denetim mecburiyeti Nezarete ciddi bir iş yüklemiştir. 1875 yılında gazetelerin denetimi ve ruhsat işleri Maarif Nezaretinden tekrar ayrılarak Matbuat İdaresi'ne bağlanmıştır¹⁷⁵.

93 Harbi'nin yarattığı siyasi ve ekonomik sıkıntılar, milliyetçi ve liberal ideolojilerin ve yurt içinde ve yurt dışında siyasal muhalefetin artması gibi dönemin matbuat hayatına yansıyan olumsuz gelişmeleri¹⁷⁶, Avrupa'da Osmanlı yönetimi aleyhinde gelişen matbuat ve neşriyatı da hareketlendirmiştir. Bu durumu yönetimin lehine dönüştürecek bir kontrol mekanizmasının

¹⁶⁹ Basının denetim ve kontrolü ile ilgili daha fazla bilgi için bkz. İpek K. Yosmaoğlu, "Chasing the Printed Word: Press Censorship in the Ottoman Empire, 1876-1913", **Turkish Studies Association Journal**, S. 27, 2003, s. 15-49; Bora Ataman, "Türkiye'de İlk Basın Yasakları ve Abdülhamid Sansürü", **Marmara İletişim Dergisi**, S. 14, 2009, s. 21-49; Koloğlu, "Osmanlı Basını: İçeriği ve Rejimi", s. 68-98. Kabacalı, **Başlangıçtan Günümüze Basın Sansürü**, İstanbul, 1990.

¹⁷⁰ Takvim-i Vekayi ile ilgili görevleri yönlendirilmek üzere Maarif bünyesinde bir Matbuat Müdürlüğü oluşturulmuştur. **BOA.MKT.NZD.**, nr: 398/25. (H. 09.08.1278) 09 Şubat 1862.

¹⁷¹ Rumca, Bulgarca, Yahudice bilen müfettişler nezdinde yabancı basın takip edilmekteydi. Yabancı basının takibinin ve müdahalenin kolaylığı için sefaretler ve matbuat kalemi arasında bir haberleşme ağı kurulmuştur. Bkz. **BOA.HR.SFR.1.**, nr: 10/91. (M. 15.02.1865).

¹⁷² **BOA.A.MKT.MHM.**, nr: 306/99. (H. 19.02.1281) 24 Temmuz 1864.

¹⁷³ **BOA.A.MKT.MHM.**, nr: 318/4. (H. 15.06.1281) 15 Kasım 1864.

¹⁷⁴ **BOA.MB.İ.**, nr: 20/141. (H. 23.11.1281) 19 Nisan 1865; **BOA.İ.DH.**, nr: 535/37163. (H. 23.11.1281) 19 Nisan 1865.

¹⁷⁵ Bu döneme kadar müdürlükler ve müdürler ile yönetilen basın kontrolü de müstakil bir idare kisvesine kavuşmuştur. **BOA.MF.MKT.**, nr: 29/141. (H. 02.06.1292) 06 Temmuz 1875.

¹⁷⁶ Erik Jan Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, İstanbul, 1996. s. 12-15.

aynı usul ile yapılması ve dış basının takibinin sistemli bir hâle getirilmesi için Matbuat İdaresi yeniden tesis edilmiş¹⁷⁷, gazetelere dair her türlü ruhsat işi ve tüm yabancı basının kontrolü de 1882’de Matbuat İdaresi’nin denetimine geçmiştir¹⁷⁸. Türkçe, Rumca, Fransızca, İngilizce, Ermenice, Arapça, Almanca, Bulgarca ve Rusça bilen tercüman ve müfettişlerden oluşan ve dünya basınına takip eden bir “Matbuat İdare Heyeti” teşekkül etmiştir¹⁷⁹.

Matbuat İdaresi’nin süreç içinde Hariciye, Maarif ve Dâhiliye Nezaretleri idaresine girmesi ile yapılan düzenlemeler bazı görev değişikliklerine de neden olmuştur¹⁸⁰. Matbaaların ruhsat alma işleri, açılmaları, kapatılmaları ve gazetelerin takibi/denetimi gibi işler rutin görevleri dâhilindeyken, Rûsumat Emaneti¹⁸¹ tarafından gümrüklerde bekletilen veya kitapçılarda ruhsatsız satılan kitapların kontrollerinin de Matbaalar İdaresi’ndeki matbuat müfettişleri tarafından yapıldığı görülmektedir¹⁸².

Matbuat denetiminin ıslahı için hazırlanan layihada; günlük ve süreli yayınların artık büyük bir ehemmiyet kazanmakta olduğu Osmanlı topraklarında da *havadis evrakının* o nispette arttığı, 1868 senesinde haftada iki defa gazete yayımlanırken şimdi(1883) ise sadece İstanbul’da otuz gazete basıldığı, bu sayının Osmanlı toprakları (İzmir, Mısır, Şam) dâhil edildiğinde ise iki yüze ulaştığı belirtilmektedir. Bu itibarla yayınların faydalı olanlarının teşvik

¹⁷⁷ Bu meyanda matbuat idaresinin Dâhiliye Nezareti ve Saray’da bulunan tahkik heyeti ile organize çalışacak şekilde yeni baştan düzenlenmesi için bir layiha hazırlanmıştır. İlk etapta gerekli olan, işinin ehli memurların yeniden işe alınmasıdır. **BOA.Y.PRK.DH.**, nr: 1/50. (H. 27.03.1300) 05 Şubat 1883.

¹⁷⁸ Türkçe, Rumca, Fransızca, İngilizce, Ermenice, Arapça, Almanca, Bulgarca ve Rusça bilen tercüman ve müfettişlerden oluşan ve neredeyse tüm dünya basınına takip eden bir Matbuat İdare Heyeti teşekkül etti. **BOA.Y.PRK.DH.**, nr: 1/50. (H. 27.03.1300) 05 Şubat 1883; Zekeriya Kurşun, “II. Abdülhamit Dönemi’nde Batı Basınında İmaj Düzeltme Çabaları: Matbuât-ı Ecnebiye Müdüriyeti’nin Kurulması ve Faaliyetleri”, İstanbul, **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi**, S. 1, 2000, s. 106- 107.

¹⁷⁹ Matbuat idaresinin müceddeden teşkili ve ıslahı için bkz. **BOA.Y.PRK.DH.**, nr: 1/50. (H. 27.03.1300) 05 Şubat 1883); **BOA.MF.MKT.**, nr: 80/131. (H. 28.07.1300) 04 Haziran 1883.

¹⁸⁰ 1877’ye kadar Hariciye Nezaretine bağlı olduğu görülen Matbuat İdaresi’nin bu tarihte Dâhiliye Nezaretine bağlandığı, böylece idaresinin daha merkezi bir hüviyet kazandığı anlaşılmaktadır. Bkz. Mehmet İpşirli, “Dâhiliye Nezâreti”, **DİA**, C. 8, 1993, s. 414-416. Matbuat İdaresi’nin Dâhiliye Nezaretindeki vazifeleri için bkz. **BOA.İ.DH.**, nr: 742/60693. (H. 14.02.1294) 28 Şubat 1877.

¹⁸¹ Emtia Gümrük Emaneti, 1870 yılında Rûsumat Emanetine dönüştürülmüştür. 19. yüzyılda merkezileşme sürecinde Osmanlı gümrük teşkilatı ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Aslıhan Nakiboğlu, “Osmanlı Maliyesinde Süreklilik ve Değişim: Rûsumât Emâneti”, **Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Doktora Tezi, Kocaeli, 2011. Bu tez 2022 yılında **Osmanlı Maliyesinde Süreklilik ve Değişim: Rûsumât Emâneti**, adıyla Gazi Kitabevi tarafından yayımlanmıştır.

¹⁸² Örneğin, Rum neşriyatından sorumlu Matbuat Müfettişi Vaporidi, ülkeye girmesi yasak olan Gabriel Charnes’in “L’avenir de la Turquie” (Türkiye’nin İstikbali) adlı eserini bir kitapçada yakalayıp mevcut nüshalarının toplattırılmasını sağlamıştır. **BOA.MF.MKT.**, nr: 77/74. (H. 20.12.1299) 02 Kasım 1882. Encümen kurulduktan sonra matbaaların ve kitapçıların teftişi Dâhiliye Nezareti ve Maarif Nezareti Müfettişleri ile ortaklaşa yapılmaya başlanmıştır.

edilmesi ve yayılması, zararlı olanlarının ise engellenmesi için gazete ve müstakil makalelerin ilgili yerlerden temin edilerek bu makaleleri kimlerin yazdığı ve yazılmasına kimlerin destekçi/vesile olduğunun tespit edilmesinin önem arz ettiği belirtilmektedir. Bulgar, Rus ve Alman lisanlarına aşina olan ve Matbuat İdaresi'nde çalışan memurların ek işlerle meşgul olmasının idareyi dağılacak duruma getirdiği, bu sebeple yerli ve yabancı matbuatın gözetim altında tutulmasının imkansızlaştığı ifade edilmektedir. Bu sebeple “nur-ı basardan bil külliye”¹⁸³ mahrum olan kişilerin emekli edilerek işinin ehli memurların yeniden işe alınması gerekli görülmüştür. Sonuç olarak Matbuat İdaresi'nin, Dâhiliye Nezareti ve Saray'da bulunan tahkik heyeti ile organize çalışacak şekilde yeni baştan düzenlenmesine karar verilmiştir¹⁸⁴.

Basının denetiminin, Maarif Nezaretinin kontrolünden ve sorumluluğundan çıkartılması ve müstakil bir aygıt olarak Dâhiliye Nezaretine bağlanması II. Abdülhamid döneminin bir uygulamasıdır ve eğitim faaliyetleri ile haber akışını sağlayan birimlerin ayrılması bakımından son derece mühimdir. Kamuoyunu yönetmek, buna hizmet edecek gazeteciler ve köşe yazarları çalıştırmak bir yandan da bunların denetlenmesini sağlamak bir gereklilik olarak görüldüğünden bu alanın müstakil bir birim gözetiminde İçişlerine (Dâhiliye Nezaretine) bağlanması, basının kontrol ve denetimini stratejik bir konuma taşımış olacaktır¹⁸⁵.

¹⁸³ Kör anlamına gelen bu ifadenin artık göremeyecek kadar fizikî eksikliği mi yoksa basının gözü olamayacak kadar kör anlamında mı kullanıldığı anlaşılmamıştır.

¹⁸⁴ BOA.Y.PRK.DH., nr: 1/51. (H. 01.06.1300) 09 Nisan 1883.

¹⁸⁵ Georgeon, Sultan Abdülhamid, s. 184.

1.2.6. Telif ve Tercüme Müdürlüğü

Geleneksel toplumların önemli özelliklerinden olan, yeniliği ihtiyatla karşılamak ve istikrarı yani mevcut düzeni korumak mecburiyeti eğitim alanında da bir ihtiyaç olarak görülmekte ve bu gerekçeler ile uygulanmaktaydı. Bu durum geleneksel bir toplum olan Osmanlı toplumu için, yeniliklere şüphe ve temkinle yaklaşılmasına neden olmaktadır¹⁸⁶.

Tanzimat'la başlayan Maarifi kurumsallaştırma ve bununla birlikte denetleme teşebbüsleri, bir taraftan modernleşme ile *yararlı yeniden* faydalanmayı diğer yandan dışardan gelen *zararlı yeni*yi reddetme yöntemi idi¹⁸⁷. Batı kaynaklı bilime verilen önem bir ihtiyaç şeklinde sürekli dile getirildi. Bu açıdan telif ve tercüme eserlerin niteliğinde de değişiklikler yaşanmaya başladı. Telif ve tercüme eserlerin artışına binaen 1870 tarihinde müstakil bir tercüme nizamnamesi hazırlanmıştı. Telif ve tercüme işleri ile ruhsat işlerinden Meclis-i Maarif ve bünyesinde oluşturulan Daire-i İlmiye ilgileniyordu¹⁸⁸. Görevleri itibarıyla bu daire, Daire-i İlmiye ve Daire-i İdare olarak ikiye ayrıldı¹⁸⁹. Okulların ihtiyacı olan bilimsel kitapların telif/tercümesi ve Avrupa üniversiteleriyle iletişim vazifesi *Daire-i İlmiyenin* göreviydi¹⁹⁰; müze, kütüphane ve matbaalarla ilgili meseleler ve eğitimle ilgili nizamname ve kanunname düzenleme işleri *Daire-i İdare*'ye havale edilmiştir¹⁹¹.

Maarif bünyesinde, idari işler ve ilmî görevler tanımlanarak Maarif Nezaretindeki revizyon sürekli devam etmiş, bu iki ayaklı sistem 1872'de tek bir meclis, Meclis-i Kebir-i Maarif hâline getirilmiştir. Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar varlığını devam ettiren birimlerden olan Meclis-i Maarif, Rum, Ermeni, Yahudi, Katolik ve Protestanların da görev aldığı eğitim faaliyetlerinin merkezi konumundaydı¹⁹².

¹⁸⁶ Akyıldız, **Osmanlı Bürokrasisi...**, s. 16.

¹⁸⁷ Georgeon, "Yasak Kelimeler: XIX. Yüzyılın Başındaki Osmanlı Sansürüyle İlgili Bir Belge Üzerine", **Mete Tunçay'a Armağan**, Haz. Mehmet Ö. Alkan, Tanıl Bora, Murat Koraltürk, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s. 198.

¹⁸⁸ Kayaoğlu, **a.g.e.**, s. 135-138.

¹⁸⁹ **BOA.İ.DH.**, nr: 606/42235. (H. 29.10.1286) 01 Şubat 1870.

¹⁹⁰ Dâhili azaların Arapça, Yunanca ve Latince gibi dillerden veya batı dillerinden birine vakıf olması gerekiyordu. Ayrıca mutlaka fenni bir alanda yetkinliği ve Türkçe inşa ve kitabet kabiliyeti ile telif ve tercüme de kudreti olması gerekiyordu. Kayaoğlu, **a.g.t.**, s. 68.

¹⁹¹ Uğur Ünal, **Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme**, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Numarası 134, İstanbul 2014, s. 117.

¹⁹² Akyıldız, "Maârif-i Umûmiyye Nezâreti", **DİA**, C. 27, Ankara, 2003, s. 237-274.

1877'den itibaren Maarif Nezareti diğer nezaretler gibi müdürlük, encümen ve komisyonları da bünyesine alarak devamlı genişlemiştir. Kurumlar II. Abdülhamid'in merkeziyetçi anlayışı çerçevesinde gelişmesini sürdürmüş, memuriyet seviyesinde bulunan odalar, müdüriyetlere çevrilmiştir. Bu merkeziyetçi anlayış ile 1296/1879 yılında Maarif Nezareti bünyesi ve idaresinde beş müdürlük oluşturulmuştur. Bunlardan biri de Telif ve Tercüme Müdürlüğü'dür (idaresi veya dairesi)¹⁹³. Bu müdürlük, okullarda okutulan ve halkın okuyacağı her türlü kitabın telif ve tercümesinden sorumludur. Özel olarak matbaalarda bastırılmak istenen kitap ve risalelerin kontrolü ve basımına ruhsat verilmesi de Telif ve Tercüme İdaresi'nin vazifeleri arasındadır¹⁹⁴. Rüsumat Emaneti ile iş birliği içinde çalışarak gümrüklerden sızan, okullarda gizlice okutulan kitapların zararlı olup olmadığını tespit ederek gerekirse toplatılmasını da sağlamakla görevlidir¹⁹⁵.

1879'da Telif ve Tercüme Dairesi, müdürlüğünü Maarif Meclis üyesi Şirvanlı Ahmed Hamdi Bey'in üstlendiği, Tahsin Efendi, Cevdet Bey ve Nazmi Efendi'nin de görevli olduğu 4 kişilik bir heyetten oluşmaktadır¹⁹⁶. 1297/1880 tarihli Devlet Salnamesinde müdür olarak Ahmed Hamdi Efendi'nin, kâtabi olarak da Ahmed Rıfat Efendi'nin adı geçmektedir¹⁹⁷. Bu heyet ile koordineli çalışan Matbaalar İdaresi'nin müdürü ise Artin Efendi'dir. Artin Efendi'nin emekliliği/istifası dolayısıyla Matbaalar müdürlüğüne Ahmed Hamdi Efendi getirilmiş, Telif ve Tercüme Müdürlüğüne de Mümtaz Efendi¹⁹⁸ tayin edilmiştir¹⁹⁹.

Ahmed Hamdi Efendi'nin Telif ve Tercüme müdürlüğünden alınmasının gerekçesinde; zararlı yayınların hiç olmadığı kadar arttığı, zararlı olan kitap ve risalelerin yayılmasının

¹⁹³ Bu beş müdürlüğün her birinin başına Meclis-i Maarif azalarından biri tayin olunacaktır: Mekatib-i Aliye Müdüriyetine Arastoklis Efendi, Mekatib-i Rüşdiye Müdüriyetine Selim Efendi, Mekatib-i İptidaiye Müdüriyetine Mustafa Efendi, Matbaalar Müdüriyetine Artin Efendi, Telif ve Tercüme Müdüriyetine ise Ahmed Hamdi Bey görevlendirilmiştir. **BOA. MF.MKT.** nr: 62/160. (H. 02.07.1296) 22 Haziran 1879. Arastoklis, Selim ve Mustafa Efendiler Daire-i İdare'de aynı dönemde görev yapmışlardır.

¹⁹⁴ Birinci, "Osmanlı Devleti'nde Matbuat...", s. 303.

¹⁹⁵ Atina matbuatından olup bazı kütüb-i muzırta meyanında olarak Rüsumat Emanetinden bi't-tezkire gönderilmiş olan Istoria yani Tarih-i Andonyazi ile Yunan Tarihi adlı kitaplar bir takım zararlı fasıllar içerdiği ve bunların Dersaadet'te Rum mekteplerinde okutturulmakta olduğu anlaşılmış olduğundan mezkûr kitaplar hangi mekteplerde okutturulmakta ise tespit edilerek kitapların toplatılması ve Daire-i Maarife gönderilmesi hususunda Telif ve Tercüme İdaresi'nden talimat verilmiştir. **BOA. MF.MKT.**, nr: 72-63. (H. 13.01.1299) 5 Aralık 1881.

¹⁹⁶ **BOA.MF.MKT.**, nr: 62/160. (H. 02.07.1296) 22 Haziran 1879.

¹⁹⁷ **Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye**, İstanbul, Darü't-Tıbaatü'l-Amire, 1297, s. 141. Ahmed Rıfat Efendi 1299 senesinde emekli olmuştur. **BOA. ŞD.**, nr: 2448/34. (H. 08.11.1299) 21 Eylül 1882.

¹⁹⁸ Arşiv belgesinde Muhtar Efendi şeklinde hatalı okunmuştur. Mümtaz Efendi'dir. **BOA.İ.DH.**, nr: 834/67096. (H. 27.09.1298) 23 Ağustos 1881.

¹⁹⁹ **BOA.MF.MKT.**, nr: 67/79. (H. 16.09.1298) 12 Ağustos 1881.

engellenemediği, zararlı yayınları tertip edenlerin kontrol altına alınamadığı ve fesat ehlinin faaliyetlerine yeteri kadar engel olunamaması gösterilmiştir²⁰⁰.

Telif ve Tercüme Heyeti'nden beklentinin büyük olması, bu kadar mühim bir vazifeyi üstlenecek olan idarecisinin de tam anlamıyla işin ehemmiyetini kavramış ve iş yükünü kaldırabilecek potansiyelde olmasını gerektirmekteydi. Ahmed Hamdi'nin bu görevde yetersiz olduğuna karar verilerek Artin Efendi'nin istifası bahanesiyle Ahmed Hamdi Efendi, Telif ve Tercüme İdaresi başkanlığından alınmış ve Matbaalar İdaresine getirilmiştir²⁰¹.

Özellikle Avrupa literatüründeki bilime katkı sağlayacağı düşünülen eserlerin Türk diline kazandırılmasını sağlamak üzere oluşturulan bu cemiyet, tercüme edilecek eserlerin seçiminden ve tercümesinden veya dışarıdan tercüme edilen eserlerin kontrolünden de sorumluydu. Telif ve Tercüme Müdürlüğü de diğer maarife katkısı olması beklenen muhafaza sistemleri gibi²⁰², Batı ilmini mevcut düzene uyarlaması beklenen, bunu yaparken de muhafazayı hedefleyen bir nevi 'denetimli ilim' merkeziydi.

Telif ve tercüme gösterilen ehemmiyet bu vazife için oluşturulan birimlere eleme, alımlama ve uyarlama vazifesi yüklerken tesis edilen birimleri denetimci birer aygıt hâline de getirmiş oluyordu. Eğitime katkı sağlayacak kitap ve risaleleri Türkçeye kazandıran müellifler ile sanayiye katkısı olacak icatlar ve insanlığa hizmeti dokunacak işler yapanlar ödüllendiriliyordu²⁰³. Hazırlanmış olan *Mükafat Madalyaları Nizamnamesi* ile madalyalar sınıflandırılırken ödüllendirme dereceleri ile de yapılan işlerin kıymeti tartılmış oluyordu²⁰⁴.

Telif ve Tercüme Müdürlüğü'nün vazifesi ve kuruluş amacı, terakkiye faydalı olacağı düşünülen eserlerin seçilip, içeriklerini *zararsız* hâle getirmektir. Düzeltilebilecek olanlar müellife iletiliyor düzeltilemeyecek olanlar Maarifin onayına dahi giremiyordu. Kıstaslar

²⁰⁰ BOA.İ.DH., nr: 834/67096. (H. 27.09.1298) 23 Ağustos 1881

²⁰¹ BOA.İ.DH., nr: 834/67096. (H. 27.09.1298) 23 Ağustos 1881. Bundan bir sene sonra Matbaalar İdaresi ve Telif ve Tercüme'nin birleştirilmesiyle oluşturulan Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin başkanı yine kendisi olacaktır.

²⁰² Kemal H. Karpat, *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, Çev. Dilek Özdemir, İmge Kitabevi, 2006, s. 42.

²⁰³ "İşbu madalyaların bir tarafında müellefata mahsus ise *Maarif*, ticaret ve sına'ata mahsus ise *Terakki*, hidemat-ı hayriyeye mahsus ise *İnsaniyet* kelimeleri matbudur". BOA.ŞD., nr: 2431/16. (H. 01.06.1297) 11 Mayıs 1880.

²⁰⁴ Dört fasıl ve 14 maddeden oluşan bu nizamnamenin ikinci faslı sadece maarif (müellifler) ile ilgili madalyalar hakkında bilgiler vermektedir. Telif ve tercüme edilen kitapların fayda sağladığı kitleye göre madalyaların dereceleri belirlenmektedir. Detaylı bilgi için bkz. BOA.ŞD., nr: 2431/16. (H. 01.06.1297). 11 Mayıs 1880; BOA.Y.A.HUS., nr: 164/127. (H. 11.07.1297) 19 Haziran 1880.

belliydi: Ahlaken, dinen ve siyaseten talebenin veya halkın kafasını karıştıracak, zihnini bulandıracak her türlü içerik engellenecek ve bu muhafaza yöntemi ile maarifin kontrollü ilerlemesi sağlanacaktı. Telif ve Tercüme Müdürlüğü'ne gelen eserler onay için Maarife oradan da Matbaalar İdaresi'ne gidiyordu. Bazen ruhsatların acele verilmesi gerektiğinde Telif ve Tercüme Müdürlüğü'ne gelmeden *Maarifçe muvakkat/süreli* ruhsatname ile basımına izin verilen eserler de oluyordu²⁰⁵. Ancak süreli basılan bu eserlerin süresi biter bitmez hemen Telif ve Tercümeden onay alınması gerekiyordu. Telif ve Tercüme Dairesi bir yandan ilmî eserler üretenlerin ruhsat birimi, öte yandan mekteplerde okutulan kitapların ve Rüsumattan yönlendirilen her türlü matbuatın denetimini yapan bir teftiş merkeziydi²⁰⁶.

Ruhsatsız olarak, ülkede dolaşımda olan veya nizamnamelere aykırı şekilde basılan sigara kağıtlarının kapları sokaklarda veya gümrüklerde kontrollere takılıyor, sigara kağıtlarının veya kibrit kutularının üzerindeki resimlerin veya yazıların içeriğine göre imha edilmek üzere toplattırılmasına ise Telif ve Tercüme Dairesi karar veriyordu²⁰⁷. Meşhur sansür heyeti olarak ifade edilen, sigara kağıtlarını bile sansürleyen *ilk* denetmen kurumun Encümen-i Teftiş ve Muayene olmadığı görülmektedir²⁰⁸.

Örneğin Sultan Abdülaziz döneminde, Kadıköy'de bir meyhanede, üzerlerine *Lafza-i Celal* basılı olan sigara kağıtlarının satıldığının öğrenilmesi üzerine, hepsinin dolaşımdan kaldırılmasına ve toplattırılmasına karar verilmiştir²⁰⁹. Başka bir örnekte, Romanya menşeli olduğu anlaşılan bazı sigara kağıtlarının kapları üzerinde cami ve bayrak resimleri bulunduğu için Telif ve Tercümeye havale edildiği ve imha edilmelerine karar verildiği görülmektedir²¹⁰. Yine Filibe'de basılan ve okullarda okutulan Bulgarca bir coğrafya kitabının da içeriğinin

²⁰⁵ Hasan Tahsin ve Osman Nuri efendilerin telif ettikleri “Aşk Ne Bela” isimli tiyatro risalesinde böyle bir durum söz konusu olmuş, basılabilmesi için *geçici* ruhsat verilmişti. **BOA.MF.MKT.**, nr: 63/151. (H. 04.08.1296) 24 Temmuz 1879.

²⁰⁶ **BOA.İ.DH.**, nr: 834/67096. (H. 27.09.1298) 23 Ağustos 1881.

²⁰⁷ **BOA.MF.MKT.**, nr: 73/36. (H. 04.02.1299) 26 Aralık 1881.

²⁰⁸ **BOA.MVL.**, nr: 872/53. (H. 25.05.1282) 16 Ekim 1865. Mamullerin üzerine baskı tekniği uygulanması ve bu uygulamaların giderek ticarileşmesi iktisadi teşebbüsleri de beraberinde getirmiştir. Bu gelişmeler üzerine “eşya-yı mamuleye konulacak alamet-i farikaya dair nizamname” oluşturulmuştur. Yani içeriğinin zararlı olup olmamasının dışında, sigara kağıtları gibi mamullerin kontrolleri, ruhsat gelirleriyle ve mülkiyet haklarıyla doğru orantılıdır. **BOA.İ.DH.**, nr: 653/45400. (H. 25.04.1289) 05 Temmuz 1872. İktisadi hayatı düzenleyen ve 1888 marka kanununa kadar ilerleyen fikri mülkiyet süreci ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Akay, **Osmanlı Devleti'nde Fikri Mülkiyet Hakları**, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul, 2021.

²⁰⁹ **BOA.MVL.**, nr: 872/53. (H. 25.05.1282) 16 Ekim 1865.

²¹⁰ **BOA.MF.MKT.**, nr: 72/96. (H. 01.01.1299) 23 Kasım 1881.

zararlı olduğunun anlaşılması üzerine okunmasının ve okutulmasına yasaklanmasına ayrıca okullardan toplattırılıp imha edilmesine karar verilmiştir²¹¹.

Kitap ve risale içeriklerinin dinen, ahlaken ve siyaseten zararsız olmalarını sağlamakla görevli olan Telif ve Tercüme Dairesi, faaliyet gösterdiği zaman zarfında neşriyatı zararlı içerikten arındırma konusunda yeteri kadar etkin ve yetkin olamadığı gerekçesiyle 1881’de kapatılmıştır. Kapatılma gerekçeleri arasında, matbuatın ve neşriyatın akıbetini tek bir şahsın takdir ve tayininden kurtarmak ve bunun için akademi seviyesinde yeni bir heyetin oluşturulması kararı da bulunmaktadır. Bu gereklilik ile Telif ve Tercüme İdaresi, Encümen-i Teftiş ve Muayene’ye dönüştürülecektir²¹².

Yeni kurulacak olan Encümen-i Teftiş ve Muayene’nin iradesinde geçen “şimdiye kadar bir eser gösterememiş olan Telif ve Tercüme Dairesi’nin mesalih-i hâliyesi, müstakilen ve mahsusen bir idareyi işgal etmek derecesindedir” ifadesinden²¹³, Telif ve Tercüme Dairesi’nin yönetimi memnun edecek şekilde bir varlık sergileyemediği anlaşılmaktadır. Telif ve Tercüme heyetinin aktif olduğu 3 yıl içinde ciddi bir iz bırakmadığı ifade edilmektedir ancak telifine izin verilen veya verilmeyen eserler ve tercüme edilip halkın ya da talebenin hizmetine sunulan çalışmalar nelerdir? Bunların tespiti yapılmadan, Telif ve Tercüme Müdürlüğü’nün verimliliğinin tartışılması mümkün değildir. “Bir varlık gösterememiş olmasının” ifade edilmesi yeteri kadar faydalı eser verememiş olmasından mı yoksa neşriyatı istenilen ölçüde denetleyememiş olmasından mı kaynaklanmaktadır? Bu konu ayrı bir araştırma konusudur²¹⁴.

Telif ve Tercüme İdaresi, Teftiş ve Muayene’ye dönüştürülmesinden 10 yıl sonra hassaten telif işleriyle ilgilenmek üzere 1891’de müstakil olarak yeniden kurulmuş ve müdürlüğünü Abdullah Efendi’nin üstlendiği Encümen-i Telif ve Tercüme Kalemi (Telif ve Tercüme Dairesi) ismiyle bir komisyon şeklinde faaliyetlerine devam etmiştir²¹⁵.

²¹¹ BOA.MF.MKT., nr: 73/113. (H. 13.02.1299) 4 Ocak 1882.

²¹² BOA.İ.DH., nr: 844/67818. (H. 09.02.1299) 31 Aralık 1881.

²¹³ BOA.İ.DH., nr: 844/67818. (H. 09.02.1299) 31 Aralık 1881.

²¹⁴ Telif ve Tercüme Dairesi’nin faaliyet gösterdiği yıllara denk gelen ruhsatname örneklerinden bazıları için bkz. Ömrüm Işıkkay Gürbüz, “II. Abdülhamid Dönemi Sansürünün Edebiyata Yansımaları”, **Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeni Türk Edebiyatı**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2017, s. 40, 128, 248-250.

²¹⁵ BOA.İ.DH., nr: 1243/97376. (H. 26.02.1309) 01 Ekim 1891; Telif ve Tercüme Kalemi’nin bundan sonraki tarihi seyri için bkz. Teyfur Erdoğan, “Maarif-İ Umumiye Nezareti Teşkilatı”, **İstanbul Üniversitesi**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1995, s. 186-188.

1.3. HAMİDYEN MUHAFAZA: ENCÜMEN-İ TEFTİŞ VE MUAYENE

1.3.1. Teşekkül Gerekçesi: *Akademiden Sansür Heyetine*

Eğitimi modernleştirme çabaları arasında işlev kazanan telif ve tercüme birimleri, birbirleriyle eklentili olarak zaman içinde edinilen tecrübeler doğrultusunda gelişmeye devam etmiştir. Abdülhamid dönemi tüm telif, tercüme ve kontrol birimlerinin en uzun soluklu ve kuşkusuz en meşhuru Encümen-i Teftiş ve Muayene olmuştur. Bunun en önemli sebebi Encümenin nüfuz ettiği alanın basım yayın olması ve faaliyetlerinin 26 yıl boyunca kesintisiz sürmesidir. Yayın hayatının teftiş, denetim, tashih ve onay merkezi olarak işleyen bu kurulun ünü, matbuat alanına hitap etmesi ve bu alanda bilgi üreten, satan veya yayan her müellif, mütercim, matbaacı ve kitapçının bu heyet ile muhatap olmasından kaynaklanmaktadır²¹⁶.

Encümenin “İstibdat” döneminin bir teşekkülü olması, dönemin politik, kültürel, bilimsel ve dinî yayın sirkülasyonunun yaşandığı bir merkez olduğu gerçeğini gölgelemektedir, kısaca “sansür heyeti” denilerek kuruma atfedilen önem bu şekilde sınırlandırılmaktadır²¹⁷.

19. yüzyılda teşkilatlanma ve kurumsallaşmanın modern bir gereği olarak uygulanmaya başlayan teftiş ve kontrol, diğer nezaretler bünyesinde olduğu gibi Maarif bünyesinde de kilit bir rol oynamıştır. Telif ve tercüme işlerinin kurumsallaştırılma amacı, okutulacak ders kitaplarının ve halkın faydasına sunulacak eserlerin belirlenerek yayımlanması, tercüme yapılacakların tespit edilmesi, tercüme yapılanların tashih edilmesi ve zararlı veya faydasız eserlerin kontrolü/elenmesi bu vesile ile eğitimin niceliğinin ve niteliğinin artırılmasıydı. Öncelikli görülen bu hedefler, kontrol ve tedbirin artması ve öneminin vurgulanmasıyla ikinci plana alınarak genellikle denetim vazifesine dönüşmüştür. Bu sorumluluklar ile göreve başlayan Encümen üyeleri telif ve tercüme yayınların kontrollerini yaparken eserlerin aslını ve tercümesini tahrif ve tağyirden koruyarak yayın hayatının niteliğinin ‘muhafazasını’ da üstlenmişlerdi²¹⁸.

Sultan II. Abdülhamid toplumunun eğitimine önem atfederken bir yandan bunun için gerekli olan denetimin sağlanması adına Encümen-i Teftiş ve Muayene’yi bir muhafaza aygıtı olarak ihdas etmiştir. Bu muhafaza teamülü tüm Abdülhamid dönemi modernleşme sürecine

²¹⁶ Kurumun sürekliliği için bkz. **Salname-i Devlet-i Osmaniye H. 1300**, İstanbul, Matbaa-i Ebuzziya, 1299. **Salname-i Devlet-i Osmaniye H. 1326**, Dersaadet, Matbaai Ahmed İhsan, 1323.

²¹⁷ Birinci, “Osmanlı Devleti’nde Matbuat...”, s. 303-305.

²¹⁸ **BOA.MF.MKT.**, nr: 161/51. (H. 06.08.1310) 23 Şubat 1893.

yansımıştır²¹⁹. II. Abdülhamid'in genel politikalarını temsil eden tüm teşebbüsler eğitimin modernleşme sürecinde de bir bakıma belirleyici olmuştur. Matbuat ve neşriyatın denetimi de bu politikalar doğrultusunda yönetilmiştir. II. Abdülhamid'in siyasetine halel getirecek her türlü engele karşı alınan tedbirlerin “terakkinin” sağlanması için olduğu ileri sürülmüştür²²⁰.

Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin kurulduğu yıl, eğitimle ilgili reform teşebbüsleri için bir ilerleme planı hazırlanmış ve tespitler yapılarak hedefler belirlenmiştir. Rapora göre; Osmanlı memleketinde *asrın önceliğinden* biri olan ilim ve eğitim için yeni okullar açılmalı, daha pratik ve kolay kavranır bir müktesebat için yeni usuller denenmelidir. Raporda Müslüman mekteplerin, gayrimüslimlerin okullarından çok geride olduğu belirtilmiş, Müslüman çocukların bu okullardan sadece okuma ve yazma öğrenmiş olarak mezun olduklarına, bir hüner ve beceri elde edemediklerine vurgu yapılmıştır. Gayrimüslimlerin yabancı ülkelerin desteğiyle eğitim müesseselerini geliştirmek adına büyük bir gayret sarf ettikleri, buralarda verilen eğitimin ise Osmanlı'nın siyaset ve menfaatine aykırı şeyler olduğuna dikkat çekilmiştir. İslam milletlerinin *şaşalı* zamanlarında eğitime ne kadar büyük bir önem verildiği ifade edilerek gerek devlet erkani gerekse sivil vatandaşların kurduğu eğitim vakıflarının önemi vurgulanmıştır. Mekteplerden mezun olan çocukların geçim derdiyle hemen kendilerini bir devlet kurumuna atmaya çalıştıkları, milletin menfaatine olacak girişimcilik ve hususi gayretlere tevessül etmedikleri, mekteplerde sadece okuma yazma öğretilerek insan yetiştirmenin yeterli olmadığı, Müslüman zengin ve seçkinlerinin kaliteli bir eğitim için özel okullar açmaya kalkıştıkları ancak devletten bir destek alamadıkları için yetersiz kaldıkları belirtilmiştir²²¹.

Raporun devamında, bir zamanlar İslam alimlerinin kitaplarını tercüme ederek eğitim seviyesini ilerleten Avrupa'nın artık kendi maarif ve sanayisini tesis etmiş olduğu ve onlarla yarışabilmek için ilk etapta Osmanlı Devleti'nin her şehir ve kasabasında Maarif Meclisleri ihdas edilmesi gerektiği ifade edilmiş, bu şekilde ilk mekteplerin, yerinde yönetimle ıslah

²¹⁹ Karpat, **Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma**, s. 42; Mardin, **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996, s. 229; Ramazan Kılınç “Muhafazakârlık: II. Abdülhamid Dönemini Anlamada Bir Anahtar”, **Türkler**, C. XII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 1582-1597.

²²⁰ Gökhan Çetinsaya, “Abdülhamid Rejiminin Kilit Taşı: Merkeziyetçilik”, **Sultan II. Abdülhamid Dönemi Siyaset- İktisat- Dış Politika- Kültür- Eğitim**, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi İZÜ Yayınları, İstanbul, 2019, s. 16; A.mlf., II. Abdülhamid'in İç Politikası: Bir Dönemlendirme Denemesi, **Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies**, XLVII (2016), 356; A.mlf., “Din, Reform ve Statüko: II. Abdülhamid Dönemine Bir Bakış (1876-1909)”, Haz. Coşkun Çakır, **Osmanlı Medeniyeti Siyaset, İktisat, Sanat**, Klasik Yayınları, İstanbul, 2005.

²²¹ **BOA.MF.MKT.**, nr: 66/118. (H. 17.04.1298) 19 Mart 1881.

edilmesi ve ayrıca halka açık mekteplerin açılması gerektiği belirtilmiştir. Merkezî şehirlerde idadi, ziraat ve sanayi mektebi sonrasında da darülfünunlar açılması ve bunların gerek fizikî yapısı, donanımı ve içeriği bakımından Avrupai tarz ve usulde tesis edilmesi gerektiğine vurgu yapılmıştır. Raporda, öğrencilerden istidatlı olanların yüksek eğitim için Avrupa'ya gönderilmesinin planlanmasının yakın gelecekte vatan *evlatlarının* gayrimüslim ve yabancı okullara olan teveccühünü engelleyerek tesis edilecek millî okullara doğru yönleneceği öngörülmektedir²²².

Okullarda başlaması öngörülen terakki ve modernleşme, merkezîyetçi ve muhafazakâr bir politika ile uygulamaya konulmuştur. Okutulacak ders kitaplarının seçimi konusunda seçici ve koruyucu bir mekanizma ile halkın da eşzamanlı bu terakki hareketine dâhil edilmesi, terakkinin kapsama alanını genişletmiştir²²³.

Osmanlı memleketinde çağın önceliği ve gereği olarak görülen ilim ve eğitim için yeni okullar açılacak ve bu okullardaki eğitimin, daha pratik ve kolay kavranır olmasının temin edilmesi için yeni usuller denenecekti. Bunun için hazineden yüksek bütçeler ayrılarak yenilenecek eğitim sistemi için ders kitaplarının belirlenmesi ve üretilmesi gerekmekteydi. Böylelikle eğitim öğretim nicelik bakımından değil nitelik bakımından da iyileştirilecekti. Bu vazife Maarif Nezareti idaresinde ancak Encümen-i Teftiş ve Muayene ekibi ve müfettişleri tarafından yapılacaktı²²⁴.

Telif ve Tercüme idaresinin yerine getiremediği vazifeler öne sürülerek Encümen-i Teftiş ve Muayene'den kapsamlı bir heyet çalışması ile bu vazifelerin yerine getirilmesi beklenmiştir. Bu durum yeni bir yayın denetçisinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Aynı zamanda *akademi* seviyesinde çalışmalar yapması beklenen kurum matbaalar idaresi ile birleştirilmiş ve matbaaların ruhsat işleri de Encümene yüklenmiştir. Encümen ruhsat, teftiş, kontrol gibi işlerle geniş bir denetim ağından sorumlu tutulmuştur. Okullarda okutulan risale ve kitapların içeriğinin *güdülen yüce amaca uygun* olarak kontrol edilmesi, yazılı ve görsel matbunun zararlı içerikten temizlenmesi gibi işler de Encümen-i Teftiş ve Muayene'ye verilmiştir²²⁵.

²²² A.b., 1881.

²²³ Erdoğdu, **a.g.m.**, s. 212. Dilbaz, **a.g.e.**, s. 24-26.

²²⁴ **BOA.MF.MKT.**, nr: 66/118. (H. 17.04.1298) 19 Mart 1881. Kodaman, **Abdülhamid...**, s. 24.

²²⁵ **BOA.İ.DH.**, nr: 1059/83132. (H. 08.03.1305) 19 Kasım 1887.

Farsça olan encümen kelimesi cemiyet, toplantı ve grup anlamında muhtemelen Arapçadaki cemiyet ve meclis kelimelerinin karşılığı olarak 19. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlılar tarafından kullanılmaya başlamıştır. Osmanlı Devleti'nin son yıllarında bazı idarî, adli ve istişarî kurullar da encümen olarak adlandırılmıştır²²⁶. *Encümen* ifadesinin de istişarî bir kurul olarak *heyet* anlamında kullanıldığı anlaşılmaktadır. 1881'de kurulan Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin kuruluşundan itibaren adının çeşitli formlarda değişikliğe uğradığı ancak *encümen* kelimesinin 20 sene boyunca aynen kullanıldığı görülmektedir. Belgelerde idare, daire ve heyet gibi kelimelerle de tanımlanan ve 26 yıl faaliyet gösteren bu kurum, kuruluşunda *Encümen-i Teftiş ve Muayene Dairesi* şeklinde salname kayıtlarına geçmiş, 1320/1902 yılından kapatılışına kadar son altı yıl 'encümen' kelimesi olmadan *Teftiş ve Muayene Heyeti* olarak anılmıştır²²⁷.

Kâmil Paşa'nın Aralık 1881'de Maarif Nazırlığından alınması ile Ali Fuad Bey²²⁸ yeni Maarif Nazırı olmuş ve böylece kendisinin bakanlık görevi döneminde Encümen-i Teftiş ve Muayene kurulmuştur²²⁹.

Kurumun teşekkülünde yayımlanan iradede, *intizam ve inzibat* vurgulanmış, tahkim ve hususiyet yerine *istişare ve heyet* tercih edilmiş özellikle bir *akademi* teşekkülü dile getirilmiştir²³⁰. Gelişmenin ve ilerlemenin temelinde olması gereken intizam ve inzibat fikrinin varlığına vurgu yapılmış olması, 'çağdaş medeniyetin' intizam ve inzibat üzerine temellendirilmesi, kurumun hedeflerini yansıtmak açısından önemlidir²³¹. İntizam; nizamlı olma, tertip, düzene koyma gibi anlamlara gelirken inzibat ise umumi emniyetin yolunda olması, asayiş sağlama ve disiplin anlamlarına gelmektedir²³². Tahkimin inzibata, hususiyetin

²²⁶ Kemal Kahraman, "Encümen", *DİA*, C. 11, İstanbul, 1995. s. 175.

²²⁷ Bkz. *Salname-i Devlet-i Osmaniye H. 1320-1326*.

²²⁸ Reşat Ekrem Koçu tarafından İstanbul Ansiklopedisi'nde yazılan "Ali Fuad Bey" maddesinde, Ali Fuat Bey'in maarif hayatındaki icraatları, eğitime olan katkıları, ilme verdiği önem ve çalışkanlığı taltif edilmektedir. Ancak Koçu, Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin kurulmasının Ali Fuat Bey'in Eğitim Bakanlığı dönemine gelmesini adeta siciline işlenen "kötü bir hatıra" şeklinde ifade etmektedir. Reşat Ekrem Koçu, "Ali Fuad Bey", *İstanbul Ansiklopedisi*, C. 2, İstanbul, 1959, s. 666.

²²⁹ **BOA.MB.İ.**, nr: 87/121. (H. 14.01.1299) 06 Aralık 1881; **BOA. İ.DH.**, nr: 840/67569. (H. 14.01.1299) 06 Aralık 1881.

²³⁰ **BOA.İ.DH.**, nr: 844/67818. (H. 09.02.1299) 31 Aralık 1881; **BOA.MF.MKT.**, nr: 73/24. (H. 02.02.1299) 24 Aralık 1881.

²³¹ Cemil Said, "Tecdüdd-ü Hakiki Nasıl Olur?", Çev. Osman Karacan, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, C. 5, S. 2, Ağustos 2019, s. 430.

²³² Ayverdi, **a.g.e.**, C. II, s. 1442,1443.

istişareye çevrildiği ve bu yolda bir akademi seviyesinin hedeflenmesi bir bakıma dönemin yenilikçi fikriyatının tezahürüdür.

İntizam fikrinin eğitimle kazandırılacağı, eğitimin düşük olduğu toplumlarda ise inzibatın bir gereklilik olduğu düşüncesi dönemin eğitimcileri arasında yaygındır. İnzibat, herkesin diğerinin hukukuna saygı göstermesi ve kendi hukukunu muhafaza etmesi şeklinde tanımlanmıştır²³³. Teceddüd yani yenileşme ise, modernleşmenin bir gereği; intizam ve inzibat ise teceddüdün kuralı olarak görülmektedir²³⁴. Encümen-i Teftiş ve Muayene, prensipte bu yenileşmeye örnek olarak oluşturulmaya çalışılan bir teşekküldür.

İradede dikkat çeken ikinci önemli husus “kütüb ve resail mündericatinın edyanca ve ahlak ve adapça ve politikaca mehâzirden²³⁵ salim olup olmadığının şahs-ı vahidin takdir ve tayininden kurtarılıp bir heyete havalesi” meselesidir. Yani artık neşriyatı siyasi, dinî ve ahlaki olarak sakıncalı içerikten arındırma görevi, “bir kişi” tarafından değil bir kurul tarafından yürütülmelidir. Bu durum ile tahkimin yerini istişare almıştır. Üçüncü önemli nokta ise bu heyetin “bi-mennihi teala ileride âdeta *akademi* itlakına layık bir encümen” olması meselesidir. Zararlı içeriği kitap ve risalelerden temizleyecek olan bu heyetin, ileride akademi şeklinde anılacağı umulmakta ve bu durum olağan bir şekilde ifade edilmektedir.

Matbaalar İdaresi ile Telif ve Tercüme İdaresinin birleştirilerek, Teftiş ve Muayene’ye bağlanması ayrı birimleri ve ayrı sorumlulukları olan bu dairelerin yükünü de Encümen-i Teftiş ve Muayene’ye yüklemiştir. Encümen üyeleri, *zaman ve zemin* açısından akademi seviyesinde bir üretim yapabilme imkânı bulamamıştır²³⁶. Kurumun, bizzat başkanları ve üyeleri tarafından yayın hayatına sunulan katkılar dışında bilgi ve bilim üretme vazifeleri, tetkik, teftiş ve ruhsat sorumluluklarının gerisinde kalmış görünmektedir²³⁷. İlerleyen yıllarda ise kurumun hedeflediği *akademi* unvanı sadece ıslah layihalarında dile getirilecektir²³⁸.

²³³ Osman Karacan, “Cemil Said Bey (1872-1948) ve Düşünce Yapısı”, **İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi**, C. 8, S. 1, 2019. s. 195-196.

²³⁴ Cemil Said, **a.g.m.**, s. 430.

²³⁵ Mahâzir veya mehâzir, korkulacak veya çekinilecek mahzurlar. Bkz. **Büyük Misalli Türkçe Sözlük**, C. II, s. 1924.

²³⁶ Kodaman, **Abdülhamid...**, s. 32.

²³⁷ **BOA.İ.DH.**, nr: 844/67818. (H. 09.02.1299) 31 Aralık 1881.

²³⁸ **BOA.Y.PRK.KOM.**, nr: 9/55. (H. 27.08.1315) 21 Ocak 1898.

Birkaç müdürlüğün bir araya getirilmesi ve idarecilerinin de buraya aktarılmasıyla teşekkül eden Encümen-i Teftiş ve Muayene, Tercüme Odası'nda yetişmiş ve Meclis-i Maarif üyeliğinde bulunmuş deneyimli memurlar ile görevine başlamıştır. Mektep ve kütüphanelerin teftişinden sorumlu müfettişlerin de Encümen-i Teftiş ve Muayene'de görevlerine devam etmesine karar verilmiş ve uygun görülen memurlar yeni Encümene dâhil edilmiştir²³⁹.

Böylece Encümen-i Teftiş ve Muayene, Matbaalar İdaresi müdürü, Telif ve Tercüme Dairesi Müdürü, Mekatib-i Rüştîyeler idaresi Müdürü gibi üst düzey yöneticiler ile 31 Aralık 1881'de kurulmuştur²⁴⁰. Teşekkül iradesi ile de görevleri belirlenmiştir²⁴¹.

Encümenin kuruluş iradesinde dikkat çeken bir nokta da hemen öncesinde hazırlanan pusula ile arasında bir detay bulunmasıdır. Hem iradenin orijinal belgesi hem de öncesinde hazırlanmış pusulanın metni karşılaştırıldığında farkın bütçeyle ilgili olduğu görülmektedir. İlk hazırlanan pusulaya göre Encümenin teşekkülü için bir bütçe düzenlenmesine gerek duyulmamıştır. Ancak iradeye göre “zamın lüzumuna” binaen bütçeye 4250 kuruş eklenerek “muvazene dâhilinde tesviyesine” karar verilmiştir²⁴².

1.3.2. Encümen-i Teftiş ve Muayene Nizamnamesi

10 Şubat 1889 tarihli olduğu tespit edilen Encümen-i Teftiş ve Muayene Nizamnamesi²⁴³ 1888 Matbaalar Nizamnamesinden bir sene sonraya, Encümenin kuruluşundan ise sekiz sene sonraya tekabül etmektedir. Daha erken tarihli bir belge saptanana kadar bu Nizamname Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin ilk ve en erken tarihli nizamnamesi kabul edilmelidir. Bu tarih esas alınarak yapılan incelemeye göre Nizamnamenin hazırlanması Maarif Nazırı Münif Paşa'nın ve Encümen Başkanı Naim Bey'in vazifede olduğu dönemlere denk gelmektedir²⁴⁴.

²³⁹ BOA.İ.DH., nr: 844/67818. (H. 09.02.1299) 31 Aralık 1881; BOA.MF.KT. nr: 74/46. (H. 28.02.1299) 19 Ocak 1882.

²⁴⁰ BOA.İ.DH., nr: 844/67818. (H. 09.02.1299) 31 Aralık 1881.

²⁴¹ BOA.MF.MKT., nr 73-24. (02.02.1299) 24 Aralık 1881.

²⁴² BOA.İ.DH., nr: 844/67818. (H. 09.02.1299) 31 Aralık 1881; BOA.MF.MKT., nr 73-24. (02.02.1299) 24 Aralık 1881.

²⁴³ BOA.MF.TTD., nr: 14/67. (H. 29.12.1306) 26 Ağustos 1889. Vesikanın resmî tarihlemesinin ise (29 Kânunusani 1304) 10 Şubat 1889 olduğu görülmektedir.

²⁴⁴ Bkz. Tablo 1.2. ve Tablo 1.3. s. 76.

Kurumun, vazife, sorumluluk ve sınırlarının çerçevesi şimdiye kadar *kuruluş İradesi* ve Devlet Salnamelerindeki kısıtlı bilgiler ile belirlenmişti.

Beş fasıldan ve on sekiz maddeden oluşan bu nizamname Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin matbuat ve neşriyat hayatındaki belirleyici işlevini, temel prensiplerini, vazifelerini, uygulamadaki sınırlarını ve yetkilerini talim eden, çerçeveleyen, açıklayıcı ve kapsayıcı bir metindir²⁴⁵.

Birinci Fasil, dört maddeden oluşan temel prensipleri (mevadd-ı esasiyye) içermektedir:

1. Madde: Encümen heyeti bir reis ve talep edilen vasıflara uygun yeterli miktarda üye, memur ve sekreteryadan oluşmaktadır.
2. Madde: Osmanlı Devleti dâhilinde basılacak ve yayımlanacak tüm kitap, risale ve diğer matbuatın tetkik ve muayenesinden Encümen-i Teftiş ve Muayene sorumludur.
3. Madde: Encümen; danışma, kayıt altına alma, yazı işleri, protokol kuralları dâhil diğer devlet kurumlarında geçerli ve yürürlükte olan kurallara tabidir.
4. Madde: Encümenin reisi ve azaları tayin ile görevlendirilir.

İkinci fasıl, Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin mensuplarının vazifelerini ele almakta ve altı maddeden oluşmaktadır:

5. Madde: Başkan; Encümende görevli olan üyelerin devamlılığını sağlamak, tetkik ve muayene edilecek metni, alanında yetkin üyeye vermek, muayenenin en hızlı şekilde tamamlanması noktasında süreci yönetmek, içeriğinden şüphe duyulan metinlerin gerekçelerinin raporlarını heyete sunmak, istişare sonucunda kurallar çerçevesinde ve hakkaniyetli davranmakla mükelleftir.
6. Madde: Encümen üyeleri başkanlıktan kendilerine verilen görevi en kısa zamanda ve dikkatle tamamlamakla görevlidir. İncelenen eserde basılmasına engel bir şey yoksa, basılmasında bir engel olmadığına dair notunu alarak *defter-i mahsus'a* eklemeli ve imzasını atarak başkana sunmalıdır. Sonrasında ruhsat verilen kitapta mevzuata aykırı bir karar verildiği tespit edilirse sorumluluk ruhsat onayını imzalayan memura ait

²⁴⁵ BOA.MF.TTD., nr: 14/67. (H. 29.12.1306) 26 Ağustos 1889.

olacaktır. Ruhsat almasında sorun olan eserler hangi açıdan sorunlu bulunduysa gerekçeler kısaca belirtildikten sonra imzalanacaktır.

7. Madde: Ruhsat verilen eser, basıldıktan sonra yayımlanması için tekrar ruhsata başvurulduğunda, muayene memurları tarafından aslı ile karşılaştırılacak ve aslından farklı olduğu tespit edilirse başkana bildirilecektir.
8. Madde: Genel kurulun görüşüne sunulan bir kitapta tereddüt edilen yerler hakkında sorun teşkil edecek bir şey bulunmazsa ruhsat onayı verilecek ancak mesuliyet bu kez heyete ait olacaktır.
9. Madde: Encümenin kanuni muamelelerinden ve tüm yazı işlerinden başkâtip sorumludur.
10. Madde: Encümen müfettişleri başkandan alacakları emirle matbaaları, kitapçı dükkanlarını, kütüphaneleri ve gönderilecekleri farklı mekânları teftiş etmeye memurdurlar. Müfettişler gerekli teftişleri Matbaalar Nizamnamesi hükümlerine göre uygulamak ve raporlayarak başkana sunmak zorundadırlar.

Üçüncü fasıl; teftiş ve muayene usullerine aittir, dört maddeden oluşmaktadır:

11. Madde: İçeriği ekte verilen türdeki tüm kitap ve risalelerin basımı ve yayımlanması yasaktır:
 - a. İslam dinine aykırı yayınlar,
 - b. Saltanat ve Hilafet hakkında her türlü hakaret içeren yayınlar,
 - c. Devletin emniyetini ve asayişini tehlikeye atacak veya gölgeleyecek yayınlar,
 - d. Genel ahlak ve adap kurallarına aykırı olan yayınlar,
 - e. Vekil, devlet memuru, hükûmet ve devlet aleyhinde zedeleyici, adaba aykırı hakaret ve aşağılama içeren yayınlar,
 - f. Din ve mezhep aleyhinde taciz ve hakaret içeren yayınlar,
 - g. Halk arasında fitne fesat çıkarıcı, ayrıştırıcı ve kışkırtıcı yayınlar,
 - h. Maksadı ve konusu şüpheli, imalı, gizli olan yayınlar.

12. Madde: Fıkıh ve İslam akaidi ile ilgili tereddüt edilen eserlerin ruhsatı fetva onayı alındıktan sonra Encümen tarafından verilecektir.

13. Madde: Askeriye ve tıbbiye ile ilişkili metinlerin incelenmesi, gerekli görüldüğünde uzman mercilerce yapılacak, basımı ve yayımlanmasında sorun olmadığına karar verildikten sonra ruhsat onayı Encümen tarafından verilecektir.

14. Madde: Gazetelerin tefrika kısmına telif ve tercüme olarak eklenecek roman ve tiyatrolar da ruhsata tabidir.

Dördüncü fasıl, vilayetlerdeki basım ve yayın kurallarını içermekte ve üç maddeden oluşmaktadır:

15. Madde: Tüm vilayetlerde, basım ve yayımı talep olunan kitap ve risaleler, Maarif Meclisi veya komisyonları tarafından bu nizamnameye uygun şekilde muayene edilecek ve ruhsatları Vali veya mutasarrıf tarafından verilecektir.

16. Madde: Vilayetlerde basılacak ve içeriği şüpheli metinler Vilayet Maarif Meclislerine veya Komisyonlarına gönderilecektir. Buna rağmen tereddüt devam ederse Encümene sevk edilmek üzere Maarif Nezaretine ulaştırılacaktır.

17. Madde: Vilayetlerde resmî ruhsat ile basılan ve yayımlanan kitap ve risalelerden iki nüsha Maarif Nezaretine yollanacaktır.

Beşinci fasıl ceza faslıdır, genel tek bir maddeden oluşmaktadır:

18. Madde: Yayın ruhsatı alınmadan yayımlanan kitaplar ile Encümen tarafından değiştirilmesi veya çıkarılması istenen ibare ve cümleleri olduğu gibi tutan kitaplar ruhsatsız kabul edilecek ve cezası 1888 Matbaalar Nizamnamesi'nin 32. maddesine göre²⁴⁶ uygulanacaktır²⁴⁷.

Encümen-i Teftiş ve Muayene Nizamnamesinin, kuruluş iradesinde ifade edilen genel ve temel prensiplerle örtüşen, 1888 Matbaalar Nizamnamesi kapsamında hazırlanan, matbuat ve

²⁴⁶ “Ruhsatsız hareket ettikleri hâlde kendilerinden bir mecdiyeden bir altına kadar ceza-yi nakdî alınır”. Bkz. **Düstur**, Tertip I, C. V, s. 998.

²⁴⁷ **BOA.MF.TTD.**, nr: 14/67. (H. 29.12.1306) 26 Ağustos 1889.

neşriyat hayatına kurumsal düzeyde işlerlik kazandıran bir talimatname niteliğinde olduğu görülmektedir.

1.3.3. Encümenin Görevleri ve Sınırlarının Belirlenmesi

Maarif Nezaretine bağlı olarak faaliyet gösteren Encümen-i Teftiş ve Muayene, görevleri ve sınırları bakımından da Nezaretin kontrolü altındaydı. Encümen görevlilerinin veya başkanlarının tedibi veya taltifi bakanlık tarafından yapılmaktaydı. Ancak üst düzeye ulaşan ve bakanlık tarafından çözülememiş şikayetler olduğunda Encümen, Sadaret tarafından ikaz edilmekteydi. Maarif Nezaretinin süreçte ihlali bulunduğu tespit edilirse gerekli ihtar bakanlığa da yapılmaktaydı²⁴⁸.

Encümen memurlarının ve müfettişlerinin sorumlulukları, kuruluş iradesinde ve nizamnamesinde ifade edildiği şekliyle belirlenmişti ancak sorumlulukların sınırları, uygulamalar sırasında memur ve müfettişlere yapılan ihtarlar ile çizilmekteydi²⁴⁹. Encümen-i Teftiş ve Muayene kurulur kurulmaz memurların hangi amaç ve sorumluluklar ile çalışması gerektiği genel prensiplerle ifade edilmişti. Fakat vazife sırasında özellikle dikkat edilmesi gereken durumlar veya meseleler ortaya çıkarsa ikaz ve hatırlatmalar yapılarak memurların odak noktası değiştirilebiliyordu²⁵⁰.

Eğitimin gelişmesi ve yayın hayatının çeşitlenmesi için atılan adımlar bir bakıma basım ve yayının sınırlarının belirlenmesi ve tanzim edilmesi anlamına gelmekteydi. Matbuat ve neşriyat hayatında Encümen, basımı için ruhsat verilmesi gereken eserlerin kontrolünden sorumlu bir ruhsat onay ve tashih merkezi; neşriyatı dine, ahlaka, adaba ve siyasete zarar verecek içerikten arındırmaya çalışan belirli normlarla sınırlandırılmış bir men mekanizması; zararlı olduğu düşünülen eserlerin toplattırılmasına veya gerektiğinde imhasına karar verebilen bir yetki komisyonu pozisyonundaydı²⁵¹. Aynı zamanda yayınların nitelik ve nicelikleri konusunda da belirleyici rol oynamaktaydı. Eserlerin orijinal isimlerinden, yazarların gerçek

²⁴⁸ BOA.BEO., nr: 159/11885. (H. 05.08.1310) 22 Şubat 1893.

²⁴⁹ BOA.MF.MKT., nr: 298/11. (H. 07.07.1313) 24 Aralık 1895.

²⁵⁰ Örneğin yurtdışından gelen zararlı kitapların niteliği ile ilgili yasakların belirlenmesi konusunda içerisinde Encümen başkanı Naim Efendi ve başkatip Vehbi Bey'in de bulunduğu ayrı bir komisyon oluşturulması gereği ile yeni bir layiha hazırlanmıştır. BOA.İ.MF., nr: 2/82. (H. 20.11.1312) 15 Mayıs 1895.

²⁵¹ “Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin mütalaası olmadan kesinlikle asâr-ı matbuanın müsadereğine izin verilemez” bu karar için bkz. Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Matbaa-i Amire, 1316, s. 181.

kişiler olup olmadığına, hatalı tercümelerden, telif eserlerin tashihiye kadar tüm süreçten sorumluydu²⁵².

Yayın hayatını legalize eden bu komisyon, matbaalarda basılan, kitapçılarda satılan, okullarda okutulan ve gümrüklerden giren, görsel ve yazılı matbunun teftişinden, piyes ve tiyatrolarda sergilenecek oyunların metinlerine kadar her türlü matbunun tetkik ve muayenesinden sorumluydu. Bu kontrol mekanizması, memur ve müfettişleri ile bir ekip olarak matbuat ve neşriyat hayatının tam merkezinde ve son derece hassas dengeler üzerinde vazifelerini yerine getirmekle mükellefi²⁵³.

1881 senesinden itibaren ruhsat mercii ve teftiş mekanizmasının işleticisi olan bu kurum, yayın hayatının yasallaşmasına katkı sağlamak üzere sürekli gelişmiştir. Özellikle 1889 resmî Nizamnamesinin hazırlanması, 1892 yılından itibaren haftalık ve aylık olacak şekilde düzenli olarak ruhsat verilen yayınların faaliyet raporlarının düzenlenmeye başlaması²⁵⁴, Tedkik-i Müellefat Komisyonu’nun kurulması²⁵⁵, 1894 yılında özel olarak hazırlanan Matbaacılar ve Kitapçılar Nizamnamesi gibi gelişmeler Encümen-i Teftiş ve Muayene’nin yayın hayatındaki etkin rolünü de belirginleştirmiştir.

Basım ve yayımına ruhsat almak üzere Maarif Nezaretine gelen kitap ve dergiler tetkik edilmek üzere Teftiş ve Muayene Encümeni’ne gönderilmekteydi. Encümen üyeleri dönemin müderris, müellif ve yabancı dillere hâkim eğitimci ve aydınlarından oluşmaktaydı. Her gün ortalama 5-10 kitap tetkik için Encümene gelmekte, gelen kitaplar dillerine ve alanlarına göre “dile ve alana vâkıf ve tetkikine kâdir olan” üyelere yönlendirilmekteydi. Eseri inceleyen memur basımı ve yayımı için ruhsat verebilir veya gerekçelendirerek reddedebilirdi. Her memur yaptığı işin sorumluluğunu alarak mazbatasını ona göre hazırlamalı, Maarif Nezaretine buna göre yollamalıydı. Encümen üyeleri bir yayının değerlendirilmesi sırasında kararsız kalırsa

²⁵² **BOA.MF.MKT.**, nr: 354/20. (H. 01.11.1314) 03 Nisan 1897; **BOA.MF.MKT.**, nr: 365/14. (H. 10.03.1315) 09 Ağustos 1897.

²⁵³ **BOA.MF.MKT.**, nr: 239/36. (H. 18.06.1312) 17 Aralık 1894.

²⁵⁴ 1309 Sene-i maliyesi şehr-i Nisan’ı zarfında tabına ruhsat verilen kütüb ve resaili mübeyyin cetvel için bkz. **BOA.Y.PRK.MF.**, nr: 2/86. (H. 29.12.1310). 14 Temmuz 1893.

²⁵⁵ Daha önceden Bab-ı Fetva bünyesinde teşkil olunan ancak 1308/1890 yılında yeniden kurumsal düzeyde teşekkül ettiği görünen Tedkik-i Müellefat Heyeti, Encümen-i Teftiş ve Muayene’nin yönlendirdiği dinî kitapların tetkiki amacıyla kurulmuş bir komisyondur. **BOA.ŞD.**, nr: 2552/16. (H. 04.01.1308) 20 Ağustos 1890. Heyetin Talimatnamesi ve tetkik ettiği dinî eserlerin bazı örnekleri için bkz. Ayşe Ataman, “Abdülhamid Döneminde Dinî Eserlerin Basım ve Denetimi”, s. 36-38, 42-56; Murat Akgündüz, “Osmanlılarda Bab-ı Meşihat’a Bağlı Tedkik-i Müellefat ve Teftiş-i Mesahif Meclisleri” **Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2002, S. III, s. 89-100.

eserin konusunu ve ihtilaf sebebini Nezaretin bilgisine sunarak, görüş aldıktan sonra mazbata tanzim etmeliydi²⁵⁶.

Merkez ve taşrada kitap denetim sisteminin nasıl işleyeceği de detaylandırılarak Encümene ve Maarif İdarelerine, Posta ve Rüşumat Müdürlüklerine bildirilmişti; Encümen kendisine gelen kitap ve risaleleri inceleme işini usulünce ve hızlı bir şekilde bitirmeli, gecikmeye meydan bırakmayacak şekilde yapmalıydı. Kısıtlama ve tedbirlere rağmen Rüşumat ve Posta idarelerinden kaçırılmış veya ecnebi postaneleri üzerinden aşırılmış olan ve ele geçirilen zararlı kitap ve süreli yayınların tetkikine önem vermeliydi. Posta idaresinde geçişine izin verilen yabancı menşeli kitapların üzerine “Dersaadet Posta veya Rüşumat İdaresince muayene olunmuştur” ibaresini taşıyan bir mühür basılmalı, Encümene havale edilen kitapların onaydan geçmeleri hâlinde ise üzerlerine “Encümen-i Teftiş ve Muayene neşrine mezundur, der-Nezaret-i Maarif” şeklinde mühür vurulmalıydı. Taşra idarelerinde zararlı olmayan yayınların geçişi için mesela “İzmir Rüşumat veya Posta İdaresinde muayene olunmuştur” şeklinde mühür olmalı, zararlı görülen yayınlar derhal yerel idareye teslim edilerek imha edilmek üzere alıkonulmalıydı. Zararlı olmayanların üzerine ise örneğin, “Manisa hükûmeti neşrine mezundur” mührü vurularak gümrükten geçişleri ve dağıtımı kolaylaştırılmalıydı²⁵⁷.

Bununla beraber gözden kaçabileceği riskine karşın ecnebi kitapçılarda bulunan yayınlar Encümen müfettişlerince tek tek incelenerek muzır olup olmadıklarına göre mühürlenmekteydi. Bu mühür ve damgalar kesinlikle boyası çıkmayacak ve hiçbir şekilde taklit edilemeyecek bir mahiyette olmalı ve bunların devamlılığı sağlanmalıydı. “Encümence ittihazı lazım gelen mührün hemen muhasebeden tedarik ettirilerek kullanılmaya başlanması ve taşra için şimdilik *ehemmiyetli ve nazik* durumları bulunan Aydın, Cezayir-i Bahr-i Sefid, Selanik, Edirne, Hüdavendigar, Trabzon, Erzurum, Suriye, Halep, Diyarbakır, Van ve Bağdat vilayetlerinde söz konusu mühür işine özellikle dikkat edilmeliydi. Valiliklere tebligat gönderilip hemen mevzuata uygun şekilde mühürlerin hazırlanması gerektiği bildirildi²⁵⁸. Basım ve yayın denetiminde yöntemlerin ve sınırların belirlenmesi, hazırlanan nizamnameler ve layihalar

²⁵⁶ BOA.Y.PRK.MF., nr: 1/27. (H. 20.05.1300) 29 Mart 1883.

²⁵⁷ BOA.HR.TH., nr: 43/11. (M. 15.07.1882).

²⁵⁸ BOA.HR.TH., nr: 43/11. (M. 15.07.1882).

çerçevesinde netleşmekte, pratikte ise bölgeye ve konuya göre değişen hassasiyetler sebebiyle deneyimsizlikler yaşanabilmekteydi²⁵⁹.

Basımı için ruhsat gereken takvim, risale, ilan, afiş gibi evrak nispetinde sayılan matbunun dışında siyasi içerikli olmayan tüm dinî, bilimsel ve edebî kitap ve risaleler, yine siyasi olmayan dergiler, resim, levha, madalya ve arma benzeri matbu mamullerin kontrolü Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin görevleri arasındaydı. İthal edilecek tüm görsel ve yazılı matbunun tetkik ve muayenesi, gümrük ve posta memurları tarafından yapılarak içeriğinin zararlı olup olmadığı kestirilemediğinde Encümen-i Teftiş ve Muayene'ye gönderilmekteydi. Okullarda okutulan veya okutulacak olan kitapların kontrolü, kütüphanelerin, matbaaların, kitapçı dükkanlarının ve kitabın dâhil olduğu tüm mekânların teftişi Encümenin görevleri arasındaydı²⁶⁰.

Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin görevleri arasında olan tiyatro ve piyeslerin teftişi işi, ihtisaslaşma teşebbüslerinin başlaması ile hassaten oluşturulan *Sansür Komisyonu* tarafından icra edilmeye başlanmıştı. Ayrıca *temaşa sırasında* hassaten oyuna refakat edecek teftiş memurları da görevlendirilmekteydi²⁶¹. Sultan Abdülaziz döneminden beri tiyatro ve piyeslerin Meclis-i Maarif tarafından onaylatılmadan neşredilmesi ve sahnelenmesi yasaktı ve *bunun icabı ve icrası* ise asayıştan sorumlu olan zabıta idaresi tarafından yapılmaktaydı²⁶². Ancak Sultan II. Abdülhamid döneminde Encümen tarafından ruhsat verilip onaylanmasına rağmen tiyatro müfettişleri tarafından *şahsen* engellenen tiyatro ve piyesler de olmaktaydı bu yüzden çıkan ihtilafları engelleyebilmek²⁶³ ve toplumsal ahlak kurallarını yaymak koşulu ile tesis edilmiş tiyatroların bu amacın aksine adabı ve ahlakı zedeleyici şekilde oynatılmasını önleyebilmek için²⁶⁴ tiyatro, piyes, balo ve ortaoyunlarına dair teferruatlı bir nizamname

²⁵⁹ BOA.İ.MMS., nr: 131/5608. (H. 19.11.1309) 15 Haziran 1892; BOA.MF.MKT., nr: 461/31. (H. 10.04.1317) 18 Ağustos 1899.

²⁶⁰ BOA.MF.TTD., nr: 14/67. (H. 29.12.1306) 26 Ağustos 1889; Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Matbaa-i Amire, 1316, s. 33-34.

²⁶¹ BOA.Y.A.HUS., nr: 256/72. (H.17.07.1309) 16 Şubat 1892. Daha sonra ruhsat almış ve oynatılmasına izin verilmiş tiyatro oyunlarının sahnelenirken değiştirilme durumlarına karşı sansür memurları görevlendirilerek kendilerine maaş tahsis edilmiştir.

²⁶² BOA.MF.MKT., nr: 13/48. (H. 07.08.1290) 30 Eylül 1873.

²⁶³ BOA.MF.İBT., nr: 19/83. (H. 05.12.1302) 15 Eylül 1885.

²⁶⁴ “Adab-ı umumiyyeye hizmet etmek maksadıyla tesis edilmiş olan tiyatroların bil aks ahlaka ve adab-ı umumiyyeye mugayir davrandıkları” görülmektedir. Bkz. BOA.DH.MKT., nr: 1447/8. (H. 26.12.1304) 15 Eylül 1887. Bu tarihlerde ahlaka aykırı piyes ve tiyatroların icra edilmesinin önlenmesi Tiyatrolar Müfettişinin sorumluluğundadır, ancak vazifelerini ifa edememeleri sebebiyle bu görev bir süre polis komiserliklerine verilmiştir. BOA.DH.MKT., nr: 1406/49. (H. 27.06.1304) 23 Mart 1887.

hazırlatılması²⁶⁵ ve bir *heyet-i mahsus* oluşturulması istenmiştir. Sahnelenecek bu oyunların ruhsat ve icrası için de *Lubıyyat ve Levhiyyat Tedkik Komisyonu* adlı özel bir ekip kurularak ve bu heyetten ruhsat alınmadan hiçbir oyunun sergilenemeyeceği bildirilmiştir²⁶⁶.

Matbuat denetimlerindeki ‘ihtisaslaşma’, *matbuatın lisan-ı hâl ve eşkalinden* sayılan sahne sanatlarının denetimleri için de söz konusu olmuş ve oluşturulan komisyon sonrası Osmanlı Devleti sınırları dâhilinde “umumun intibah ve tenezzühü için ayrıca icra olunabilecek lubiyat ve levhiyata dair nizamname” hazırlanmıştı²⁶⁷. Bu nizamnameden önce Encümen’e gelen tiyatro ve piyeslerin icrasına karar vermek Zabıta Nezareti bünyesinde oluşturulan heyet-i mahsus veya sansür komisyonuna tevdi edilmişti²⁶⁸. Aynı zamanda sahnelenmesi yasaklanan tüm tiyatro ve piyeslerin listelerinin hazırlanması ve maarif müdürlüklerine gönderilmesi vazifesi de bu komisyona verilmiş ve “memnu oyunlar defterinin” oluşturulması istenmişti²⁶⁹.

Toplumsal inkişafının matbuat ve neşriyatın gelişimi ile mümkün olabileceğini düşünen yönetim, sahne sanatları için de bunu öngörmekte okuma yazma ile ulaşamayan kitleye bu şekilde ulaşabileceğini düşünmekteydi. Tiyatrolar, “adab-ı umumiyye hizmet etmek” maksadıyla tesis edilmiş, halkın gelişimine katkı sağlayacak ve umumun *intibahı* (uyanışı) için gerekli olan yöntemi *tenezzüh* ile (eğlenerek hoşça vakit geçirerek) gerçekleştirmede araç olarak kullanılmak istenmiştir. Bu müspet uyanışı ahlaken, siyaseten, dinen engelleyecek her türlü piyes ve tiyatro ile toplumsal birliği ifsat eden tüm *mahzurlu* oyunlar, tesis amacına aykırı olduğundan yasaklanmaktaydı²⁷⁰.

Yazın hayatının kontrolü meselesi, dönemsel olarak teftiş ve muayene memurlarının tecrübesizlik veya dikkatsizliklerinden dolayı yaptıkları hatalar²⁷¹ yüzünden en fazla konu edilen alan haline gelmiştir. Kurum içi çekişme ve kıskançlıklar dolayısıyla bir memurun

²⁶⁵ Tiyatrolarda oynanacak piyeslerin altıncı dairede daire müdürü Macid Bey Efendi ile Maarif Nezaretinden ve Beyoğlu mutasarrıflığından tayin kılınacak memurlardan mürekkep bir heyet marifetiyle evvelce bir program tanzim olunacak ve bir piyesin temaşaya vaz’ı için ne yolda istihsali ruhsat edilmesi lazım geleceğine ve müteferriatına dair bir nizamname layihası kaleme alınacaktı. **BOA.Y.A.HUS.**, nr: 242/63. (H. 26.05.1308) 07 Ocak 1891.

²⁶⁶ **BOA.İ.DH.**, nr: 1199/93852. (H. 24.03.1308) 07 Kasım 1890; **BOA.Y.A.HUS.**, nr: 242/63. (H. 26.05.1308) 07 Ocak 1891.

²⁶⁷ **BOA.Y.PRK.DH.**, nr: 9/28. (H. 29.12.1313) 11 Haziran 1896.

²⁶⁸ **BOA.Y.PRK.BŞK.**, nr: 24/63. (H. 17.05.1309) 19 Aralık 1891.

²⁶⁹ **BOA.DH.MKT.**, nr: 272/6. (H. 02.05.1312) 01 Kasım 1894.

²⁷⁰ **BOA.DH.MKT.**, nr: 1447/8. (H. 26.12.1304) 15 Eylül 1887.

²⁷¹ **BOA.HR.TH.**, nr: 50/26. (H. 30.05.1301) 28.03.1884.

verdiği ruhsatı diğerinin iptal ettirmesi, meslektaşını tedip ettirmek için muzır yayına izin verdiği bahanesiyle eserlerin fişlenmesi gibi şahsi zafiyetler “cahilane icra olunan sansür” örneklerinin çoğalmasına sebep olmuş²⁷² bu uygulamalara muhatap olan entelektüel kesimin tepkileri ve yankıları da matbuat tarihi boyunca kurumun siciline işlenmiştir. Kuruma takılan lakaplar arasında “Maktel-i Asâr”, “Babil Kulesi”, “Kara Kalem Heyeti” veya “Meşhur Sansür Heyeti” gibi ifadeler bulunmaktadır²⁷³.

Özellikle edebiyatçılar tarafından kaleme alınan öznel ve eleştirel metinler, mağdur olan müellif, muallim, gazeteci veya matbaa sahiplerinin beyanlarına dayalı anı ve hatıra yazıları, Encümen hakkında kısıtlı bilgiler içermektedir. Encümen-i Teftiş ve Muayene literatürü de bu sebeple hatıra ve anı metinleri çerçevesinde sınırlanmıştır²⁷⁴. Encümen-i Teftiş ve Muayene heyetinin muamelesini tecrübe etmiş müelliflerin özel ve benzer örnekleri, *dönemsel* olarak Encümenin işleyişi ile ilgili bir fikir vermektedir. Ancak çoğu zaman bu münferit örnekler üzerinden öznel ifadelerle kurum hakkında genel bir değerlendirme yapılmaktadır. Bu bakımdan mevcut beyanların tutarlılığına, nizamname gereklerinin yerine getirilip getirilmediğine ve idarenin kurum içi sağlamaya çalıştığı nizama da odaklanmak gerekmektedir²⁷⁵.

Encümen üyeleri tarafından yapılan hatalar sebebiyle Maarif Nezaretine gelen şikayetler üzerine idareciler, genellikle kurum içi düzenlemeye giderek görev bıraktırma yaptırımlarına ve yeni istihdam arayışlarına başvurmuştur²⁷⁶. Bu örnekler arasında işgüzarlıklarından dolayı

²⁷² BOA.Y.PRK.KOM., nr: 9/55. (H. 27.08.1315) 21 Ocak 1898.

²⁷³ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **Son Asır Türk Şairleri**, C. II, Dergâh Yayınları, İstanbul 1988, s. 64; Ahmet İhsan, **Matbuat Hatıralarım 1888-1923**, Ahmet İhsan Matbaası, İstanbul 1930, s. 47. Akt. Kasım Hızlı, “Bir Kurumu Yeniden Tasarlamak: Abdullah Hasib Efendi’nin Encümen-i Teftiş ve Muayene Hakkındaki Gözlemleri”, **History Studies**, 13/2, Nisan 2021. s. 505; Dıgıroğlu, **Osmanlı’da Dinî Matbuat, Sultan Abdülhamit ve II. Meşrutiyet Devrinde Kurumlar Aktörler Denetim ve Sansür Politikaları**, İstanbul, Dergâh, 2022, s. 266; Ergin, “Encümen-i Teftiş ve Muayene”, **a.g.e.**, s. 5113.

²⁷⁴ Sansür algısının edebi metinlere nasıl yansıdığı için bkz. Elif Türker Gümüş, “Tanzimat’tan II. Meşrutiyet’e Kadar (1839-1907) Sosyo-Politik Yansıtıcı Olarak “Hatıra” Türü”, **Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Yeni Türk Edebiyatı Bilim Dalı**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Kocaeli, 2020.

²⁷⁵ Ömrüm Işıkey Gürbüz, “II. Abdülhamid Dönemi Sansürünün Edebiyata Yansımaları” adlı yüksek lisans çalışmasında incelenen örnekler kapsamında sansür kararlarının çoğunlukla yasalar doğrultusunda uygulandığını belirtmektedir. Bkz. Ömrüm Işıkey Gürbüz, “Abdülhamid Döneminde Sansürlenmiş Piyesler”, **Uluslararası Beşerî Bilimler ve Eğitim Dergisi**, C. 4, S. 8, 2018, s. 194; Detaylı bilgi için bkz. A.mlf., “II. Abdülhamid Dönemi Sansürünün Edebiyata Yansımaları”, s. 32-39.

²⁷⁶ BOA.Y.PRK.MF., nr: 1/27. (H. 20.05.1300) 29 Mart 1883; BOA.BEO., nr: 2286/171448. (H. 19.12.1321) 07 Mart 1904.

görevden alınan²⁷⁷, kurallara uymadan teftiş ve tetkik yaptıkları için ceza alan memurlar da bulunmaktadır²⁷⁸.

Haksız yere ruhsatları verilmeyen ve ruhsatı olduğu hâlde muayene memurlarının dikkatsizliğinden dolayı alıkonulan eserlerin veya gümrüklerde muayenesi geciktirilen kitap ve risalelerin sahipleri dava açma hakkına sahipti. Bu durum Encümen başkanına ve heyet üyelerine idare tarafından sıklıkla hatırlatılmakta ve söz konusu suçlamaya, işlemi yapan memurun muhatap olacağı bildirilmekteydi²⁷⁹. Ayrıca açılan tazminat davalarında davacı taraf kazandığı takdirde kendisine ödenecek cezanın, suçlu bulunan memurun maaşından kesilerek tazmin edileceği de belirtilmekteydi²⁸⁰. İhtarlar ve yaptırımlar, Encümen üyelerinin görevlerini kanunlar çerçevesinde yapmaları noktasında uyarıcı niteliğinde olsa da yayın yasaklarının sınırlarının genel hatlar ile belirlenmesi ve dönemin hassasiyetlerine göre şekillenebilmesinden dolayı tamamen etkili olamamıştır.

Abdülhamid yönetimi boyunca yayın hayatının denetim mekanizması olarak stratejik bir görevde bulunan, yeni düzenlemeler ile meşakkatli bir ruhsat kapısı hâline gelen, eğitim ve matbuat alanlarını teftiş eden bu çok katmanlı kurumun icraatının neşriyat ve matbuat hayatında koşulsuz kabul görmesini beklemek gerçekçi değildir. Güçlenen bu denetim mekanizmalarına gösterilen tepki, modern çağda teftiş ve denetim sistemlerine gösterilen tepkiler gibi doğal bir reaksiyondur²⁸¹. Ancak denetimlere, kısıtlamalara ve yasaklara muhatap olan matbaacı ve kitapçıların ekonomik kaygılarla gelişen eleştirilerinde veya eserlerinin basım onayını alamayan bazı yazarların entelektüel olarak örselenmesinde, çekimser teftiş ve muayene memurlarının payı olduğu da yadsınamaz.

²⁷⁷ **BOA.İ.AZN.**, nr: 44/6. (H. 16.07.1319) 29 Ekim 1901; Orhan Koloğlu, **Abdülhamid Gerçeği**, Pozitif Yayınları, İstanbul, 2005, s. 440.

²⁷⁸ **BOA.MF.MKT.**, nr: 74-65. (H. 01.04.1299) 20 Şubat 1882. Encümenin yaptığı bir inceleme neticesinde haksız yere müdahale edilen mezkûr kitapların zararlı olmadığı teftiş memuru Vaporidi Efendi tarafından ifade edilerek bu kitapların yerine verilmek üzere iade olunmasına karar verilmiştir. Ayrıca kitap inceleme işinin ve toplatılma kararının Vaporidi ve Mikail efendilerin uhdesinde olduğu hatırlatılarak kesinlikle polislerin böyle okul ve kitapçılardan kitap toplamalarına izin verilmemesi ihtar edilmiştir.

²⁷⁹ Kitap ve risalelerin gümrüklerde tetkikinin uzun sürmesi sefaretlerin de tazminat davası açmalarına neden olabilmekteydi. **BOA.HR.TH.**, nr: 43/11. (M. 15.07.1882). Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin göreve başladığı ilk yıllardan itibaren teftiş ve muayene memurları kitap ve risaleler hakkında verdikleri kararlardan sorumlu tutulmuşlardır. Özellikle 1883 yılında heyetin muamelelerinden uygulamalarından şikayetçi olan bazı edebiyatçılar Encümene yönelik suçlamalarda bulunarak davacı olmuşlardır. 1884 yılında neticelenen dava sonucuna göre Encümen haksız bulunmuştur. Detaylı bilgi için bkz. Çoruk, **Örnek Bir Vak'a...**, 86-93.

²⁸⁰ **BOA.MF.MKT.**, nr: 155/69. (H. 13.05.1310) 03 Aralık 1892; **BOA.MF.MKT.**, nr: 155/87. (H. 13.05.1310) 03 Aralık 1892; **BOA.MF.MKT.**, nr: 796/52. (H. 01.06.1322) 13 Ağustos 1904.

²⁸¹ Gürbüz, "II. Abdülhamid Dönemi Sansürünün Edebiyata Yansımaları", s. 64-65.

Dönem itibarıyla matbuat ve neşriyat yasaklarına karşı geliştirilen eleştirilerin Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin kurumsal varlığına ilişkin olmadığı görülmektedir. Bu durum matbuat hayatının aktörleri tarafından “neşriyat-ı muzırranın men'i emrinde Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin faidesi inkâr olunamaz” şeklinde ifade edilerek matbuat ve neşriyat denetiminin gerekli olduğu belirtilmiştir. Eleştirilerin çoğunlukla sistemin işleyişindeki boşluklara ve muhatap olunan bazı memurların dikkatsiz veya keyfî uygulamalarına karşı yapıldığı aşîkardır²⁸².

Zararlı olacak bir yayına ruhsat vermenin bedelinin ruhsat vermemenin bedelinden daha ağır olması, memurların işlerinden olmak yerine eleştiriye hedef olmayı tercih ettiklerini ve maksadı aşan hassasiyetler geliştirdiklerini de ortaya koymaktadır. Ancak muayene memurlarının, eserlerin mahzurlu görülen ve çıkartılması istenen yerlerin çıkartılması şartıyla ruhsat verdiği buna rağmen yayıncıların veya müelliflerin değiştireceklerini beyan ettikleri hâlde eserlerini sıklıkla bir değişiklik yapmadan yayımladıkları görülmektedir. Muayene memurlarının benzer örneklerden dolayı zor duruma düştükleri ve bu sebeple görevlerinden alındıkları da vakıadır²⁸³. Bazen memurların azlini hızlandırmak için kurum içi çekişmeler sebebiyle muzır neşriyata ruhsat verilmesinin bir fırsat olarak değerlendirildiği ve bu durumun kullanıldığı da görülmektedir²⁸⁴. Denetim sistemindeki işleyişin döneme ve duruma göre değişkenlik göstermesi, matbuat ve neşriyat hayatının kontrolünde bir standart beklentisine ve eleştirilerin bu minvalde gelişmesine yol açmıştır.

1.3.4. Kurucu Üyeler

Encümen özelinde 19. yüzyılda oluşturulan maarifi denetleme kurumları, birbirine eklemlenerek gelişen, memurları ve faaliyetleri bakımından önceki kurumların devamlılığını, sürekliliğini sağlayan modern muhafaza aygıtları olarak görevlendirilmişlerdir.

Devlet salnamelerinde Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin kuruluşundan itibaren verilen üye sayıları ile arşiv belgelerindeki iradelerde belirlenen üye sayıları farklılık göstermektedir.

²⁸² BOA.ŞD., nr: 2478/17, (H. 10.10.1301) 03 Ağustos 1884. Akt. Çoruk, **Örnek Bir Vak'a...**, s. 84, 89.

²⁸³ BOA.DH.MKT., nr: 1408/101. (H. 06.07.1302) 21 Nisan 1885; BOA.İ.DH., nr: 1209/94651. (H. 11.05.1308) 23 Aralık 1890; BOA.TS.MA.e., nr: 1378/84. (H. 06.12.1309) 02 Temmuz 1892; BOA.MF.MKT., nr: 162/1. (H. 17.08.1310) 06 Mart 1893.

²⁸⁴ BOA.Y.PRK.ŞD., nr: 1/60. (H. 08.03.1311) 19 Eylül 1893.

1300 tarihli Devlet Salnamesine göre Encümenin ilk heyeti 9 kişiden oluşmaktadır. Maarif Nazırı ise Mustafa Paşa olarak görünmektedir. Reisi Ahmed Hamdi Efendi, Başkatibi Mümtaz Efendi, Mekatib-i Rüşdiye müfettişi Şakir Efendi, müderris Ahmed Süreyya Efendi, Naim Efendi, Süleyman Efendi, Habib Efendi²⁸⁵, 2. Kâtip Abdurrahman Bey ile Mektubî Muhammed Nazif Bey, Encümen-i Teftiş ve Muayene Dairesi'nde görevli görülmektedir²⁸⁶.

Ancak Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin kuruluş iradesinde, Maarif Nazırı Ali Fuad Bey'in mührü bulunmakta ve heyet 17 kişiden oluşmaktadır²⁸⁷. Asli memuriyetleri uhdelerinde kalmak şartıyla ek vazife ile Encümende görevlendirilen bazı müfettiş ve memurların görevlerinin Salname kayıtlarına geçmediği ve Encümen-i Teftiş ve Muayene heyeti arasında yazılmadığı görülmektedir. Örneğin, tam bir yasak ve kaçak kitap avcısı olan Matbaalar Müfettişi Vaporidi Efendi Rumca kitap ve risalelerin muayenesini yapmaya devam etme şartıyla Encümen kurulduğu yıldan itibaren Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin kitap muayene memurudur ancak Salname kayıtlarında sadece Matbaalar Müfettişi vazifesi belirtilmiştir²⁸⁸.

Matbaalar İdaresi ve Telif Tercüme Dairesi'nin birleştirilmesi ile oluşturulan Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin kuruluş iradesindeki listeye göre, eski Matbaalar İdaresi müdürü Ahmed Hamdi Efendi, Encümen-i Teftiş ve Muayene başkanlığına getirilmiştir. Eski Telif ve Tercüme Dairesi Müdürü Mümtaz Efendi, Encümen-i Teftiş ve Muayene Başkâtipliğine getirilmiştir. Davut ve Şakir Efendi, İstanbul ve İstanbul dışındaki ortaokulların (mekatib-i rüşdiye) kontrolü ile Türkçe, Arapça, Farsça dillerindeki kitap ve risalelerin muayene ve tetkikiyle görevlendirilmişlerdir. Kurucu listede yer alan Murad Bey, (Mizancı Mehmed Murad) Rumca, Ermenice, Bulgarca kitap ve risalelerin muayene ve tetkikinden sorumludur. İlyas Efendi²⁸⁹, Fransızca ve İngilizce olan kitap ve risalelerin muayenesinden sorumludur²⁹⁰.

²⁸⁵ Mütercim, muallim, müellif ve özellikle Ahter'in yazarlarından biri olarak tanınan İranlı entelektüel Mirza Habib Efendi ve faaliyetleri hakkında tafsilatlı bilgi için bkz. Dıġıroġlu, "XIX. Yüzyıl Osmanlı Başkentinde Entelektüel Bir Acem: Mirza Habib İsfahanî ve Terekesi", **Osmanlı Araştırmaları**, C.49. S.49, 2017, s. 293-341.

²⁸⁶ **Salname-i Devlet-i Osmaniye H. 1300**, İstanbul, Matbaa-i Ebuzziya, 1299, s. 182.

²⁸⁷ **BOA.İ.DH.**, nr: 844/67818. (H. 09.02.1299) 31 Aralık 1881.

²⁸⁸ **Salname-i Devlet-i Osmaniye H. 1300**, s. 182.

²⁸⁹ İlyas Matar Efendi, aldığı hukuk ve tıp eğitimi ile dönemin çok yönlü bilim adamlarından biridir. İlk kadın romancı olarak bilinen Fatma Aliye Hanım'ın dil eğitimine katkısı olmuş aynı zamanda Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin avukatlığını yapmıştır. Bkz. Ahmet Mithat Efendi, **Fatma Aliye Hanım Yahut Bir Muharrire-i Osmaniye'nin Neşeti**, Dergâh Yayınları, Haz. Ayşe Aşır, İstanbul 2016, s. 45-60; Çoruk, **Örnek Bir Vak'a...**, s. 64; Strauss, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Kimler...", s. 226.

²⁹⁰ 4 Ocak 1882'de Dârülmuallimîn'de tarih öğretmenliği yaparken Encümen-i Teftiş ve Muayene azalığına tayin edilmiştir. **BOA.DH.SAİD.d.**, nr: 166/205. (H. 29.12.1271); 1305/1888 yılında "tekrar" Encümen-i Teftiş ve Muayene azalığına tayin edilene kadar Mekteb-i Mülkiye'de muallimlik ve müdüriyetlik vazifelerinde

Hayret Efendi²⁹¹ ve Salih Efendi²⁹² Kütüphaneler Müfettişliğine, Vaporidi Efendi Rumca kitap ve risale muayenesine muavenet şartıyla Matbaalar Müfettişliğine²⁹³, Mikail Efendi ise Ermenice kitap ve risale muayenesi şartıyla Matbaalar ikinci Müfettişliğine görevlendirilerek Encümen'de vazife almışlardır. Osman Efendi, Mekatib-i Sıbyan Müfettişi, Latif Efendi ise Dersaadet Rüşdiyeleri Müfettişi olarak Encümenin kurucu listesinde yerini almıştır. Yine Telif ve Tercüme Dairesi üyelerinden Numan Efendi ve Tercüme Odası memurlarından Abdurrahman Efendi (eski Matbaalar İdaresi kâtibi) Encümen-i Teftiş ve Muayene'de ilk görev alan isimlerdendir²⁹⁴. Çalışanların kurum içi toplam maaşları ise 18.470 kuruştur²⁹⁵.

26 yıl boyunca faaliyet göstermiş olan bu heyet 1881 yılının sonunda 17 kişilik bir ekip ile işe başlamış²⁹⁶ 1908 yılında 76 kişi ile dağıtılmıştır. Kurulduğu yıldan itibaren Ermenice, Rumca, İngilizce, Arapça, Farsça, Fransızca, Bulgarca ve Türkçe muayene memurları istihdam eden kurum son yıllarında İbraniceden Almancaya, İspanyolcadan Slavcaya kadar çeşitli lisanlara (elsine-i muhtelif) vâkıf mütercim ve muayene memurlarının sayılarını arttırma ihtiyacı duymuştur.

bulunmuştur. Mizan gazetesi sahib-i imtiyazı izzetli Mehmet Murad Bey'in iki bin kuruş maaşla Maarif Nezareti Celîlesi Encümen-i Teftiş ve Muayene azalığına tekrar tayini için bkz. **BOA.İ.DH.**, nr: 1070/83944. (H. 08.06.1305) 21 Şubat 1888; 3 sene sonra vazifesindeki devamsızlığı yüzünden görevini ifa edemediği gerekçe gösterilerek görevden alınmıştır. Bkz. **BOA.İ.DH.**, nr: 1193/93398. (H. 13.02.1308) 28 Eylül 1890.

²⁹¹ Adanalı Hoca Hayret Efendi olarak bilinen Mehmed Bahaeddin Hayret'tir. Dönemin yazar, şair ve mütercimleri arasında anılmaktadır. Gülhane Askerî Rüşdiye'sinde Türkçe öğretmenliği, Mekteb-i Sultani'de Türk Edebiyatı öğretmenliği yapmış, 1881'de kütüphaneler müfettişliğine, 1882'de kütüphaneler tahrir müdür muavinliğine, 1886'da Maarif Nezareti Encümen-i Teftiş ve Muayene azalığına tayin edilmiştir. Otuz bir Mart Vakası sırasında İslâm Mecmuası'nda yayımlanan bir makalesi yüzünden Rodos'a sürülmüş, Sultan II. Abdülhamid'e karşı İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne girmiş ancak bir müddet sonra cemiyetten ayrılmıştır. Abdulkadir Karahan, "Adanalı Hayret", **DİA**, C. 1, İstanbul, 1988, s. 353.

²⁹² Salih Efendi teftiş edilmesi gereken kütüphanelerin sayıca fazla olmasından dolayı ikinci müfettiş/müfettiş muavini sıfatıyla bu vazifeye tayin olmuştur. Memuriyeti sırasında kütüphaneden çaldığı kitapları sattığı için görevi kötüye kullanma suçu ile hakkında dava açılmış ve cezalandırılmıştır. Bkz. R. Tüba Çavdar, "Osmanlı Vakıf Kütüphanelerinde Görevin Kötüye Kullanılmasına Dair Bir Örnek: Müfettiş Muavini Salih Efendi'nin Kitap Hırsızlığı", **Türklük Bilgisi Araştırmaları (TUBA)**, 31, 2007, 189-194.

²⁹³ Avram Vaporidi, Dersaadet'te bulunan matbaaların maarif ile ilgili kısımlarının tahkiki ve Rumca matbuatın tahkik ve teftişi için 1881'de Matbaalar İdaresi Kitabeti ile görevlendirilmişti. **BOA.İ.DH.**, nr: 838/67400. (H. 09.12.1298) 02 Kasım 1881. Matbaalar ve kütüphaneler muayene memuru olarak Encümenin ilgasına kadar kurumda hizmetini sürdürmüştür.

²⁹⁴ **BOA.MF.MKT.**, nr: 74/46. (H. 28.02.1299) 19 Ocak 1882.

²⁹⁵ Söz konusu yıllarda sadrazam maaşı 25 bin kuruş, bakanların maaşı ise 20 bin kuruştur. Bkz. **BOA.İ.DH.**, nr: 1298/102162. (H. 24.02.1301) 25 Aralık 1883. Kurum içinde en yüksek meblağ üç bin kuruş ile Encümen başkanına ödenmektedir. Azaların aldığı maaş ise takriben öğretmen maaşlarının iki katı kadardır. **BOA.İ.DH.**, nr: 844/67818. (H. 09.02.1299) 31 Aralık 1881.

²⁹⁶ 1300/1882 senesi Devlet Salnamesinde heyet 9 kişiden oluşmaktadır.

Kuruluşundan itibaren postaneler, gümrükler, kitapçılar ve matbaacılarda kitap teftişi ve muayenesi yapan müfettişler, zabıta memurları, rüsumat emanetinde görevli kitap muayene memurları ve Encümende görevli tetkik ve onay heyeti ile iş birliği içinde çalışmışlardır. Bu kurumsal ağ, teşkilatın yapısına sistematik bir şekilde işlenmiş gözükmektedir. Kurumun sistemli yapısı Devlet Salnamelerinde tutulan kayıtlardan da anlaşılmaktadır. Heyet, personel sayısını kuruluşundan itibaren yaklaşık beş kat artırarak hem azası hem de gümrüklerde görevlendirilmiş teftiş ve muayene memurları ile teşkilatlı bir yapıya dönüşmüştür²⁹⁷.

Matbaalar İdaresi ve Telif Tercüme Dairesi'nin birleştirilmesi ile teşekkül eden Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin kurucu üyelerinin ve muayene memurlarının tercüme odasında yetişmiş memur ve mütercimlerden veya eğitimci idarecilerden olduğu bu sebeple de liyakat ve ehliyet sahibi olduklarına dikkat çekmek gerekmektedir²⁹⁸.

**TABLO 1.1. Kuruluş İradesine Göre
Encümen-i Teftiş ve Muayene Ekibi (1881)**

Çalışanlar	Görevleri	Maaş (Kuruş)
Ahmed Hamdi Efendi	Başkan	3000
Aza Mümtaz Efendi	Başkâtip	2250
Aza Davud Efendi	Dersaadet ve Taşrada Mekatib-i Rüşdiye Teftişi Türkçe, Arapça ve Farsça Kitap ve Risale Muayene ve Tetkiki	1520
Aza Şakir Efendi		1000
Aza Murad Bey	Bulgarca Kitap ve Risale Muayene ve Tetkiki için	1000
	Rumca için	1000
	Ermenice için	1000
İlyas Efendi	Fransızca ve İngilizce Kitap ve Risale Muayene ve Tetkiki	1000
Osman Efendi	Mekatib-i Sıbyan Müfettişliği	800
Latif Efendi	Dersaadet Rüşdiyeleri Müfettişi	700
Hayret Efendi	Kütüphaneler Müfettişi	600
Salih Efendi	Kütüphaneler Müfettişi	500
Vaporidi Efendi	Rumca Kitap ve Risale Muayenesine Muavenet Şartıyla Matbaalar Müfettişi	700
Mikail Efendi	Ermenice Kitap ve Risale Muayenesi Şartıyla Matbaalar Müfettişi Sanisi	500
Abdurrahman Bey	2. Kâtip	1000
Suphi Bey		600
Numan Efendi		510
Şükrü Efendi ²⁹⁹		500
Vasfi Efendi		290
TOPLAM		18470

²⁹⁷ Salname-i Devlet-i Osmaniye, 1300-1326.

²⁹⁸ BOA.İ.DH., nr: 844/67818. (H. 09.02.1299) 31 Aralık 1881.

²⁹⁹ Şükrü Efendi, Münif Paşa'nın Sefine (Mecmua-i Fünun) mecmuasına verdiği ruhsat sebebiyle ikaz edilmiştir. Maarife bunca hizmeti bulunan Münif Paşa'nın eserinde zararlı ifadeler olabileceğine ihtimal vermediğinden işini layıkıyla yapmadığını ve eseri dikkatli tetkik etmediğini kabul etmiştir. Encümene gelen eserleri inceleyen zat ya tamamen reddetmekte ya tashih etmekte ya da olduğu gibi kabul ederek onaylamaktaydı. Kararın mesuliyetini

1.4. ENCÜMEN-İ TEFTİŞ VE MUAYENE’NİN KURUMSALLAŞMASI

1.4.1. Riyaset: Başkanların “Sicil” ve Faaliyetleri

Encümen-i Teftiş ve Muayene’nin, neredeyse tüm Abdülhamid dönemini kapsayan faaliyet yılları içerisinde toplam altı başkanı olmuştur. 19. yüzyılın entelektüelleri ve yüksek bürokratları arasında sayılabilecek bu başkanlar sırasıyla Ahmet Hamdi Efendi, Selim Sabit Efendi, Ahmet Arifi Bey, Mehmed Naim Bey (Fraşeri), Abdullah Hasib Efendi ve Zihni Efendi’dir. Encümen başkanlarının idari işleyiş ve kurumsal değişime katkılarını görebilmemiz açısından başkanlık dönemleri ayrı ayrı ele alınacaktır.

Maarif Nezareti altında faaliyet gösteren Encümen-i Teftiş ve Muayene’nin başkanı da doğrudan Maarif Nazırına bağlıdır. Encümen-i Teftiş ve Muayene’nin faaliyet gösterdiği 1881-1908 tarihleri arasında toplam altı Maarif Nazırı görev yapmıştır. Encümenin kuruluş tarihinde görevde olan ilk Maarif Nazırı Ali Fuad Bey’dir³⁰⁰. Sırasıyla Mustafa Nuri Paşa, Münif Paşa, Ahmed Zühdi Paşa, Mehmed Celal Paşa³⁰¹ ve son Maarif Nazırı ise Mustafa Haşim Paşa’dır³⁰².

Seyyid Ahmed Zühdi Paşa görev süresi itibarıyla kurumun bağlı olduğu nezaret olarak Teftiş ve Muayene Heyeti ile en uzun münasebette olan Maarif Nazırı olmuştur. On seneden fazla bünyesinde varlık göstermiş olan Teftiş ve Muayene Heyeti ile ilişkileri, kurumun faaliyetleri ve matbuat hayatındaki imajı açısından son derece mühim gözükmemektedir. Ancak Encümen-i Teftiş ve Muayene’nin ciddi anlamda kadrosunu geliştirdiği, nizamnamesinin hazırlandığı dönem, altı yıl boyunca etkin olarak vazifede bulunan Maarif Nazırı Münif Paşa’nın dönemidir. Mustafa Haşim ise Encümenin son beş yılında Maarif Nazırı olarak Encümen-i Teftiş ve Muayene’nin son dönem faaliyetlerine şahit olmuştur³⁰³.

üstüne alıp imzalayarak mazbatasını yazıp Maarif Nezaretine yollamaktaydı. Eğer bir yayın hakkında Encümen üyeleri ihtilaf ederse konu ve ihtilaf sebebi Nezarete bildirilir ve Nezaretin de görüşü alınarak mazbata tanzim edilirdi. Münif Paşa’nın mecmuası (Sefine) da bu işlemlerden geçirilerek Şükrü Efendi tarafından tetkik edilip mazbatası hazırlanmış ve yayınlanmasına ruhsat verilmişti. Şu hâlde Encümen heyeti ve özellikle Şükrü Efendi’ye içinde fena tevriyeler olan böyle bir derginin niçin gereği gibi incelenip reddedilmediği sorulduğunda kendisi yeterince dikkat etmediğini kabul ederek “iki kere Maarif Nezaretinde bulunmuş birinin böyle muzır bir neşriyat yayınlayacağını hatırına gelmemesini *sebeb-i gaflet*” olarak ifade etmişti. **BOA.Y.PRK.MF.**, nr: 1/27. (H. 20.05.1300) 29 Mart 1883.

³⁰⁰ **Salname-i Devlet-i Osmaniye, 1300-1326.**

³⁰¹ Mehmed Celaleddin Paşa’nın bakanlığı döneminde Encümen-i Teftiş ve Muayene 3 heyete taksim edilmiştir.

³⁰² **BOA.İ.DH.**, nr: 844/67818. (H. 09.02.1299) 31 Aralık 1881.

³⁰³ **Salname-i Devlet-i Osmaniye H. 1326, Dersaadet, Matbaai Ahmed İhsan, 1323.**

Faaliyet süresi boyunca toplam altı başkanı olan Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin kurucu başkanı Ahmed Hamdi Bey'dir ve görevi beş sene sürmüştür. Ahmed Hamdi Bey'den hemen sonra göreve getirilen Selim Sabit Efendi sadece bir ay on bir gün görev başında kalarak Encümende en kısa süre vazifede kalan başkan olmuştur. Encümende reislik görevi en uzun süren başkan ise Naim Bey'dir ve on sene boyunca Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin reisliğini yapmıştır. Ahmed Arifi Bey³⁰⁴ on ay, Abdullah Hasib Efendi beş sene, Zihni Efendi ise Encümenin son başkanı olarak altı sene görevde kalmıştır.

TABLO 1.2. Encümen-i Teftiş ve Muayene Yıllarında Maarif Bakanları³⁰⁵

Encümen-i Teftiş ve Muayene Yıllarında Maarif Bakanları ve Görev Tarihleri	
Ali Fuad Bey	6 Aralık 1881- 9 Mayıs 1882
Mustafa Nuri Paşa	9 Mayıs 1882 - 25 Kasım 1885
Münif Paşa	25 Kasım 1885 - 4 Kasım 1891
Seyyid Ahmed Zühdü Paşa	4 Kasım 1891 - 12 Nisan 1902
Mehmed Celal Paşa	13 Nisan 1902 - 27 Temmuz 1903
Mustafa Haşim Paşa	27 Temmuz 1903 - 28 Temmuz 1908

TABLO 1.3. Encümen-i Teftiş ve Muayene Başkanları

Encümen-i Teftiş ve Muayene Başkanları	Görev Tarihleri ve Hizmet Süreleri	
Ahmed Hamdi Efendi (Şirvanî)	1299-1304 (1882-1886)	5 Yıl
Selim Sabit Efendi	1305 (1887-1888)	1 Ay 11 Gün
Ahmed Arifi Bey	1305-1306 (1888)	10 Ay
Naim Bey	1306-1315 (1888-1897)	10 Yıl
Abdullah Hasib Efendi	1315-1320 (1897-1902)	5 Yıl
Zihni Efendi	1320-1326 (1902-1908)	6 Yıl

³⁰⁴ Ahmed Arifi Bey'in Devlet Salnamelerinde Encümen başkanı olarak kayıtlara geçmediği görülmektedir.

³⁰⁵ 1300-1326 yılları arasındaki Salname-i Devlet-i Osmaniye'deki Maarif Bakanları kayıtları ile Encümenin Salname kayıtları karşılaştırılarak bu tablo oluşturulmuştur.

1.4.1.1. Ahmed Hamdi Efendi (Şirvanî)

1831 tarihinde Şirvan’da doğmuştur. Babası Şirvanî Abdullah Efendi’dir³⁰⁶. 1855 senesinde İstanbul’a gelerek eğitimini burada tamamlamıştır. Ahmed Hamdi üstlenmiş olduğu idari görevlerinin yanında birçok alanda eser telif ve tercüme etmiş eğitimli bir devlet adamıdır. Arapça, Farsça ve Fransızcaya hâkim olan Ahmed Hamdi Efendi’nin 21 kitap, 4 makale ve bir risalesi bulunmaktadır³⁰⁷. 1860 senesinde 29 yaşında Maarif Meclisine girmiş ve Rüşdiye Mektebine başmuallim olarak atanmıştır³⁰⁸. Telif ve tercüme ederek tamamladığı “Makâmât-ı Hariri”³⁰⁹ eseri ve diğer eserleri sebebiyle kendisine 1872 yılı sonlarında “faydalı eser” üretiminden dolayı “devriye mevleviyeti” tevcih edilmiştir³¹⁰.

1874 senesinde “Muhtasar Coğrafya Risalesi’nin” Rüşdiye mekteplerinde okutulmasına karar verilmiştir³¹¹. “Nüzhetü’l Büldan”³¹² ve “Belagat”³¹³ eserleri sebebiyle de taltif edilerek terfi etmiştir. 1875’te Mekteb-i Mülkiye İdadisinde belagat hocalığı yaparken eğitime yaptığı katkılardan dolayı Meclis-i Maarif azalığına tayin edilmiştir³¹⁴. Ahmed Hamdi Efendi 1876 yılında Maarif Meclisi azası iken fıkıh usulü ile ilgili telif ve tercüme edeceği bir kitap hakkında isim değişikliği için ruhsat talep etmiş bunun üzerine belirli şartlar yerine getirilmek şartıyla kendisine basım için “muvakkat/sürelî ruhsat” verilebileceği kararı çıkmıştır. 19. yüzyılın en önemli teftiş kurumlarının başkanı olacak Ahmed Hamdi Efendi’nin Meclis-i Maarif azası iken telif ve tercüme ettiği eserlerinden biri olan “Levâmi’u’l-Dekâyık fî Tercemeti Mecâmiu’l-

³⁰⁶ BOA.DH.SAİD.d., nr: 4/116. (H. 29.12.1247) 30 Mayıs 1832.

³⁰⁷ Hüseyin Örs & Seher Erdem Örs, *Levâmi’u’l-Dekâik Fî Tercemeti Mecâmi’i’l-Hakâik Mecâmi’u’l-Hakâik Tercümesi*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu, İstanbul 2017, s. 52.

³⁰⁸ Mehmet Erdoğan & Ramazan Çöklü, “Ahmed Hamdi Şirvanî ve Türkçe Muhtasar Usûl-i Fıkıh Adlı Eseri İle İlgili Bir Değerlendirme”, *İHYA*, C. 4, S. 1, Bahar 2018, s. 30-33; Ahmed Cevdet, *Tezakir*, C. 4, Haz. Cavid Baysun, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991, s. 312.

³⁰⁹ Dönemin Padişahı Abdülaziz Han’a ithaf edilmiştir.

³¹⁰ BOA.MF.MKT., nr: 6/55. (H. 11.08.1289) 14 Ekim 1872; BOA.İ.DH., nr: 659/45855. (H. 22.09.1289) 23 Kasım 1872; BOA.A.MKT.MHM., nr: 442/81. (H. 26.09.1289) 27 Kasım 1872; Osmanlı ilmiye teşkilâtında kadılıklar için kullanılan bir terimdir. Bkz. Fahri Unan, “Mevleviyet”, *DİA*, C. 24, Ankara, 2004, s. 467.

³¹¹ BOA.MF.MKT., nr: 16/142. (H.23.11.1290) 12 Ocak 1874.

³¹² BOA.MF.MKT., nr: 26/89. (H. 14.02.1292) 22 Mart 1875.

³¹³ BOA.MF.MKT., nr: 39/130. (H. 21.06.1293) 14 Temmuz 1876.

³¹⁴ BOA.İ.DH., nr: 711/49744. (H. 22.10.1292) 21 Kasım 1875.

Hakâik” adlı eseri de kontrol sürecine tabi tutulmuştur³¹⁵. Bu durum 1870 Telif ve Tercüme Nizamnamesinin ve eklenen düzenlemelerin uygulandığını gösteren örneklerden biridir.

Ahmed Hamdi Efendi, modernleşme evrelerinin başından itibaren Maarifin en yeni teftiş kurumlarının riyasetinde bulunmuştur. Maarif teşkilatı bünyesinde oluşturulan Telif ve Tercüme İdaresi’nin başkanlığını, Matbaalar İdaresi başkanlığını ve 31 Aralık 1881’de bunların birleşmesi ile teşekkül eden Encümen-i Teftiş ve Muayene’nin başkanlığını yapmış tecrübeli bir maarif mensubu/bürokrattır³¹⁶. Encümen riyasetinde iken rütbece terfi ettirilerek maaşı 4 bin kuruş olmuştur³¹⁷.

İdarecilik yanının ve ilmî yönünün güçlü bulunması Ahmed Hamdi Efendi’ye Maarif dışında da son derece mühim görevler ihdas edilmesine vesile olmuştur. Örneğin; Maarif azası iken Sultan Abdülhamid tarafından 1877’de Peşaver şehbenderliğine atanan Ahmed Hamdi Efendi³¹⁸ kritik bir zamanda kendisinin tercih edilmesi bakımından önem arz etmektedir. Görevini tamamlayarak İstanbul’a dönüş yolunda bölge ve dönemle ilgili “Hindistan, Svat, Afganistan” adlı bir seyahatname kaleme almıştır³¹⁹.

Telif ve tercüme ettiği eserlerle ilme katkılarından dolayı kendisinin “Devriye Mevleviyeti tevcihi” ile ödüllendirilmesi uygun görülmüştür. İlim erbabı ve *asâr-ı nâfia*/faydalı eser müellifi ve mütercimlerinden kabul edilmektedir. “Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi” bünyesinde açılan Hukuk Mektebi’nde Mecelle ve fıkha giriş dersleri de veren Şirvanlı Ahmed Hamdi’nin bürokrat ve müderris kimliğinin yanında kendi telif ve tercüme işlerine de devam ettiği bilinmektedir. İlmî birikimi ve vâkıf olduğu lisanlar hasebiyle hocalığı ve Maarif azalığı sürecinde kendisine ders kitapları hazırlama görevi de verilmiştir³²⁰.

³¹⁵ Kitabın müellifi Ebu Said el- Hâdimî, orijinal ismi “Mecâmiu’l Hakâik”tır. **BOA.MF.MKT.**, nr: 45/18. (H. 29.10.1293) 17 Kasım 1876.

³¹⁶ **BOA.ŞD.**, nr: 897/22. (H. 15.06.1307). Tekaüd belgesine göre tam görev tarihleri (13 Safer 1299) 4 Ocak 1882 ile (25 Safer 1304) 23 Kasım 1886 arasındadır.

³¹⁷ **BOA.İ.DH.**, nr: 888/70708. (H. 12.08.1300) 18 Haziran 1883.

³¹⁸ **BOA.DH.MKT.**, nr: 1320/25. (H. 1294) 1877; **BOA.MF.MKT.**, nr: 57/176. (H. 08.09.1295) 5 Eylül 1878. Belgede geçen sene gittiği yazmaktadır. Dolayısıyla gidiş tarihi 1877’dir.

³¹⁹ Hüseyin & Seher Örs, **a.g.e.**, s. 48; Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı Müellifleri**, C. I, Haz. Fikri Yavuz & İsmail Özen, İstanbul, s. 249.

³²⁰ Mekteplerde okutulmak üzere 1876 ve 1877 senelerinde Matbaa-i Amire’de Ahmed Hamdi’nin bin beş yüz adet belagat ve beş bin adet coğrafya kitabı basılmıştır. Belagat risalesini “teberru” başış olarak Maarif’in kullanımına sunmuştur. **BOA.MF.MKT.**, nr: 39/130. (H. 21.06.1293) 14 Temmuz 1876; **BOA.MF.MKT.**, nr: 61/26. (H. 05.05.1296) 27 Nisan 1879.

19. yüzyılın önemli müellif ve mütercimlerinden olan Ahmed Hamdi, 1879'da Meclis-i Kebir-i Maarife atanarak, 1880'de Telif ve Tercüme Dairesi'nde, 1881'de Matbaalar İdaresi'nde³²¹, 1881 sonunda da yeni kurulan Encümen-i Teftiş ve Muayene'ye başkanlık yapmıştır. Görevleri arasında Osmanlı Devleti'nde basılacak Türkçe, Farsça, Arapça, Bulgarca, Rumca, Ermenice kitap ve risaleler ile meşgul olmak, yabancı memleketlerden gelen çeşitli dillerde yazılmış ve gümrüklerde takılmış neşriyatı kontrol etmek ve bütün okulları teftiş etmek bulunmaktadır³²². Medrese kökenli bir Maarif bürokratının Encümen gibi son derece önemli ve geniş çalışma alanına sahip bir kuruma kurucu başkan olarak atanması modern bürokrasideki medreseli varlığını ve ağırlığını göstermesi bakımından da çarpıcı bir örnek olarak yorumlanmaya müsaittir³²³.

Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin kurucu başkanı sayılan Ahmed Hamdi Efendi kuruma beş sene boyunca başkanlık yapmıştır. “Ancak kendisi her ne kadar erbab-ı ehliyet ve istikamette ise de” neşriyat takibinde ve matbuat tercihlerinde birkaç defa tembih almış olmasına rağmen tekrar zararlı yayınların basılmasına göz yumduğu tespit edilmiş ve Meclis-i Maarif azası olan Selim Sabit Efendi ile becayiş (karşılıklı görev değişikliği) kararı verildiği için Encümen reisliği Selim Sabit Efendi'ye devredilmiştir³²⁴.

İlmî faaliyetlerinin yanı sıra üstlendiği bürokratik görevler ile dönemin âlim/bürokrat karakterinin temsili olan Ahmed Hamdi Şirvanî'nin hangi kitapların basımında esneklik gösterdiği ve hangi gerekçelerle uyarı aldığı bilinmemektedir. Ahmed Hamdi 4 Ocak 1890'da vefat etmiş, Eyüp semtine defnedilmiştir³²⁵.

³²¹ BOA.MF.MKT., nr: 67/79. (H. 16.09.1298) 12 Ağustos 1881.

³²² Murat Şimşek & Mehmet Arıtürk, “Şirvanlı Ahmed Hamdi'nin Mecâmi Tercümesinin ‘Hâtıme: Kavâid-i Külliyye’ Bölümü”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, S. 25, İstanbul, 2015, s. 500-501.

³²³ Mahmud Dilbaz, *a.g.e.*, s. 262; A.mlf., “II. Abdülhamid Dönemi Maarif-Meşihat İlişkisi”, *Din ve Hayat: İstanbul Müftülüğü Dergisi*, S. 34, 2018, s. 136-141.

³²⁴ “Bazı asar-ı muzırranın tab ve neşrine müsaade etmiştir. Bu sebeple Selim Sabit Efendi ile becayişi tensib kılınmıştır”. BOA.İ.DH., nr: 1009/79729. (H. 26.02.1304) 24 Kasım 1886.

³²⁵ M. Erdoğan & R. Çöklü, *a.g.m.*, s. 27-33; Ahmed Cevdet, *Tezâkir*, s. 312.

1.4.1.2. Selim Sabit Efendi

Edirne'nin Vize kasabasında doğmuş, öğrenimine İstanbul'da Gazanfer Ağa Medresesi'nde başlamış ve Fatih Medresesi'nde devam etmiştir. 1851'de Dârulmuallimîn'e kaydolarak 1854'te öğrenimini tamamlamış ve okulun ilk mezunları arasında yerini almıştır³²⁶.

Memuriyet hizmeti 1856'da Paris'te başlamıştır. Eğitim için Paris'e gönderilen gayrimüslim öğrencilere Türkçe öğretmenliği yapmak üzere Ermeni ve Katolik mektebinde görevlendirilen Selim Sabit Efendi, bu ilk görevini tamamlayarak 4 yıl sonra İstanbul'a dönmüştür. Memlekete döndüğünde belediye Rûsumat Kalemi ve Bayındırlık memuriyetleri gibi eğitim alanı dışında da hizmetlerde bulunmuş, nihayet 1870'in Ocak ayında Meclis-i Maarif azası olarak uzmanlık alanı dâhilinde hizmet vermeye devam etmiştir. 9 sene Maarif azalığı yaptıktan sonra 1879-1884 arası Mekatib-i Rüşdiye müdürlüğü, 1884-1887 arası da tekrar Meclis-i Maarif azalığı yapmıştır.

En son 24 Kasım 1887'de becayiş ile edindiği Encümen-i Teftiş ve Muayene reisliğinde 3 Ocak 1888'e kadar sadece 1 ay 11 gün görevde kalarak Encümen-i Teftiş ve Muayene riyasetinden azledilmiştir. Yaklaşık 14 yıl Meclis-i Maarif azalığı ve 5 yıl da Mekatib-i Rüşdiye müdürlüğü yapmıştır³²⁷. Osmanlı modern maarif sistemi için önemli bir eğitimci olan Selim Sabit Efendi, Usul-i Cedid denilen, eğitimde teşvik edici pedagojik yöntemleri benimsemiş bir entelektüeldir. Batı eksenli eğitim görüşlerinin tümünü “Rehnümâ-i Muallimîn” (muallimler için kılavuz) adlı eserinde açıklamıştır³²⁸.

Selim Sabit Efendi'nin Encümendeki reislik görevinin bu kadar kısa sürmesinin çok önemli bir gerekçesi bulunmaktadır. Sıbyan mektepleri için telif etmiş olduğu “Muhtasar Tarih-i Osmani” adlı kitabındaki iddialar, “tahkir edici ve zihin bulandırıcı” bulunmuş, öğrencilerin bu tarz saptırmalar içeren bir kitaptan eğitim almalarına karşı çıkmıştır. Kitapta Osmanlı Sultanları Abdülaziz Han ve V. Murad için iftira içerikli ifadeler bulunduğu belirtilmiştir. Abdülaziz'in saltanatının son yıllarında idari işlerdeki aksamalardan dolayı hal'edildiği ve yerine V. Murat'ın geçirildiği, bundan bir ay sonra da Sultan Abdülaziz'in intihar ettiği

³²⁶ Cemil Öztürk, “Selim Sabit Efendi”, *DİA*, C. 36, İstanbul 2009, s. 429.

³²⁷ Selim Sabit Efendi'nin emekliliği için oluşturulan hizmet cetvelinde memuriyet hayatına dair tüm bilgiler detayları ile verilmektedir. Bkz. *BOA.ŞD.*, nr: 885/7. (H. 26.06.1305) 10 Mart 1888.

³²⁸ Usul-i cedid ve Selim Sabit Efendi'nin Osmanlı Eğitim sistemindeki önemi için bkz. Halil Özeçoğlu, “Eğitimde Bir Öncü: Selim Sabit Efendi, Hayatı ve Eserleri”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2004.

yazmaktadır. Bu ifadelerden dolayı kitabın zararlı olan kısımlarının çıkarılarak tekrar basılması, bu şekilde telif edenin, basımına izin verenlerin ve okullarda okutulmasına müsaade edenlerin tespit edilmesi, tedip edilmeleri ve hâli hazırda okullarda okutulan eski nüshaların ise “derhâl” toplattırılması emri verilmiştir³²⁹.

Başkalarının yazdığı kitaplardaki hataları tetkik ve tashih etmekle sorumlu bir Maarif memurunun hata dolu böyle bir kitabı kendi namına bastırıp dağıtabilmesinin ancak kötü niyet ile açıklanabileceği ifade edilmiştir. Bu olay hâlen okutulmakta olan ders kitapları içinde “din ve menafi-i devlete” aykırı yayınların toplattırılıp imhası için ne gibi tedbir alınması gerektiğini gündeme getirmiştir³³⁰. Selim Sabit Efendi bu olay ve sonrasında da Say Gazetesi’nde *Devlet* yerine *Servet* yazılması olayındaki müsamahakarlığı dolayısıyla Teftiş ve Muayene başkanlığından azledilmiş³³¹ ve 1598 kuruş aylık maaşla da emekli edilmiştir³³².

Emekli olan Selim Sabit Efendi telif etmiş olduğu bu eser dolayısıyla maarif hayatındaki hızlı yükselişini tamamlayamamış, aynı zamanda söz konusu kitabın 1903 yılına kadar süren toplatılma ve imha çabaları yüzünden hem Encümen ve Zabıta Nezaretini hem de Rüsumat Emaneti ile Posta Telgraf Nezaretlerini epey uğraştırmış gözükmektedir³³³.

Başkanlık görevinden azledilen Selim Sabit Efendi, muallimlik mesleği hariç diğer memuriyetlerinden de ayrılmıştır. Yedi sene öğretmenlik yaptıktan sonra 5 Ocak 1911 tarihinde Sarıyer’deki evinde vefat ederek Eyüp’te bulunan aile kabristanına defnedilmiştir³³⁴.

³²⁹ BOA.İ.DH., nr: 1059/83132. (H. 08.03.1305) 19 Kasım 1887; Ali Birinci, **Tarih Yolunda Yakın Mâzinin Siyasî ve Fikrî Ahvâli**, Dergâh Yayınları, 2001, s. 268-276.

³³⁰ BOA.İ.DH., nr: 1059/83132. (H. 08.03.1305) 19 Kasım 1887.

³³¹ BOA.Y.A.HUS., nr: 209/40. (H. 16.04.1305) 1 Ocak 1888.

³³² BOA.İ.DH., nr: 1079/ 84692. (H. 11.08.1305) 23 Nisan 1888.

³³³ BOA.MF.MKT., nr: 655/1. (H. 20.05.1320). 25 Ağustos 1902; BOA.MF.MKT., nr: 671/45. (H. 26.07.1320) 29 Ekim 1902.

³³⁴ Cevad, a.g.e., s. 110-111; Hasan Gökçe, “Selim Sabit- Mi’yarı’l Kelam”, **Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Eski Türk Edebiyatı Bilim Dalı**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2007. s. 25-26.

1.4.1.3. Ahmed Arifi Bey

1855 yılında İstanbul'da doğmuştur. Harputlu Emin Hafizzâdelerden Mekke-i Mükerrerme Mollası Mustafa Faik Efendi'nin oğludur. İlk tahsiline İstanbul'da başlamış fakat babasının Rusçuk'a tayin olması nedeniyle Rusçuk Rüşdiye mektebinden mezun olmuştur. İlmiye sınıfı eğitimi de alarak 1868 yılında on üç yaşında Rusçuk Vilâyeti Mektubî Kalemine giren ve ilk memuriyetine başlayan Ahmet Arifi Bey, elli üç yıllık hayatında kırk yıl devlet memurluğu yapmıştır. Bu süreçte Matbuat-ı Dâhiliye Müdürlüğü, Takvim-i Vakayi Müdürlüğü, Meclis-i Maarif azalığı, Encümen-i Teftiş ve Muayene başkanlığı, mutasarrıflık, mülkiye müfettişliği ve çeşitli komisyonlarda üyelikler gibi birçok değişik görevlerde bulunmuş önemli bürokratlardan biridir. Kayseri mutasarrıflığı sırasında 1908 yılında vefat etmiştir³³⁵.

Ahmed Arifi Bey memuriyet hayatındaki en önemli görevlere Maarif Nezaretine girdikten sonra ulaşmıştır. Ahmet Arifi Bey'in Maarif Nezaretindeki ilk görevi Meclis-i Kebir-i Maarif azalığı olmuştur. Encümen-i Teftiş ve Muayene başkanlığına da buradan tayin edilmiştir³³⁶.

Elsine-i selase denen üç önemli lisan Türkçe, Arapça ve Farsçadan başka Fransızcaya da vâkıf olan Maarif azası Ahmed Arifi Bey, meslektaşı ve memuriyet arkadaşı Selim Sabit Efendi'den boşalan Encümen-i Teftiş ve Muayene başkanlığına 16 Ocak 1888'de 3500 kuruş maaşla tayin edilmiştir³³⁷.

Ahmed Arifi Bey tayin edilir edilmez yayın hayatının kontrolünü sağlamak üzere Encümenin kadrosunu genişleterek faaliyetlerini sürdürmüştür. Yaklaşık 10 ay Encümen reisliği yaptıktan sonra 10 Kasım 1888'de Matbuat Müdürlüğüne tayin edilmiş ancak Encümendeki görevini yeni başkan (Naim Bey) seçilene kadar yürüterek 27 Kasım'da resmen Encümen başkanlığından ayrılmıştır. Kendisinin tecrübeli ve ehliyetli olmasından dolayı matbuat idaresine tercih edildiği "İrade" metninde ifade edilmektedir³³⁸. Ahmed Arifi Bey'in

³³⁵ Yurdal Demirel, "Harputlu Çok Yönlü Bir Bürokrat: Eminhafizzâde Ahmed Arifi Bey", **Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu**, Elâzığ, Mayıs 2013, s. 713-734.

³³⁶ Görevinin kısa olması ve salnamelerin hicri yılın ilk ay ve ilk günü yayımlanmalarından dolayı takip ettiğimiz Salname kayıtlarında Encümen reisi olarak ismi bulunmamaktadır.

³³⁷ **BOA.İ.DH.**, nr: 1066/83561. (H. 02.05.1305) 16 Ocak 1888.

³³⁸ **BOA.İ.DH.**, nr: 1108/86808. (H. 06.03.1306) 10 Kasım 1888; **BOA.Y.MTV.**, nr: 36/10. (H. 04.03.1306) 08 Kasım 1888.

Encümen reisliği kısa ancak son derece başarılı şekilde devam etmiş ve kendisi de görevi süresince taltif edilmiştir. Görevini başarıyla ifa ettiği terfi niteliğinde sayılabilecek Matbuat Müdürlüğü'ne tayin edilmesinden ve sansür usulünün tanzimi ve ıslahından sorumlu tutulmasından anlaşılmaktadır³³⁹.

Ahmed Arifi'nin Encümendeki görevinden ayrılması Matbuat Müdürü Mehmed Şevki Efendi'nin azli ve Ahmed Arifi Bey'e verilen 'yeni sansür ıslahı' vazifesi sebebiyledir. Gazeteler üzerindeki kontrolün daha iyi yapılmasını sağlamak amacıyla Matbuat Müdürlüğü'ne tayin edilmesi, faaliyetlerinin basın-yayın hayatında devam etmesi, adının da bu alanda daha çok duyulmasına sebep olmuştur³⁴⁰. Matbuat düzenlemeleri için sansür usulünün yeniden güncellenmesi ve matbuat idaresinin ehil ve muktedir kişilere verilmesi gereği Ahmed Arifi Bey'in Matbuat Müdürlüğü görevine başlamasının gerekçesidir³⁴¹. Matbuat idaresine ilaveten Takvim-i Vekayi müdüriyeti de kendisine verilmiştir. Bu dönemde basına uygulanan baskının artması tashih ve tertip hatalarını önlemeye yetmemiş, Takvim-i Vekayi benzer gerekçeler dolayısıyla tekrar kapatılmıştır³⁴². Ahmed Arifi Bey'in Muavini Hıfzı Bey'in basın tarihinde adının 'Sansürcü Hıfzı' olarak anılmaya başlaması muhtemelen bu tarihlere denk gelmektedir³⁴³.

Ahmet Arifi Bey de dönemin bürokratları gibi çeşitli eserler telif ve tercüme etmiştir. "Sarf-ı Fransevî Cetveli", "Tembeller Muaşakası", "Tefrika-i Şafak" ve "Tiyatrocular Muaşakası" adlı eserleri Fransızcadan tercüme etmiştir³⁴⁴. "Cœur Jeune", "Tiyatro",

³³⁹ BOA.Y.MTV., nr: 36/10. (H. 04.03.1306) 08 Kasım 1888.

³⁴⁰ Ahmed Arifi Bey'in selefi Matbuat-ı Dâhiliye Müdürü Mehmet Şevki Efendi'nin azledilmesi ile ilgili verdiği detaylardan basının nasıl ve hangi hassasiyetler gözetilerek takip edileceğinin izlerini görmek mümkündür. Ahmed Arifi Bey devletin idare şekline uygun şekilde, ahalinin adet, ahlak ve mizacı gereğince matbuatın dilini bu yönde muhafaza etmesi gerektiğini düşünmektedir. Önceki idarenin bu konularda gerekli ehemmiyeti göstermediğine vurgu yaparak bu amaca uygun hizmet etmediğini, matbuatın sansür altında olmasına rağmen hükümetin rızasına ve menfaatlerine aykırı şekilde münasebetsiz neşriyata müsaade ettiğini, sansür memurlarının dikkatsiz ve ehliyetsizliğinin tespit edildiğini belirterek kendisinin görevi süresince bunlara uygun hizmete gayret edeceğini beyan etmiştir. BOA.Y.PRK.BŞK., nr: 14/51. (H. 08.03.1306) 12 Kasım 1888.

³⁴¹ Mabeyn-i Hümayun Başkitabetine; Matbuat-ı Osmaniye için gerekli olan meslek-i muhafazakârinin istikrarlı bir şekilde devamı ve matbuat müdürü Mehmet Efendi'nin değiştirilmesi ve sansür usulünün tanzim ve ıslahı ile matbuat idaresinin ehil ve muktedir kişilere tevdiî işinde Maarif Nezareti Müsteşarı Rıdvan Bey ile istişare edilerek, bu meyanda matbuat konusu mezkur müdür ile istişare edilerek, mütedeyyin ve Fransızcaya aşinalığı olup halen sansürle alakalı bir görevi bulunan Encümen-i Teftiş ve Muayene reisi Ahmet Arifi Bey'in sansür görevi üzerinde ibka olmakla beraber - Matbuat Müdüriyeti'ne nasbı tensip bulunmuştur. BOA.Y.MTV., nr: 36/10. (H. 04.03.1306) 08 Kasım 1888.

³⁴² Yurdal Demirel, a.g.m., s. 720.

³⁴³ BOA.İ.DH., nr: 1244/97452. (H. 07.02.1309) 12 Eylül 1891. Arşivde H. 1209 şeklinde hatalı yazılmıştır.

³⁴⁴ İskit, Türkiye..., s. 85.

“Muhadarat” adlı eserleri de bulunmaktadır³⁴⁵. Ayrıca meşhur beste ve güfteleri ile kendisi “Musikişinas Ahmed Arifi” olarak da bilinmektedir³⁴⁶.

1.4.1.4. Mehmed Naim (Fraşeri) Bey

1848 yılında Halid Bey’in oğlu olarak Görice’de doğmuştur³⁴⁷. Mehmed Naim Bey olarak sicil-i ahval kayıtlarına geçen Naim Bey ile ilgili yapılan araştırmalar isim değişiklikleri sebebiyle bazı karışıklıklara neden olmuştur. Bazen sadece Naim Bey, Mehmed Naim Bey, Naim Fraşeri bazen de babasının adıyla Halid Naim olarak kayıtlara geçmiştir. 1889 yılında da buna benzer bir isim karışıklığı yaşanmış özellikle Naim Bey Encümen-i Teftiş ve Muayene Reisi olduğunda, Fraşerli Naim Halid tarafından kaleme alınan bazı eserlerin Encümen riyasetindeki Naim Bey’e mi ait olduğu merak konusu olmuş ve konuyla ilgili tahkikat istenmiştir³⁴⁸. “Naim Bey ve kardeşi Şemseddin Sami’nin Osmanlı devlet memuru olmalarına rağmen Arnavutça yayınlarını ülke dışında basarak bir tür *paralel edebi* faaliyet yürütmeleri” bu karışıklığın nedenlerindendir³⁴⁹.

Naim Bey’in kimliği ile ilgili karışıklıklar yaşanmasının bir diğer nedeni ise matbuat ve neşriyat dünyasında aktif olan ve hakkında çok sayıda çalışma yapılan bu müellifin, Encümen-i Teftiş ve Muayene gibi bir kurumda 15 yıl boyunca görev almasına rağmen kurumdaki faaliyetleri ile ilgili yeterince malumat bulunmamasıdır³⁵⁰. Naim Bey’e dair yapılan çalışmalarda bu belirsizlik bizi araştırmaya sevk etmiş ve arşiv belgelerinde Naim Bey’in izi

³⁴⁵ **Cedvel-i Mahsus**, Maarif Nezareti, s. 154.

³⁴⁶ **BOA.HSD.AFT.**, nr: 7/60. (H. 29.12.1341) 12 Ağustos 1923.

³⁴⁷ 1265 sene-i hicriyesine denk gelen 1265 sene-i maliyesinde Manastır vilayetinde Görice kasabasında doğmuştur. Yapılan araştırmalarda 1846 doğumlu olduğu söylenmektedir. Ancak memuriyete 1870 yılında 22 yaşında girdiği bilinmektedir. Buna göre 1848 senesinde doğmuş olduğu arşiv belgeleri ışığında teyit edilmiştir. **BOA.DH.SAİD.d.**, nr: 42/305. s. 305. (H. 29.12.1265) 15 Kasım 1849.

³⁴⁸ “Bükreş sefaret-i seniyyesi tarafından hüsn-i şehadet edilmiş olmakla okutturulmasına ruhsat verildiği ve bunların tarih-i telifleri meçhul ise de mezkur cemiyetin eseri olduğu bedihi olup resail-i mezburenin tabi’i olduğu beyan buyrulan Naim Halid ismi elyevm Encümen riyasetinde bulunan Naim Bey’in ismine muvafık görünür ise de reis-i mumaileyhin ismi yalnız Naim olup bundan kat-ı nazar kendisinin Arnavut lisanında kat’â telifatı olmadığı beyanıyla bu babda varid-i hatır olunabilecek iştibahın def’i zımında burasının dahi lüzum-ı izahı dermeyan edilmiş olmakla şu hale göre mezkur kitaplar hakikaten mumaileyh tarafından mı telif edilmiştir ve tarih-i telifi nedir buralarının dahi bi’t-tahkik izahen iş’ârına himem-i aliyye-i velâyet-penâhîleri derkâr buyrulmak bâbında...”. **BOA.DH.MKT.**, nr: 1596/71. (H. 18.06.1306) 19 Şubat 1889.

³⁴⁹ Strauss, “Osmanlı İstanbul’unda Türkçeden Başka Dillerde Edebiyatlar”, Çev. Ahmet Aydoğan & Ömer Ulusoy, **Antik Çağ’dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi**, C. VII, Ed. Coşkun Yılmaz, İSAM, 2015, s. 276.

³⁵⁰ Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı Müellifleri**, Yaylacık Matbaası, C. 2, 1972, s. 288.

sürülmüştür. Encümen ile ilgili belgelerde çoğu zaman Naim Bey olarak, Salname kayıtlarında ise başkan olduktan sonra Mehmed Naim Bey olarak kayıtlara geçmiştir³⁵¹. Arşiv belgelerinde Şemseddin Sami Bey ve kardeşleri için “Fraşeri Sami ve biraderleri” şeklinde ifadeler olmasına rağmen, Encümende görev aldığı yıllarda Fraşeri lakabının kullanılmadığı veya çok tercih edilmediği görülmektedir.

Arşiv kayıtlarındaki isim farklılıkları Naim Bey’in “sicil-i ahval ve tekaüd defterini” bulmamızı zorlaştırmış ancak her ihtimali göz önünde bulundurarak yaptığımız araştırmalarda 250 sayfalık sicil-i ahval defterindeki kayıta kendisinin bilgilerine ulaşılmıştır. Bu kayıtlarda Mehmed Naim Bey’in Encümen azalığında ve reisliğinde bulunduğu alenen görülmektedir. Tekaüd belgesi, memuriyete tayin tarihleri, zam, taltif ve faaliyet belgeleri karşılaştırılarak Mehmed Naim Bey’in, Fraşerli Mehmed Naim Bey/Naim Frasheri olduğu net olarak tespit edilmiştir.

Manastır vilayetinin Görice kasabasında doğan Mehmed Naim Bey, kariyerine 1870 yılında 22 yaşındayken mülazemet³⁵² ile Yanya Vilayeti Mektubî Kalemî’ne girerek başlamış ve 10 ay sonra Dersaadet’e gelerek yine mülazemet ile görevlendirildiği Matbuat Kalemî’nde devam etmiştir. Resmî sayılacak memuriyet yılları ise 1874 senesinde Serandoz İskeleyi Rüşumat Emaneti Müdürlüğü’ne tayini ile başlamıştır. İlk vazifesinden iki yıl sonra ayrılan Naim Bey, 1878 yılında Berat Sancağı Aşar Müdürlüğü’nde görevlendirilmiştir³⁵³.

Encümenin kuruluşundan itibaren ekte görev alan Naim Bey, 7 Mart 1882’de Encümen-i Teftiş ve Muayene azalığına tayin edilmiş ve 29 Kasım 1888’de 40 yaşında Encümen-i Teftiş ve Muayene’nin başkanı olmuştur³⁵⁴. Ahmed Arifi Bey’in Matbuat İdaresi’ne geçmesi ile boş kalan Encümen-i Teftiş ve Muayene başkanlığına 4. başkan olan Naim Bey,

³⁵¹ Sami ve Naim beyefendiler veya Şemseddin Sami ve Mehmed Naim Bey şeklinde anılmaktadırlar. “Matbuat Kalemî hulefasından Mehmed Naim ve Şemseddin Sami efendilerin Fransızcadan tercüme Zübdetül Vakayi ve Tarih-i Kadim ve Tarih-i Roma adlı eserlerin mündericatında edyana ve politikaya dokunur bir şey olmadığından ruhsat itası buyrulmuştur”. **BOA.MF.MKT.**, nr: 2/158. (H. 15.05.1289) 21 Temmuz 1871.

³⁵² Bir yere veya kişiye sıkı sıkıya bağlanma manasındaki lüzum kelimesinden türeyen mülazemet, kelime anlamı olarak maaşsız acemilik hizmeti için kullanılan bir kavramdır; eğitim sonrası staj gibi düşünülebilir. Bkz. Mehmet İpşirli, “Mülâzemet”, **DİA**, C. 31, Ankara, 2020, s. 537.

³⁵³ Bu vazifesinden 2000 kuruş maaş almaktadır. Encümen azalığından 1000 kuruş almış, reis olduktan sonra maaşı 2500 kuruştan başlayıp 3500 kuruşa kadar artmıştır. **BOA.ŞD.**, nr: 989/63. (H. 04.01.1319) 23 Nisan 1901.

³⁵⁴ **BOA.DH.SAİD.d.**, nr: 42/305. (H. 29.12.1265) 15 Kasım 1849.

Encümenin kuruluşundan itibaren Teftiş ve Muayene ekibinin üyesi olması hasebiyle, “Encümen-i Teftiş’in en dikkatli ve ehliyetli azasından” sayılmaktadır³⁵⁵.

Naim Fraşeri, Selim Sabit ve Ahmed Arifi’nin kısa süreli reisliklerinden sonra kurum için uzun soluklu bir başkan olmuştur. Yaklaşık 10 yıl Encümen-i Teftiş ve Muayene başkanlığı yapan Naim Bey, kuruluşundan itibaren toplam 16 yıl Encümen-i Teftiş ve Muayene’ye hizmet ederek Ekim 1897 yılında hastalığı dolayısıyla görevinden ayrılmak zorunda kalmıştır³⁵⁶. Maaş alabilmeye devam edebilmesi için nispeten işi daha kolay olan Meclis-i Maarif azalığına 3150 kuruş maaş ile nakli yapılmış³⁵⁷ ve 1900 yılında ölene kadar bu vazifede kalmıştır. Naim Bey’in memuriyet hayatı toplam 25 yıl sürmüştür³⁵⁸.

Naim Bey’in hastalığı Encümenden ayrılmadan 4 yıl önce de gündeme gelmiş, görevini aksattığı gerekçesiyle dönemin Maarif Nazırı Zühdü Paşa tarafından Encümen reisliğine ikinci bir başkan atanması teklifinde bulunulmuştur. Daha önce böyle bir statüsü bulunmayan kurum için Zühdü Paşa tarafından detaylı bir gerekçe hazırlanarak teklif sunulmuş ve “Reis-i sâni” olarak Hikmet Bey’in tayininin uygun olacağı belirtilmiştir³⁵⁹. Sunulan teklifte, Encümen-i Teftiş ve Muayene’nin nazar-ı tetkikine havale olunan eserlerin, tarafsız bir şekilde değerlendirilmesinden sorumlu olan Encümen reisinin, bu vazifeye vaktinin ve hastalığı dolayısıyla iktidarının müsait olamadığı bu nedenle de işlerin yüzüstü kalmasına sebep olduğu gerekçe gösterilerek yokluğunda makamına vekaleten reislik edecek ikinci bir başkan gerektiği belirtilmiştir. Rumeli Maarif Müfettişi olan Hikmet Bey’in yabancı dillere vâkıf olması ve vazifesindeki başarısının bilinmesi hasebiyle ikinci reisliğe uygun olduğu belirtilerek tayini istenmiştir. Rumeli Maarif Müfettişi Hikmet Bey’in Kasım 1892’de reis-i sânilığe tayin

³⁵⁵ BOA.İ.DH., nr: 1109/86868. (H. 23.03.1306) 27 Kasım 1888.

³⁵⁶ “Encümen-i Teftiş ve Muayene reisi saadetli Naim beyefendi hazretleri birçok seneden beri na’ mizaç olarak memuriyetine devam edememekte olduğundan ve müptela olduğu illetin icabınca hastalığının istidadı tabi olduğu gibi iade-i sıhhat eylese bile riyaset vazifesinin ifasına muktedir olamayacağı” belirtilmiştir. BOA.İ.MF., nr: 4/41. (H. 11.06.1315) 7 Kasım 1897.

³⁵⁷ BOA.MF.MKT., nr: 373/42. (H. 03.06.1315) 30 Ekim 1897; BOA.BEO., nr: 1036/77693. (H. 13.06.1315) 09 Kasım 1897.

³⁵⁸ BOA.ŞD., nr: 989/63. (H. 04.01.1319) 23 Nisan 1901.

³⁵⁹ Bu günlerde Avrupa ve başka yerlerden çok fazla zararlı kitap risale ve evrak gelmesi dolayısıyla Encümende işlerin arttığı ve ekibin yetersiz kaldığı gerekçe gösterilerek “reis-i sanilik ihdasına” ihtiyaç olduğu belirtilmiştir. BOA.Y.A.RES., nr: 62/19. (H. 09.05.1310) 29 Kasım 1892.

edilmesi uygun bulunmuş ancak üç ay sonra ‘ikinci başkanlık’ kadrosunun faydalı olmayacağına karar verilerek Zühdü Paşa’nın teklifi reddedilmiştir³⁶⁰.

Zühdü Paşa zamanında söz konusu olan bu teşebbüs Naim Bey’in reislik vazifesini daha iyi yapmasına vesile olmuş olmalı ki, sonraki seneler kendisi terfi ve taltifler ile mükafatlandırılmıştır³⁶¹.

Naim Bey’in hastalığı dönemlerinde, reislik vazifesini vekaleten Mekatib-i Ecnebiye Gayrimüslim Müfettişi Hasib Efendi idare etmiştir³⁶². Hasib Efendi vekaleten sürdürdüğü görevini asli olarak devam ettirmiş “işleri yürütmeye ehliyetli, sadakatli ve muktedir bulunduğundan” Naim Bey’in Maarif Meclisi azalığına tayini ile kendisi de Teftiş ve Muayene Heyeti’nin reisi olmuştur³⁶³.

Mehmed Naim Bey’in Fransızca ve İtalyancayı, “Jusima” adlı Rum mektebinde okurken öğrendiği ayrıca Türkçe, Arnavutça, Rumca, İtalyanca ve Fransızca’yı okuyup yazacak kadar iyi bildiği sicil-i ahval defterlerinde bildirilmektedir³⁶⁴. Naim Bey’in Encümende İtalyanca ve Rumca eserleri tetkik ettiği görülmektedir³⁶⁵.

Mehmed Naim Bey’in Arnavutça, Türkçe, Yunanca ve Farsça olan eserlerinin çoğu Bükreş’teki Drita Arnavut Cemiyeti tarafından yayımlanmıştır³⁶⁶. Arnavutça yazdığı eserlerde N.H.F. (Naim Halid Frasheri) veya N.F (Naim Frasheri) rumuzu kullanılmış, Mehmed ismi kullanılmamıştır. En önemli Türkçe eserleri arasında olan “Kavâid-i Fârisiyye der Tarz-ı

³⁶⁰ “Riyaset-i sâninin ihdasından bir faide hasıl olamayacağından bundan sarf-ı nazar edilmesi” irade buyrulmuştur. **BOA.İ.HUS.**, nr: 9/26. (H. 08.08.1310) 25 Şubat 1893.

³⁶¹ Liyakatli ve ehliyetli olduğu belirtilen Naim Efendi’nin gayretli hizmetlerinden dolayı 1894 senesinde uhdesine terfian derece-i ula sınıf-ı evveli tevcih edilmiştir. **BOA.İ.TAL.**, nr: 46/11. (H. 19.08.1311) 25 Şubat 1894; **BOA.Y.MTV.**, nr: 103/61. (H. 23.02.1312) 26 Ağustos 1894.

³⁶² **BOA.İ.MF.**, nr: 4/41. (H. 11.06.1315) 7 Kasım 1897.

³⁶³ **BOA.MF.MKT.**, nr: 373/42. (H. 03.06.1315) 30 Ekim 1897.

³⁶⁴ **BOA.DH.SAİD.d.**, nr: 42/305. (H. 29.12.1265) 15 Kasım 1949.

³⁶⁵ **BOA.MF.MKT.**, nr: 77/51. (H. 20.11.1299) 03 Ekim 1882; **BOA.MF.MKT.**, nr: 87/28. (H. 07.10.1302) 20 Temmuz 1885. **BOA.MF.MKT.**, nr: 84/57. (H. 20.10.1301) 13 Ağustos 1884.

³⁶⁶ Ayrıca Mehmed Naim ve Şemseddin Sami kardeşlerin Zübdetü’l Vakayi ve Tarih-i Kadim ve Tarih-i Roma adlı eserleri de Maarifçe tetkik edilerek içeriklerinin dinen ve siyaseten zararlı olmadığına karar verilmiş ve basımı için ruhsatları onaylanmıştır. Belgede “Matbuat Kalemî hulefasından Mehmed Naim ve Şemseddin Sami Efendiler” denmesi 1871 yılında iki kardeşin de matbuat kaleminde görevli olduklarını doğrulamaktadır. **BOA.MF.MKT.**, nr: 2/158. (H. 15.05.1289) 21 Temmuz 1871.

Nevîn” (1288)³⁶⁷, “İhtirâât ve Keşfiyyât” (1298, 1300), “Fusûl-i Erbaa” (1298), “İlyada- Eser-i Homer” (1303), İstanbul’da basılmışlardır³⁶⁸.

Naim Bey Maarif Meclisi üyeliğine tayin edildikten 3 yıl sonra vefat etmiştir. Hizmet cetvelinde en son vazifesi olan Maarif azalığını 20 Kasım 1900 yılına kadar sürdürdüğü görülmektedir. Ölüm tarihinin de bu tarihe tekabül ettiği anlaşılmaktadır. 25 yıllık hizmetinin karşılığı olarak 563 kuruş emeklilik maaşı eşi Hatice Şerife Hanım’a tahsis edilmiştir³⁶⁹.

1.4.1.5. Abdullah Hasib Efendi

Musul eşrafından ve Meclis-i Kebir-i Vilayet azasından Farukizâde merhum Mahmud Efendi’nin oğludur. 1839 yılında Musul’da doğmuştur. 23 yaşında Osmanlı Devleti’nde memuriyet hizmetine başlayan Hasib Efendi, 45 sene boyunca farklı vazifeler ile görevlendirilmiş ve 68 yaşında emekli edilmiştir. Abdullah Hasib Efendi ilk görevi olan Musul Eyaleti Tapu Kalemi refik-i evvelliğine 300 kuruş maaşla 13 Mart 1862 yılında başlamıştır³⁷⁰. Son vazifesi olan Meclis-i Maarif azalığından 2500 kuruş maaşla 30 Kasım 1908 yılında ayrılmış³⁷¹ ve 2 ay sonra da emekliliğini istemiştir³⁷².

45 yıllık memuriyet hayatının en yüksek maaşını Maarif memuriyetindeyken, Encümeni Teftiş ve Muayene ile Mekatib-i Gayrimüslime ve Ecnebiye müfettişliğini aynı anda yürüterek

³⁶⁷ Mehmed Naim Bey kitaba “Kavaid her lisanın anahtarıdır” diye başlamaktadır. Tam metni için bkz. <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=njp.32101067574853&view=1up&seq=6>, (Çevrimiçi erişim tarihi, 06.10.2023).

³⁶⁸ Tüm eserleri için bkz. Muhammed Aruçi, “Frahiri Naim”, *DİA*, C. 13, s. 196-197.

³⁶⁹ **BOA.ŞD.**, nr: 989/63. (H. 28.11.1318) 19 Mart 1901.

³⁷⁰ 2 yıl 11 ay bu vazifede kalmıştır. Tarihler Hasib Efendi’nin memuriyet hizmet cetvelinden ve sicil-i ahval kaydından karşılaştırmalı olarak teyit edilmiştir.

³⁷¹ Maarif memuriyetleri öncesinde; Konya Vilayeti Rûsumat nazırı muavinliği (2 sene), Rûsumat Emaneti Tahrirat Kalemi kitabeti (5 ay) ve Hudeyre Sancağı Tahrirat Müdürlüğü (2 sene) yapmıştır. Maarif dışındaki en uzun görev alanı adlidir. Dersaadet Birinci Ceza Mahkemesi Mümeyyizliği (yaklaşık 7 sene), mahkeme-i temyiz başmüdde-i umumiliği (1 sene), Cezair-i Bahr-i Sefid vilayeti adliye müfettişliği (2 sene) vazifelerinde bulunmuştur. **BOA.ŞD.**, nr: 1086/99. (H. 28.01.1327) 19 Şubat 1909. Abdullah Hasib Efendi’nin Mekatib-i Gayrimüslime ve Ecnebiye’deki vazifesi için bkz. Kasım Hızlı, “Son Dönem Maarif Bürokratlarından Abdullah Hasib Efendi ve Mekâtib-i Gayr-ı Müslime ve Ecnebiye Müfettişliği”, **2. Uluslararası Türkoloji Araştırmaları Sempozyumu**, Ed. Murat Öztürk-Halit Yabalak, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınları, Van 2020, s. 266-279; Nuri Güçtekin & İlyas Karşı, “II. Abdülhamid Dönemi Maarif Bürokratlarından Önemli Bir Sima: Fârukizade Abdullah Hasib Efendi”, **Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi**, 7/1, Mart 2022, s. 69-97.

³⁷² **BOA.MF.MKT.**, nr: 1094/12. (H. 26.12.1326) 19 Ocak 1909.

aylık 6 bin kuruş maaş almıştır³⁷³. Memuriyet hayatının 22 senesi Maarif içinde geçmiştir. Maarif hayatına 1887 yılında Mekatib-i Gayrimüslime ve Ecnebiye Müfettişi olarak başlamıştır³⁷⁴. 10 sene boyunca bu vazifede bulunmuş, eş zamanlı olarak Maarif içinde farklı görevler de üstlenmiştir³⁷⁵. 1892 senesinde Encümen-i Teftiş bünyesinde dinî kitapların tetkiki ve teftişi için oluşturulan Tedkik-i Müellefat komisyonunda³⁷⁶ görevlendirilen Hasib Efendi³⁷⁷, kitap tetkiki ile ilgili deneyimlerini bu komisyonda edinmiştir. Müfettişlik, Meclis-i Maarif azalığı ve vekaleten yürüttüğü komisyon görevleri kendisini Encümen-i Teftiş ve Muayene riyasetine taşımıştır³⁷⁸. Naim Bey'in rahatsızlığı döneminde vekaleten yapmış olduğu vazife kendisine asaleten tevdi edilmiş ve 7 Kasım 1897'de Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin 5. Başkanı olmuştur³⁷⁹. 1902 senesinde Hasib Efendi'nin görevinin dördüncü yılında Encümen-i Teftiş ve Muayene riyaseti ile Mekatib-i Gayrimüslime ve Ecnebiye müfettişliği vazifelerinin tek bir kişinin sorumluluğundan almak gerektiğine karar verilmiştir. İki vazife ayrılarak görevlendirme yapılmış ve böylece Encümen-i Teftiş ve Muayene başkanlığına Hacı Zihni Efendi, Mekatib-i Gayrimüslime ve Ecnebiye Müfettişliğine Hacı Rakım Efendi tayin edilmiştir. Abdullah Hasib Efendi de Maarif Meclisi azalığına nakledilmiştir³⁸⁰.

Hasib Efendi Arapça, Türkçe ve Farsça dillerini çok iyi bilen bir müellif aynı zamanda tecrübeli bir idarecidir. Haziran 1902 yılına kadar dört sene Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin başkanlığını yapmıştır. Kurumda 'vekaleten' görev yaptığı sırada Teftiş ve Muayene heyetinin

³⁷³ 3600 mevcut maaşına ilave 2400 encümen riyaseti maaşı eklenerek toplam 6000 kuruş maaş ile görevine başlamıştır. **BOA.İMF.**, nr: 4/41. (H. 11.06.1315) 7 Kasım 1897.

³⁷⁴ **BOA.Y.A.HUS.**, nr: 201/61. (H. 16.07.1304) 10 Nisan 1887.

³⁷⁵ **BOA.ŞD.**, nr: 2552/16. (H. 04.01.1308) 20 Ağustos 1890.

³⁷⁶ 1309/1892 yılında teşekkül ettiği görünen Tedkik-i Müellefat Heyeti, Encümen-i Teftiş ve Muayene bünyesinde dinî kitapların tetkiki amacıyla kurulmuş yeni bir komisyondur. **BOA.ŞD.**, nr: 2552/16. (H. 04.01.1308) 20 Ağustos 1890. Encümen-i Teftiş ve Muayene ile iş birliği içinde çalışan bu komisyon, kendisine gönderilen dinî kitapları tekrar inceleyerek, basılıp basılamayacağı hakkında görüş bildirir. Bkz. Dıñoğlu, "Osmanlı Matbuat Tarihinin Kaynağı Olarak Meşihat Arşivi", **Arşiv Dünyası Dergisi**, S. 21, İstanbul, 2017, s. 24; Ayşe Ataman, "Abdülhamid Döneminde Dinî Eserlerin Basım ve Denetimi", **Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Yakınçağ Bilim Dalı**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya, 2021; Polat, "Osmanlı Dini Bürokrasisi: Matbuat, Tarikat ve Kamusal Ahlak Denetimi", **Osmanlı İstanbulu VII**, Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu, Ed. Feridun M. Emecen, Ali Akyıldız, Emrah Safa Gürkan, TDV Yayınları, Ankara 2021, s. 497-517.

³⁷⁷ "1315 senesi Cumadelahiresinin on birinde (26 teşrin-i evvel 1313) 6000 kuruş maaşla ve zikr olunan müfettişlik kemâkân uhdesinde kalmak üzere Encümen-i Teftiş ve Muayene riyasetine tayin buyrulmuş, Rebiülevvel'inin on altısında (9 Haziran 1318) o miktar maaşla Meclis-i Maarif azalığına nakl buyrulmakla Tedkik-i Müellefat komisyonu azalığından infikak eylemiştir".

³⁷⁸ **BOA.DH.SAİD.d.**, nr: 152/99. s. 99-100. (H. 06.11.1326) 30 Kasım 1908.

³⁷⁹ **BOA.İMF.**, nr: 4/41. (H. 11.06.1315) 7 Kasım 1897.

³⁸⁰ **BOA.MF.MKT.**, nr: 632/27. (H. 01.03.1320) 8 Haziran 1902; **BOA.MF.MKT.**, nr: 639/20. (H. 21.03.1320) 28 Haziran 1902.

ıslahı için bir layiha hazırlamıştır. Ancak reislik vazifesi asaleten kendisine tevdi edilene kadar layihasını sunmamıştır. Layihasında işe yaramayan çalışanların emekli edilmek suretiyle kadronun yenilenmesine, kuruma zararı dokunan, kişisel zafiyet gösteren ve kayrılarak heyet azası yapılan liyakatsiz ve tecrübesiz kişilerin vazifelerine son verilmesi gerektiğine dikkat çekmiştir. İtimat edilen ve liyakat ehli kişiler ile çalışmanın önemini vurgulayarak³⁸¹, memurların liyakatsizliğini kanıtlamak için ruhsatı verilmiş ve reddedilmiş iki kitap üzerinden detaylı örnekler göstererek layihasını sunmuştur³⁸².

Layihada, Abdullah Hasib Efendi Encümen içinde cehalet ve kabalığa ilaveten, mevki hırsı, taltif ve zam gayesi ile maksadını aşacak şekilde davranan kişiler olduğuna dikkat çekmiştir. Heyetin kuruluş amacı olan akademi tasavvurundan da çok uzaklaşıldığını vurgulamaktadır. Akademi olma gayesinin gerçekleşmesi için yapılması gerekenleri önererek kurumun ıslahına ve kadronun değişimine dikkat çekmiştir. Özellikle isim vererek hedef gösterdiği memurların kuruma verdikleri zararı basına yansıyan haberler ile tespit etmiş ve şahitler göstermiştir. Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin ilk yıllarından itibaren başkâtip olan Vehbi Efendi, azadan Nadiri Fevzi ve Selavi efendiler hakkında son derece ağır ithamlarda bulunarak gece hayatına düşkünlüklerinden ve ayık bir zihinden mahrum olduklarından bahsetmiştir³⁸³.

Hasib Efendi layihasında, ruhsat verilmiş olan “Mutavval Sarf-ı Osmani” adlı kitaba ruhsat verilmemesi gerektiğini şiddetle savunarak ruhsat verenleri suçlamıştır³⁸⁴. Hasib Efendi'nin ifadesiyle, amacı nişan ve taltif olan memurlar onayladıkları veya onaylamadıkları eserleri kendi kişisel tercihleri itibarıyla da bu alana dâhil edebilmektedir. Zira kendisinin ruhsatı alınmış “Sarf-ı Osmani” adlı eser için söyledikleri, dönem memurlarının önyargılı ve septik bir davranış sergileyebilme ihtimalini dışı vurmaktadır. Basımı ve yayımı noktasında bir mahzur olmadığı tespit edilerek ruhsat almış bir kitap için “velev ki sarf kitabı olsun müellifi Ermeni ve müfsit olduğu cihetle bir kere de kulunuz gözden geçireyim mütalaasıyla kitabı

³⁸¹ Doktora çalışmamız sırasında belirlediğimiz kaynaklar arasında yer alan bu layiha, Kasım Hızlı tarafından bir makale çalışması olarak yayımlandığından Abdullah Hasib Efendi'nin Encümendeki başkanlık faaliyeti bölümü kısaltılmış, layiha kendi yorumlarımızla değerlendirilmiştir. Abdullah Hasib Efendi'nin başkanlık dönemi için bkz. Kasım Hızlı, “Bir Kurumu Yeniden Tasarlamak: Abdullah Hasib Efendi'nin Encümen-i Teftiş ve Muayene Hakkındaki Gözlemleri”, *History Studies*, 13/2, Nisan 2021, s. 497-522.

³⁸² **BOA.Y.PRK.KOM.**, nr: 9/55. (H. 27.08.1315) 21 Ocak 1898.

³⁸³ **BOA.Y.PRK.KOM.**, nr: 9/55. (H. 27.08.1315) 21 Ocak 1898.

³⁸⁴ Mihrî mahlasıyla literatüre geçen Mihran Apikyan tarafından yazılan “Mutavvel Sarf-ı Osmânî”, Maarif Nezaretinin 20 Eylül 1888 yılında vermiş olduğu ruhsat ile basılmıştır. Mekâtib-i Rüşdiye ve İdâdilere mahsus bir dil bilgisi kitabıdır. Bkz. Mihran Apikyan, **Mutavvel Sarf-ı Osmânî**, Maarif Nezareti, 20 Eylül 1888.

bizzat tetkike başladım” diyerek onay almış bir kitaba, müellifin “Ermeni ve müfsid” olması dolayısıyla bizzat müdahale etmiştir³⁸⁵.

Kitabın ruhsatını veren Kâmil Bey’e hakaret ederek kitapta gördüğü kelimeler ve ibareler karşısında “aklının başından gittiğini, mekteplerde müfsit Ermeni çocuklarına okutulacak bu kitaba ruhsat verenleri alçaklığın en bayağısı, saltanata ve hilafete yapılan nankörlüğün en kötüsü olarak gördüğünü” belirtmiştir³⁸⁶. Sonrasında Kâmil Bey’in bunlara ruhsat vermesinde bir kasıt olamayacağını, cahilliğinden dolayı müellifin maksadını anlayamadığı için kitaba ruhsat vermiş olabileceğini” ifade etmiştir. Ayrıca kitabın müellifi Mihran Efendi’yi Encümene çağırarak kendisine, Ermeni çocuklarının eğitimi için bu kadar önemli bir kitapta, kulluğa, sadakate, bağlılığa yakışmayan ifadeler bulunmasını nasıl açıklayabileceğini sormuştur. Mihran Efendi’nin kasıtlı bir amacı olmadığını, sorunlu addedilen kelimelerin hepsinin tesadüfen denk geldiğini söylemesi üzerine Hasib Efendi kitapta geçen ve rahatsız olduğu tüm kelimeleri tek tek sayfa numaraları ile tespit ederek bir rapor hazırlamış ve raporu Mihran Efendiye sunmuştur.

Hasib Efendi’nin kitapla ilgili verdiği tüm örnekler tarafımızca hem kendi layihasından hem de tartışmaya konu olan “Sarf-ı Osmani” kitabının aslından karşılaştırılarak tespit edilmiştir. Anladığımız kadarıyla kendisini rahatsız eden, sadece kelimelerin kullanımları değil, bu kelimelerin kasıtlı olarak aynı satır veya paragrafta başka kelimeler ile kullanılmasıdır. Mihran Efendi’nin bu şekilde öğrencilerin bilinçaltına bir mesaj verme ihtimalinin olduğunu iddia etmektedir. Ancak Hasib Efendi’nin layihasındaki örneklendirmelerde, kitabın orijinalindeki metni değil sadece belirli kelimeleri tek tek ve peş peşe seçerek sıraladığı görülmektedir. Bu durum bizzat kendisinin de iddia ettiği yöntemi kullandığı izlenimini yaratmaktadır.

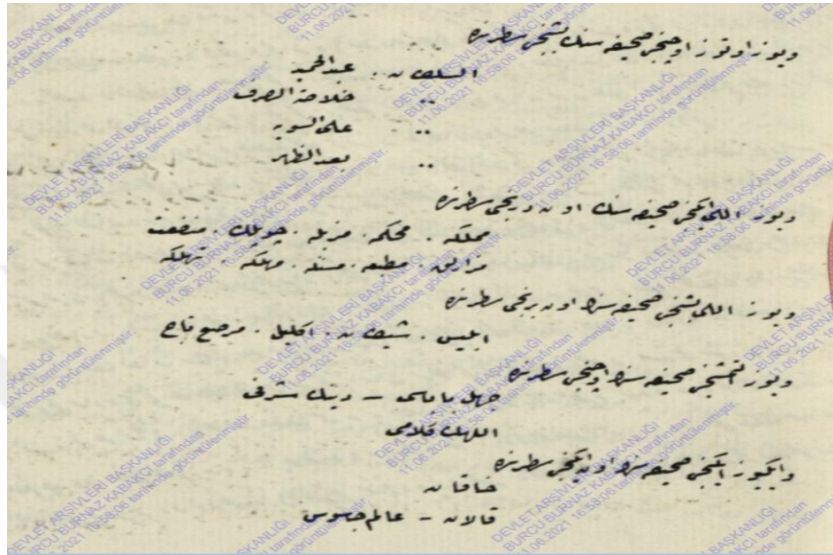
³⁸⁵ BOA.Y.PRK.KOM., nr: 9/55. (H. 27.08.1315) 21 Ocak 1898.

³⁸⁶ BOA.Y.PRK.KOM., nr: 9/55. (H. 27.08.1315) 21 Ocak 1898; Mustafa Oğuz, “II. Abdülhamid’e Sunulan Layihalar”, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2007, s. 335; Hızlı, “Bir Kurumu Yeniden Tasarlamak: Abdullah Hasib Efendi’nin Encümen-i Teftiş ve Muayene Hakkındaki Gözlemleri”, *History Studies*, 13/2, Nisan 2021, s. 515.

GÖRSEL 1.1. “Sarf-ı Osmani” Kitabından Kelime Avı Örnekleri

152. sahifesinin 14. satırında: memleket, mahkeme, mezbele, çöplük, menfaat, mezarlık, matbaa, mesele, mehleke, tehlike;

160. sahifesinin 3. satırında: cehil babası, dinin şerefi, Allah'ın kelamı³⁸⁷

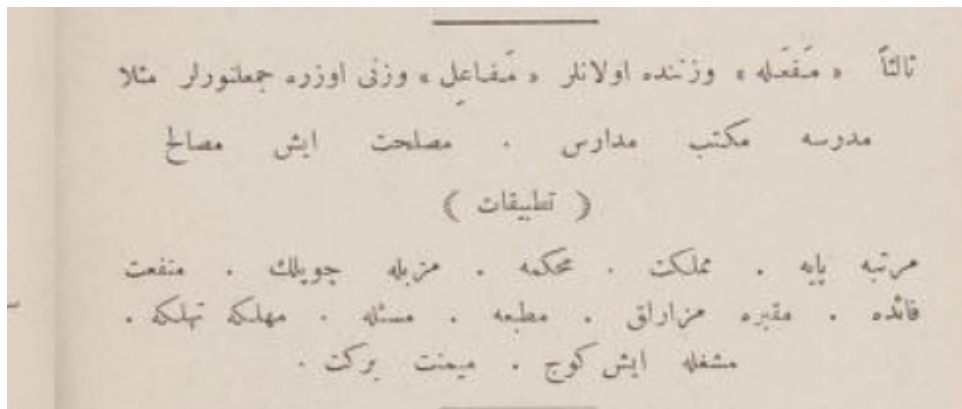

“Tatbikat”

Mertebe pây-e. Memleket. Mahkeme. Mezbele çöplük. Menfaat fâide.
Makbere mezarlık. Matbaa. Mes'ele. Mehleke tehlike. Meşgale iş güc.

Meymenet bereket.

Mutavvel Sarf-1 ‘Osmânî³⁸⁸

³⁸⁷ Layiha metni için bkz. **BOA.Y.PRK.KOM.**, nr: 9/55. (H. 27.08.1315) 21 Ocak 1898; Hızlı, **a.g.m.**, s. 515.

³⁸⁸ Apikyan, **Mutavval Sarf-ı Osmani**, (1306) 1888. s. 272.

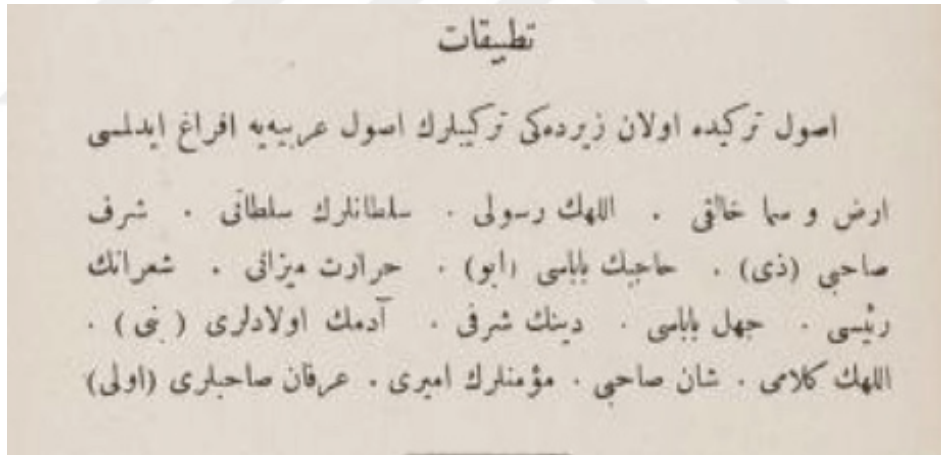
Kitabın orijinalinde bu kelimeler öbekler şeklinde ve kelimelerin çoğul hâlleri istenmek suretiyle “uygulama” sorusu olarak öğrencilere verilmiş, kelimeler arasına nokta konulmamıştır. Örneğin, “mezbele” kelimesini *açıklamak* üzere yanına “çöplük” kelimesi yazılmıştır, herhangi bir pekiştirme yoktur.

Bir diğer örnekte Hasib Efendi “cehil babası”, “dinin şerefi” ve “Allah’ın kelâmı” kelimelerinden rahatsız olduğunu belirtmiştir. Bu da orijinalden anlaşıldığı üzere, terkiplerle ilgili hazırlanmış bir “uygulama” sorusudur ve Türkçe terkiplerin Arapçaya çevrilmesi istenmektedir.

“Tatbikat”

Usul-i Türkîde olan zir’deki terkiplerin usul-i Arabiyeye ifrâğ edilmesi

Arz ve semâ hâlıkı. Allah’ın Resulü. Sultanların sultanı. Şeref sahibi (zî).
Hâcib’in babası (ebu). Hararet mizanı. Şu’arânın rüyası. Cehil babası. Dinin şerefi.
Adamın evladları (benî). Allah’ın kelâmı. Şan sahibi. Müminlerin emiri. İrfan
sahipleri (ula)³⁸⁹.

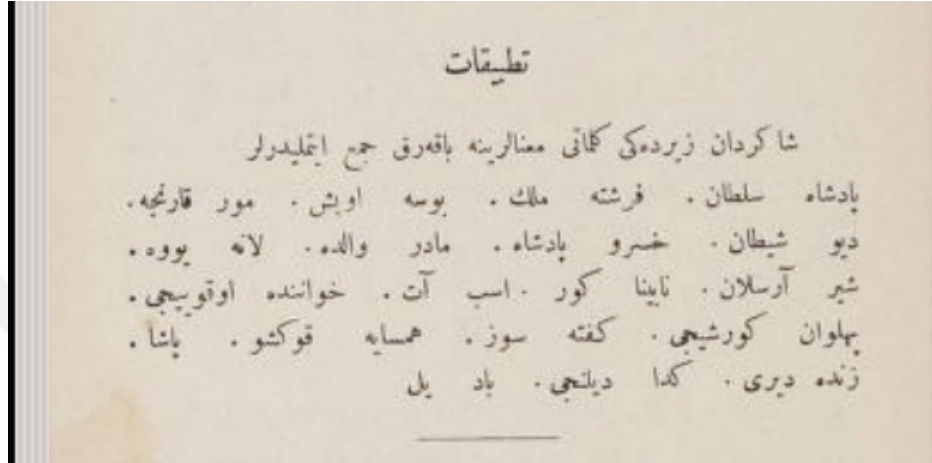
Bu örnekte de yine Hasib Efendi sadece “Padişah nâbînâ [kör]” kelimelerini yan yana yazarak örnek göstermiş, “uygulama” sorusunun tamamını yansıtmamıştır. Oysa orijinal soruda öğrencilerden kelimelerin manalarına göre eşleştirilmesi istenmiştir.

³⁸⁹ Apikyan, *Mutavval Sarf-ı Osmani*, s. 163; Özlem Atılğan, “Mutavvel Sarf-ı ‘Osmânî İnceleme-Metin”, *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkçe Eğitimi Anabilim Dalı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale, 2018, s. 48.

“Tatbikât”

Şâkirdân zîrdeki kelimâtı manâlarına bakarak cemetmelidirler.

Pâdişâh sultân. Feriştâ melek. Buse öpüş. Mûr karınca. Div şeytân. Hüsrev pâdişâh. Mâder vâlîde. Lâne yuvâ. Şîr arslan. Nâ-binâ kör. Esb at. Hânende okuyucu. Pehlivân güreşçi. Güfte söz. Hemsâyâ konşu. Pâşâ. Zinde diri. Gedâ dilenci. Bâd yel.³⁹⁰

Hasib Efendi bu kadar “edepsizce toplanmış kelimelerin” bir araya gelmesinin “kötü niyetli bir kasıttan ibaret olduğunu bunların hiçbirisinin tesadüf olamayacağını” belirtmektedir. Hatta Mihran Efendi’nin bunların hiçbirini “kastedilen maksatla tasarlayarak yazmadığını” söylemesi üzerine Hasib Efendi “mademki bunların cümlesi düşünmeksizin yazılmıştır yine sevk-i tesadüfle mesela -mahkeme, mezbele- yerine (patrik, zındık), (patrikhâne, batakhâne) (patrikhâne, fişenkhâne) veya (mekteb-i kebîr-i Ermeniyân, fesâd-ı kebîr-i nişân) yolunda sahih ve vukû-ı hâle muvafık misalleri niçin derç etmediniz veya hatırınıza getirmediniz?” diyerek tepki göstermiştir³⁹¹.

Aslında orijinal metin, Hasib Efendi’nin şüpheli yorumu ile değerlendirildiğinde cevap 30. sayfada açıkça görülmektedir. Ermeni bir müellifin “kasıtlı ve mesaj verme maksadı ile yazdığı bir metinde *patrik* ve *batak* kelimelerinin yan yana olması mümkün müdür?

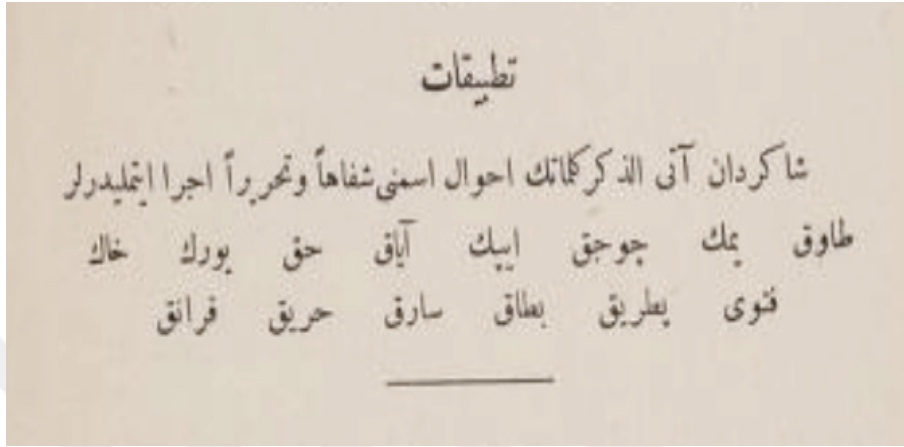
³⁹⁰ Apikyan, **Mutavvel Sarf-ı Osmani**, s. 107.

³⁹¹ **BOA.Y.PRK.KOM.**, nr: 9/55. (H. 27.08.1315) 21 Ocak 1898; Hızlı, **a.g.m.**, s. 515.

“Tatbikât”

Şakirdân âti’z-zikr kelimâtın ahvâl-i ismini şifâhen ve tahrîren icrâ etmelidirler.

Tavuk, yemek, çocuk, ipek, ayak, hak, yürek, hâk, fetva, patrik, batac, sarık, harik, frank³⁹²

Kitabın geneline bakıldığında bu yaklaşıma örnek olabilecek fazlasıyla terkip bulunmaktadır. Son tahlilde kitapta çok fazla müspet cümle, tanım ve tamlamanın da bulunduğu görülmektedir:

Pâdişâh-ı cihân, dünyânın pâdişâhı. Dîvâr-ı hâne, evin dîvârı. Lebb-i deryâ, denizin kenârı. Âb-ı zemzem, zemzem suyu”

“Tatbikât”

Âti’z-zikr kelimâtın tâlebeye okutturulması ve hem de yazdırılması

El-hâkk. Er-râhman. Er-râhim. El-emr. Es-sultân-ı Abdülhâmid³⁹³

Hasib Efendi bir gramer kitabında aynı kalıptan çekimi öğretilen kelimelerin satır içinde yan yana alt alta veya üst üste gelmemesi için çaba sarf edilmesi gerektiğine gerçekten inanıyor olabilir mi bilmiyoruz. Müellifle ya da ruhsatı veren Kâmil Beyle şahsî bir davası olmadığını varsayarsak, gayrimüslim okullarındaki *müfettişlik* görevi sebebiyle böyle bir hassasiyet geliştirdiği söylenebilir.

³⁹² Apikyan, **Sarf-ı Osmani**, s. 30.

³⁹³ A.e., s. 135.

Abdullah Hasib Efendi'nin Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin ıslahı için yapmış olduğu gözlemler, kurum içinde dönem itibarıyla bir zafiyetin varlığına işaret etmektedir. Ruhsat konusundaki tavrını incelediğimiz Hasib Efendi'nin ise kurum içindeki husumetlerin odağı olduğu ve eleştirilerin karşılıklı kişiselleştirmeler temelinde zuhur ettiği görülmektedir. Buna benzer vakaların dönemselsel olarak gündeme gelmesi kurumun işleyişini ve güvenilirliğini sekteye uğratmaktadır.

Selavi Efendi de Hasib Efendi'nin reislik vazifesini hakkaniyetli yapmadığına, 30-40 gün boyunca görev başında olmadığı zamanlar olduğuna ve resmî mührünü dilediği gibi kullandığına, ayrıca basılan kitaplardan para aldığı konusunda ihbarlar olduğuna dair bir arzuhâl hazırlamış ve bu iddiaların araştırılması için komisyon kurulmasını talep etmiştir. Tahkikat neticesinde yeterli delil olmadığına karar verilmiş ancak yaklaşık iki sene sonra Hasib Efendi Encümen riyaseti ve müfettişlik vazifesinden alınmıştır³⁹⁴. Göreve yeni gelen her yöneticinin ıslah çabası niyetiyle giriştiği teşebbüsler kadronun ve işleyişin bir tezahürü anlamına gelebilir ancak bu ve benzeri vakalar sürecin dönemselsel olarak yansıtılmasına katkı sağlarken kurumun genel olarak değerlendirilmesinde yetersiz kalmaktadır.

Kurum içi çekişmelerin ve şahsi değerlendirmelerin Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin yaptığı işin niteliğini ve niceliğini gölgelediği söylenebilir. Dönemselsel ve şahsi örnekler özelinde, ruhsat almak üzere tetkik edilen eserlerin müellifleri her zaman stabil uygulamalara veya “neşriyat rasathanesinin” profesyonelliklerine denk gelememişlerdir.

Dönem içinde genellikle Encümen çalışanlarının hataları bireyselsel bir tavır olarak algılanmış, kurumun geneline teşmil edilmemiştir. Dönemin ‘hassasiyetlerine’ göre memurların kanaatleri doğrultusunda şekillenebilen esnek/katı ve değişken bir yapı olarak işlev gören bu mekanizmanın işleyiş biçimi bireyselsel tenkitlerin ve eleştirilerin bir sebebidir. Bir devlet politikası olarak matbuat ve neşriyatın zararlı hâle gelmesinin engellenmesi, devletin meşruiyetinin, dinin ve ahlakın muhafazasının sağlanması temel bir prensip olarak kanıksanmış ve kurum bir muhafaza aygıtı olarak kabul görmüştür. Uygulamaların mevcut hassasiyetlere göre değişebilir olması eleştirilerin ve ıslah çabalarının bireyselsel düzeyde artmasına neden olmuştur.

³⁹⁴ **BOA.ŞD.**, nr: 2694/29. (H. 02.02.1317) 12 Haziran 1899; **BOA.BEO.**, nr: 1487/111523. (H.18.01.1318) 18 Mayıs 1900; **BOA.MF.MKT.**, nr: 515/50. (H. 20.03.1318) 18 Temmuz 1900.

1.4.1.6. Mehmed Zihni Efendi

Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin altıncı ve son başkanıdır. Mülkiye kaymakamlarından Mehmed Reşid Efendi'nin oğludur. 1846 yılında İstanbul'da doğmuştur. Asıl adı Mehmed Efendi, Zihni ise mahlasıdır. Mehmed Zihni Efendi, memuriyet hayatına 1864 yılında 17 yaşında mülazemetle Meclis-i Vala'da başlamıştır. 4 sene çıraklık dönemini tamamlayarak neşriyat ve maarif hayatının temellerinin atılacağı Takvim-i Vekayi kitabet ve musahhihlik görevine getirilmiştir. Matbaa-i Amire'deki görevi devam ederken Mekteb-i Mülkiye-i Şahane'de fıkıh usulü ve Mekteb-i Sultani'de Arap Dili ve Edebiyatı dersleri vermeye başlamış, 1888'de muallimlik görevine devam ederken "el-Kavlu'l-Ceyyid" adlı eseri sebebiyle terfi ettirilmiştir³⁹⁵. Encümen-i Teftiş ve Muayene'deki reisliğine kadar maarif hayatına katkısı olacak tecrübeler biriktirdiği musahhihlik, muallimlik, Tedkik-i Müellefat komisyonundaki kitap tetkik vazifeleri ile Meclis-i Maarif azalığı gibi görevlerde bulunmuştur³⁹⁶.

Mehmed Zihni Efendi mesleki geçmişi ile Encümen-i Teftiş ve Muayene riyaseti için gerekli olan tecrübe ve liyakat şartlarına uygun bulunarak 23 Haziran 1902'de Teftiş ve Muayene Heyeti'nin başkanlığına tayin edilmiştir. Bu tayin ile iki önemli görevi aynı anda yürüten Abdullah Hasib Efendi Meclis-i Maarif'e nakledilmiş aynı zamanda Mekteb-i Mülkiye-i Şahane mezunu ve Encümen-i Teftiş azası olan Hacı Rakım Efendi³⁹⁷ de Mekatib-i Gayrimüslim ve Ecnebiye müfettişliğine tayin edilmiştir. Encümen-i Teftiş ve Muayene riyaseti ile Mekatib-i Gayrimüslim ve Ecnebiye müfettişliği tek kişinin (Abdullah Hasib Efendi) uhdesinden alındığı için bir seferde 3 tayin birden yapılmıştır³⁹⁸. Mehmed Zihni Efendi Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin kapatılmasına kadar başkanlık görevini yerine getirerek kurumun son başkanı olarak kayıtlara geçmiştir.

Hacı Mehmed Zihni Efendi, Encümen riyasetine tayin edildiğinde Mekteb-i Mülkiye'de de öğretmenlik yaptığından riyaset maaşı 3000 kuruş olarak belirlenmiştir. Ancak Mekteb-i

³⁹⁵ Arşiv belgesinin özet kısmında hatalı okumadan dolayı "el-Kavlu'lmeccid" yazılmıştır. **BOA.İ.DH.**, nr: 1070/83959. (H. 16.06.1305) 29 Şubat 1888; "el-Kavlu'l-Ceyyid" 19 yıl sonra Zihni Efendi'nin Encümen başkanlığı sırasında tekrar ruhsat alıp bastırılması için gündeme gelmiş ve Encümene havale edilerek onayı istenmiştir. **BOA.MF.MKT.**, nr: 974/59. (H. 08.12.1324) 23 Ocak 1907.

³⁹⁶ **BOA.DH.SAİD.d.**, nr: 66/185. s. 185-186. (H. 29.12.1262)

³⁹⁷ Rakım Efendi'den boşalan Encümen azalığına da Mehmed Ferid Efendi tayin olmuştur. **BOA.İ.MF.**, nr: 8/22. (H. 26.04.1320) 2 Ağustos 1902.

³⁹⁸ **BOA.İ.MF.**, nr: 8/15. (H. 16.03.1320) 23 Haziran 1902.

Mülkiye'den istifa edince oradan aldığı 1413 kuruş, Encümen başkanlığı maaşına eklenerek maaşı 4413 kuruş olmuştur³⁹⁹.

Mehmed Zihni Efendi, hakkında çok fazla araştırma yapılan son dönem Osmanlı alimleri arasındadır⁴⁰⁰. Arap dili ve öğretimi, biyografi, akait, fıkıh ve dinler tarihi alanlarında birçok eseri bulunmaktadır⁴⁰¹. “El-Müntehab fi talîmi lugatil-Arab, Meşâhîrü'n-Nisâ”, ve “Nimet-i İslam” en önemli eserlerindendir. Hacı Zihni Efendi'nin Encümen reisi olmadan 5 sene evvel Meclis-i Maarif azası iken yazdığı “Müşezzeb” adlı eseri dönemin en çok talep edilen kitaplarından olmuştur. Bilhassa sarf ve nahiv kısımları kaçak olarak basılacak kadar talep görmüştür⁴⁰².

Zihni Efendi'nin Encümen başkanlığının ilk yıllarında Maarif Nazırı olan Mehmed Celal Bey'in neşriyat konusundaki hassasiyeti Zihni Efendi'nin konumunu ve neşriyat karşısındaki tutumunu etkilemiştir. Zihni Efendi başkan olur olmaz özellikle dinî kitapların ruhsatı konusunda alınması gereken tedbirler ile ilgili detaylı bir rapor sunan Mehmed Celal Bey hem müelliflerin haklarını korumaya çalışmış hem de dinî neşriyatın kalitesini arttırmayı hedefleyen yenilikler önermiştir. Raporda, Encümen-i Teftiş ve Muayene memurlarının her alanda yeterli olamadıkları mesela faydalı olan dinî kitaplara da el koydukları bu yüzden memurların uzmanlık alanlarına göre eğitilerek ihtisas alanlarına göre görevlendirilmeleri ve Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin bu uzmanlar ile üç heyete ayrılması gerektiğini mütalaa etmiştir.

³⁹⁹ BOA.DH.SAİD.d., nr: 66/185. s. 186.

⁴⁰⁰ Mevlüt Kuyucu, “Mehmed Zihni Efendi'nin Hayatı ve Eserleri”, **İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arap-Fars Filolojisi**, Mezuniyet Tezi, 1970; Hamza Ermiş, “Son Dönem Osmanlı Alimlerinden Mehmed Zihni Efendi'nin Hayatı ve Eserleri”, **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S. 7/11, Haziran, 2005, s. 51-66; Candemir Doğan, “Hacı Mehmed Zihni Efendi ve Yeni Arapça Öğretim Metodu”, **Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya, 1993; Ahmet Turan Arslan, **Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 1999; Osman Güman, “XIX. Yüzyılda Nimet-i İslâm Kitabı Çerçevesinde İlmihal Fıkıhı”, **Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2000; Orhan İyışenyürek, “Mehmed Zihni Efendi'nin Nimet-i İslam Adlı Eserindeki Hadislerin Tahric ve Değerlendirilmesi (Temizlik ve Namaz Bölümleri)”, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2004.

⁴⁰¹ 1889'da Stockholm'de toplanan Doğu Bilimciler Kongresi'ne gönderdiği eserleri ve Arap dili ve öğretimine yaptığı hizmetler sebebiyle İsveç-Norveç hükümeti tarafından altın madalya ile ödüllendirilmiştir. Hulûsi Kılıç, “Mehmed Zihni Efendi”, **DİA**, C. 28, Ankara, 2003, s. 542-543.

⁴⁰² BOA.MF.MKT., nr: 289/15. (H. 26.10.1315) 20 Mart 1898.

Böylece Zihni Efendi başkanlığına denk gelen tedbir faaliyetleri Encümenin 3 heyete taksim edilmesi ile sonuçlanmıştır. Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin ismi de "Teftiş ve Muayene Heyeti" olarak anılmaya başlamıştır⁴⁰³.

Ayrıca rapora göre "Ziya Paşa, Kemal ve Ebuzziya Tevfik gibi müfritlerden" etkilenenler söz konusu olacağından bu tür kitapların basım ve yayınına kesinlikle izin verilmemesi de istenmektedir⁴⁰⁴. Gerçekten de Maarif Nazırı Mehmed Celal Bey'in bakanlık döneminde, Ziya Paşa, Namık Kemal ve Ebuzziya Tevfik gibi isimlerin eserlerinin takibi konusunda son derece dikkatli davranıldığı görülmektedir. 1902 senesinde İstanbul Kütüphanesi sahibi Yorgaki'nin, sahte ruhsat ile Ebuzziya Tevfik'in "Hazine-i Letaif" adlı kitabını sattığı iddiasıyla tevkif edildiği ve kitapçı dükkânının kapatıldığı görülmektedir. Mahkemeye yönlendirilen Yorgaki'nin yargılanmasının ardından söz konusu kitabın daha önceden Maarif Nezaretinin ruhsatı ile basıldığı ve kitabın neşrinin yasak olduğuna dair resmi bir bilgi olmadığı gerekçesiyle tahliye edildiği anlaşılmaktadır⁴⁰⁵.

Zihni Efendi döneminde dinî neşriyata verilen önem artmış ve memurların eğitilerek ihtisas alanlarına ayrılmaları gündeme gelmiştir. Encümende "erbabı-ı kifayetten" olmayan bazı memurların ise tasfiyesi söz konusu olmuş ve uygun bir memuriyete nakledilene kadar maaşlarını alacakları kendilerine bildirilerek görevden alınmışlardır⁴⁰⁶. Zihni Efendi'nin başkanlığı sırasında özellikle Hristiyan matbaalarında İslam dini ve akaidi ile ilgili kitapların basımında hürmetsizlik yapılmaması ve kitapların yerlere atılmaması konusunda tedbir alınması gerektiğine dair bir düzenleme talep edilmiştir⁴⁰⁷.

⁴⁰³ BOA.Y.PRK.MF., nr: 4/60. (H. 18.08.1320) 20 Kasım 1902.

⁴⁰⁴ "Adab-ı islamiyye ve terakkiyat-ı ilmiyye" faidesizliği şöyle dursun asayiş ve ahlak-ı umumiyeyi ihlale öncülük edecek türde Ziya Paşa, Kemal ve Ebuzziya Tevfik gibi "efkâr-ı muzır ve müfrit" erbabının "müellefat-ı hezeyan-amizlerine" bazı "nevresideganca" (yeniyetmelerce) temayül görülmekte olup bu tür kitapların basım ve yayınına izin verilmemesi "terbiye-i umumiye" noktasında elzem olup bu minvalde gereken tedbirlerin alınmakta olduğuna dair rapor için, bkz. BOA.Y.PRK.MF., nr: 4/60. (H. 18.08.1320) 20 Kasım 1902.

⁴⁰⁵ BOA.MF.MKT., nr: 613/30. (H. 28.11.1319) 08 Mart 1902; BOA.DH.MKT., nr: 501/65. (H. 03.02.1320) 12 Mayıs 1902.

⁴⁰⁶ Encümen-i Teftiş ve Muayene azalarından Yusuf Bey, Tahir Efendi, Mehdi Efendi, Nadiri Efendi; Encümen müfettişlerinden Rıza Efendi, Hilmi Efendi ve muayene memuru Ekrem Bey tasfiye edilmişlerdir. BOA.BEO., nr: 2286/171448. (H. 19.12.1321) 7 Mart 1904. Tahir Efendi, Seyyid Abdülzâde Mehmed (Muhammed) Tâhir ile karıştırılmamalıdır. İkisi de Encümende görev almış şahsiyetlerdir ancak tasfiye edilen Tahir Efendi'nin, Ahter Gazetesi ve Ahter Matbaası'nın sahibi olan Muhammed Tahir Tebrizî olduğu belirtilmektedir. Bkz. Güllü Yıldız, "Osmanlı Matbuatının Farklı Bir Yüzü: Muhammed Tâhir Tebrizî", **Türk Basın Tarihi**, Türk Basın Tarihi Uluslararası Sempozyumu 19-21 Ekim, Elâzığ, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, C. II, Ankara, 2018. s. 964. Elimizdeki kayıtlara göre 1315-1320 arasında salnamelerde Encümen üyeleri arasında sayılmaktadır.

⁴⁰⁷ BOA. MK.MKT., nr: 665/40 H. 28.06.1320.

Encümen kurulduğundan beri kitap basımı için gerekli görülen kaideler ayırım yapılmadan tüm müellif ve eser sahipleri için uygulanmaktaydı. Ruhsat almak isteyen Encümen azaları hatta Encümen reisleri de eserlerini komisyonda tetkik ettirmek ve onaylatmak zorundaydılar. Encümen-i Teftiş ve Muayene dâhil alt kurumlar ve birimler de gerek üyeleri gerekse başkanlarının eserlerini inceleyerek ruhsat veriyor veya düzeltme isteyebiliyor, ruhsat için onay vermeden sahiplerine iade edebiliyor veya el koyup imha edebiliyordu⁴⁰⁸.

Mehmed Zihni Efendi'nin Encümen başkanlığına terfi etmesiyle gündeme gelen "Nimet-i İslam" (Merakı'l-Felah) eserinin ikinci kitabı ve diğer kısımlarının ruhsat alma süreci için de tetkikat yapılmıştır. Ancak tetkik sürecinin uzamasından dolayı bir müdahale söz konusu olmuş ve basımına ruhsat istenilen kitabın mekteplerde okutulacak olması dolayısıyla bir an önce sonucun bildirilmesi istenmiştir. Hızlı tetkikat konusunda bir iltimas söz konusu olmuştur denilebilir. Kitap ruhsat alınmak üzere "Kütüb-i Diniyye ve Şer'iyye ile Tedkik-i Müellefat" heyetlerinin onayına sunulmuş ve basımında mahzur olmadığı tespit edildikten sonra ruhsat verilmiştir⁴⁰⁹.

Hizmetlerinden dolayı kendisi bâlâ rütbesi ile taltif edilmiştir⁴¹⁰. Ancak iki yıl sonra Teftiş ve Muayene Heyeti'nin dağıtılması ile kurumun son başkanı sıfatıyla Meclis-i Maarif-i Kebir azalığında istihdamı sağlanmıştır⁴¹¹.

Mülki memurların emeklilik kanununa göre yaşı 65'i geçen veya 45 sene hizmet süresini dolduranların emekli edilmesi gerekirken bir istisna olarak Mehmed Zihni Efendi'nin 1908'de Meclis-i Vükelâ kararıyla liyakati ve tecrübelerinden istifade edilmesi için Meclis-i Maarif'teki görevine devam etmesi uygun bulunmuştur⁴¹². Hacı Mehmed Zihni Aralık 1913 tarihinde İstanbul'da vefat etmiştir⁴¹³.

⁴⁰⁸ BOA.MF.MKT., nr: 974/59. (H. 08.12.1324) 23 Ocak 1907; BOA.Y.PRK.MF., nr: 1/27. (H. 20.05.1300) 29 Mart 1883.

⁴⁰⁹ BOA.MF.MKT., nr: 698/22. (H. 22.01.1321) 20 Nisan 1903; BOA.MF.MKT., nr: 860/11. (H. 27.03.1323) 1 Haziran 1905; diğer örnekler için bkz. Dıġıroġlu, "II. Abdülhamid Döneminde Dinî Yayıncılık: İslâmî Metinleri Kim Üretir?-II", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 54, Haziran 2018, s. 10-29; Akgündüz, "Osmanlılarda Bab-ı Meşihat'a Bağlı Tedkik-i Müellefat ve Teftiş-i Mesahif Meclisleri", s. 89-100.

⁴¹⁰ Yüksek, yüce anlamında kullanılan bu rütbe, II. Abdülhamid dönemine kadar vükelaya ve ikinci derece devlet adamlarına verilirken Abdülhamid döneminde hizmette memnuniyete karşılık bir taltif göstergesi olarak kullanılmıştır. bkz. Feridun Emecen, "Bâlâ", *DİA*, C. 4, İstanbul, 1991, s. 554.

⁴¹¹ BOA.MF.MKT., nr: 966/58. (H. 19.10.1324) 6 Aralık 1906.

⁴¹² BOA.MF.MKT., nr: 1170/18. (H. 20.04.1329) 20 Nisan 1911.

⁴¹³ Kılıç, "Mehmed Zihni Efendi", s. 542; Ermiş, *a.g.m.*, s. 51-68.

1.4.2. Başkanlık Dönemlerine Göre Teşkilat Yapısı

Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin kuruluş hazırlıklarından kapanışına kadar geçen süreçte kayıtlara geçmiş olan ve kurumda görev yapmış tüm reis, kâtip, aza, muayene ve teftiş memurları, arşiv belgeleri ve ilgili tarihli devlet salnameleri incelenerek tespit edilmiştir. Arşiv belgelerindeki iradeler, sicil-i ahval defterleri, tayin, terfi ve azl belgeleri gibi kurum içi hareketi takip etmemizi sağlayacak belgeler ile Devlet Salnamelerindeki yıllık veriler karşılaştırılmıştır. Böylece Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin kurumsal gelişimi ve teşkilat yapısı bir bütün hâlinde yansıtılmaya çalışılmıştır. Osmanlı Devlet Salnamelerindeki kayıtlar baz alınarak tüm ekip *Başkanlık Dönemlerine* göre gruplandırılmıştır⁴¹⁴.

Devlet Salnamelerindeki kayıtlar ve arşiv belgelerindeki bilgilerin mukayeseli tahkiki, kurum içi kısa süreli değişiklikleri tespit etmemize imkân sağlamıştır. Salnamelerde geçen ifadeler ve açıklamalar olduğu gibi bırakılmış, iki isimli memurların isimleri bazen kâtiplerin tercihiye göre tek yazıldığı için arşiv belgelerindeki kayıtlar ile karşılaştırılarak aynı kişi olup olmadığı tespit edilmiştir⁴¹⁵. Kurum tarihi boyunca Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin isim değişiklikleri, faaliyeti boyunca bağlı bulunduğu Maarif Bakanları, Encümen Başkanları, kâtipler, müfettiş ve muayene memurları oluşturulan tablolar ile yansıtılmıştır⁴¹⁶.

Encümenin faaliyet gösterdiği 26 yıl içinde 6 Maarif Bakanı, 6 Encümen başkanı görev almıştır. Teftiş ve Muayene Heyeti'ne başkâtip sayısı ise toplam 5'tir. En uzun görevde kalan başkâtip Vehbi Bey olmuştur⁴¹⁷. Telif Tercüme Dairesi'nin eski başkanı Mümtaz Efendi, Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin ilk Başkâtibi olmuş ve sadece 1 yıl görevde kalmıştır. Subhi

⁴¹⁴ Ahmed Arifi ve Selim Sabit Efendi'nin kısa süreli başkanlık dönemleri için ayrı tablo oluşturulmamıştır.

⁴¹⁵ Örneğin 1894 yılında Encümen azası olarak göreve başlayan Abdulkadir Nuri Efendi Salname kayıtlarında bazen sadece Nuri Efendi olarak kaydedilmiştir. Şeyh-i Kak Ahmed Efendi'nin torunu Abdulkadir Nuri Efendi Encümen-i Teftiş ve Muayene azalığına tayin edilmiştir. **BOA.İ.MF.**, nr: 2/49. (H. 20.03. 1312) 21 Eylül 1894.

⁴¹⁶ Encümende görev alan şahısların isimleri Osmanlı Devlet Salnameleri'ndeki kullanımlar esas alınarak yazılmıştır.

⁴¹⁷ Maarif Nazırı Münif Paşa'nın oğlu olan Süleyman Vehbi, 1880'de Galatasaray Sultanisi'nden, 1882'de ise Mülkiye'nin yüksek kısmından mezun olmuştur. 1883'te Tercüme Odası'nda ve Mektubî Kalemî'nde görev yapmış aynı zamanda Galatasaray Sultanisi'nde Türkçe muallimliğinde bulunmuştur. Dönemin dergilerindeki yazıları, telif ve çeviri yoluyla Türk edebiyatına kazandırdığı Fransızca çeviri eserler ile edebiyat tarihinde Osmanlı aydını olarak önemli bir yere sahiptir. Bkz. Hakan Soydaş, “Şair, Oyun Yazarı ve Çevirmen Olarak Bir Osmanlı Aydını Münif Paşazâde Süleyman Vehbi”, **Prof. Dr. Avni Gözütok-Armağan Kitap-**, Ed. Süleyman Efendioğlu & Hüsna Kotan, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 2020, s. 513-533.

Bey 2 yıl⁴¹⁸, Vehbi Bey 17 yıl, Ali Kemal Bey 2 yıl⁴¹⁹, Mustafa Haşim Bey ise 4 yıl vazifede kalarak kurumun son başkâtibi olarak salnamelerde kayıtlara geçmiştir. Ancak arşiv belgelerinden anladığımıza göre kurumun son başkatibi Ahmed Şakir Efendi'dir⁴²⁰. Kurumun ilgasından yani II. Meşrutiyet'in ilanından sadece bir hafta önce tayin edildiği için vazifesini icra edememiş ve Salname kayıtlarına bu sebeple geçememiştir⁴²¹.

Mekteb-i Sultani ve Mülkiye'de tahsilini tamamlayıp, memuriyet hayatına Nafia Nezareti Kalemünde başlayan Vehbi Bey, Encümen-i Teftiş ve Muayene'ye başkâtib olarak "rütbe-i saniye sınıf-ı mütemayizi" ile terfi etmiştir⁴²². Vehbi Bey hastalığı dolayısıyla görevden ayrılarak muavini Ali Kemal Bey'e baş kitabet vazifesini teslim etmiş⁴²³ ancak Encümen-i Teftiş ve Muayene'den ayrılmamış, Encümen azası olarak kurum kapanana kadar göreve devam etmiştir.

Neredeyse kuruluşundan kapanışına kadar Encümende görev almış *daimî* memurlar arasında sayılabilecek, Mekatib-i Rüşdiye Müfettişi Şakir Efendi, Matbaalar Müfettişi Mikail Efendi, Süleyman Sırrı Efendi, Ali Nusret Efendi (Nusret Ali Han), Matbaalar Müfettişi Vaporidi Efendi, Mümeyyiz Hüseyin Efendi, Ahmed Süreyya Bey gibi isimler bulunmaktadır.

⁴¹⁸ Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin kurucu üyeleri arasında görülen Subhi Bey, Maarif kalemünde memuriyet hayatına başlayarak, Selanik Vilayeti Maarif Müdüriyetine terfi etmiş ve 1 sene sonra Encümen-i Teftiş ve Muayene Başkatipliğine tayin edilmiştir. Selanik Eğitim Müdürü iken maaşının 3000 kuruş olduğu görülmektedir. Encümen Başkatiibi olarak kendisine ödenen maaş ise ilk yıl 2250 kuruş ikinci yıl 2500 kuruştur. Encümendeki 2 yıllık baş kitabet görevinin ardından Maarif Nezareti Mektupçusu Muhtar Efendi'nin kalp rahatsızlığıyla görevinden ayrılmasından dolayı Subhi Bey, Nezaret'in yazışmalarını yapmak üzere 4500 kuruş maaşla Maarif Mektupçuluğu'na terfi etmiştir. Bkz. **BOA.İ.DH.**, nr: 966/76368. (H. 14.01.1303) 15 Kasım 1883; **BOA.ŞD.**, nr: 904/98. (H. 21.10.1308) 30 Mayıs 1891.

⁴¹⁹ Ali Kemal Bey, Vehbi Bey'in rahatsızlığında Encümenin Başkatiip Muavini olarak yaklaşık 3 yıl görev yapmıştır. Bkz. **BOA.MF.MKT.**, nr: 479/36. (H. 15.08.1317) 18 Aralık 1899; **BOA.MF.MKT.**, nr: 631/38. (H. 27.02.1320) 05 Haziran 1902. Ali Kemal Bey'in Başkatiip olarak 1322 tarihli Devlet Salnamesi'nde kaydı bulunmaktadır. 1321 tarihli Devlet Salnamesi'nde kendisi Başkatiip Muavini olarak görülmektedir. Ancak bu tarihlerde Vehbi Bey sadece *aza* olarak kayıtlara geçmeye başladığı için Ali Kemal Bey'in Başkatiip vazifesini söz konusu sene içinde de yaptığı düşünülmektedir. Bkz. **Salname-i Devlet-i Osmaniye, 1321**, s. 418; **Salname-i Devlet-i Osmaniye, 1322**, s. 434.

⁴²⁰ Ahmed Şakir Efendi'nin Başkatiip olarak atanmadan önce Encümen kalemünde 10 sene boyunca mümeyyiz olarak görev yaptığı görülmektedir. Bkz. **Salname-i Devlet-i Osmaniye, 1317-1326**.

⁴²¹ **BOA.MF.MKT.**, nr: 1066/12. (H. 15.06.1326) 15 Temmuz 1908.

⁴²² Subhi Bey'in Maarif Mektupçuluğu'na tayininden sonra Başkatipliğe Vehbi Bey tayin edilmiştir. **BOA.İ.DH.**, nr: 966/76368. (H. 12.01.1303) 21 Ekim 1885. Bu tarih babası Münif Paşa'nın Maarif Bakanı olduğu yıla denk gelmektedir.

⁴²³ **BOA.MF.MKT.**, nr: 1164/9. (H. 10.08.1320) 12 Kasım 1902.

Teftiş ve Muayene Heyeti'nde görev almış önemli şahsiyetler arasında, İsmail Hakkı (İzmirli), Mehmed Murad (Mizancı), Muhammed Mahzumi, Selavi Efendi, ayrıca Daruşşafaka ve Mekteb-i Sultani mezunlarından Ahmed Rasim⁴²⁴, Mehmed Halid, Mahmud Celaleddin Bey, Abdullah Zühdü Bey, Selahaddin Bey⁴²⁵, Mustafa Azmi Bey⁴²⁶ gibi önemli bürokrat edebiyatçı ve gazeteciler bulunmaktadır. Kevakibizade Abdulhalik Midhat Efendi⁴²⁷ de yine Encümende görev almış hukukçular arasındadır.

⁴²⁴ Abdullah Zühdü, Ahmed Rasim ve Mehmed Halid gibi dönemin önemli mütercim ve müelliflerinin aylık biner kuruluş maaşla kurumda görevlendirilmeleri için bkz. **BOA.BEO.**, nr: 1124/84265. (H. 24.12.1315) 16 Mayıs 1898; **BOA.İMF.**, nr: 4/65. (H. 18.12.1315) 10 Mayıs 1898. Ahmed Rasim bir ara istifa edip Encümenden ayrılmış 6 sene sonra tekrar Encümendeki vazifesine geri dönmüştür bkz. **BOA.İMF.**, nr: 13/69. (H. 11.10.1325) 17 Kasım 1907. Encümen kapatılana kadar görev başında olan Ahmed Rasim, Abdülhamid'in tahtan indirilmesinin ardından ilkokullar için "Resimli Osmanlı Tarihi" adlı bir kitap hazırlamış, bu kitabın içindeki bilgilerin ve ifadelerin tutarsızlığından dolayı düzeltme almıştır. Kitabın içinde birbirine zıt iki tutarsız örneğin bulunmasının gayri ciddi olduğuna dikkat çekilerek böyle kitapların özellikle okullarda okutulmasına müsaade edilememesi gerektiği ve dikkatle tetkikinin yapılması gerektiği bildirilmiştir. Kitapta hem Sultan Abdülaziz'in makasla intihar ettiği hem de Sultan Abdülhamid'in Midhat Paşa'dan kurtulmak amacıyla Abdülaziz Han'ı öldürttüğü ifadeleri yer almaktadır. bkz. **BOA.MF.İBT.**, nr: 290/22. (H. 12.11.1328) 15 Kasım 1910.

⁴²⁵ Saadet Gazetesi başmuharriri olan Selahaddin Bey bin kuruluş maaşla Encümende göreve başlamıştır. **BOA.İ.DH.**, nr: 1065/83525. (H. 08.05.1305) 22 Ocak 1888.

⁴²⁶ Mustafa Azmi (Ömer Akalın), Encümen azası iken Maarif adında siyasi ve fenni bir gazete çıkarma talebinde bulunmuş, "Nizamname-i Mahsusa ahkâmına tamamıyla uyması" şartıyla bu talebi kabul edilmiştir. **BOA.DH.MKT.**, nr: 1588/7. (H. 24.05.1306) 26 Ocak 1889.

⁴²⁷ Rıdvan Abdurrahman Demirtaş, "Kevakibizâde Abdülhalik Midhat'ın Darülfünun ve Mekteb-i Hukuk'a Dair İki Yazısı", **Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları**, S. 28, 2019, s. 105-113.

TABLO 1.4. Ahmed Hamdi Efendi'nin Ekibi

SENE	1300	1301	1302	1303	1304
İSİM	ENCÜMEN-İ TEFTİŞ VE MUAYENE DAİRESİ	ENCÜMEN-İ TEFTİŞ VE MUAYENE	ENCÜMEN-İ TEFTİŞ VE MUAYENE	ENCÜMEN-İ TEFTİŞ VE MUAYENE	ENCÜMEN-İ TEFTİŞ VE MUAYENE
MAARİF NAZIRI	MUSTAFA PAŞA	MUSTAFA PAŞA	MUSTAFA PAŞA		
REİS	AHMED HAMDİ EFENDİ	AHMED HAMDİ EFENDİ	AHMED HAMDİ EFENDİ	AHMED HAMDİ EFENDİ	AHMED HAMDİ EFENDİ
BAŞKATİP	MÜMTAZ EFENDİ	SUBHİ BEY	SUBHİ BEY	VEHBİ BEY	VEHBİ BEY
AZA	MEKATİB-İ RÜŞDİYE MÜFETTİŞİ ŞAKİR EFENDİ	MEKATİB-İ RÜŞDİYE MÜFETTİŞİ AHMED ŞAKİR EFENDİ	MEKATİB-İ RÜŞDİYE MÜFETTİŞİ ŞAKİR EFENDİ	NAİM BEY	NAİM BEY
AZA	MÜDERRİS AHMED SÜREYYA EFENDİ	MÜDERRİS AHMED SÜREYYA EFENDİ	AHMED SÜREYYA EFENDİ	SELAVİ BEY	ŞAKİR EFENDİ
AZA	NAİM BEY	NAİM BEY	NAİM BEY	ŞAKİR EFENDİ	SELAVİ EFENDİ
AZA	ŞEYH SÜLEYMAN EFENDİ	ŞEYH SÜLEYMAN EFENDİ	ŞEYH SÜLEYMAN EFENDİ	MÜDERRİS SÜREYYA EFENDİ	HABİB EFENDİ
AZA	HABİB EFENDİ	HABİB EFENDİ	HABİB EFENDİ	HABİB EFENDİ	SÜREYYA EFENDİ
AZA	2.KATİP ABDURRAHMAN BEY		SELAVİ EFENDİ	ŞEYH SÜLEYMAN EFENDİ	ŞEYH SÜLEYMAN EFENDİ
AZA	MEKTUBİ MUHAMMED NAZİF BEY		MATBAALAR MÜFETTİŞİ VAPORİDİ EFENDİ	MATBAALAR MÜFETTİŞİ VAPORİDİ EFENDİ	İBRAHİM EFENDİ
AZA			MATBAALAR MÜFETTİŞİ MİKAIL EFENDİ	MATBAALAR MÜFETTİŞİ MİKAIL EFENDİ	MÜMEYYİZ HÜSEYİN EFENDİ
AZA			KATİP HÜSEYİN EFENDİ	MUAYENE MEMURU ALİ NUSRET EFENDİ	
			MUKAYYED CEVDET BEY	MUAYENE MEMURU ALİ FEHMİ EFENDİ	
				MÜMEYYİZ HÜSEYİN EFENDİ	
				MUKAYYED CEVDET BEY	
				MÜSEVVİD NAFİ EFENDİ	

TABLO 1.5. Mehmed Naim Efendi'nin Ekibi

SENE	1305/1886	1306	1307	1308	1309	1310	1311	1312	1313	1314	1315
İSİM	ENCÜMEN-İ TEFTİŞ VE MUAYENE DAİRESİ	ENCÜMEN-İ TEFTİŞ VE MUAYENE	ENCÜMEN-İ TEFTİŞ VE MUAYENE	ENCÜMEN-İ TEFTİŞ VE MUAYENE	ENCÜMEN-İ TEFTİŞ VE MUAYENE	ENCÜMEN-İ TEFTİŞ VE MUAYENE	ENCÜMEN-İ TEFTİŞ VE MUAYENE	ENCÜMEN-İ TEFTİŞ VE MUAYENE	ENCÜMEN-İ TEFTİŞ VE MUAYENE	ENCÜMEN-İ TEFTİŞ VE MUAYENE	ENCÜMEN-İ TEFTİŞ VE MUAYENE
MAARİF NAZIRI		MÜNİF PAŞA	MÜNİF PAŞA	MÜNİF PAŞA	MÜNİF PAŞA	ZÜHDÜ PAŞA	AHMED ZÜHDÜ PAŞA	AHMED ZÜHDÜ PAŞA	AHMED ZÜHDÜ PAŞA	AHMED ZÜHDÜ PAŞA	AHMED ZÜHDÜ PAŞA
REİS	SELİM SABİT (SAİM) EFENDİ	NAİM BEY	NAİM BEY	NAİM BEY	MEHMED NAİM BEY	MEHMED NAİM BEY	NAİM BEY	MEHMED NAİM BEY	MEHMED NAİM BEY	MEHMED NAİM BEY	MEHMED NAİM BEY
BAŞKATİP	VEHBİ BEY	VEHBİ BEY	VEHBİ BEY	VEHBİ BEY	VEHBİ BEY	VEHBİ BEY	VEHBİ BEY	VEHBİ BEY	VEHBİ BEY	VEHBİ BEY	VEHBİ BEY
AZA	NAİM BEY	NAİM BEY	AHMED BEY	AHMED BEY	AHMED BEY	AHMED BEY	AHMED BEY	OSMAN BEY	OSMAN BEY	OSMAN BEY	OSMAN BEY
AZA	ŞAKİR EFENDİ	ŞAKİR EFENDİ	ŞAKİR EFENDİ	ŞAKİR EFENDİ	ŞAKİR EFENDİ	ŞAKİR EFENDİ	HÜRREM EFENDİ	İBRAHİM BEY	MEHMED SEYFEDDİN EFENDİ GEYLANİ	MEHMED SEYFEDDİN EFENDİ GEYLANİ	MEHMED SEYFEDDİN EFENDİ GEYLANİ
AZA	SELAVİ BEY	MURAD BEY	MURAD BEY	MURAD BEY	İBRAHİM BEY	İBRAHİM BEY	ŞAKİR EFENDİ	HÜRREM EFENDİ	ŞAKİR EFENDİ	ŞAKİR EFENDİ	ŞAKİR EFENDİ
AZA	HABİB EFENDİ	HABİB EFENDİ	HABİB BEY	İBRAHİM BEY	OSMAN BEY	OSMAN BEY	ŞEYH MUSTAFA EFENDİ	AHMED BEY	ŞEYH MUSTAFA EFENDİ	ŞEYH MUSTAFA EFENDİ	ŞEYH MUSTAFA EFENDİ
AZA	MAHMUD CELALEDDİN BEY	MAHMUD CELALEDDİN BEY	İBRAHİM BEY	SELAVİ EFENDİ	SELAVİ EFENDİ	SELAVİ EFENDİ	İBRAHİM EFENDİ	SEYFEDDİN EFENDİ	SELAVİ EFENDİ	ABDULGANİ EFENDİ	HACİ KAMİL EFENDİ
AZA	İBRAHİM BEY	İBRAHİM BEY	SELAVİ EFENDİ	HAYRET EFENDİ	MUSTAFA AZMİ BEY	NUSRET ALİ HAN EFENDİ	OSMAN EFENDİ	ŞAKİR EFENDİ	CELAL BEY	SELAVİ EFENDİ	SELAVİ EFENDİ
AZA	HAYRET EFENDİ	SELAVİ EFENDİ	HAYRET EFENDİ	MUSTAFA AZMİ BEY	NUSRET ALİ HAN EFENDİ	MEHMED RAKİM EFENDİ	SELAVİ EFENDİ	ŞEYH MUSTAFA EFENDİ	ESAD EFENDİ	ESAD EFENDİ	ESAD EFENDİ
AZA	AZMİ BEY	HAYRET EFENDİ	AZMİ BEY	SELAHADDİ N BEY	MEHMED RAKİM EFENDİ	SELAHADDİ N BEY	ŞÜKRÜ EFENDİ	ŞÜKRÜ EFENDİ	SİRRI EFENDİ	SİRRI EFENDİ	SİRRI EFENDİ
AZA	ŞEYH SÜLEYMAN EFENDİ	AZMİ BEY	SELAHADDİ N BEY	ŞEYH SÜLEYMAN EFENDİ	SELAHADDİ N BEY	RAMİZ BEY	RAKİM EFENDİ	SELAVİ EFENDİ	TEVFİK EFENDİ	CAĞFER EFENDİ	CAĞFER EFENDİ
AZA	RAKİM EFENDİ	ŞEYH SÜLEYMAN EFENDİ	ŞEYH SÜLEYMAN EFENDİ	MEHMED RAKİM EFENDİ	VAFİR BEY	FEVZİ EFENDİ	NUSRET ALİ HAN EFENDİ	RAKİM EFENDİ	NURİ EFENDİ	TEVFİK DANİŞ BEY	TEVFİK DANİŞ BEY
		RAKİM EFENDİ	RAKİM EFENDİ	VAFİR BEY	FEVZİ EFENDİ	İSAK EFENDİ	SELAHADDİ N EFENDİ	SELAHADDİ N BEY	VAFİR BEY	ALİ NUSRET EFENDİ KÜTÜP VE RESAİL MUHAFA MEMURU	ALİ NUSRET EFENDİ KÜTÜP VE RESAİL MUHAFA MEMURU
		MÜMEYYİZ HÜSEYİN EFENDİ	MÜMEYYİZ HÜSEYİN EFENDİ	MÜMEYYİZ HÜSEYİN EFENDİ	İSAK EFENDİ	MÜMEYYİZ HÜSEYİN EFENDİ	VAFİR BEY	VAFİR BEY	KALAVAS EFENDİ	NURİ EFENDİ	TAHİR EFENDİ
				FARİSİ KİTAP MUAYENE MEMURU NUSRET ALİ HAN EFENDİ	MÜMEYYİZ HÜSEYİN EFENDİ	ALİ FEHİMİ EFENDİ İMLA VE KİTABI MUAYENE MEMURU	NADİRİ FEVZİ EFENDİ	MEHMED HASAN BEY MAHZUMİ	MEHMED MAHZUMİ EFENDİ	VAFİR BEY	NURİ EFENDİ
					ALİ FEHİMİ EFENDİ SLAV KİTAP MUAYENE MEMURU		İSAK EFENDİ	İSHAK EFENDİ	YUSUF HÜSNÜ EFENDİ	KALAVAS EFENDİ	VAFİR BEY

1311	1312	1313	1314	1315
------	------	------	------	------

MEHMED SELTANİ EFENDİ	NADİRİ FEVZİ EFENDİ	MUSTAFA REŞİD EFENDİ ARABİ MUAYENE MEMURU	MEHMED MAHZUMİ EFENDİ	KALAVAS EFENDİ
YUSUF HÜSNÜ EFENDİ	YUSUF HÜSNÜ EFENDİ	AHMED HALİL EFENDİ ARABİ MUAYENE MEMURU	YUSUF HÜSNÜ EFENDİ	MUHAMMED MAHZUMİ EFENDİ
MÜMEYYİZ HÜSEYİN EFENDİ	NUSRET ALİ HAN EFENDİ	ALİ FEHMİ EFENDİ SLAVCA MUAYENE MEMURU	SAMİ BEY	YUSUF HÜSNÜ EFENDİ
ALİ FEHMİ EFENDİ SLAVCA KİTAB MUAYENE MEMURU	MUSTAFA REŞİD BEY MUAYENE MEMURU	ALİ NUSRET EFENDİ İNGİLİZCE MUAYENE MEMURU	İSHAK EFENDİ	SAMİ BEY
	AHMED HALİL BEY MUAYENE MEMURU	AHMED TEVFİK EFENDİ TÜRKÇE MUAYENE MEMURU	FEVZİ EFENDİ	İSHAK EFENDİ
	ALİ FEHMİ EFENDİ MUAYENE MEMURU	ALAADDİN EFENDİ BULGARCA MUAYENE MEMURU	MÜMEYYİZ ULA HÜSEYİN EFENDİ	FEVZİ EFENDİ
	MÜMEYYİZ EVVEL HÜSEYİN EFENDİ	SÜREYYA EFENDİ ERMENİCE MUAYENE MEMURU	MÜMEYYİZ SANİ NAFİ EFENDİ	MÜMEYYİZ ULA HÜSEYİN EFENDİ
	ABDUL NAFİ EFENDİ MÜMEYYİZİ SANİ	ALİ RİZA EFENDİ RUMCA MUAYENE MEMURU	MUSTAFA REŞİD EFENDİ ARABİ MUAYENE MEMURU	MÜMEYYİZ SANİ NAFİ EFENDİ
		FARHİ EFENDİ YAHUDİCE MUAYENE MEMURU	AHMED HALİL EFENDİ ARABİ MUAYENE MEMURU	MUSTAFA REŞİD EFENDİ ARABİ MUAYENE MEMURU
			ABDULHALİK MİDHAT EFENDİ TÜRKÇE VE FRANSIZCA MUAYENE MEMURU	AHMED HALİL EFENDİ ARABİ MUAYENE MEMURU
			ALİ FEHMİ EFENDİ SLAVCA	ABDULHALİK MİDHAT EFENDİ TÜRKÇE VE FRANSIZCA MUAYENE MEMURU
			OSMAN BEY TÜRKÇE MUAYENE MEMURU	ALİ FEHMİ EFENDİ SLAVCA
			ALAADDİN EFENDİ BULGARCA MUAYENE MEMURU	OSMAN BEY TÜRKÇE MUAYENE MEMURU
			SÜREYYA EFENDİ ERMENİCE MUAYENE MEMURU	ALAADDİN EFENDİ BULGARCA MUAYENE MEMURU
			MUHTAR EFENDİ ERMENİCE MUAYENE MEMURU	SÜREYYA EFENDİ ERMENİCE MUAYENE MEMURU
			SALİH BEY RUMCA MUAYENE MEMURU	MUHTAR EFENDİ ERMENİCE MUAYENE MEMURU
			HALİD BEY FRANSIZCA MUAYENE MEMURU	SALİH BEY RUMCA MUAYENE MEMURU
				HALİD BEY MATBUAT VE MEKATİBİ ECNEBİYE MÜFETTİŞİ

TABLO 1.6. Abdullah Hasib Efendi'nin Ekibi

	1316	1317	1318	1319	1320-1902
İSİM	ENCÜMEN-İ TEFTİŞ VE MUAYENE	ENCÜMEN-İ TEFTİŞ VE MUAYENE	ENCÜMEN-İ TEFTİŞ VE MUAYENE	ENCÜMEN-İ TEFTİŞ VE MUAYENE	ENCÜMEN-İ TEFTİŞ VE MUAYENE
MAARİF NAZIRI	AHMED ZÜHDÜ PAŞA	SEYYİD AHMED ZÜHDÜ PAŞA	SEYYİD AHMED ZÜHDÜ PAŞA	SEYYİD AHMED ZÜHDÜ PAŞA	CELAL BEY
REİS	ABDULLAH HASİB	ABDULLAH HASİB	ABDULLAH HASİB	ABDULLAH HASİB	ABDULLAH HASİB
BAŞKATİP	VEHBİ BEY	VEHBİ BEY	VEHBİ BEY	VEHBİ BEY	VEHBİ BEY
AZA	OSMAN BEY	OSMAN BEY	MEHMED SEYFEDDİN EFENDİ GEYLANİ	MEHMED SEYFEDDİN EFENDİ GEYLANİ	MEHMED SEYFEDDİN EFENDİ GEYLANİİZADE
AZA	MEHMED SEYFEDDİN EFENDİ GEYLANİ	MEHMED SEYFEDDİN EFENDİ GEYLANİ	ABDULHALİK MİDHAT EFENDİ	ABDULHALİK MİDHAT EFENDİ	ABDULHALİK MİDHAT EFENDİ
AZA	SELAVİ EFENDİ	HİLMİ EFENDİ	OSMAN BEY	OSMAN BEY	MUSTAFA REŞİD BEY
AZA	İBRAHİM EDHEM BEY	SELAVİ EFENDİ	MUSTAFA REŞİD BEY	MUSTAFA REŞİD BEY	AHMED HALİL ŞAHAB BEY
AZA	ŞAKİR EFENDİ	İBRAHİM EDHEM BEY	AHMED HALİL ŞAHAB BEY	AHMED HALİL ŞAHAB BEY	HALİD BEY
AZA	CAFER EFENDİ	HALİD BEY	HİLMİ EFENDİ	HALİD BEY	ZÜHDÜ BEY
AZA	ALİ NUSRET EFENDİ	MUSTAFA REŞİD BEY	SELAVİ EFENDİ	ZÜHDÜ BEY	ALİ FEHMİ BEY
AZA	TEVFİK DANIŞ BEY	AHMED HALİL BEY	İBRAHİM EDHEM BEY	İBRAHİM EDHEM BEY	İBRAHİM EDHEM BEY
AZA	SEYYİD ABDULZADE TAHİR EFENDİ	ŞAKİR EFENDİ	HALİD BEY	ŞAKİR EFENDİ	YASİF EFENDİ
	ESAD EFENDİ	HACI KAMİL EFENDİ	ABDAH ZÜHDÜ BEY	CAFER EFENDİ	SÜLEYMAN SIRRI EFENDİ
	SIRRI EFENDİ	CAFER EFENDİ	ŞAKİR EFENDİ	HİLMİ EFENDİ	ABDULKADİR NURİ EFENDİ
	MUHAMMED VAFİR BEY	HACI RAKİM EFENDİ	HACI KAMİL EFENDİ	HACI RAKİM EFENDİ	ŞAKİR EFENDİ
	KALAVAS EFENDİ	HÜSEYİN EFENDİ	HÜSEYİN EFENDİ	HAFİZ EMİN EFENDİ	CAFER EFENDİ
	MUHAMMED MAHZUMİ EFENDİ	TEVFİK DANIŞ BEY	CAFER EFENDİ	İLYAS ŞAKİ EFENDİ	HİLMİ EFENDİ
	YUSUF HÜSNİ EFENDİ	ALİ NUSRET EFENDİ	HACI RAKİM EFENDİ	HACI KAMİL EFENDİ	HACI RAKİM EFENDİ
	İSHAK EFENDİ	SEYYİD ABDULZADE TAHİR EFENDİ	HÜSEYİN EFENDİ	SIRRI EFENDİ	HAFİZ EMİN EFENDİ
	HACI AHMED TEVFİK EFENDİ	YUSUF HÜSNİ EFENDİ	TEVFİK DANIŞ BEY	ABDULKADİR NURİ EFENDİ	İLYAS ŞAKİ EFENDİ
	NURİ EFENDİ	MUHAMMED MAHZUMİ EFENDİ	ALİ NUSRET EFENDİ	HÜSEYİN EFENDİ	HÜSEYİN EFENDİ
	NADİRİ FEVZİ EFENDİ	ESAD EFENDİ	SEYYİD ABDULZADE TAHİR EFENDİ	ALİ NUSRET EFENDİ	YUSUF HÜSNİ EFENDİ
	MÜMEYYİZ ULA HÜSEYİN EFENDİ	SIRRI EFENDİ	YUSUF HÜSNİ EFENDİ	TEVFİK DANIŞ BEY	YORGAKİ EFENDİ
	MÜMEYYİZ SANİ NAFİ EFENDİ	KALAVAS EFENDİ	MUHAMMED MAHZUMİ EFENDİ	SEYYİD ABDULZADE TAHİR EFENDİ	HACI KAMİL EFENDİ
	MUSTAFA REŞİD BEY ARAPÇA MUAYENE MEMURU	AHMED RASİM BEY	ESAD EFENDİ	VAFİR BEY	HACI AHMED TEVFİK EFENDİ
	AHMED HALİL BEY ARAPÇA MUAYENE MEMURU	ABDAH ZÜHDÜ BEY	SIRRI EFENDİ	MUHAMMED MAHZUMİ EFENDİ	ALİ NUSRET EFENDİ

1316	1317	1318	1319	1320-1902
------	------	------	------	-----------

ALİ FEHMİ EFENDİ SLAVCA MUAYENE MEMURU	VAFİR BEY	KALAVAS EFENDİ	YUSUF HÜSNİ EFENDİ	TEVFİK DANIŞ BEY
ABDULHALİK MİDHAT EFENDİ TÜRKÇE VE FRANSIZCA MUAYENE MEMURU	İSHAK EFENDİ	AHMED RASİM BEY	YORGAKİ EFENDİ	SEYYİD ABDULZADE TAHİR EFENDİ
İSMANİL HAKKI EFENDİ ARAPÇA VE FRANSIZCA MUAYENE MEMURU	HAYRET EFENDİ	VAFİR BEY	ESAD EFENDİ	VAFİR BEY
SALİH BEY RUMCA MUAYENE MEMURU	HACI AHMED EFENDİ	İSHAK EFENDİ	KALAVASİ EFENDİ	MUHAMMED MAHZUMİ EFENDİ
SÜREYYA BEY ERMENİCE MUAYENE MEMURU	ABDULKADİR NURİ EFENDİ	HACI AHMED EFENDİ	İSHAK EFENDİ	ESAD EFENDİ
ALAADDİN BEY BULGARCA MUAYENE MEMURU	NADİRİ FEVZİ EFENDİ	ABDULKADİR NURİ EFENDİ	HACI AHMED EFENDİ	İSMAİL HAKKI EFENDİ
MUHTAR EFENDİ ERMENİCE MUAYENE MEMURU	FUAD ARSLAN BEY	NADİRİ FEVZİ EFENDİ	MEHDİ EFENDİ	KALAVAS EFENDİ
	HAŞİM BEY	FUAD ARSLAN BEY	TAHİR EFENDİ	İSHAK EFENDİ
	TAHİR EFENDİ	HAŞİM BEY	FUAD ARSLAN BEY	MEHDİ EFENDİ
	NAFİ BEY ENCÜMEN KALEMİ MÜMEYYİZİ EVVELİ	TAHİR EFENDİ	BAŞKATİP MUAVİNİ KEMAL BEY	TAHİR EFENDİ
	AHMED ŞAKİR EFENDİ MÜMEYYİZİ SANİSİ	NAFİ BEY ENCÜMEN KALEMİ MÜMEYYİZİ EVVELİ	NAFİ BEY ENCÜMEN KALEMİ MÜMEYYİZİ EVVELİ	FUAD ARSLAN BEY
	ABDULHALİK MİDHAT EFENDİ TÜRKÇE VE FRANSIZCA MUAYENE MEMURU	AHMED ŞAKİR EFENDİ MÜMEYYİZİ SANİSİ	AHMED ŞAKİR EFENDİ MÜMEYYİZİ SANİSİ	YUSUF BEY
	HALİD BEY FRANSIZCA MUAYENE MEMURU	HALİD BEY FRANSIZCA MUAYENE MEMURU	HALİD BEY FRANSIZCA MUAYENE MEMURU	MAHMUD ZEKİ BEY
	ALİ FEHMİ EFENDİ SLAVCA MUAYENE MEMURU MABEYN HUMAYUN MÜTERCİMLERİNDEN	ALİ FEHMİ EFENDİ SLAVCA MUAYENE MEMURU MABEYN HUMAYUN MÜTERCİMLERİNDEN	ALİ FEHMİ EFENDİ SLAVCA MUAYENE MEMURU MABEYN HUMAYUN MÜTERCİMLERİNDEN	NADİRİ FEVZİ EFENDİ
	İSMANİL HAKKI EFENDİ ARAPÇA VE FRANSIZCA MUAYENE MEMURU	İSMANİL HAKKI EFENDİ ARAPÇA VE FRANSIZCA MUAYENE MEMURU	ZİYA BEY TÜRKÇE FRANSIZCA MUAYENE MEMURU	BAŞKATİP MUAVİNİ ALİ KEMAL BEY
	SALİH BEY RUMCA MUAYENE MEMURU	SALİH BEY RUMCA MUAYENE MEMURU	EKREM BEY TÜRKÇE FRANSIZCA MUAYENE MEMURU	ABDULNAFİ BEY ENCÜMEN KALEMİ MÜMEYYİZİ EVVELİ
	SÜREYYA BEY ERMENİCE MUAYENE MEMURU	SÜREYYA BEY ERMENİCE MUAYENE MEMURU	SALİH ARİF BEY RUMCA MUAYENE MEMURU	AHMED ŞAKİR EFENDİ MÜMEYYİZİ SANİSİ
	MUHTAR EFENDİ ERMENİCE MUAYENE MEMURU	MUHTAR EFENDİ ERMENİCE MUAYENE MEMURU	İSMAİL HAKKI EFENDİ ARAPÇA FRANSIZCA MUAYENE MEMURU	HALİD BEY FRANSIZCA MUAYENE MEMURU
	ALAADDİN BEY BULGARCA MUAYENE MEMURU	ALAADDİN BEY BULGARCA MUAYENE MEMURU	HİLMİ EFENDİ TÜRKÇE MUAYENE MEMURU	ZİYA BEY TÜRKÇE FRANSIZCA MUAYENE MEMURU
			SÜREYYA BEY ERMENİCE MUAYENE MEMURU	EKREM BEY TÜRKÇE FRANSIZCA MUAYENE MEMURU
			MUHTAR EFENDİ ERMENİCE MUAYENE MEMURU	SALİH ARİF BEY RUMCA MUAYENE MEMURU
			HALİL BEY BULGARCA MUAYENE MEMURU	FERİD BEY TÜRKÇE MUAYENE MEMURU
				SÜREYYA BEY ERMENİCE MUAYENE MEMURU
				AHMED HİLMİ BEY TÜRKÇE MUAYENE MEMURU
				MUHTAR EFENDİ ERMENİCE MUAYENE MEMURU
				HALİL BEY BULGARCA MUAYENE MEMURU

TABLO 1.7. Hacı Mehmed Zihni Efendi'nin Ekibi

	1321	1322	1323	1324	1325	1326
İSİM	TEFTİŞ VE MUAYENE HEYETİ	TEFTİŞ VE MUAYENE HEYETİ	TEFTİŞ VE MUAYENE HEYETİ	TEFTİŞ VE MUAYENE HEYETİ	TEFTİŞ VE MUAYENE HEYETİ	TEFTİŞ VE MUAYENE HEYETİ
MAARİF NAZIRI	MEHMED CELAL BEY	MUSTAFA HAŞİM PAŞA	MUSTAFA HAŞİM PAŞA	MUSTAFA HAŞİM PAŞA	MUSTAFA HAŞİM PAŞA	MUSTAFA HAŞİM PAŞA
REİS	HACI ZİHNİ EFENDİ	HACI ZİHNİ EFENDİ	HACI ZİHNİ EFENDİ	HACI ZİHNİ EFENDİ	HACI ZİHNİ EFENDİ	HACI ZİHNİ EFENDİ
BAŞKATİP	ALİ KEMAL BEY BAŞKATİP MUAVİNİ	ALİ KEMAL BEY	MUSTAFA BEY	MUSTAFA HAŞİM BEY	MUSTAFA HAŞİM BEY	MUSTAFA HAŞİM BEY
AZA	VEYBİ BEY	VEHBİ BEY	VEHBİ BEY	VEHBİ BEY	VEHBİ BEY	VEHBİ BEY
AZA	MEHMED SEYFEDDİN EFENDİ GEYLANİİZADE	MEHMED SEYFEDDİN EFENDİ GEYLANİİZADE	MEHMED SEYFEDDİN EFENDİ GEYLANİİZADE	MEHMED SEYFEDDİN EFENDİ GEYLANİİZADE	MEHMED SEYFEDDİN EFENDİ GEYLANİİZADE	MEHMED SEYFEDDİN EFENDİ GEYLANİİZADE
AZA	ABDULHALİK MİDHAT BEY	ABDULHALİK MİDHAT EFENDİ	ABDULHALİK MİDHAT EFENDİ	ABDULHALİK MİDHAT BEY	ABDULHALİK MİDHAT BEY	ABDULHALİK MİDHAT BEY
AZA	VAPORİDİ EFENDİ	VAPORİDİ EFENDİ	VAPORİDİ EFENDİ	VAPORİDİ EFENDİ	VAPORİDİ EFENDİ	VAPORİDİ EFENDİ
AZA	ALİ FEHMİ BEY	ALİ FEHMİ BEY	ALİ FEHMİ BEY	ALİ FEHMİ BEY	ALİ FEHMİ BEY	ALİ FEHMİ BEY
AZA	MUHAMMED MAHZUMİ PAŞA	MUHAMMED MAHZUMİ PAŞA	MUHAMMED MAHZUMİ PAŞA	MUHAMMED MAHZUMİ PAŞA	MUHAMMED MAHZUMİ PAŞA	MUSTAFA REŞİD ŞAHAB BEY
AZA	MUSTAFA REŞİD ŞAHAB BEY	MUSTAFA REŞİD ŞAHAB BEY	MUSTAFA REŞİD ŞAHAB BEY	MUSTAFA REŞİD ŞAHAB BEY	MUSTAFA REŞİD ŞAHAB BEY	AHMED HALİL ŞAHAB BEY
AZA	AHMED HALİL ŞAHAB BEY	AHMED HALİL ŞAHAB BEY	AHMED HALİL ŞAHAB BEY	AHMED HALİL ŞAHAB BEY	AHMED HALİL ŞAHAB BEY	MUHAMMED MAHZUMİ PAŞA
AZA	HALİD BEY	HALİD BEY	HALİD BEY	HALİD BEY	HALİD BEY	RIZA PAŞA
	ZÜHDÜ BEY	ZÜHDÜ BEY	ZÜHDÜ BEY	ZÜHDÜ BEY	ZÜHDÜ BEY	NUMAN EFENDİ
	İBRAHİM EDHEM BEY	İBRAHİM EDHEM BEY	İBRAHİM EDHEM BEY	HAFİZ EMİN EFENDİ	SALİH ARİF BEY	HALİD BEY
	YASİF EFENDİ	YUSUF EFENDİ	CAFER EFENDİ	İLYAS ŞAKİ EFENDİ	MEHMED DAVUT EFENDİ	ZÜHDÜ BEY
	ŞAKİR EFENDİ	CAFER EFENDİ	HAFİZ EMİN EFENDİ	ABDULNAFİ BEY	HAFİZ MEHMED EMİN EFENDİ	SALİH ARİF BEY
	CAFER EFENDİ	HAFİZ EMİN EFENDİ	İLYAS ŞAKİ EFENDİ	HÜSEYİN EFENDİ	İLYAS ŞAKİ EFENDİ	MEHMED DAVUT EFENDİ
	HAFİZ EMİN EFENDİ	İLYAS ŞAKİ EFENDİ	HÜSEYİN EFENDİ	YORGAKİ EFENDİ	ABDULNAFİ BEY	AHMED RASİM BEY
	İLYAS ŞAKİ EFENDİ	HÜSEYİN EFENDİ	ABDULNAFİ EFENDİ	YUSUF HÜSNİ EFENDİ	HÜSEYİN EFENDİ	HAFİZ MEHMED EMİN EFENDİ
	HÜSEYİN EFENDİ	YUSUF HÜSNİ EFENDİ	YORGAKİ EFENDİ	TEVFİK DANIŞ BEY	YORGAKİ EFENDİ	İLYAS ŞAKİ EFENDİ
	YUSUF HÜSNİ EFENDİ	YORGAKİ EFENDİ	YUSUF HÜSNİ EFENDİ	SALİH ARİF EFENDİ	YUSUF HÜSNİ EFENDİ	ABDULNAFİ BEY
	YORGAKİ EFENDİ	TEVFİK DANIŞ BEY	TEVFİK DANIŞ BEY	MEHMED DAVUT EFENDİ	TEVFİK DANIŞ BEY	MEHMED ZİYA BEY
	TEVFİK DANIŞ BEY	AZMİ BEY	AZMİ BEY	AZMİ BEY	AZMİ BEY	HASAN ZAFER BEY
	ALİ NUSRET EFENDİ	ALİ NUSRET EFENDİ	ALİ NUSRET EFENDİ	ALİ NUSRET EFENDİ	ALİ NUSRET EFENDİ	HÜSEYİN EFENDİ
	SEYYİD ABDULZADE TAHİR EFENDİ	SEYYİD ABDULZADE TAHİR EFENDİ	İDRİS EFENDİ	VAFİR BEY	VAFİR BEY	YORGAKİ EFENDİ
	VAFİR BEY	VAFİR BEY	SEYYİD ABDULZADE TAHİR EFENDİ	CAFER EFENDİ	KENAN BEY	TEVFİK DANIŞ BEY
	İSMAİL HAKKI EFENDİ	İSMAİL HAKKI EFENDİ	VAFİR BEY	ABBAS EFENDİ	SEYYİD ABDULZADE TAHİR EFENDİ	YUSUF HÜSNİ EFENDİ

1321	1322	1323	1324	1325	1326
------	------	------	------	------	------

SÜLEYMAN EFENDİ	SÜLEYMAN EFENDİ	İSMAİL HAKKI EFENDİ	AHMED RIFAT EFENDİ	İSMAİL HAKKI EFENDİ	AZMİ BEY
KALAVAS EFENDİ	KALAVAS EFENDİ	SÜLEYMAN EFENDİ	AHMED HİLMİ EFENDİ	KALAVAS EFENDİ	ALİ NUSRET EFENDİ
İSHAK EFENDİ	İSHAK EFENDİ	KALAVAS EFENDİ	KENAN BEY	İSHAK EFENDİ	VAFİR BEY
FERİD BEY	FERİD BEY	İSHAK EFENDİ	SEYYİD ABDULZADE TAHİR EFENDİ	CAĞFER EFENDİ	AHMED MUZAFFER EFENDİ
FUAD ARSLAN BEY	FUAD ARSLAN BEY	FERİD BEY	İSMAİL HAKKI EFENDİ	AHMED RIFAT EFENDİ	CAFER EFENDİ
MAHMUD ZEKİ BEY	MAHMUD ZEKİ BEY	AHMED HİLMİ EFENDİ	KALAVAS EFENDİ	ABBAS EFENDİ	KENAN BEY
ABDULNAFİ BEY TEFTİŞ VE MUAYENE KALEMİ MÜMEYYİZİ EVVELİ	ABDULNAFİ BEY MÜMEYYİZİ EVVEL	FUAD ARSLAN BEY	İSHAK EFENDİ	AHMED HİLMİ EFENDİ	SEYYİD ABDULZADE TAHİR EFENDİ
AHMED ŞAKİR EFENDİ TEFTİŞ VE MUAYENE MÜMEYYİZİ SANİSİ	AHMED ŞAKİR EFENDİ MÜMEYYİZİ SANİ	AHMED ŞAKİR EFENDİ MÜMEYYİZİ EVVEL	SÜLEYMAN EFENDİ	SÜLEYMAN EFENDİ	İSMAİL HAKKI EFENDİ
HALİD BEY FRANZIZCA MUAYENE MEMURU	MEHMED ZİYA EFENDİ TÜRKÇE MUAYENE MEMURU	BEKİR EFENDİ MÜMEYYİZİ SANİ	FUAD ARSLAN BEY	FUAD ARSLAN BEY	KALAVAS EFENDİ
ZİYA BEY TÜRKÇE FRANZIZCA MUAYENE MEMURU	SALİH ARİF BEY RUMCA MUAYENE MEMURUR	MEHMED ZİYA BEY TÜRKÇE VE FRANZIZCA MUAYENE MEMURU	MİKAİL BEY	MİKAİL BEY	İSHAK EFENDİ
SALİH ARİF BEY RUMCA MUAYENE MEMURUR	ZEKERİYA BEY TÜRKÇE MUAYENE MEMURU	SALİH ARİF BEY RUMCA MUAYENE MEMURU	AHMED ŞAKİR EFENDİ MÜMEYYİZİ EVVEL	NECİP ŞAKİR EFENDİ	SÜREYYA BEY
SÜREYYA BEY ERMENİCE MUAYENE MEMURU	SÜREYYA BEY ERMENİCE MUAYENE MEMURU	ÖMER EFENDİ TÜRKÇE MUAYENE MEMURU	BEKİR EFENDİ MÜMEYYİZİ SANİ	NECATİ BEY	AHMET RIFAT EFENDİ
SAFA BEY ARAPÇA MUAYENE MEMURU	SAFA BEY ARAPÇA MUAYENE MEMURU	ZEKERİYA BEY TÜRKÇE MUAYENE MEMURU	MEHMED ZİYA BEY TÜRKÇE VE FRANZIZCA MUAYENE MEMURU	AHMED ŞAKİR EFENDİ MÜMEYYİZİ EVVEL	ABBAS EFENDİ
AHMED HİLMİ EFENDİ TÜRKÇE MUAYENE MEMURU	AHMED HİLMİ EFENDİ TÜRKÇE MUAYENE MEMURU	SAFA BEY ARAPÇA TÜRKÇE MUAYENE MEMURU	ÖMER FEVZİ EFENDİ TÜRKÇE MUAYENE MEMURU	BEKİR EFENDİ MÜMEYYİZİ SANİ	AHMED HİLMİ EFENDİ
MUHTAR EFENDİ ERMENİCE MUAYENE MEMURU	MUHTAR EFENDİ ERMENİCE MUAYENE MEMURU	SÜREYYA BEY ERMENİCE MUAYENE MEMURU	ZEKERİYA BEY TÜRKÇE MUAYENE MEMURU	MEHMED ZİYA BEY TÜRKÇE VE FRANZIZCA MUAYENE MEMURU	ABDİ BEY

1321	1322	1323	1324	1325	1326
------	------	------	------	------	------

HALİL BEY BULGARCA MUAYENE MEMURU	HALİL BEY BULGARCA MUAYENE MEMURU	RAŞİD EFENDİ TÜRKÇE MUAYENE MEMURU	SAFA BEY ARAPÇA TÜRKÇE MUAYENE MEMURU	AHMED MUZAFFER EFENDİ TÜRKÇE MUAYENE MEMURU	MUSTAFA KEMAL BEY
RAŞİD EFENDİ TÜRKÇE MUAYENE MEMURU	RAŞİD EFENDİ TÜRKÇE MUAYENE MEMURU	MUHTAR EFENDİ ERMENİCE MUAYENE MEMURU	ŞAHAB BEY TÜRKÇE MUAYENE MEMURU	ZEKERİYA BEY TÜRKÇE MUAYENE MEMURU	MİKAIL EFENDİ
MİKAIL EFENDİ ERMENİCE MUAYENE MEMURU	MİKAIL EFENDİ ERMENİCE MUAYENE MEMURU	HALİL BEY BULGARCA MUAYENE MEMURU	SÜREYYA BEY ERMENİCE MUAYENE MEMURU	SAFA BEY ARAPÇA TÜRKÇE MUAYENE MEMURU	NECİP ŞAKİR EFENDİ
	ARİF EFENDİ TÜRKÇE VE ARAPÇA MUAYENE MEMURU	MEHMET ARİF EFENDİ TÜRKÇE VE ARAPÇA MUAYENE MEMURU	RAŞİD EFENDİ TÜRKÇE MUAYENE MEMURU	ŞAHAB BEY TÜRKÇE MUAYENE MEMURU	NECATİ BEY
	OSMAN EFENDİ TÜRKÇE VE ARAPÇA MUAYENE MEMURU	OSMAN EFENDİ TÜRKÇE VE ARAPÇA MUAYENE MEMURU	MUHTAR EFENDİ ERMENİCE MUAYENE MEMURU	SÜREYYA BEY ERMENİCE MUAYENE MEMURU	MUSTAFA MESTAN EFENDİ
	NECİP ŞAKİR EFENDİ ARAPÇA VE FRANSTZCA MUAYENE MEMURU	FARİHİ EFENDİ MATBAALAR MÜFETTİŞİ	HALİL BEY BULGARCA MUAYENE MEMURU	ÖMER FEVZİ EFENDİ TÜRKÇE MUAYENE MEMURU	AHMED ŞAKİR EFENDİ MÜMEYYİZİ EVEL
	İDRİS EFENDİ ARAPÇA VE FRANSTZCA MUAYENE MEMURU	NECİP ŞAKİR EFENDİ ARAPÇA VE FRANSTZCA MUAYENE MEMURU	MEHMET ARİF EFENDİ TÜRKÇE VE ARAPÇA MUAYENE MEMURU	HALİL EFENDİ BULGARCA MUAYENE MEMURU	BEKİR EFENDİ MÜMEYYİZİ SANİ
		RIZA EFENDİ TÜRKÇE MUAYENE MEMURU	OSMAN EFENDİ TÜRKÇE VE ARAPÇA MUAYENE MEMURU	RAŞİD EFENDİ TÜRKÇE MUAYENE MEMURU	HAFİZ AGAH EFENDİ MUAYENE MEMURU
		SALOMON KRİKER İSPANYOLCA VE İBRANİCE MUAYENE MEMURU	NECİP ŞAKİR EFENDİ ARAPÇA VE FRANSTZCA MUAYENE MEMURU	MEHMET ARİF EFENDİ TÜRKÇE VE ARAPÇA MUAYENE MEMURU	HASAN FERİD EFENDİ MUAYENE MEMURU
		PRODROM EFENDİ RUMCA MUAYENE MEMURU	ALİ SALAHADDİN EFENDİ TÜRKÇE MUAYENE MEMURU	YAKUP EFENDİ TÜRKÇE MUAYENE MEMURU	ZEKERİYA EFENDİ MUAYENE MEMURU
		LÖBEL EFENDİ GÜMRÜKLER VE POSTAHANEDE SANSÜR MÜDÜRÜ	YAKUP EFENDİ TÜRKÇE MUAYENE MEMURU	OSMAN EFENDİ TÜRKÇE VE ARAPÇA MUAYENE MEMURU	ŞAHAB BEY TÜRKÇE MUAYENE MEMURU
			HÜSNİ EFENDİ TÜRKÇE FRANSTZCA MUAYENE MEMURU	MUHTAR EFENDİ ERMENİCE MUAYENE MEMURU	ÖMER FEVZİ EFENDİ TÜRKÇE MUAYENE MEMURU
			MÜNİR BEY TÜRKÇE FRANSTZCA MUAYENE MEMURU	ALİ SALAHADDİN EFENDİ TÜRKÇE MUAYENE MEMURU	HALİL EFENDİ BULGARCA MUAYENE MEMURU

1324	1325	1326
------	------	------

SALOMON KRİKER İSPANYOLCA VE İBRANİCE MUAYENE MEMURU	HÜSNİ EFENDİ TÜRKÇE FRANSIYZCA MUAYENE MEMURU	RAŞİD EFENDİ TÜRKÇE MUAYENE MEMURU
PRODROM EFENDİ RUMCA MUAYENE MEMURU	MÜNİR BEY TÜRKÇE FRANSIYZCA MUAYENE MEMURU	MEHMED ARİF EFENDİ TÜRKÇE VE ARAPÇA MUAYENE MEMURU
FARİHİ EFENDİ MATBAALAR MÜFETTİŞİ	SALOMON KRİKER İSPANYOLCA VE İBRANİCE MUAYENE MEMURU	YAKUP EFENDİ TÜRKÇE MUAYENE MEMURU
LÖBEL EFENDİ GÜMRÜKLER VE POSTAHANE SANSÜR MÜDÜRÜ	MEHMED NUREDDİN EFENDİ SLAV VE ALMANCA MUAYENE MEMURU	OSMAN EFENDİ TÜRKÇE VE ARAPÇA MUAYENE MEMURU
MAHMUD BEY DERSAADET EMTİAİ DAHİLİYE GÜMRÜĞÜNDE ELSİNE-İ MUHTELİFE MUAYENE MEMURU	ABDULEHAD DAVUD EFENDİ	MUHTAR EFENDİ ERMENİCE MUAYENE MEMURU
MUSA EFENDİ SİRKECİ GÜMRÜĞÜNDE FRANSIYZCA VE RUMCA MUAYENE MEMURU	LÖBEL EFENDİ GÜMRÜKLER VE POSTAHANE SANSÜR MÜDÜRÜ	ALİ SALAHADDİN BEY TÜRKÇE MUAYENE MEMURU
KİRKOR EFENDİ GALATA GÜMRÜĞÜNDE ELSİNE-İ MUHTELİFE MUAYENE MEMURU	MAHMUD BEY DERSAADET EMTİAİ DAHİLİYE GÜMRÜĞÜNDE ELSİNE-İ MUHTELİFE MUAYENE MEMURU	HÜSNİ BEY TÜRKÇE FRANSIYZCA MUAYENE MEMURU
EMİN BEY GALATA GÜMRÜĞÜNDE ELSİNE-İ MUHTELİFE	MUSA EFENDİ SİRKECİ GÜMRÜĞÜNDE FRANSIYZCA VE RUMCA MUAYENE MEMURU	MÜNİR BEY TÜRKÇE FRANSIYZCA MUAYENE MEMURU
LİGOR EFENDİ İSTANBUL GÜMRÜĞÜNDE ELSİNE-İ MUHTELİFE	KİRKOR EFENDİ GALATA GÜMRÜĞÜNDE ELSİNE-İ MUHTELİFE MUAYENE MEMURU	SALOMON KRİKER İSPANYOLCA VE İBRANİCE MUAYENE MEMURU
MEHMED NUREDDİN EFENDİ GALATA GÜMRÜĞÜNDE SLAV LİSANLARI MUAYENE MEMURU	EMİN BEY GALATA GÜMRÜĞÜNDE ELSİNE-İ MUHTELİFE	MEHMED NUREDDİN EFENDİ SLAV VE ALMANCA MUAYENE MEMURU
	LİGOR EFENDİ İSTANBUL GÜMRÜĞÜNDE ELSİNE-İ MUHTELİFE	REŞAD BEY TÜRKÇE MUAYENE MEMURU
	BAHADDİN BEY GALATA POSTAHANESİNDE İNGİLİZCE MUAYENE MEMURU	İSMAİL HAKKI EFENDİ BULGARCA VE ALMANCA
		MUSTAFA EFENDİ MUAYENE MEMURU
		ZİHNİ EFENDİ MUAYENE MEMURU
		LÖBEL EFENDİ GÜMRÜKLER VE POSTAHANE SANSÜR MÜDÜRÜ
		MAHMUD BEY DERSAADET EMTİAİ DAHİLİYE GÜMRÜĞÜNDE ELSİNE-İ MUHTELİFE MUAYENE MEMURU
		MUSA EFENDİ SİRKECİ GÜMRÜĞÜNDE FRANSIYZCA VE RUMCA MUAYENE MEMURU
		KİRKOR EFENDİ GALATA GÜMRÜĞÜNDE ELSİNE-İ MUHTELİFE MUAYENE MEMURU
		EMİN BEY GALATA GÜMRÜĞÜNDE ELSİNE-İ MUHTELİFE
		LİGOR EFENDİ İSTANBUL GÜMRÜĞÜNDE ELSİNE-İ MUHTELİFE
		BAHADDİN BEY GALATA POSTAHANESİNDE İNGİLİZCE MUAYENE MEMURU

1.4.3. Taksimat ve İhtisaslaşma

Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin faaliyet gösterdiği dönem içinde gittikçe artan neşriyat ve matbuat çeşitliliği, heyetin ihtisas eğitiminin gerekliliğini gündeme getirmiştir. Kurum içi ihtisaslaşma ile sonuçlanan süreç, alanına uygun konularla ilgilenecek muayene ve tetkik birimlerinin oluşturulması, memurların liyakat ve ihtisas alanlarına göre vazifelendirilmelerine özellikle dikkat edilmesi, liyakatsiz, lisan bakımından zayıf veya dikkatsiz memurların görev yerlerinin değiştirilmesi ile başlamıştır.

Encümen tarafından muayenesi yapılan Arapça, Farsça ve Türkçe kitaplar ile onaylanan tiyatro ve piyeslerin *yeniden* tetkiki için ayrıca bir heyet teşkil edilmesi istenmiş, tetkik ve teftiş işinin uzmanlık alanlarına göre yapılabilmesi için çaba harcanmıştır. Batı dillerindeki tiyatro ve piyeslerin de teftiş ve muayenesi bölgesel olarak Altıncı Daire'nin sorumluluğundayken özellikle bu iş için teşkil edilecek bir heyet-i mahsus (sansür komisyonu) tarafından denetlenmesine karar verilmiştir⁴²⁸.

1891 yılında bu görevin de Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin üstlenmesi söz konusu olmuş ancak Maarif Nazırı Zühdü Paşa tarafından Encümenin iş yükünün fazla olduğu dile getirilmiştir. Encümen tarafından tetkik edilen eserlerin uzmanlar tarafından “dikkatlice ve tekrar” gözden geçirilmesi için yeni bir komisyon teşkil edildiği, özellikle dönemin iyi yetişmiş müellif ve muallimlerinden oluşan bu komisyonun “erbab-ı ilm-i fazilet ve ashâb-ı emniyet ve sadakat bendegândan olduğu”, tetkik ve muayene için yeni görevlerinin ifasında dikkat ve gayret etme mecburiyetleri ve mevcut memuriyetlerindeki vazifelerini ihmal etmeme noktasında ihtiyatlı davranmaları gerektiği ifade edilmiştir⁴²⁹.

Zühdü Paşa tarafından, bu yeni ekibin gerektiğinde Fransızca kitapların kontrolünü de yapacağı, ancak ruhsat verilen Rumca kitap ve risale sayısının yılda 160'ı bulması sebebiyle bunların tetkiki için güvenilir ve ehil bir azanın da ekibe eklenebileceği belirtilmiştir. Encümen tarafından tetkik edilen Ermeni, Bulgar ve Yahudi dillerinden oluşan kitap ve risalelerin hem sayıca az olması hem de içerikleri bakımından ikinci bir kontrole gerek olmayacak kadar basit ilahiyat, kavaid ve hikâye kitaplarından oluşması dolayısıyla ayrıca tetkike gerek duyulmadığı

⁴²⁸ BOA.İ.DH., nr: 1199/93852. (H. 24.03.1308) 07 Kasım 1890.

⁴²⁹ BOA.Y.MTV., nr: 57/5. (H. 03.05.1309) 05 Aralık 1891. Bu “ilim sahibi, güvenilir ve sadık ekip”, Mekteb-i Mülkiye-i Şahane Müdürü Abdurrahman Efendi, Mekatib-i Gayr-i Müslime Müfettişi Hasib Efendi, Mektatib-i İdadiye Müdürü Mustafa Bey, Mekteb-i Mülkiye ve Mekteb-i Sultani Akaid ve Arabi Muallimlerinden Hacı Zihni Efendi ve Ali Nazima Bey'den oluşmaktadır.

açıklanmıştır. Fransız ve İtalyanca gibi batı diline mahsus piyeslerin tetkik edilmesinin zaruri ve hassas olduğu ancak Encümenin bu vazifeyi de üstüne almasının ve işlerinin arasında bunlara vakit ayırmasının mümkün olmadığı, bu vazifenin Altıncı Daire’de oluşturulan *Komisyon-ı Mahsus* tarafından yapılmasına devam edilmesi gerektiği ifade edilmiştir⁴³⁰.

Encümenin ihtisaslaşma sürecindeki bir diğer aşama özellikle dinî alanlarda yetersiz bulunan memurlardan bazılarının dinî ve şer’i kitapların basım ve yayınına haksız yere engellemeleri, bazılarının ise bilgisizliklerinden “efkâr-ı nâsı teşviş” edebilecek içerikli eserlerin neşrine müsaade etmeleridir. Söz konusu durumlar sebebiyle alınması gereken tedbirler gündeme getirilmiş ve dönemin Maarif Nazırı Celal Bey (Celaledddin) ve Dâhiliye Müsteşarı tarafından bir tespit raporu hazırlanmıştır.

Rapora göre şer’i ilimler, fıkıh, edebiyat ve İslami ilimler kendi alanlarında uzmanlaşmış birer heyet tarafından tetkik edilmeliydi. İslamiyet’in temel kaidelerini ve hilafetin ilkelerini ihlal eden yayınları tespit edebilmenin ancak alanında uzman olan kişilerce yapılabileceği belirtilerek, kitap ve süreli yayınların tetkikinden mesul memurların eğitilerek uzmanlaştıktan sonra uygun olanların seçilip istihdam edilmeleri teklif edilmişti. Ayrıca Posta ve Telgraf dairelerinde görevli tetkik heyetinin inceledikleri kitap ve dergilerin isim listelerini ve inceleme sonuçlarını bir rapor hâlinde tanzim ederek her gün Maarif Nezaretine göndermeleri planlanmıştı. Özellikle; Encümen-i Teftiş ve Muayene çalışanlarından yetkin olmadığı düşünülenlerin, devamsızlık yapanların Encümenden çıkarılmaları gündeme gelmiş ve *Erbab-ı kifayetten* olmayanların kabiliyetlerine göre başka bir memuriyete nakledilmeleri ve işten çıkarılanlara yeni görevlerine tayin edilene kadar maaş ödenmesi planlanmıştı. Planın tasfiye boyutundan sonraki aşaması ise Maarifte görev alacak memurların ehliyet ve dirayet sahibi olmaları sağlanacak ve bu ekip ile üç yeni heyet teşkil olunacaktır⁴³¹.

Özellikle dinî yayınların teftiş ve muayenesinde açığa çıkan zaafılar, Maarif içinde bir yenilenme ve liyakat gereğinin farkındalığına vesile olmuştur. Kurumsallaşmanın bir koşulu

⁴³⁰ BOA.Y.MTV., nr: 57/5. (H. 03.05.1309) 05 Aralık 1891.

⁴³¹ BOA.Y.A.HUS., nr: 437/93. (H. 21.08.1320) 23 Kasım 1902; “Memurin-i Maarif’in ehliyet ve dirayeti haiz ve memuriyeti müsaid olanlarından mürekkeb olarak üç heyet teşkil kılınması ve bunlardan birinin kütüb-i diniyye ve şer’iyyeyi ve diğerinin kütüb-i saireyi tetkike ve riyaset-i çakeri altında bulunacak olan üçüncüsünün de mezkûr iki heyetin tetkikatını nazar-ı im’ân ve ta’mikden imrâra memur edilmesi için bkz. BOA.İ.MF. nr: 8/43. (H. 11.09.1320) 12 Aralık 1902.

olan ihtisas alanlarına ayrılarak vazifelendirme, Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin üç heyete taksim edilmesi ile sonuçlanmıştır⁴³².

Tecrübeli ve birikimli kişilerden seçilerek oluşturulacak heyetlerin biri, dinî kitapların tetkikinden sorumlu olacak, diğeri geri kalan ilmî kitapların tetkiki ile görevlendirilecek ve üçüncü heyet ise diğeri iki kurulun tetkikinden geçen kitapları ihtiyaç dâhilinde tetkik ederek bir üst kurul olarak vazife görecektir. Üst kurul olarak vazifelendirilen Tedkik-i Müellefat Heyeti'nin reisi, dönemin Maarif Bakanı Celal Bey olacak ve heyet altı azadan oluşacaktır.

Dinî kitapların tetkikini, tümü Encümen-i Teftiş ve Muayene üyelerinden oluşan Kütüb-i Diniyye ve Şer'iyye Tedkik Heyeti üstlenecek, Teftiş ve Muayene Heyeti de diğeri kitap ve risalelerin tetkikinden sorumlu tutulacaktır. Muayene memurları ile gümrüklerde ve postanelerde görevlendirilen Tetkik Heyeti de Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin üyeleridir. Daha önce olduğu gibi tüm ekibin eş güdümlü çalışarak "muayene memurları" alt başlığında hizmetlerine devam ettiği görülmektedir⁴³³.

Bu taksimat öncesinde görevlerinde yetersiz olduğu tespit edilen memur ve görevlilerin tasfiyesi de sağlanmıştır. Nitekim *erbab-ı kifayetten* olmayanlar ve devamsızlıkları tespit edilmiş olan Encümen-i Teftiş ve Muayene azaları, taksim edilen heyet listelerine giremeyerek saf dışı edilmişlerdir. Ancak tasfiye edilenlerin ileride kabiliyetlerine göre istihdam edilinceye kadar maaşlarının ödenmesine karar verilmiştir⁴³⁴.

⁴³² BOA.İ.HUS., nr:100/149. (H. 19.08.1320) 21 Kasım 1902.

⁴³³ BOA.Y.A.HUS., nr: 437/93. (H. 21.08.1320) 23 Kasım 1902.

⁴³⁴ BOA.Y.A.HUS., nr: 437/93. (H. 21.08.1320) 23 Kasım 1902. Belgenin tamamı için bkz. EK 2: Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin Taksimatı.

TABLO 1.8. Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin Üç Heyete Taksimi (1902)

TEDKİK-İ MÜELLEFAT HEYETİ	
REİS	MAARİF NAZIRI (CELAL BEY)
AZA	MEKTUBİ SIRRI BEY
AZA	MEKTEB-İ SULTANİ MÜDÜRÜ ABDURRAHMAN EFENDİ
AZA	EVRAK MÜDÜRÜ ALİ GALİB BEY
AZA	MECLİS-İ MAARİF AZASI RASİH EFENDİ
AZA	MEKATİB-İ RÜŞDİYE MÜDÜRÜ CELAL EFENDİ

KÜTÜB-İ DİNİYYE VE ŞER'İYYE TEDKİK HEYETİ	
REİS	Encümen Azasından SIRRI EFENDİ
AZA	Encümen Azasından HACI KÂMİL EFENDİ
AZA	Encümen Azasından SÜLEYMAN SIRRI EFENDİ
AZA	Encümen Azasından ABDULKADİR NURİ EFENDİ
AZA	Encümen Azasından ESAD EFENDİ
AZA	Encümen Azasından AHMED TEFVİK BEY

TEFTİŞ VE MUAYENE HEYETİ	
(Hepsi Encümen-i Teftiş ve Muayene Azasından)	
REİS	HACI ZİHNİ EFENDİ
AZA	GEYLANZADE SEYFEDDİN BEY
AZA	ABDULHALİK MİDHAT BEY
AZA	ALİ FEHMİ BEY
AZA	VAPORİDİ EFENDİ
AZA	MAHZUMİ PAŞA
AZA	MUSTAFA REŞİD BEY
AZA	AHMED HALİL ŞAHAB BEY
AZA	HALİD BEY
AZA	ZÜHDÜ BEY
AZA	İBRAHİM EDHEM BEY
AZA	YASEF EFENDİ
AZA	CAFER EFENDİ
AZA	İSMAİL HAKKI EFENDİ
AZA	HAFIZ EMİN EFENDİ

AZA	İLYAS ŞAKİ EFENDİ
AZA	HASAN EFENDİ
AZA	ŞAKİR EFENDİ
AZA	ALİ HAN EFENDİ
AZA	TEVFİK DANIŞ BEY
AZA	TAHİR EFENDİ
AZA	VEHBİ EFENDİ
AZA	VAFİR BEY
AZA	YUSUF HÜSNİ EFENDİ
AZA	YORGOKİ EFENDİ
AZA	KALAVASI EFENDİ
AZA	FUAD ARSLAN BEY
AZA	MAHMUD ZEKİ BEY

LİSANLAR	MUAYENE MEMURLARI
FRANSIZCA	HALİD BEY
TÜRKÇE VE FRANSIZCA	ZİYA BEY
RUMCA	SALİH ARİF BEY
ARAPÇA VE FRANSIZCA	İSMAİL HAKKI EFENDİ
ERMENİCE	SÜREYYA BEY
ERMENİCE	MUHTAR EFENDİ
BULGARCA	HALİL EFENDİ
TÜRKÇE	RAŞİD EFENDİ
ERMENİCE	MİKAİL EFENDİ

DERSAADET POSTAHANE VE GÜMRÜKLERDE TEDKİK HEYETİ
CAFER EFENDİ
YUSUF HÜSNİ EFENDİ
KALAVAS EFENDİ
SÜREYYA BEY
SAFA EFENDİ
HAFİZ EMİN EFENDİ
İLYAS ŞAKİ EFENDİ
MUHTAR EFENDİ
LİGOR EFENDİ
MAHMUD BEY
KEMAL BEY
EDHEM BEY
YASEF EFENDİ
LÖBEL EFENDİ
VASİL BEY
EMİN BEY
KİRKOR EFENDİ

TABLO 1.9. Tasfiye Edilenler ve Gerekçeleri

SEBEPLERİ	TASFİYE EDİLENLER
DEVAMSIZLIK YAPANLAR VE YETERSİZ BULUNANLAR	HİLMİ EFENDİ
	YUSUF BEY
	EKREM BEY
VAZİFE İÇİN UYGUN BULUNMAYANLAR	TAHİR EFENDİ (İran Tebaasından)
	MEHDİ EFENDİ (İran Tebaasından)
	NADİRİ EFENDİ
	RIZA EFENDİ
	HİLMİ EFENDİ

1.4.4. “Mülga Encümen” ve Memurların Yeniden İstihdamı

Meşrutiyet’in ilanı ile aniden değişen dengeler Teftiş ve Muayene Heyeti’nin de sonunu getirmiştir. Yayın hayatının özgürleşme hamlesi olarak ilk önce sansür kaldırılmış, buna koşut olarak Encümen-i Teftiş ve Muayene’nin de dâhil olduğu sansür işiyle mükellef tüm kurumlar ve birimler de ilga edilmiştir⁴³⁵. Nitekim Kanun-i esasinin on ikinci maddesine göre *matbuat kanun dairesinde serbesttir* ifadesiyle, 4 Recep 1326 (2 Ağustos 1908) tarihinde Hattı Hümayun⁴³⁶ yazılmış ve matbuatın basım öncesi hükûmetin muayenesine arz olunamayacağı ve şahsi mektupların ve süreli yayınların postalarda tevkif olunamayacağı, matbuat suçlarının da artık mahkemelerde görüleceği ifade edilerek artık Teftiş ve Muayene ve Tedkik-i Kütüb-i Diniyye ve Tedkik-i Müellefat Heyetleri ile Dersaadet ve vilayat-ı şahane gümrüklerinde ve postanelerinde bulunan tüm sansür memurlarının şimdiye kadar ifa eyledikleri vazifenin sona erdiği bildirilmiştir⁴³⁷.

⁴³⁵ BOA.MF.MKT., nr: 1068/70. (H. 05.07.1326) 03 Ağustos 1908.

⁴³⁶ BOA.HSD.AFT., nr: 5/19. (H. 04.07.1326) 02 Ağustos 1908.

⁴³⁷ BOA.MF.MKT., nr: 1068/70. (H. 05.07.1326) 03 Ağustos 1908.

Bundan sonra eserlerin basımı ve yayımı için ruhsat alınmasına gerek olmadığı, müelliflerin, matbaacı ve kitapçıların muhatabının ise Teftiş ve Muayene değil “Nizamname-i mahsusa gereğince” Maarif Nezareti olacağı bildirilmiştir⁴³⁸.

Meşrutiyetin ilanından bir hafta sonra “Sansür usulü külliye lağvedilmiş olduğundan postalarda ve gümrüklerde kitap ve evrak muayenesiyle görevli memurların istihdamına da mahal kalmamıştır” denilerek vilayetlere görev bıraktırmayla ilgili telgraflar gitmeye başlamıştır⁴³⁹. İdarecilerin ve taşra müdürlerinin açığa almalarla ilgili detaylı malumat edinme amacıyla yazmış oldukları telgraflardan anlaşıldığına göre, görevden almalar hızlı bir şekilde başlamıştır. Ancak görevden alınmış veya alınacak memurların maaşlarının ödenmeye devam edilip edilmeyeceği ve yeniden istihdamları konusunda tam olarak nasıl bir yol izleneceği netlik kazanmamıştır. Bunun üzerine açığa alınan memurlardan sadece tek memuriyeti olanlara yeni bir işte istihdam edilinceye kadar maaş ödenmesine ancak çift maaşlıların sansür vazifeleri için ödenen maaşlarının kesilmesine karar verilmiştir⁴⁴⁰.

Bu süreçte Bağdat’tan Manastır’a kadar tüm vilayetlerin Maarif müdürleri bilgilendirilmiş, artık sansür usulünün uygulanmayacağı bu sebeple de mekteplerde okutulacak kitapların seçimlerinde serbest davranılabileceği, ülke içinde ve dışında basılıp dolaşıma girecek kitap, risale ve her türlü evrakın da sansüre tabi olmayacağı bildirilmiştir⁴⁴¹.

Sansür uygulamasının tamamen kaldırılmasıyla postane ve gümrüklerde yapılan kitap ve risale teftişi, her türlü matbuat ve neşriyatın yayımlanmadan önce kontrole tabi tutulması, kitapların ve risalelerin basım öncesi kontrolü mecburiyeti gibi durumlar da ortadan kalkmıştır. Böylece bu işlerle görevli memur ve müfettişlerin açıkta kalması yeni istihdam sorununu da gündeme getirmiştir.

Meşrutiyetin ilanından hemen sonra yapılan bu *teşekküllü tasfiye* sadece çalışanların işlerinden olmaları anlamına gelmemektedir. Yarım kalan işlerin tamamlanamaması ve bu işlerin takip sürecini yapacak kimsenin olmaması, ülke sınırından girebilmesi için gümrük ve postanelerde bekletilen veya ruhsat onayı için Teftiş ve Muayene’de tutulan kitap, risale ve

⁴³⁸ BOA.DH.MKT., nr: 1273/23. (H. 29.06.1326) 29 Temmuz 1908. iki sene sonra 1911 yılında da bilimsel ve edebiyata dair kitaplar telif haklarına riayet etme şartıyla ruhsat almadan basılmaya başlamışlardır.

⁴³⁹ BOA. MF.MKT., nr: 1069/31. (H. 07.07.1326) 05 Ağustos 1908.

⁴⁴⁰ BOA.MF.MKT., nr: 1070/60. (H. 14.07.1326) 12 Ağustos 1908.

⁴⁴¹ BOA.MF.MKT., nr: 1072/32. (H. 20.07.1326) 18 Ağustos 1908.

evrakların akıbetinin bilinmemesi, matbuat ve neşriyat sahasını bir süre bilinmezliğe gark etmiş ancak hızlı bir şekilde çözüme kavuşturulmuştur. Ayrıca sansür uygulaması kaldırıldığından kitapçıları teftiş etmekle görevli Maarif memurlarının vazifelerine de son verilmiştir⁴⁴².

Böylece kitap ve risalelerin basılmadan önce kontrol edilmesi, tiyatroların sahnelenmeden önce denetime tabi tutulması, gümrük ve postanelerdeki evrakın tetkiki ve muayenesi Meşrutiyetin ilanı ile son bulmuş, bu kontrol ve ‘muhafaza’ mekanizması kaldırılarak matbuat ve neşriyata sınırsız bir özgürlük gelmiştir. Matbuat serbestliği “Eli kalem tutan herkesin her şeyi yazdığı ve kenarda parası olan herkesin matbaa açıp gazete çıkardığı” bir ortam yaşanmasına sebep olmuştur⁴⁴³. Bu özgürlük ortamının toplumda infial yaratması ve halktan gelen tepkilerin endişe verici olmaya başlaması ise sansürün farklı biçimlerde tekrar uygulanmasına neden olmuştur⁴⁴⁴.

Meşrutiyet yönetimine karşı gelişen muhalif dilin matbuata yansımaları da yeni denetimlerin habercisi olmuştur. Meşrutiyet aleyhtarı her türlü yayının ülkeye sokulması siyaseten yeniden engellenmeye başlamıştır. Yayın öncesi muayenenin sansürden sayıldığı ancak ülkeye giren neşriyatın yasaklanmasının sansür olmadığı ifade edilerek yasakları meşrulaştırma çabalarına girişilmiştir⁴⁴⁵.

Söz konusu tavır tiyatro ve piyesler için de uygulanmaya başlamış, piyeslerin ve tiyatroların kontrolünün kalkması ile serbestleşen ortamdan rahatsızlık duyanlar, teftiş ve kontrol ile sınırları belirlenmiş bir düzeni tercih ettiklerini belirtmeye başlamışlardır. Böylesi bir özgürlüğe tahammül edemeyenlerin tepkileri ileri sürülerek, dinî ve millî duygulara dokunacak piyeslerin oynanması engellenmeye başlamıştır⁴⁴⁶. Nitekim saldırıların ve taşkınlıkların artmasına paralel olarak oynatılan piyes ve tiyatroların yerel yönetimler

⁴⁴² BOA.MF.MKT., nr: 1076/64. (H. 21.08.1326) 18 Eylül 1908.

⁴⁴³ Süleyman Tevfik, **II. Meşrutiyetten Cumhuriyete Elli Yıllık Hatıralarım**, Haz. Tahsin Yıldırım & Şaban Özdemir, Dün Bugün Yarın Yayınları, İstanbul, 2011, s. 252.

⁴⁴⁴ BOA.DH.MKT., nr: 2687/86. (H. 27.11.1326) 21 Aralık 1908.

⁴⁴⁵ BOA.DH.MKT., nr: 2892/53. (H. 18.07.1327) 5 Ağustos 1909; BOA.ZB., nr: 603/41. (H. 23.05.1327) 12 Haziran 1909; BOA.DH.MKT. nr: 2854/63. (H. 04.06.1327) 23 Haziran 1909.

⁴⁴⁶ BOA.DH.MKT., nr: 2687/86. (H. 27.11.1326) 21 Aralık 1908.

tarafından engellenebilmesine izin verilmiş⁴⁴⁷, zihin karıştırıcı ve halkı tahrik edici bulunanların ise zabıta tarafından menedilmesine müsaade edilmiştir⁴⁴⁸.

Zamanla “*Hissiyat-ı Osmaniyeyi* rencide edecek mahiyetteki” matbuat ve neşriyatın dolaşımdan menedilmesi gibi koruyucu ve kontrolcü yaklaşımların da *toplumsal düzen adına* ‘yeniden ve süreğen bir muhafaza’ (sansür) gereğini ortaya çıkardığı görülmektedir⁴⁴⁹.

Sansürün cari olduğu zamanlarda telif edilmiş ve Encümence tekrar tetkik için Matbuat-ı Dâhiliye idaresine yollanan ve basılmalarına müsaade edilmeyerek saklanan birçok eserin veya Teftiş ve Muayene Heyeti’nin tetkik etmesi için Encümende bekletilen kitap risale ve evrakın ya Maarif Nezaretine nakledilmesine ya da sahiplerine iade edilmesine karar verilmiştir⁴⁵⁰.

Bu süre zarfında alışkanlıklarından dolayı, müellifler ruhsat talebinde bulunmaya devam etmiş ancak ruhsat talepleri, her türlü kitap ve risalenin basımı serbest olduğu için geri çevrilmiştir. Teftiş ve muayene için önceden Encümene bırakılan kitaplar ise sahiplerine iade edilme sürecine girmiştir⁴⁵¹. Bu sürecin yönetilmesi için “devr-i sabıkta” ruhsatsız basılmaları, zararlı veya hatalı olmaları sebebiyle memurlar tarafından müsadere edilen ve Encümene havale edilip saklanan kitapların iade edilmesi hakkında bir “ilannâme” yayımlanarak, sahaf esnafından toplanan kitapların da iade edilmesi ile ilgili detaylar belirlenmiştir. Sahaf esnafı da Maarife gönderdiği istidanamelerle kendilerine ait olan kitapları talep etmeye başlamıştır⁴⁵².

⁴⁴⁷ BOA.ZB., nr: 327/34. (H. 25.09.1326) 21 Ekim 1908.

⁴⁴⁸ BOA.DH.EUM.VRK., nr: 2/35. (H. 17.03.1328) 29 Mart 1910.

⁴⁴⁹ BOA.BEO., nr: 4249/318671. (19.02.1332) 17 Ocak 1914.

⁴⁴⁹ İlerleyen dönemlerde de sansür hakkında bazen “kesintisiz icra” kararı çıkmakta, bazen sansürün “geçici olarak” uygulandığı belirtilmekteydi. Mektup, her türlü paket ve telgrafın sansüre uğradığı ve üzerinde “tetkik edilmiştir” damgası bulunmayan iletişim araçlarının “sansür merkezlerine” yönlendirildiği görülmektedir. BOA.BEO., nr: 3529/264617. (H. 14.03.1327) 5 Nisan 1909; BOA.MF.MKT., nr: 1203/39. (H. 17.01.1333) 05 Aralık 1914; BOA.BEO., nr: 4309/323153. (H. 19.10.1332) 31 Ağustos 1914; BOA.DH.EUM.MTK., nr: 79/24. (H. 05.02.1333) 23 Aralık 1914. Sıkı yönetim dönemlerinde ise matbuat ve neşriyatın kontrolü mülkiye ve askeriyeğe bağlı sansür heyetlerince yapılmaktaydı. bkz. BOA.MV., nr: 250/25. (H. 03.05.1337) 04 Şubat 1919.

⁴⁵⁰ BOA.DH.MKT., nr: 2723/38. (H.07.01.1327) 29 Ocak 1909.

⁴⁵¹ BOA.MF.MKT., nr: 1122/6. (H. 02.05.1327) 22 Mayıs 1909.

⁴⁵² BOA.MF.İBT., nr: 218/75. (H. 27.12.1326) 20 Ocak 1909; BOA.MF.İBT., nr: 218/79. (H. 28.12.1326) 21 Ocak 1909; BOA.MF.İBT., nr: 221/38. (H. 13.01.1327) 04 Şubat 1909; BOA.İ.HUS., nr:174/4. (H. 06.02.1327) 27 Şubat 1909.

İttihat ve Terakki Cemiyeti 23 Temmuz 1908’de *hürriyetin ilanına* karar verildiğini ve hâlihazırda vazifesi başında olan her memurun memuriyetine devam edeceğini bildirmiştir⁴⁵³. Elbette bu durum devre dışı bırakılan kurumlar ve birimler için geçerli olamamış, ilga edilen kurumlarda çalışanlar için ayrıca bir tensikat planı düşünülmüştür⁴⁵⁴.

Sansür işlemlerinin kaldırılması nedeniyle Encümen-i Teftiş ve Muayene ve Tedkik-i Müellefat heyetlerinin vazifelerinin kalmadığı, bunlara ve Rüşumat sansür memurlarına da aynı şekilde irade-i padişahi gereğince maaş tahsisi kararlaştırılmıştır. Gereğinin yapılması için Maarif Nezareti ve Rüşumat Emanetine tebligatta bulunulmuştur. Maarif özelinde tensikat için öngörülen uygulama, Meclis-i Kebir-i Maarif’in, Daire-i İlmiye ve Daire-i İdare şeklinde ikiye ayrılması ve açığa alınan memurların buralarda istihdamlarının sağlanması olmuştur. Rüşumat Emanetinde, gümrüklerde ve Encümen-i Teftiş ve Muayene’de, teftiş ve muayene işiyle görevli memur ve muvazzafların emeklilik yaşları geldiyse emekli edilmeleri⁴⁵⁵, emekli edilemeyenlerden kadro dışında kalanlara maaş tahsisine, memuriyete devam edebileceklerin ise uygun mevkide vazifelendirileceklerine karar verilmiştir.

Meşrutiyet ile başlayan tensikat uygulamaları memurları huzursuz eden bir süreç olduğu kadar memnuniyetsiz memurların yazdığı arzuhâller ve istidanameler dolayısıyla bürokrasiyi de meşgul eden bir dönem olmuştur. Açığa alınma, sürülme veya emekli edilmeye maruz kalan memurlar, münasip bir memuriyete istihdamlarını isteyerek sürekli mağduriyetlerini ifade etmeye çalışmışlardır⁴⁵⁶.

Teftiş ve Muayene Heyeti’nde bulunan liyakat ve ehliyet sahipleri için durum görece daha kolay ilerlemiştir. Zaten Maariften veya bürokrasiden gelen üye ve azaların yine aynı şekilde istihdam edilmelerinde sorun görülmemiştir. Ancak teftiş memurluğu yapan ve sansür memuru diye anılan rüşumat, gümrük, polis ve zabıta bünyesinde çalışan sahadaki matbuat ve neşriyat bekçileri için tayinler bu kadar kolay olmamıştır.

⁴⁵³ BOA.Y.EE., nr: 71/58. (H. 23.06.1326) 23 Temmuz 1908.

⁴⁵⁴ Erkan Tural, “II. Meşrutiyet Döneminde Devletin Restorasyonu Bağlamında 1909 Teşkilat ve Tensikat Kanunu”, **Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İzmir, 2006.

⁴⁵⁵ Maarif Nazırı Mustafa Hâşim Paşa, Meşrutiyet ilan edilir edilmez 24 Temmuz 1908’de görevinden ayrılmış ve 28 Kasım 1908’de emekli edilmiştir. BOA.ŞD., nr: 1083/6. (H. 04.11.1326) 28 Kasım 1908.

⁴⁵⁶ BOA.MF.MKT., nr: 1077/30. (H. 10.09.1326) 06 Ekim 1908; BOA.BEO.MF.MKT., nr: 3455/259071. (H. 22.11.1326) 16 Aralık 1908.

Teftiş ve Muayene Heyeti reisi Zihni Efendi, Daire-i İlmiyeye aza olarak, Encümen üyelerinden Tevfik Daniş Bey ve Kalavas Efendi de Daire-i İdareye aza olarak tayin edilmişlerdir⁴⁵⁷.

Mülga Encümen-i Teftiş ve Muayene azası İshak (Ferare) Efendi İstatistik Müdürlüğüne, Mustafa Reşid Bey, Mektubi Kalem Müdürlüğüne, Abdulnafi Efendi Levazım Müdürlüğüne⁴⁵⁸, Mülga Teftiş ve Muayene Heyeti azasından ve Mektebi Mülkiye mezunlarından Kemal Bey, Kabataş İdadisi Müdüriyetine, Abdi Bey, Dâru'lhayr-ı Âli Müdür Muavinliğine⁴⁵⁹, Süleyman Sırrı Efendi'nin açığa alınmasıyla İsmail Hakkı Efendi Dâru'lmuallimîn Müdüriyetine⁴⁶⁰, Mehmed Arif Efendi Tahrirat Müdürlüğüne⁴⁶¹, Hüsni Bey Beşiktaş Rüşdiye Müdür Muavinliğine⁴⁶², Abbas Efendi Dârülmualimîn Müdür Muavinliğine⁴⁶³, Abdulhalik Midhat ise *liyakatine ve ehliyetine binaen* Hukuk Mektebi Müdüriyetine tayin edilmişlerdi⁴⁶⁴. Ahmed Şakir Efendi Kütüphaneler sermüfettişliğine, Muhammed Mahzumi Paşa ise Maarifle ilişkisi kesilerek Evkaf Nezareti müfettişliğine tayin edilmişlerdir⁴⁶⁵.

Teftiş ve Muayene Heyeti'nin dağıtılmasıyla muayene memurları veya tercümanlar arasından gazete ve dergi yayımlamak isteyen veya matbaa açmak isteyenler de olmuştur. Örneğin Viyana Dâru'lmuallimîn mezunlarından Kara Mehmedzâde Bosnalı Mehmed Nureddin Efendi Encümen-i Teftiş ve Muayene'de Slavca ve Almanca olan yabancı kitapların muayene memurluğunu yapmaktayken II. Meşrutiyetin ilanı ile "Bosna" isimli Türkçe ve Slavca bir gazete çıkarmayı talep ederek, matbuat hayatına bireysel olarak katkı sağlamayı tercih etmiştir⁴⁶⁶.

⁴⁵⁷ BOA.İ.MF., nr: 14/53. (H. 24.07.1326) 22 Ağustos 1908. Tevfik Daniş Bey Daire-i İdare'deki görevi hasebiyle Mekteb-i Sultani'de de müdürlük yapmıştır. Bkz. BOA.MF.MKT., nr: 1093/31. (H. 23.12.1326) 16 Ocak 1909.

⁴⁵⁸ BOA.MF.MKT., nr: 1074/29. (H. 28.07.1326) 26 Ağustos 1908.

⁴⁵⁹ BOA.MF.MKT., nr: 1075/73. (H. 11.08.1326) 08 Eylül 1908.

⁴⁶⁰ BOA.BEO., nr: 3392/254360. (H. 11.08.1326) 08 Eylül 1908.

⁴⁶¹ BOA.MF.MKT., nr: 1151/30. (H. 12.04.1328) 23 Nisan 1910.

⁴⁶² BOA.MF.İBT., nr: 227/75. (H. 23.02.1327) 16 Mart 1909.

⁴⁶³ BOA.MF.MKT., nr: 1075/14. (H. 06.08.1326) 08 Temmuz 1908.

⁴⁶⁴ BOA.MF.MKT., nr: 1078/58. (H. 23.09.1326) 19 Ekim 1908.

⁴⁶⁵ BOA.MF.MKT., nr: 1152/66. (H. 08.05.1328) 18 Mayıs 1910.

⁴⁶⁶ BOA.DH.MKT., nr: 1295/43. (H. 19.08.1326) 16 Eylül 1908.

Tensikat uygulamaları, matbuat ve neşriyat alanında olduğu kadar eğitim alanında da sıkıntılar yaratmıştır⁴⁶⁷. Maarif içindeki tensikat düzenlemeleri, okullarda okutulacak kitapların yeniden seçilmesinden eğitim verecek veya eğitime devam edecek muallimlerin değişmesine⁴⁶⁸, müfettişlerden okul idarecilerinin değişimine kadar yeni bir kadrolaşma hareketinin başlamasına yol açmıştır.

Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin 26 yıl süren aktif denetim hayatına kurumsal olarak son verilmiştir ancak başkanları, kâtipleri ve teftiş memurları da dâhil olmak üzere heyet, başka memuriyetlerde yeniden vazifelendirilmiştir. Telif ve Tercüme Dairesinin yeniden teşekkül sürecinde, Teftiş ve Muayene Heyetinden isimlerin istihdam edildiği görülmektedir. Böylece Encümen-i Danişten itibaren benzerliklerini ve devamlılığını gördüğümüz 'aynı memurlar ile yeni denetim kurumları' ihdas etme, Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin kuruluşunda da ilgasında da görülmektedir.

⁴⁶⁷ BOA.MF.İBT., nr: 223/95. (H. 29.01.1327) 20 Şubat 1909.

⁴⁶⁸ BOA.MF.İBT., nr: 227/74. (H. 22.02.1327) 15 Mart 1909.

İKİNCİ BÖLÜM

ENCÜMEN-İ TEFTİŞ VE MUAYENE’NİN MATBUATA MÜDAHALESİ

2.1. YURT İÇİ YAYINLARA MÜDAHALE

19. yüzyıl dünyasının siyasi, askerî ve iktisadi hareketliliği fiziki olduğu kadar fikrî boyutta da Osmanlı Devleti’ni doğrudan etkilemekteydi. Politik anlamda meşruiyet endişesi, askerî alanda izlenilen tedirgin politikalar, iktisadi istikrarsızlık gibi nedenler Osmanlı Devleti açısından güvenlik kaygısının artmasına sebep olmaktaydı. Basın ve yayının gelişimi ile politik tavır ve söylemlerin, tüm endişe ve kaygıların haber ağları sayesinde erişilebilir olması, bağımsızlık ve milliyetçilik temayüllerinin kitlelere etki edecek boyuta varması, fikrî boyutta da güvenlik kaygısı oluşturmaya başlamıştı¹.

II. Abdülhamid dönemi bu anlamda kaygılı dönemin bir temsili niteliğindeydi. Osmanlı Devleti açısından derin siyasi ve toplumsal dönüşümlerin de yaşandığı bu dönem, özellikle eğitim alanında gerçekleşen reformların adli, askerî ve bürokratik alanlara da teşmil edilmesi ile yaşanan toplumsal değişim güvenlik alanında yeni ihtiyaçları ortaya çıkarmıştı². Bu dönemde uygulanan güvenlik politikaları da aynı kaygılar çerçevesinde devletin ciddiyetle üstünde durduğu bir olgu hâline gelmişti³.

Abdülhamid devrini kapsayan güvenlik politikalarının önemli bir ayağı olan teftiş ve denetim uygulamaları dönemin istihbarat faaliyetleri ile de bağlantılı yürütülmüştür. Abdülhamid döneminin tartışmalı konuları arasında sayılan ve muhalefetin hedefi olması

¹ Georgeon, 1879’da Londra’da yayımlanan “Our New Protectorate: Turkey in Asia” adlı kitabın Sultan Abdülhamid ve yönetiminin kaygılanması için yeterli olduğunu ifade etmektedir. Georgeon, **Sultan Abdülhamid**., s. 127.

² İlkey Yılmaz, “II. Abdülhamid Döneminde Güvenlik Politikaları ve Coğrafi Mobilizasyon”, s. 103-104.

³ İlber Ortaylı, **Türkiye Teşkilât ve İdare Tarihi**, Cedid Neşriyat, Ankara, 2008, s. 467, 513. Emre Gör, **Abdülhamid Döneminde İstihbarat: Mutlakiyetten Meşruiyete İmparatorluğun Haber Alma Faaliyetleri 1876-1909**, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2019, s. 262-297; Noémi Lévy, “Giriş”, **Osmanlı’da Asayiş, Suç ve Ceza**, s. 3-5.

bakımından benzerlik gösteren sansür ve hafiyelik meselesi, ortaya çıkış amaçları ve uygulanma biçimleriyle de pratikte benzerlik göstermektedir. Hafiyelik faaliyetleri ile eş zamanlı gelişen matbuat ve neşriyat denetimlerinin de asayiş ve muhafaza temelli olduğu görülmektedir. Asayişin muhafaza gerekçeleri; “Hükümdarın şahsi hukukunun korunması”, “Hükümdarlığın hukukunun korunması”, “Devletin ve ulusun emniyetinin sağlanması” çerçevesinde şekillenirken matbuatın sınırlarının da aynı güdülerle belirlendiği anlaşılmaktadır⁴.

Sultan Abdülaziz’in ölümü meselesi, Kıbrıs meselesi, Doğu sorunu, Balkan isyanları, Sırbistan, Romanya, Karadağ bağımsızlıkları, Bulgar ve Arnavutların özerklik talepleri, Bosna-Hersek’in işgal edilmesi, yoğun göçler, Tunus’un ve Mısır’ın işgali, Arap hilafeti, Arap milliyetçiliği, Ermeni meselesi ve Jön Türk muhalefeti gibi hassas meselelerin gündemde olması⁵, bu meseleler üzerinden geliştirilen muhalif dilin matbuat ve neşriyat aracılığıyla yayılması stratejik olarak zararlı görülmüştür⁶. Güvenlik politikalarının matbuat ve neşriyat hayatına denetim, temkin ve tedbir şeklinde yansması genellikle bu meselelere değinilmesinin engellenmesi ve bu meseleler üzerinden “padişahın kutsiyetini aşındırma”, “siyasi şahsiyetini tahrip etme” çabalarının uluslararası boyuta ulaşmasının engellenmesi şeklinde gelişmiştir⁷. Ancak zamanla bu çabalarla birlikte matbuat ve neşriyat, Osmanlı Devleti’nin imajını kurtarmak ve itibarını yeniden kazanmak için bir araç olarak da kullanılmaya başlanmıştır. Bu sebeple yayın faaliyetlerine müdahale, sadece *zararlıyı* engelleme değil *faydalıyı* yayma girişimleri olarak kurumsal bir işleyişle sürdürülmeye çalışılmıştır⁸.

Matbuat ve neşriyatın gelişimini ve Batı eksenli değişimini muhafaza sınırları içinde gerçekleştirmeye çalışan yönetim, her türlü kitap ve risalenin basım ve yayın sürecini kontrol

⁴ Mehmet Ali Beyhan, “II. Abdülhamid Döneminde Hafiyeye Teşkilâtı ve Journaller”, **İlmi Araştırmalar**, S. 8, 1999, s. 65-70.

⁵ Zürcher, **a.g.e.**, s. 122-127; Levon Panos Dabağyan, **Osmanlı Ermenileri ve Bir Devrin Anatomisi Bilinmeyen II. Abdülhamid Han**, Yedirenk, İstanbul, 2014, s. 583-584.

⁶ Jön Türk neşriyatı ve Cumhuriyet öncesi yayın hayatındaki olumsuz imaj yaratma çabaları için bkz. Murat Yılmaz, “Jön Türk Matbuatında Propaganda (1895-1902)”, **Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı**, Doktora Tezi, 2019; A.mlf., **Erken Dönem Jön Türk Muhalefesinde İmaj Mühendisliği**, Kitabevi, İstanbul, 2021; A.mlf., “Olumsuz II. Abdülhamid İmajı Yaratımına Bir Örnek: Sultan Hamid’in Çapkınlıkları”, **Karadeniz Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, S. 3, 2023, s. 1-24.

⁷ Burak Onaran, **Padişahı Devirmek Osmanlı Islahat Çağında Düzen ve Muhalefet: Kuleli (1859), Meslek (1867)**, Çev. Saadet Özen, İletişim, İstanbul, 2018, s. 349-356. Sultan Abdülaziz için uygulanan bu itibarsızlaştırma politikasının II. Abdülhamit için de aynı şekilde uygulandığı görülmektedir.

⁸ Matbuat İdaresi’nin basını kontrol etmesi, tezkibe zorlaması, susturması veya maddi destek ile menfaati doğrultusunda araç olarak kullanması için bkz. Georgeon, **Sultan Abdülhamid.**, s. 322; Fatmagül Demirel, **a.g.e.**, s. 124-142.

etmek için Encümen-i Teftiş ve Muayene'yi görevlendirmiş; gittikçe ehemmiyet kazanan ve kamuoyu üzerinde etkisi artan basının kontrol ve muhafazası için de Matbuat İdaresi'nin "müceddeden ıslah ve teşkilini" gerekli görmüştür. Seyri değişen matbuat ve neşriyat hayatını teftiş ve denetleme yöntemleri yenileşirken denetim birimleri de sistemleşerek modern denetim kurumlarının oluşmasını sağlamıştır⁹.

Genelde matbuat ve neşriyata müdahale hilafet, diyanet, siyaset ve sosyal hayatı etkileyecek alanlarda uygulanırken özelde ise; başlangıçta Sultan Abdülaziz Han'ın ölümü ile ilgili makale ve risaleler, Rum delikanlılarından teşekkül eden cemiyetlerin ruhsatsız bastıkları zararlı kitaplar¹⁰, isyan hazırlığı içerikli broşürler, Yunan millî hissiyatını uyandıracak tarih ve coğrafya kitapları, misyonerlik faaliyetleri ve propagandası yapan dinî kitaplar¹¹ üzerinde uygulanmıştır. Yayınlara getirilen kısıtlamaların, özellikle siyasi ve askeri krizlerin yaşandığı dönemlerde arttığı ve sertleştiği görülmektedir. Bu durum devletin matbuat ve neşriyatın etkilerine karşı geliştirdiği 'dönemsel muhafaza refleksi' olarak tanımlanabilir.

Osmanlı hilafetinin meşruiyetinin tehdit altında olma meselesi müdahalenin bu yönde gelişmesi için bir hassasiyet oluşturmuştur. Bu tehdidin hatırı sayılır ölçüde, Osmanlı meşruiyetine meydan okumaya yöneltilmiş Hristiyan yönetimi altında yaşayan Müslümanlardan gelmesi Batılı sömürgeci çevrelerde Arap hilafeti tartışmalarının başlamasıyla yaklaşık aynı döneme denk gelmiştir¹². II. Abdülhamid'in *İslam Birliği* siyasetine karşı, İngilizler tarafından icat edilen *Hilafet-i Arabiye*'yi tesis etme girişimleri 1881'den itibaren asayişin bozulmasına ve Arapların hilafetin kendilerine geçmesi ve muhtariyetleri için silahlı mücadele hazırlıkları yapmalarına sebep olmuştur¹³.

İngilizlerin Osmanlı hilafetine karşı Arap hilafetini kullanması ve Arap milliyetçiliğini desteklemesi matbuat ve neşriyat hayatında açıkça karşılık bulmuştur. Babıali'ye gelen mektuplar artık *İngilizlerin Mısır'da çevirdiği entrikalardan* bahsetmeye başlamış¹⁴, Hilafetin Arap ırkına ve peygamber sülalesine ait olduğu, bir Tatar veya Türkmen aşireti reisinin bu

⁹ BOA.Y.PRK.DH., nr: 1/50. (H. 27.03.1300) 05 Şubat 1883.

¹⁰ BOA.MF.MKT., nr: 79/103. (H. 15.05.1300) 24 Mart 1883.

¹¹ BOA.MF.MKT., nr: 79/108. (H. 15.05.1300) 24 Mart 1883.

¹² Deringil, *İktidarım...*, s. 63.

¹³ BOA.Y.PRK.DH., nr: 1/35. (H. 17.08.1298) 15 Temmuz 1881.

¹⁴ BOA.Y.EE., nr: 34/73. (5 Ağustos 1892). Arşiv belgesinde bu tarih 29.12.1293 şeklinde belirtilmiştir. Ancak orijinal belgede 5 âb 92 şeklinde yazılmıştır. Âb yani Ağustos hicri ay olmadığından ayrıca 1293, 1876 tarihine tekabül ettiğinden söz konusu belgede sehven hata yapıldığı düşünülmektedir.

makamda olmasının kabul edilemeyeceğine dair risale ve makaleler yayımlanmıştır. Basın ve matbuat aracılığıyla Arap milliyetçiliğini körükleyen ajitator ifadeler yoğun olarak kullanılmış ve Osmanlı İmparatorluğu'nun askerî, siyasi ve dinî nüfuzunun azaldığına dair tahkir edici propagandalar yapılmıştır¹⁵. Bu ve benzeri *İslam birliği hamiliğini* Sultan Abdülhamid'in elinden almaya çalışan her türlü faaliyetin aracılığını yapan gazete, kitap ve risale gibi yayınlar tehdit olarak algılandığından, bunların Osmanlı Devleti'ne girişine ve ülke içinde dolaşımına müdahale edilmiştir¹⁶.

Sultan II. Abdülhamid'in İttihad-ı İslam politikasına zarar verecek her türlü neşriyata müdahale edilmesi ve devlet tarafından kabul edilmiş mezhepler aleyhinde yayın yapmanın ve bu yayınların ülkeye sokulmasının yasaklanması 1894 Nizamnamesi ile sağlanmıştır. Kadiri ve Rufai tarikatlarından Seyyid Ahmed Er-Rufai ve Seyyid Abdulkadir Geylani hakkında hürmetsiz ifadeler bulunduran kitap ve risalelerin telifine ve basımına izin verilmemesi ve basılanların da toplatılması politik uygulamaların bir örneğidir¹⁷.

Kuzey Afrika bölgesinin İttihad-ı İslam politikası için önemli olması, II. Abdülhamid'in tarikat ve cemaat liderleri ile iyi ilişkiler içinde olmasını gerektirmektedir. Özellikle İslam'ın 'siyasal gücünü' tehlike olarak görenler Sultan'ın bölgede uyguladığı İslam birliği politikasına engel olmak için, Müslüman halk üzerinde etkili olan neşriyatı, tarikatlar arası bir propaganda aracı olarak kullanmışlar ve tarikatların İttihad-ı İslam siyasetine hizmet edecek faaliyetlerini engellemeye ve Müslümanlar üzerindeki etkisini kırmaya çalışmışlardır¹⁸.

Özellikle İslam'ın 'siyasal gücünün' tehlike olarak görülmesi ile mezhep, tarikat ve cemaatleri ayrıştırma ve bu yolla birliği ifsat etme potansiyeli ortaya çıkmıştır. Bu durum 1894 Nizamnamesine eklenen madde ile kısmen engellenmeye çalışılmış, İslam birliği politikasına dolayısıyla siyasal güce zarar verebilecek her yayına 'muzır' muamelesi yapılmıştır¹⁹. Bilhassa

¹⁵ BOA.Y.PRK.HR., nr: 14/65. (H. 21.12.1308) 28 Temmuz 1891; BOA.Y.PRK.TKM., nr: 37/41. (H. 23.11.1313) 06 Mayıs 1896; F.A.K. Yasamee, **Ottoman Diplomacy Abdülhamid II and the Great Powers**, 1878-1888, Gorgias Press, 2012, p. 99.

¹⁶ BOA.Y.PRK.MK., nr: 3/37. (H. 27.06.1304) 23 Mart 1887; BOA.Y.PRK.TKM., nr: 27/11. (H. 07.07.1310) 25 Ocak 1893.

¹⁷ Maarif Nazırı Zühdü Paşa imzalı bir padişah buyruğu için bkz. BOA.Y.MTV., nr: 89/101. (H. 17.07.1311) 24 Ocak 1894.

¹⁸ Ayda Bektaş, "Sultan II. Abdülhamid'in Kuzey Afrika Siyasetinde Tarikatların Rolü", **İstanbul Medeniyet Üniversitesi Tarih/Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Haziran 2017, s. 29, 71.

¹⁹ Sümeyra Öztürk, "II. Abdülhamid Döneminde Halifeliliğin Siyasi Manada Kullanılması", **Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C. 4/8, Temmuz, 2022, s. 735.

yurt dışı neşriyatın ciddiyetle takibi ve itibar zedeleyici yayınların tashihi ve tehzibi için gösterilen gayret, Sultan Abdülhamid'in hedeflediği 'İslam birliği liderliği' politikasına da hizmet etmektedir²⁰.

Devlet politikalarının icrasına engel olacak veya toplum içinde infiale yol açacak her türlü yayına da Encümen-i Teftiş tarafından müdahale edilmiş, engelleme yöntemi olarak genellikle müsadere veya imha uygulanmıştır. Encümenin faaliyetleri kronolojik olarak takip edildiğinde, II. Abdülhamid döneminin tüm siyaseti, kültürel ve dinî hassasiyetleri, alınan kararlar ve tedbirler üzerinden okunabilmektedir²¹.

Sultan II. Abdülhamid'in yayın hayatına karşı geliştirdiği politik tedbirler, içtimai ve ahlaki hassasiyetler, eğitim alanında uygulanan teftişler gibi müdahale yöntemleri sıklıkla görülmektedir. Ancak kutsal koruma gayretinin boyutları her alanda ve durumda daha da belirginleşiyordu. Sultan'ın, İslami hassasiyetler konusundaki mutaassıp yaklaşımları matbuat hayatındaki teftiş ve muayenenin ihtisaslaşmasına da etki etmekteydi. Dinî yayınların kontrolünün alanında uzman kişilerce yapılmaya başlanması dahi bu perspektifin tezahürüydü:

Öncelikle “sapkın ve delaletle düşmüş olanlar için *tashih-i akaid*²²” faaliyetlerine girişilmesi, ehli sünnet akaidi ile ilgili kitapların teşvik edilmesi ve özellikle Mushaf basımı için “Tedkik-i Mesahif-i Şerif” komisyonunun oluşturulması, “kelam-ı mukaddesi” korumaya yönelik girişimler arasındaydı²³. Bu yolda uluslararası takip sistemi de işlemekteydi. İngiltere basınında çıkan haberlere göre Rusya Teftiş Matbuat İdaresi tarafından Kur'an-ı Kerimden on üç ayet-i kerimenin Rusya Müslümanları tarafından basılması, yazılması ve okunması yasaklanmıştı. Bir yandan bu haberin doğru olamayacağı düşünülüyor ancak diğer yandan Rusya Devleti'nin Müslümanları Hristiyanlaştırma teşebbüslerinin de bulunduğu belirtilerek müdahale edilmesi gerektiği belirtiliyordu. “Eğer bu havadis doğruysa din-i mübin Muhammedîye'ye bundan daha büyük bir tecavüz olamayacağından Petersburg sefaretince

²⁰ Zekeriya Kurşun, “Osmanlı Dünya Ekseninde II. Abdülhamid İmajı”, Coşkun Yılmaz (Ed.), **II. Abdülhamid: Modernleşme Sürecinde İstanbul**, İstanbul 2010, 2011, s. 182.

²¹ Bengül Polat, & Osman Furkan Aslan, “Sultan II. Abdülhamid'in Saltanat Döneminde Mısır Menşeli Muzır Neşriyat ve Devletin Aldığı Tedbirler (1876-1909)”, **Karadeniz Araştırmaları**, XVII/68, 2020, 943-959.

²² Talebenin ve tebaanın itikadını siyasi merkezin onayladığı şekilde düzenlemek. Bkz. Dilbaz, **a.g.e.**, s. 41.

²³ Dıĭıroĭlu, “II. Abdülhamid Dönemi Matbûat Politikaları: Mushaf Basımı ve Dinî Neşriyât”, **Sultan II. Abdülhamid Han ve Dönemi**, Ed. Fahrettin Gün-Halil İbrahim Erbay, TBMM Millî Saraylar, İstanbul, 2017, s. 634.

konunun bir an önce araştırılması eğer doğruluk payı varsa hemen gerekli teşebbüslerin yapılarak kararın geri çekilmesinin sağlanması” isteniyordu²⁴.

Osmanlı yönetimi Mushaf basımı konusunda Sultan Abdülhamid’den önce de tedbirler almıştı. Ancak Kur’an-ı Kerim’in muhafazası için özel olarak komisyonların kurulması²⁵, Hicaz vilayetleri dâhil Acem, Hind ve ecnebi matbaalarında basılan Mushaf-ı Şerif örneklerinin ve dinî eserlerin tetkik için Meşihat’a gönderilmesi II. Abdülhamid dönemine mahsus bir muhafaza yöntemi²⁶. Bazı matbaacıların ruhsatsız ve yanlış “Kelam-ı Kadim” basmaları ve bunların ülke içinde ve dışında yayılmaya başlaması müdahalenin arttırılmasına, ruhsatsız veya yanlış basılan Kur’an-ı Kerimlerin yakalandıkları yerde müsadere edilmesine neden olmaktaydı²⁷.

Dinî saygısızlığa, siyasi buhranlara ve ahlaki yozlaşmaya sebep olacağı düşünülen her türlü vasıta bertaraf edilmeye çalışılırken görsel matbu da müdahale alanına dâhil olmaktaydı. Üzerlerinde *Lafz-ı Celil ile Kelime-i Tevhid* yazan sigara kağıtlarının imha edilmesi²⁸ *politik kartpostalların* toplattırılması, *müstehcen ibare ve resimlerin* yasaklanması bu tür müdahalelerin sonuçlarıydı²⁹.

İngiltere basınında Osmanlı topraklarında da Kur’an-ı Kerim’in muhteviyatında bazı değişiklikler yapıldığına dair haberler görülmeye başlamıştı. Sultan Abdülhamid’in İslam âleminde güvenirliliğini sarsacak ve İslam’ın hamiliğini yapacak güce sahip olmadığını ima edecek her türlü haber, başta Hint Müslümanları olmak üzere tüm Müslümanlara yayılmaya çalışılıyordu. Bu tarz haberler üzerine tekzip yayımlatılıyor, “Mushaf-ı Şerif’in muhafazasının Allah indinde olduğu, kıyamete kadar da korunacağını temin edildiği, Osmanlı topraklarında Hristiyanların böyle teşebbüslere kalkıştıkları ancak tahrif ve tağyirine asla izin verilmeyeceği bunun için de gerekli tedbirlerin alındığı” bildiriliyordu³⁰.

²⁴ BOA.Y.PRK.TKM., nr: 20/25. (H. 18.06.1308) 29 Ocak 1891.

²⁵ Ayşe Polat, “Osmanlı’da Matbu İslam’ın Onay ve Denetimi: Tedkik-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer’iyye Meclisi”, FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi, Sayı 11, Bahar, 2018, s. 99-100.

²⁶ BOA.MF.MKT., nr: 115/82. (H. 15.06.1307) 06 Şubat 1890.

²⁷ BOA.MF.MKT., nr: 277/5. (H. 26.02.1313) 18 Ağustos 1895.

²⁸ BOA.DH.MKT., nr: 1859/65. (H. 10.01.1309) 16 Ağustos 1891.

²⁹ BOA.İ.MMS., nr: 131/5608. (H. 19.11.1309) 15 Haziran 1892.

³⁰ BOA.İ.HUS., nr: 4/1. (H. 01.03.1310) 23 Eylül 1892.

Kur'an-ı Kerim'in ecnebi dillere tercüme edilmesi caiz görülmediğinden Sırpça ve Fransızca gibi yabancı dillere çevrilmiş olanların da ülke içinde veya sınırlarda yakalandığında imha edilmesi isteniyordu. İran basımı olan Mushaflar gümrüklerde doğrudan sahiplerine iade ediliyor, İran matbaalarında ve diğer yabancı matbaalarda ruhsatsız Mushaf basılmasına kesinlikle engel olunması gerektiği belirtiliyordu³¹.

Bastırılacak Kur'an nüshaları Reisü'l Kurra başkanlığında altı yedi kişilik bir hafızlar heyeti tarafından incelendiği hâlde, mezkûr heyet tarafından onaylanmayan ve resmî mühür taşımayan Mushafların neşrinin önlenmesi, buna göz yuman memurların sorumlu tutulması, incelemesi yapılan Mushaflara hata-sevap cetveli eklenmesi, düzeltilmesi mümkün olmayanların ise devletçe satın alınıp imha edilmesi yolunda sâdır olan irade gereğince bir ilmî heyet teşkil edilmesi gerekli görülmüştür. Heyette çalışacakların bazısı 130 kuruş maaşla bazısı bila-bedel olarak, sahaf dükkanları ve sair yerlerden birer nüsha Mushaf alıp inceleyecek bazı harf ve kelimelerin hatalı olduğunun anlaşıldığında gerekli uyarılar yapılarak hata-sevap cetvelleri düzenlenecekti. Padişah İradesine göre, düzeltilmesi mümkün olmayan nüshalar hükûmetçe satın alınacaktı ancak matbaa sahipleri tarafından bu maddenin suiistimal edilebileceği düşünülmüş, *nasılsa devlet parasını ödeyecek* anlayışının hatanın düzeltilmesindeki gayreti önleyeceği öngörülmüştü. Bu bakımdan İrade'de geçen 'satın alma' ibaresi yerine 'müsadere edilme' yazılmasına karar verilmiştir. Ayrıca matbaa sahipleri ve sahaflar tarafından ehil olmayan hattat ve kâtiplere nüsha sipariş edilmesinin hürmetsizliklere yol açacağı ifade edilerek bunun önüne geçilmesi için söz konusu layihaya sekizinci maddenin de ilave edilmesi gerekli görülmüştür. "Bu meyanda İrade-i Padişahi mucibince hatalı nüshaların güzel bir şekilde toplatılıp imha edilmesi ve bundan sonra Kur'an basımının daha özenli olarak icra edilmesi ve nüshaların inceleme heyetince temhir ve tasdik edildikten sonra piyasaya arz edilip satışa sunulması ve mühürsüz olanlarınsa hemen toplattırılması" emredilmiştir³².

Kuran-ı Kerim'in muhafazası konusunda yapılan bu düzenlemeler tetkik ve muayene için özellikle oluşturulan heyetler, hilafetin bir gereği olarak görülmekteydi. Kur'an basımının daha dikkatli yapılması, ehil olmayan hattat ve kâtiplerin denetimde tutulması ve hatalı veya eksik nüshalara müsadere sırasında bile saygısızlık edilmemesi için uyarılarda bulunulmakta, uzman

³¹ BOA.DH.MKT., nr: 2006/78. (H. 10.03.1310) 2 Ekim 1892.

³² BOA.Y.PRK.MŞ., nr: 4/81, (H. 30.12.1310) 14 Temmuz 1893.

heyetin onayı alınmadan basılan veya mührü olmayan Kuran'ı Kerimlerin imha edilmesi gerekliliği vurgulanmaktaydı.

Kutsal kitap basımı ve intişarı için gösterilen hassasiyet dinî kitapların basımı için de gösterilmekteydi. Hristiyan matbaalarında, matbaalar müfettişi tarafından yapılan teftişlerde dinî kitapların basımı sırasında da hürmetsiz davranıldığı tespit edilmiş, dinî kitaplara gösterilmesi gereken fiziki ve manevi saygının mahiyeti açıkça ifade edilmişti. Gayrimüslim çalışanlar tarafından dinî içerikli matbunun yüksek yerlere konulmadığı, ayak altında gezdiği, yerlere atıldığı ve hatta gayrimüslimlerin “taharet ve nezafetten” habersiz olmaları sebebiyle Hristiyan matbaalarında dinî kitap basımının yasaklanması gerektiği düşünülmüştü. Encümeni Teftiş ve Muayene, dinî kitaplara karşı hürmetsizlik edilmesinin meşru olmadığını mütalaa ederek müdahalelerin gerektiğinde Dâhiliye Nezareti tarafından gerçekleştirilmesini istemişti. Ancak Dâhiliye Nezareti, Nizamname’de böyle bir yasağın olduğuna dair açıkça bir beyan olmadığını belirtilerek, Hristiyan matbaalarında sadece Kur’an-ı Kerim basımının yasak olduğunu ve hadis ve akait kitapları ile ilgili karar için idarenin tereddüt ettiğini, bu bakımdan da ihtilafın meşihattan görüş alınarak giderilebileceğini bildirmişti³³.

Dinî kitaplara gösterilen hürmetin yanında müellif, evliya ve dinî kisvesi bulunan liderlere de aynı saygının gösterilmesi devletin teminatı altındaydı. Örneğin; 1887 tarihli bir arşiv belgesinde gazetelerdeki tartışmaların ulemayı, din büyüklerini *ta’n u teşnî*³⁴ ederek Müslümanlar nezdinde küçük düşürme gayreti içinde bulunmalarının yasak olduğu ve bunun engellenmesi ile ilgili irade çıkarıldığı görülmektedir³⁵.

³³ Babıali Caddesi’nde bulunan Hristiyan matbaalarında, ilmihâl, Dürri Yekta Şerhi, Kuduri Tercümesi ve Elifbayı Osmani gibi İslam dini veya akaidi ile ilgili kitaplar basılmaktadır. Bu kitaplar istihdam olunan Hristiyan mürettib ve müstahdem tarafından elle tabedilmektedir. Bu gibi kütüb-i diniyyeye ait matbu kağıtlar yüksek bir yere konulmayıp yerlerde ayak altlarında bırakılmaktadır. Matbaalarda istihdam edilen eşhas ise Hristiyan olması münasebetiyle taharet ve nezafetten dahi bihaber bulunduklarından bu gibi kütüb-i diniyyenin Hristiyan matbaalarında tab’ı meşru olamayacağından bu husus hakkında bir usul ittihaz edilmesi iktiza eder...”. **BOA.DH.MKT.**, nr: 600/65. (H. 17.10.1325) 23 Kasım 1907. **BOA.MF.MKT.**, nr: 665/40. (H. 28.06.1320) 02 Ekim 1902., **BOA.MF.MKT.**, nr: 665/47. (H. 29.06.1320) 03 Ekim 1902.

³⁴ Ta’n ve teşnî etmek: ayıplamak, yermek ve kötü göstermek. Bkz. Ayverdi, **Misalli Büyük Türkçe Sözlük**, C. III, s. 3060, 3185.

³⁵ “Abdulkadir Geylani Kuddusi Sırrıhu’s Samedani hazretlerinin cümle müellifatından bulunan Gunyetü’t Talibin tercümesinin mündericatı hakkında gazetelerde bir takım mübahaset görülmekte olup hâlbuki müşarunileyh ve emsali kibar ve evliyaullah haklarında ta’n u teşnî’i mücib olacak yolda evrak-ı havadiste makalat neşri ve ilanı gayri caiz olduğundan ba’de ezin o makule makalat ve mübahasatın men’-i neşri ve ilanı mukteza-yı emr u ferman-ı Hümayun-ı cenab-ı padişahiden olmakla ol babda emr u ferman hazreti veliyyül emrindir”. **BOA.İ.DH.**, nr: 1038/81658. (H. 11.10.1304) 3 Temmuz 1887.

Tahkir edici ifadelerle çıkan haberlerin veya neşredilen kitapların takibi zaten yapılmaktaydı ancak artık muhafaza ekibi, yazılı olmayan propaganda araçları için de teyakkuzdaydı. Tezyif edici görseller ve tasvirler ile matbuat, okuma yazma bilmeyenler için son derece etkili, Osmanlı idaresi için de tehlikeli bir yöntem hâline geliyordu. Bu yolda alınan dâhilî tedbirlerin en önemlisi “adab-ı İslamiye ve umumiyyeye mugayir ve adât-ı milliyeyi tezyif eden resimlerin ve emsallerinin Memalik-i Mahruse-i Şahaneye men’-i duhulü lüzumu” hakkındaydı³⁶. Encümen-i Teftiş ve Muayene’nin kararlarının temelini oluşturan “adab-ı İslamiye’ye ve adât-ı milliyeye saygı” misyonu, devletin dolayısıyla da Encümen heyetinin dinî ve millî muhafaza tavrını sergileyen önemli unsurlardandı.

Encümene havale edilen bir kartpostalın intişarının engellenme gerekçesinden yönetimin İslami hassasiyetler noktasında tutarlı davrandığı görülmektedir. Üzerlerinde Lafz-ı Celil, İsm-i Nebi Muhammed ve Ayasofya Camii Şerifi resimlerinin bulunduğu açık muhabere varakalarının (kartpostalların) dolaşımı sırasında “Esmâ-i Mübareke’ye öteye beriye atılarak hürmetsizlik edilmesi” endişesi sebebiyle engellenmesi elzem görülmüştür³⁷.

Yine Matbaalar Nizamnamesi ahkâmına aykırı olarak neşredilmiş olan müstehcen resimleri alenen veya hafiyyen bulunduran, dağıtan veya satanlar için de cezai yaptırımlar uygulanmakta, bunun için nizamnameye ek madde ilave edilmesi için layiha hazırlanmaktaydı. Ancak alınan tedbirler ve uygulanan cezalara karşı ahlaka aykırı neşriyatın yıllarca engellenemediği görülmektedir. Toplumsal ahlakı muhafaza konusunda alınan tedbirler arasında sayılan kitapçı baskınlarında ele geçirilen resim ve kartpostalların “son derece müstehcen ve ahlaksız şeyler olduğu” bu tür matbuatın çoğaltılması ve tedavülünün kesinlikle yasak olduğu belirtilmekteydi. Ancak yasak olmasına rağmen *ecnebi postaneleri* vasıtasıyla ülkeye giren ve yine *ecnebi tabiiyetinden* olanlar tarafından gizlice çoğaltılan ve satılan çok fazla görsel matbu bulunmaktaydı. Matbaalar Nizamnamesinin kurallarına ecnebilerin itibar etmediği, bu gibi zararlı matbunun yayılmasının ve satılmasının tamamen önüne geçilemediği Matbuat Dâhiliye Müdürü tarafından bildirilmektedir³⁸.

³⁶ BOA.HR.TH., nr: 114/20. M. 05.11.1891.

³⁷ BOA.MF.MKT., nr: 446/46. (H. 20.12.1316) 01 Mayıs 1899. Bu teamül kullanım alanlarının değişmesiyle birlikte 1865’ten beri aynı gerekçeyle devam etmiştir. BOA.MVL., nr: 872/53. (H. 25.05.1282) 16 Ekim 1865.

³⁸ 29. Madde: “Münhal adap olan işbu nizamname ahkâmına mugayir olarak neşr olunan matbuat ve resimleri bilerek alenen veya hafiyyen nakl ve fûruht veya tevzi edenler ve yahut külliyyet üzere nezdinde bulunduranlar matbuat-ı mezkure müellifi veya tâbilerinin şerik-i cürmü ad olunur. Ona tertip edecek muamele-i cezaiyeden başka matbaacı ve kitapçı, mürettip ve müvezzi oldukları hâlde bir aydan üç aya kadar icra-i sanattan dahi

Toplumu ahlaki olarak dejenere etmeyen, siyasi olarak tehdit etmeyen, halkı devlete, belli bir cemaate veya kitleye yönelik olarak tahrik etmeyen dolayısıyla asayişî bozmaya sebep olmayan kitapların halka intikali öncelenmekte bunların aksine sebep olacak yayınlara müdahale edilmekteydi. Bu durum “halkın, halk için yazılmış kitapları” okumasını sağlama çabalarıydı³⁹. Encümen-i Teftiş ve Muayene’nin de aktif olarak faaliyette bulunduğu yılları, bu perspektif ile değerlendirdiğimizde Encümenin bir vasıta olarak okuma kültürünü belirleyen ve etkileyen aktörlerden olduğunu söylemek mümkündür⁴⁰.

Abdülhamid yönetiminin, yurt içi neşriyata ve matbuata müdahale teşebbüslerini ve icraatlarını Encümen-i Teftiş ve Muayene’nin 26 yıllık faaliyet hayatından hareketle tartışabilmek için, devletin hangi durumlarda ve hangi hassasiyetlerle yayın hayatına müdahil olduğunu dikkate alan bir değerlendirme yapmak gerekmektedir. Böylece zaman ve mekâna göre uygulanan denetimin ve alınan tedbirlerin siyasal ve sosyal dinamiklerden nasıl etkilenecek biçimlendiği ve Encümen-i Teftiş ve Muayene’nin yayın hayatı üzerindeki belirleyici rolü anlaşılmış olacaktır.

2.1.1. Teftiş ve Muayene Heyeti’nin Denetleme Faaliyetleri

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren iletişimin, gelişim için öneminin anlaşılması ve kitleler üzerindeki gücünün farkına varılması, bu gücün Osmanlı Devleti tarafından etkin bir biçimde kullanılmasını sağlamış ancak aynı zamanda denetlenmesine, frenlenmesine veya bastırılmasına da sebep olmuştur⁴¹. Sultan II. Abdülhamid döneminde de gelişimin ancak

menedilir”. Matbaalar Nizamnamesi’nin 29. Maddesine ilaveten hazırlanmıştır. **BOA.İ.MMS.**, nr: 131/5608. (H. 19.11.1309) 15 Haziran 1892.

³⁹ İsmail E. Erünsal, “Osmanlı Döneminde Halkın Okuduğu Kitaplar”, **Dost Bağının Meyveleri Nureddin Albayrak Hatıra Kitabı**, Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, 2022, s. 355-362; Hatice Kelpetin Arpaguş, **Osmanlı Halkının Geleneksel İslâm Anlayışı ve Kaynakları**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015; Elif Sezer Aydın & İrvin Cemil Schick, “Osmanlı İstanbul’unda Sese Dönüşen Kitaplar”, **Zemin: Edebiyat Dil ve Kültür Araştırmaları**, S. 5, 2023, s. 50-111.

⁴⁰ Avam tarafından okunan veya “avama okunan” kitapların ulaştığı kitlenin boyutu ve etkileme gücüne göre müdahaleye uğradığı düşünülebilir. Özellikle müdahaleye uğrayan kitapların bu bağlamda değerlendirilmesi alana katkı sağlayabilir.

⁴¹ Kemal Karpas, **İslam’ın Siyasallaşması: Osmanlı Devleti’nin Son Döneminde Kimlik, Devlet, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması**, Timaş Yayınları, 2013, s. 37-87; Zürcher, **a.g.e.**, 106-110; Erdoğan, **a.g.m.**, s. 212; 1860lardan itibaren gümrüklerde kitap ve risale muayenesi için matbuat memurları bulunmaktadır. Örneğin Londra’da basılıp ülkeye sokulan Miftah’ul Esrar adlı bir risale tevkif edilerek muayene memuru tarafından “diyanete dokunur” bulunmuş, basımı ve dağıtımının caiz olmadığına karar verilmiştir. **BOA.A.MKT.NZD.**, nr: 415/51. (H. 29.10.1278) 29 Nisan 1862.

denetim ile sağlanabileceği düşüncesi; askerî, siyasi ve dinî alanda hedeflenen intizamın, ilmî alanda da uygulanmasını sağlamış ve denetim mekanizmaları harekete geçirilmiştir. Denetimin, modernleşmenin bir gereği olarak, nizamı sağlama ve belirli bir sistem oluşturma amacıyla kullanılmaya başlaması Encümen-i Teftiş ve Muayene heyetinin teşekkülünden öncedir⁴². Ne var ki Sultan Abdülhamid dönemindeki bu sistemleşmenin siyasi alana etkileri yani denetimin siyasi stratejilerden bağımsızlaşmadan uygulanması, söz konusu dönemin nizam hareketleri bağlamında yorumlanmasını engellemiştir.

Teftiş ve denetimin önemi ve intizam üzerindeki etkileri daha önce fark edilmiş olmasına rağmen uygulamayı sistemleştirmek zaman almıştır. Bir bütün olarak sistemleşmeye yönelik denetim mekanizmaları, eş zamanlı yeniliklere sahne olmuştur. Teftiş ve Muayene Heyeti'ndeki değişimler gibi Rüşumat ve Zabıta Nezaretlerinde de aynı dönemde revizyon görülmektedir. Encümenin kurulduğu sene olan 1881'de tüm Rüşumat Nezaretlerinin⁴³, müdüriyet ve memuriyetlerin denetimini sağlamak üzere İstanbul'dan Beyrut'a, Trabzon'dan İzmir'e kadar bu işle ilgilenecek müfettişler ve muavinler görevlendirilmiş, sistemli bir ağ kurulması hedeflenmiştir⁴⁴.

Yeni denetim sisteminin, kapsamlı ve temkinli yönetilmeye çalışılmasıyla kontrolün matbaalardan okullara, gümrüklerden kıraathanelere kadar kitabın girdiği tüm mekanları sardığı bir sistemleşme hareketine dönüşmesi, bu dönemin sansür ve istibdat dönemi olarak nitelendirilmesinde etkin rol oynamıştır. Eğitimin ilerlemesi ve vasılı hâle getirilmesi için atılan adımlar, açılan okullar, kütüphaneler, matbaalar ve yayın evleri; halkın eğitim seviyesinin

⁴² Örneğin; Zabıta Nezareti tarafından yakalanan, Rüşumat Emaneti tarafından Telif ve Tercüme İdaresi'ne havale edilen Ermenice kitapların, Aramyan ve Aşçıyan matbaalarında ruhsatsız olarak basıldığı tespit edilmiş ve bu kitapların daha önce *kütüb-i muzırradan* sayılmalarına rağmen basımına tekrar cesaret edilmesi hasebiyle nizamname gereği sorumluların *muamele-i kanuniye* ile haklarında yasal işlem başlatılması gerektiği bildirilmişti. **BOA.MF.MKT.**, nr: 72/56. (H. 13.01.1299) 5 Aralık 1881.

⁴³ 1880 yılında İstanbul ve taşrada bulunan Rüşumat Nezaretlerinin 22 adet olduğu belirtilmektedir. Bu vilayetlerdeki nezaretler ise müdüriyetlere ayrılarak vazifelerini icra etmektedir. Bkz. Nakiboğlu, a.g.t., s. 359.

⁴⁴ "Rüşumat Nezaretlerinde istihdam edilen muavinlerden beklenen fayda görülmediğinden bu muavinlerin görevlerinden alınarak Nezaret'te ne kadar çalışan varsa hepsinin teftişi için bir teftiş dairesi teşkili hususu gündeme gelmiştir. Üç ayrı görev için dokuz müfettişin istihdam edilmesi kararlaştırılmıştır. Çeşitli sebeplerle ancak beş kişi istihdam edilebilmiş bu kişiler de gidecekleri yerler uzak olduğundan fazla yol harçlığına ihtiyaç duymuş ve gittikleri yerlerde uzun süre kalmalarına rağmen tatmin edici teftiş sonuçları alamamıştır. Bu sırada Dersaadet gümrüklerinin genel müfettişliğini yapmak üzere Almanya'dan iki memur getirilmiştir. Merkezde bulunan memurların daha aktif çalışması için farklı kalemlerde istihdam edilmeleri uygun görülmüştür. Tevfik Efendi bazı tahkikat için Beyrut, Memduh Bey Antalya ve Hüseyin Efendi Nablus'ta bulunmaktayken bunların da kendi mevkilerinde istihdamı uygun görülmüş olduğundan buna göre istihdamın sağlanması düşünülmüş, merkez ikametlerine göre görevlendirme yerleri belirlenmiştir. Tevfik Bey Trabzon ve Erzurum, Tevfik Efendi Beyrut ve İskenderun, Memduh Bey İzmir ve Girid, Hüseyin Bey Selanik, Vize ve İşkodra, Rauf Bey ise Dersaadet mülhakatıyla Edirne nezaretlerinin teftişine görevlendirilmişlerdir". **BOA.ŞD.**, nr: 570/2. (H. 20.01.1299) 12 Aralık 1881.

yükseltilmesine⁴⁵, matbuat ve neşriyat hayatının canlanmasına, kitap ve risalelerin niteliği ve niceliğindeki artışa⁴⁶, okuma yazma oranının ciddi oranda yükselmesine katkı sağlamış ancak bunların Osmanlı yönetiminin menfaatlerine zarar verici bir hâl alabilmesi ihtimali ve potansiyeli de göz ardı edilmemiştir⁴⁷. Bu bakımdan matbuat ve neşriyatın ifsat edici bir araç olarak kullanılmasını engellemek üzere tedbirler ve muhafaza yöntemleri geliştirilmiş, müdahalenin sınırları, denetim ve teftişlerin boyutu dönemin siyasi, dinî, askerî ve kültürel hassasiyetlerine göre genişletilmiş veya daraltılmıştır⁴⁸.

Hâkimiyet ve muhafaza temelli bu yönetim biçimi matbuat ve neşriyat alanındaki faaliyetlerin takibi için de uygulamıştır. Sultan Abdülhamid 1880 yılında, cülusundan itibaren Dersaadet matbaalarında basılmış tüm kitap ve risalelerin isimlerini (yabancı lisanda olanlar da dâhil), müelliflerinin nam ve şöhretlerini içeren bir envanter hazırlanmasını talep etmiş⁴⁹, Osmanlı sınırları dâhilinde bulunan bütün mektep, kütüphane, imaret ve diğer hayır kurumlarında telef olmak üzere olan eski eser ve kitapların muhafazası için de Kütüphane-i Umumiye oluşturulmasını ve tüm kitapların korunmak üzere bu kütüphaneye getirilmesini istemiştir⁵⁰.

Sultan Abdülhamid'in kitaba olan ilgisi ve kitapları koruma gayreti, ilk Osmanlı Devlet Kütüphanesi'nin oluşturulmasına da zemin hazırlamıştır. Kitap ve risalelerin fiziki muhafızlığını yapmakla görevli *hafız-ı kütüblerin*⁵¹ kütüphaneye zimmetli olan kitapların ödünç verme sırasında kaybolmaması, okuyucular tarafından kitaplara zarar verilmesinin engellenmesi, sayım yapılması gibi vazifeleri bulunmaktaydı. II. Abdülhamid döneminde ise yeni açılan kütüphaneler ve oluşturulması gereken yeni kataloglar sebebiyle hafız-ı kütüblerin

⁴⁵ Fortna, **Imperial Classroom: Islam, the State, and Education in the Late Ottoman Empire**; A.mlf., **Learning to Read in the Late Ottoman Empire and the Early Turkish Republic**, Palgrave Macmillan, London, 2011, s. 24.

⁴⁶ Koloğlu, **Ne Kızıl Sultan Ne Ulu Hakan Abdülhamid Gerçeği**, Gür Yayınları, 1987, s. 406.

⁴⁷ Georgeon, **Sultan Abdülhamid**, s. 377.

⁴⁸ Hakan Anameriç, "Sultan II. Abdülhamid Döneminde Kütüphane Kurumu Anlayışının Değişimi", **Sultan II. Abdülhamid Sempozyumu 20-21 Şubat 2014, Selanik Sosyo-Kültürel Hayat-Sanat-Basın Bildiriler**, C. 3. Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014, s. 13.

⁴⁹ **BOA.MB.İ.**, nr: 69/77. (H. 28.01.1298) 31 Aralık 1880.

⁵⁰ **BOA.MF.MKT.**, nr: 77/37. (H. 20.11.1299) 2 Ekim 1882. İlk millî kütüphane sayılan Kütübhane-i Umumiye bugünkü Beyazıt Devlet Kütüphanesi'dir.

⁵¹ "Kitapları ve kitapların bilgisini hıfzeden, koruyan" anlamında tanımlanan ve Osmanlı kütüphanelerindeki görevliler için kullanılan unvandır. 15. yüzyıldan Cumhuriyet dönemine kadar varlıklarını sürdüren hafız-ı kütüblerin vazifeleri için bkz. Erünsal, "Hâfız-ı Kütüb", **DİA**, C. 15, İstanbul, 1997, s. 94-98; Ekrem Tak, "Hâfız-ı Kütübden Kütüphaneciye: Osmanlıdan Günümüze Bir Mesleğin Gelişimi", **Bilgi ve Belge Araştırmaları Dergisi**, S. 13, 2020, s. 81-102.

ıslahı meselesi gündeme gelmiştir. Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin tesis edildiği sene “Kütüphanelerin Suret-i İdaresi Hakkında Nizamname” hazırlanmıştır. Yeni Nizamname'ye göre atama ile tayin edilecek hafız-ı kütüblerin bilimsel kitapları üç dilde tasnif edecek kadar Arapça, Farsça ve Fransızca bilmeleri şartı getirilmiş, ödünç kitap verilmesi veya kitapların çalınması durumunda zararın hafız-ı kütüblerden tazmin edileceği bildirilmiştir⁵². Bunların takibi ve teftişi meselesi bir ekibe tevdiini gerektirmiş; mektep ve kütüphane denetimi Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin sorumluluğuna bırakılmıştır⁵³. Encümen kurulur kurulmaz bu vazife için Encümen üyelerinden Hayret Efendi kütüphaneler müfettişliğine tayin edilmiştir⁵⁴.

Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin içerik bakımından yayınların muhafızlığını yapması bir tarafa, kitapların ve kütüphanelerin fiziki manada hamiliğini üstlenmesi de söz konusu olmuş, denetimleri kütüphane müfettişleri ile yönetmek, kütüphanelerdeki şartları iyileştirmek, kitap ve *asar-ı nefise*'nin korunmasını sağlamak da Encümenin sorumluluğuna verilmiştir⁵⁵.

Teftiş ve Muayene ekibinin denetleme faaliyetlerine koordineli ve sistematik bir düzeyde devam edebilmesi için kurum içinde de bir kontrol mekanizması oluşturulmuştur. Kişisel tercihler ile inisiyatif geliştirilebilecek sınırsız bir alanın hem kurum hem de sistem için problem yaratabileceği öngörülmüş olmalıdır ki bunun için de iç denetimler artırılmıştır. Memurların gözetim veya muayenesinden geçen kitap ve risalelerin içeriklerinin nizamnameye uygun olup olmadığının tespit edilmesi, ülke içinde dolaşım ve yayın izninin verilip verilemeyeceğinin belirlenmesi, eğer kitap içeriği zararlıysa hangi açıdan zararlı olduğunun bildirilmesi, zararlı yayınların akıbetinin ne olacağı (el konulması, toplattırılması veya imha

⁵² R. Tûba Çavdar, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Kadar Osmanlı Kütüphanelerinin Gelişimi”, **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1995, s. 78-82.

⁵³ Encümenden önce Telif Tercüme Dairesi bünyesinde takip edilen kütüphanelerin teftiş edilme usulü kitapların hafız-ı kütübler tarafından sayılarak adetlerinin belirlenmesi ve bir deftere yazılarak kayda geçirilmesi şeklinde oluyordu. Bu defter de düzenli olarak karşılaştırmak üzere Telif ve Tercüme dairesinde saklanıyordu. **BOA.MF.MKT.**, nr: 69/16. (H. 17.10.1298) 12 Eylül 1881; **BOA.MF.MKT.**, nr: 73/24. (H. 02.02.1299) 24 Aralık 1881.

⁵⁴ **BOA.İ.DH.**, nr: 844/67818. (H. 09.02.1299) 31 Aralık 1881.

⁵⁵ Kütüphanelerdeki kitap sayımların yapılması, muayene ve kontrollerinin takibi, kayıp kitapların tespit edilmesi gibi vazifeler Encümen tarafından görevlendirilen kütüphane muayene memurları tarafından yapılmaktaydı. **BOA.MF.MKT.**, nr: 195/67. (H. 04.08.1311) 10 Şubat 1894; Kitapların tamir ve muhafazası için ise Encümen-i Teftiş ve Muayene tarafından Evkaf-ı Hümayun Nezareti hassaten bu işe yönlendirilerek görevlendirilmiştir. **BOA. MF.MKT.**, nr: 79/52. (H. 10.04.1300). 23 Şubat 1883.

için yakılması) gibi meselelerde muayene ve teftiş memurundan imzalı rapor istenmekte kurumsal iç denetim için bu kuralın uygulanması şart koşulmaktadır⁵⁶.

Gümrükler ve postanelerde tespit edilerek muayene edilmesi kararlaştırılan kitap ve risalelerin Encümen-i Teftiş ve Muayene'ye havale edilmesi Rüşumat Emaneti tarafından yapılmakta, zararlı bulunan kitap ve risalelerin kitapçılarda satılmasına engel olunması ve eğer dağıtımdaysa toplattırılması ise Matbaalar Müfettişleri tarafından sağlanmaktaydı⁵⁷. Aynı zamanda zararlı yayınların sirkülasyonunu kontrol etmek için haftada bir iki gün postaneler ve okulların denetlenmesi Matbaa Müfettişleri tarafından gerçekleştirilmekteydi⁵⁸.

Ruhsat işleri, ülkeye girecek veya matbaalarda basılacak kitap ve risalelerin kontrolleri, okullardaki kitapların ve kütüphanelerin teftişi⁵⁹, Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin denetimindeydi ancak kanunların uygulanmasını sağlamak zabıta memurları ve polislerin mesuliyetindeydi. Dikkat edilmesi gereken kurallar arasında, cezai işlemlerin takibinin zabıta tarafından yapılması, görev taksiminde taviz verilmemesi, usulsüz, görev dışı veya başına buyruk iş yapılmasına asla müsaade edilmemesi bulunmaktaydı⁶⁰. Böylece maarif hayatının *intizamı* Teftiş ve Muayene Heyeti tarafından sağlanırken *inzibat* için gerekli olan denetimler ise Rüşumat Emaneti⁶¹ ve Zabıta Nezareti tarafından sağlanmaya çalışılmaktaydı.

⁵⁶ **BOA.MF.MKT.**, nr: 73/24. (H. 02.02.1299) 24 Aralık 1881; **BOA.MF.MKT.**, nr: 74/65. (H. 01.04.1299) 20 Şubat 1882.

⁵⁷ **BOA.Y.A.HUS.**, nr: 214/31. (H. 15.09.1305) 26 Mayıs 1888; **BOA.Y.A.HUS.**, nr: 293/35. (H. 06.10.1311) 12 Nisan 1894; **BOA.MF.MKT.**, nr: 424/70. (H. 08.07.1316) 22 Kasım 1898.

⁵⁸ **BOA.MF.MKT.**, nr: 78/35. (H. 23.01.1300) 04 Aralık 1882; **BOA.MF.MKT.**, nr: 78/78. (H. 28.02.1300) 08 Ocak 1883.

⁵⁹ Kitapların fiziki muhafazası ve denetiminin yanı sıra, kütüphanelerde mevcut olan kitap türlerini, adetlerini, isimlerini, hangi alana ve konuya ait olduklarını açık ve anlaşılır bir şekilde bildirerek kopyasının, indeksinin ve ciltlerinin yapılarak risale şeklinde basılıp yayınlanmasına dair hususlar kütüphane müfettişlerinin görevleri arasındadır. Erünsal, **Kütüphanecilikle ilgili Osmanlıca Metinler ve Belgeler**, C.1, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1990, s. 374.

⁶⁰ Bu vazifeler sırasında görev tanımlamalarında tecrübesizlikler yaşanabilmekteydi. Mesela Encümen-i Teftiş ve Muayenenin kuruluşundan iki ay sonra polislerin görev sınırlarını aşarak okul ve kitapçılarda usulsüz muzır kitap toplamaları sebebiyle ikaz almaları buna örnek gösterilebilir. **BOA.MF.MKT.**, nr: 74/65. (H. 01.04.1299) 20 Şubat 1882.

⁶¹ Encümen-i Teftiş ve Muayene kurulmadan önce gazete ve kitapların gümrüklerdeki kontrolleri Maarif Muavinleri de denilen “kütüb-i hariciye muayene memurları” tarafından yapılmaktaydı. Bkz. **BOA.A.MKT.NZD.**, nr: 387/24. (H. 20.06.1278) 23 Aralık 1861. 1874 senesinde zararlı kitapların tespiti için görevlendirilen mütercimlerin bir kitabın zararlı olup olmadığına şifahen karar vermesi ve kitap sahiplerinin ısrarlarının mütercimlerin kararlarını etkilemesi, gümrüklerdeki kitap muayenesinin bir usule bağlanmasını gündeme getirmişti. Bkz. **BOA.ŞD.**, nr: 562/12. (H. 24.08.1291) 06 Ekim 1874; Denetimin sistemleşmesi gereği üzerine hazırlanan tezkire ile gümrüklerde teftiş ve muayenesi yapılan kitap ve risalelerin politikayla alakalı olanlarının matbuat idaresine havale edilmesine karar verildi. İçeriği “mahzurdan salım” olan yayınlara ise mühür vurularak ülkeye girme veya ülke içinde dolaşım hakkı tanınmaktaydı. Bkz. **BOA.MF.MKT.**, nr: 33/79. (H. 23.12.1292) 20 Ocak 1876; II. Abdülhamid döneminde bu vazife gümrük muhafaza memurları tarafından

Yayın hayatının denetlenmesi, sadece matbaalarda basılan, mekteplerde okutulan veya kitapçılarda satılan kitap, dergi veya risalelerin kontrolü anlamına gelmemekte, ülke sınırları dâhilinde legal veya illegal dolaşan ve üzerinde yazı ve suret bulunan her türlü ürünün kontrolünü de kapsamaktaydı. Hariciye, Dâhiliye ve Maarif Bakanlıkları tarafından sıklıkla denetim sırasında dikkatli olunması özellikle de gümrüklerdeki kontroller için itinalı davranılması istenmekteydi⁶².

Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin sahadaki gözleri sayılabilecek matbuat müfettişleri⁶³ ve gümrük muayene memurları, denetim mekanizmasının en önemli halkaları olmaları sebebiyle gördüklerinin ve okuduklarının zararlı olup olmadığını –Encümene havale etmeden önce– tespit edebilecek bilgi ve beceriye sahip olmaları gerekmektedir. Fakat ülkeye tek bir zararlı yayının bile girme ihtimalini bertaraf etmek adına aşırı hassasiyet gösterip, ilgili neşriyatı kontrol dahi etmeden topyekûn yasaklama taraftarı olan gümrük ve sansür memurları da yok değildi. Ancak bu tür durumlar genellikle şikâyetlere konu olmakta, muayene sırasındaki *tefrit ve ifratları* tespit edilen memurlar ikaz edilmekte veya görevden alınmaktaydı⁶⁴. Böylece tedbirli olma adına yetkilerini aşan görevlilerin önü alınmaya çalışılmaktaydı. Örneğin Encümenin mahzur görmeyip ruhsat verdiği tiyatro ve piyeslerin

yapılmaya başlanacaktı. Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin görevlerinin belirlenmesi ile gümrüklerde görevli müfettiş ve muayene memurları bir matbunun zararlı olup olmadığı konusunda tereddüt yaşadığında karar vermeden ve mühür basmadan önce söz konusu matbuyu Encümen-i Teftiş ve Muayene'ye göndermek zorundaydı. **BOA.MF.MKT.**, nr: 73/24. (H. 02.02.1299) 24 Aralık 1881.

⁶² Fatmagül Demirel & Raşit Çavaş, “II. Abdülhamid Dönemi'nde Gümrüklerde El Konulan (ve Elbette Yakılan) Kitaplar”, *Müteferrika*, S. 26, 2004, s. 151-158.

⁶³ Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin kurulmasından itibaren, matbuat müfettişlerinin, tanımlanan vazifeleri kronolojik olarak takip edildiğinde, haftada iki gün belirli mekânlardaki postanelerin teftişinden sorumlu tutuldukları, zararlı veya kaçak kitapların tespit edilmesi için matbaa veya kitapçıların kontrolünü yaptıkları, Encümen tarafından isimleri verilen zararlı yayınların peşine düştükleri, kaçak yayınların satıldığına veya basıldığına dair yapılan ihbarların tahkikatından sorumlu oldukları görülmektedir. Ayrıca zararlı olduğu tespit edilen kitapların zabıta merkezlerine teslim edilmesi ve gümrüklerde bulunan yazı makinaları ve sair malzemenin kontrollerinin yapılmasının da vazifeleri arasında olduğu görülmektedir. Zaman içinde Matbuat İdaresi, Maarif ve Zaptiye Nezaretleri ile müştereken vazifelendirilmiş ve belirlenen semte göre ekip olarak yönlendirilmişlerdir. **BOA.MF.MKT.**, nr: 78/78. (H. 28.02.1300), 08 Ocak 1883; **BOA.MF.MKT.**, nr: 118/87. (H. 13.11.1307), 01 Temmuz 1890; **BOA.MF.MKT.**, nr: 186/96. (H. 04.05.1311) 13 Kasım 1893; **BOA.MF.MKT.**, nr: 214/39. (H. 20.01.1312) 24 Temmuz 1894; **BOA.MF.MKT.**, nr: 352/68. (H. 23.10.1314) 27 Mart 1897; **BOA.MF.MKT.**, nr: 498/56. (H. 23.12.1317) 24 Nisan 1900; **BOA.MF.MKT.**, nr: 580/36. (H.06.06.1319) 20 Eylül 1901; **BOA.DH.MKT.**, nr: 2489/61.(H.07.02.1319) 26 Mayıs 1901; **BOA.DH.MKT.**, nr: 488/52. (H. 17.01.1320) 26 Nisan 1902; **BOA.DH.MKT.**, nr: 807/80. (H.20.10.1321) 09 Ocak 1904; **BOA.DH.MKT.**, nr: 932/17. (H. 08.12.1322) 13 Şubat 1905; **BOA.DH.MKT.**, nr: 1007/2. (H. 17.07.1323) 17 Eylül 1905.

⁶⁴ Sansür memurlarının ülkeye zararlı eser sokmaktan çekinmeleri sebebiyle kitap ve evrakı dikkatlice tetkik ve mütalaa etmeden *men'-i ithaline* karar vermemeleri istenmiştir. **BOA.MF.MKT.**, nr: 174/86. (H. 27.12.1310) 7 Temmuz 1893.

oynatılmasına tiyatrolar müfettişi tarafından engel konulması üzerine müfettişe, bu yaptırıma “salahiyeti olmadığı” hatırlatılmıştır⁶⁵.

Sadece siyasal bir denetim aracı olarak kullanılmayan Encümen-i Teftiş ve Muayene, geleneksel, dinî ve tarihî değerleri korumaya çalışan ve bununla birlikte modernleşmeyi amaçlayan yönetimin önemli bir denetim aygıtı hâline gelmişti. Maarif sistemindeki geleneksel modernleşme çabası matbuat ve neşriyat denetiminin kurumsallaşmasına sebep olmuştu. Sosyokültürel dokuya zarar vermeden hem mutaassıp hem yenilikçi kesimlerin reaksiyonlarını takip ederek geliştirilen denetleme ve teftiş, Encümen-i Teftiş ve Muayene’yi örgütsel bir teşekküle dönüştürerek, *denetimli kurumsallaşma* tecrübesinin faili hâline getirmiştir. Yönetime göre bu fail, nizamname sınırlarını aşmadan konjonktüre göre hareket etmeli veya gündeme yeni gelen taleplere ve değişimlere hazırlıklı olmalıydı.

Teşviş-i ezhana ve *tahdiş-i efkâra* sebep olabilecek yayınları tespit etmek, bu içeriklerin etkilerini öngörebilmek Encümen-i Teftiş ve Muayene ekibinin sorumluluğundaydı ancak çok yönlü, bu muhafaza amaçlı denetim ve teftişler basım ve yayın dünyasında bazen toplumun âdetleri gözetilerek uygulanmakta bazen kamuoyunun hassasiyetlerine göre şekillenmekte bazen de risk faktörleri ve ekonomik sebepler çerçevesinde belirlenmekteydi. Bu bakımdan her teftiş ve muayene memuru bir anlamda matbuat ve neşriyat alanının muhafızlığını yapmaktaydı⁶⁶.

Örneğin düello gibi Osmanlı toplumunda karşılığı olmayan zararlı bir âdeti konu edinmesi dolayısıyla “Garip Düello” adlı romana Encümen tarafından basım ruhsatı verilmediği görülmektedir. Ancak düello başlıklı daha erken tarihli iki kitaba⁶⁷ Encümen tarafından ruhsat verilmiştir. Bu durum düello sebepli ölüm haberlerinin ilerleyen yıllarda artmasıyla açıklanabilir⁶⁸.

⁶⁵ BOA.MF.İBT., nr: 19/83. (H. 05.12.1302). 15 Eylül 1885.

⁶⁶ BOA.MF.MKT., nr: 103/134. (H. 27.03.1306) 01 Aralık 1888; BOA.MF.MKT., nr: 159/6. (H. 03.07.1310) 21 Ocak 1893.

⁶⁷ “Düello Şövalyeleri”, “Hudutta Bir Şövalye”. Bkz. *Cedvel-i Mahsus*, s. 181.

⁶⁸ BOA.MF.MKT., nr: 175/122. (H. 06.01.1311) 20 Temmuz 1893.

Bir diğerk örnek ise 1894 yılında konyak şişelerinin üzerlerindeki Osmanlı tuğrası veya armaları Encümence tasdik edilirken⁶⁹, 1898 senesinde “müskirat” şişelerinin üzerlerine Osmanlı tuğrasının yapıştırılmasının yasak olmasıdır⁷⁰.

Sigara kağıtlarından⁷¹ üzerinde suret olan mendillere⁷², duvar takvimlerinden arma veya figürlü mamullere ve resimli etiketlere kadar geniş ve kapsamlı bir faaliyet gerektiren bu denetimler Teftiş ve Muayene Heyeti’nin sorumluluğu altındaydı. Tiyatro ve piyes metnlerinin kontrolleri ile oynatılmasına ruhsat verilip verilmemesi de Matbuat İdaresi ve Encümenin inisiyatifindeydi. Oyunların Teftiş ve Muayene Heyeti tarafından tetkik ve tasdik edilmeden sahnelenmesine müsaade edilmemekte, sahnelenmesine izin verilen oyunların da tiyatro müfettişleri gözetiminde oynatılması sağlanarak, onaylanan metinlere aykırı durumların sergilenmesinin önüne geçilmesi istenmekteydi⁷³. Dönemsel olarak gösterilen bu refleksler, özellikle ideolojilerin simgeler ve semboller ile yankı bulduğu ve algısal propaganda gücünün kullanıldığı alanlarda zuhur etmektedir.

Matbuat ve neşriyata dair her şey basım, yayın ve dolaşım izni için nizamname gerekçelerine uygun olarak kontrolden geçirilmek üzere Encümen-i Teftiş ve Muayene’nin onayına sunulmak zorundaydı. Nizamnameye aykırı olan; ruhsatsız veya incelenmesi tamamlanmadan basılan matbuat ise kontrole gerek duyulmadan toplattırılmaktaydı. Prensipde denetimlerin belli bir düzende yapılmasına rağmen Encümende biriken işlerin artması, memurların yoğunluğu veya ihmalinden dolayı dönemsel mağduriyetler de yaşanmaktaydı. Özellikle yıl başlarında basımı gerçekleşmesi gereken çok dilli takvimlerin kontrol ve muayenesinin aksaması, telafisi mümkün olmayan gecikmelere sebep olabilmekte bunun için de Encümen memurlarından zaman konusunda gerekli hassasiyeti göstermeleri beklenmekteydi. Aynı şekilde çözüm odaklı teklifler sunularak ruhsat talebinde bulunanların

⁶⁹ BOA.MF.MKT., nr: 192/87. (H. 07.07.1311) 14 Ocak 1894.

⁷⁰ BOA.MF.MKT., nr: 422/1. (H. 23.06.1316) 08 Kasım 1898.

⁷¹ Rüsumat Emaneti, ithal sigara kağıtlarının üzerine *Tuğra-ı Şahane*’nin taklit edilerek ruhsatsız basıldığını tespit etmiş ve ürünler Encümen-i Teftiş ve Muayene’ye havale edilmiştir. BOA.MF.MKT., nr: 74/76. (H. 04.04.1299) 23 Şubat 1882.

⁷² BOA.MF.MKT., nr: 79/27. (H. 24.03.1300) 2 Şubat 1883.

⁷³ Müfettiş görevlendirilmesi kararlaştırılıp durum 1298 tarihli bir tezkire ile polis müdürlüklerine tebliğ edilmiştir. Bu iş için tiyatroya vâkıf birinin görevlendirilmesi gerektiğinden Hilmi Efendi aylık 500 kuruş tahsisatla memuriyete başlamıştır. BOA.ZB., nr: 13/75. (H. 18.08.1300) 24 Haziran 1883.

mağduriyetlerin önüne geçilebilmesi için en az altı ay öncesinden müracaatlarını yapmaları istenmekteydi⁷⁴.

Denetim sürecini hızlandırmak ve sistematik hâle getirebilmek için yeni usuller de denenmiştir. Dâhiliye ve Zabıta Nezareti, Rüşumat Emaneti, Posta ve Telgraf Nezareti ile umum taşra ve Maarif idarelerine basımı ve intişarı yasak olan yayınları önceden bildirme yoluna gidilmesi bu denemelerden biridir⁷⁵. ‘Kütüb-i muzırca cetvelleri’ oluşturularak önceden zararlı olduğu Encümen-i Teftiş ve Muayene tarafından tespit edilen kitap ve risalelerin, listeler hâlinde muayene memurlarına ulaştırılması da sürecin hızlanmasını sağlama çalışmalarıdır⁷⁶.

Gazetelerin kontrolü ve denetimi Encümen-i Teftiş ve Muayene’nin sorumluluğunda olmamakla birlikte gazete çıkarmak isteyenlere ruhsat verilmesi Teftiş ve Muayene heyetince yapılmaktadır. Kitap ve risale olarak yayımlanabilecek yazıların gazetelerde ruhsatsız olarak roman, tarih ve bunun gibi fennî ve edebî tefrikalar şeklinde yayımlanması, denetimi bu alanda da gerekli kılmış ve 1888 yılında gazetelerde ruhsatsız tefrika şeklinde yayımlanan yazıların önüne geçebilmek için bu alandaki denetim de Encümen-i Teftiş ve Muayene’nin sorumluluğuna bırakılmıştır⁷⁷.

Gazetelerde tefrika edilen yazıların bir araya getirilerek kitaplaştırılması ve basımı da izne tabidir. Paul Mantegazza’nın “Nasıl İzdivaç Etmelidir?” eserini tercüme ederek *Tarik* gazetesinde tefrika hâlinde yayımlayan Süleyman Tevfik Efendi, bu yazıları ruhsat almadan kitap olarak bastırıldığı için mahkemelik olmuştur. Her ne kadar savunmasında; bu yazılar tefrika edilmeden önce sansür memurları tarafından kontrol edildiğinden –kitap için– ayrıca ruhsat almadığını söylese de kendisine nizamname maddeleri hatırlatılarak Maarif Nezaretinden ruhsat alınmadıkça *tefrika yazıların kitap hâlinde tab ve neşrinin caiz olmadığı* hatırlatılmış ve söz konusu kitabın basılması ve dağıtılması yasaklanmıştır⁷⁸.

Encümenin aktif olarak bu vazifeyi üstlenmesinden önce de var olan kurallar, Maarifin sorumluluğunda ve bünyesinde uygulanmaktaydı. Risalelerin tefrika şeklinde çeşitli dillerdeki

⁷⁴ Ahmet Yüksel, “Osmanlı’da Zamanı Anlamak: Duvar Takvimlerinin Basım ve Yayımları Üzerine Bazı Bilgiler”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, The Journal of International Social Research*, C. 3, S. 12, Yaz, 2010. s. 505.

⁷⁵ BOA.MF.MKT., nr: 651/8. (H. 04.05.1320) 9 Ağustos 1902.

⁷⁶ BOA.MF.MKT., nr: 641/8. (H. 27.03.1320) 4 Temmuz 1902.

⁷⁷ BOA.DH.MKT., nr: 1568/1. (H. 20.03.1306) 24 Kasım 1888.

⁷⁸ BOA.MF.MKT., nr: 522/53. (H. 02.05.1318) 28 Ağustos 1900.

gazetelerde yayımlanmaya başlaması ile bunların sonradan Maarife müracaat edilmeden bastırılmasını engellemek üzere, Maarif Nezaretinin ruhsatı olmadan ne olursa olsun kitap ve risale basımı yasaklanmıştı⁷⁹. Teftiş ve Muayene Heyeti'nin teşekkülünden itibaren Maarif Nezareti ile ortaklaşa devam eden bu süreç teftiş ve onay süreci ile pekiştirilmiş ve sistemleştirilmiştir.

Teftiş ve muayene sırasında gerekli olan entelektüel birikim ve muhakeme yetisinin karar aşamasında da yadsınamayacağı, yapılan bütün değerlendirmelerde görülmektedir. Dil bilgisi veya temalar üzerinden geliştirilen metaforları anlayabilmek, tiyatro, piyes veya görsel metinlerdeki (kartpostal, karikatür, pul vs.) alegorik anlatımları değerlendirebilmek, bunların dayanakları veya gerekçelerini zarar nispetinde eleyebilmek hassas bir denge kurmayı gerektirmektedir.

Örneğin, Teftiş ve Muayene Heyeti'ne intikal eden bazı resimli mendillerin örtük manada siyaseten ve ahlaken zarar verici mesaj içerdiği tespit edilerek yasaklanmasına karar verilmiştir. Encümen tarafından hazırlanan raporda yasağın gerekçeleri detaylı bir tasvir ile belirtilmiştir. Kırmızı bir mendilde, Bulgaristan bir kız suretinde tasvir edilmiştir. Kızın elinde bir kılıç, bir bayrak ve bu bayrağın üzerinde de kara kuş resmiyle Ayastefanos ibareleri bulunmaktadır. Kızın yanı başında “Berlin Muahadesi’ni gösteren bir arslan sureti ve kızın ayaklarının önünde Hatt-ı Hümayun ile Kanun-ı Esasi ibareleri gibi ibhamat⁸⁰ görülmesi üzerine bu mendillerin bulunduğu yerlerden toplattırılması” istenmiştir⁸¹.

Teftiş ve muayene ekibi, faaliyetleri boyunca bunun gibi çok yönlü değerlendirmelere muhatap olmuş görünmektedir. Eserler ve müellifler için zorlayıcı olduğu kabul edilen bu süreç, sürecin aktörleri sayılacak Encümen-i Teftiş ve Muayene ekibi ile gümrük ve posta memurları açısından da kolay gözükmemektedir.

Matbuat ve neşriyat hayatındaki denetimlerin kurumlar arası tartışmalara sebep olduğu da vakıadır. Örneğin; Adliye ve Mezâhib Nezaretinin de dâhil olduğu bir hadisede, postada rastlanılan açık bir mektuptaki ifade yüzünden mektuba el konulmuş, Ermeni Patrikhanesi'nin

⁷⁹ BOA.MF.MKT., nr: 74/16. (H. 06.04.1299) 25 Şubat 1882.

⁸⁰ Müphem, gizli, üstü örtülü tutulan şeyler. Bkz. Ayverdi, **Misalli Büyük Türkçe Sözlük**, C. II, s. 1445.

⁸¹ BOA.MF.MKT., nr: 79/27. (H. 24.03.1300) 2 Şubat 1883.

adli itiraz süreci başlamış, durumun netliğe kavuşması ve ifadenin genel kullanımına ve kelime anlamına dair Encümen-i Teftiş ve Muayene'den özel bir araştırma ve rapor istenmiştir:

Ermenistan Patrikhanesi tarafından Ermeni ruhani reislerine hitaben bastırılan ve postalanan açık mektupta “Ermenistanlılar Kilisesi” anlamında tercüme edilen ve Ermenice “hayasdanyas” şeklinde kullanılan bir ifadenin sansüre uğraması, Ermeni Patrikhanesi’nin itirazına sebep olmuş, tercümenin Encümence yanlış yapıldığı iddia edilerek bu tabirin önceden beri kullanılageldiği savunulmuştur. Bunun üzerine kelimenin, Encümende görevli Ermenice kitap ve risale muayene memurlarından Süreyya ve Mikail beyler tarafından özellikle incelenmesi istenilmiştir. “Hayasdanyas” tabirinin lügat ve ıstılah manaları ile geçmiş kullanımlarının tespitini yapan Süreyya ve Mikail beyler ifadenin anlamını ve kullanım alanlarını araştırarak, terimi hakiki ve mecazi anlamlarından kullanım alanlarına kadar açıklayan müşterek bir rapor hazırlamışlardır. Raporun sonucunda ‘Ermenistanlılar Kilisesi’ veya ‘Ermenilerin Kilisesi’ anlamına geldiği netleşen bu ifadenin tercümesinin yanlış yapılmadığı ancak önceden beri Ermeni edebiyatında ve dinî kitaplarda kullanıldığının kabul edildiği ifade edilmiş, hâlihazırda eski eserlere müdahale edilmediği fakat yeni eserlerde kullanılmasına meydan verilemeyeceği ve bu uygulamanın bundan böyle devam edeceği belirtilmiştir⁸².

Matbuat ve neşriyatın teftişi ve muayenesi sırasında kültürel ve tarihsel semboller ile ideolojilerin yansıtılma çabaları dikkat çekmekte, teftiş ve muayene için sadece dilbilgisinin yeterli olmadığı anlaşılmaktadır. Bu tür tecrübeler doğrultusunda Teftiş ve Muayene Heyetinin müdahale ve denetim sahasını giderek genişlettiği, irtiyabını⁸³ daha da artırarak teftiş süreçlerini ihtiyatla yönetmeye çalıştığı söylenebilir.

Sultan Abdülhamid dönemi tüm düzenlemeleri ve tüm tedbirleri dikkate alındığında, matbuatın ve neşriyatın propaganda gücüne karşı savunmada kalınarak stratejik bir muhafaza taktiği geliştirildiği ve bu yöntemle denetimde muhafazakarlık anlayışının kurumsallaştırılmaya çalışıldığı görülmektedir. Hukuki bir düzen çerçevesinde uygulanmaya çalışılan müdahaleler ve alınan sıkı tedbirler, İslami ve ahlaki değerleri modernleşme riskine karşı koruma gayretine işaret etmekte, buna paralel olarak meşruiyeti koruma çabalarını göstermektedir. Sultan Abdülhamid’in her alanda otoriteyi sağlama ve iktidarı güçlendirme

⁸² BOA.DH.TMIK., nr: 74/3. (H. 01.04.1317) 09 Ağustos 1899.

⁸³ Şüphelenme, tereddüt etme. Bkz. Ayverdi, **Misalli Büyük Türkçe Sözlük**, C. II, s. 1452.

teşebbüsleri, sosyo-kültürel alanda karşılık bulduğu gibi politik olarak da iktidarda kalabilme süresini uzatabilmiş gözükmetedir.

2.1.2. Dâhilî Muhafaza Yöntemi Olarak Tedbir

Sultan II. Abdülhamid dönemi politikalarında görülen ihtiyatlı yaklaşım matbuat ve neşriyat alanında da belirgin olarak fark edilmektedir⁸⁴. Denetimin merkezileştirilmesi, uygulanan tedbir yöntemlerinin mahalli idareleri dâhil edecek şekilde belirlenmesi, yayın hayatının ülke içi denetimi için gerekli görülen yöntemlerin başındaydı. Bunun ihdası için de matbuat ve neşriyat hayatında nizamı sağlayacak dönemsel ve mekânsal tedbirler alınarak yaptırımlar uygulanmış hatta matbaa nizamnamelerinin elverdiği kadarıyla layiha ekleri ve tebligatlar hazırlanarak sürekli yeni önlemler almanın yolları aranmıştır⁸⁵.

Yönetimin tehdit olarak algıladığı matbunun basımına ve yayılımına karşı geliştirdiği tedbirler arasında, zararlı yayınların membaları olan matbaaların ve sahafların (yayıncıların) kontrolleri, bunların ulaşımını sağlayan postanelerin ve gümrüklerin denetimleri, dolaşımını sağlayan kitapçı dükkanlarının ve seyyar satıcıların kontrolleri, etkin ve aktif okuyucu kitlesinin bulunduğu okul ve kütüphanelerin teftişleri bulunmaktadır. Ayrıca kitaba doğrudan (okuyarak) veya dolaylı olarak (dinleyerek) erişen ve böylece bilgi aktarımını, haber akışını aktif veya pasif olarak sağlayan kıraathane, gazino, birahane, meyhane gibi mekânların denetimleri de matbuat hayatına yönelik alınan tedbirler arasındadır.

2.1.2.1. Matbaalara Yönelik Tedbirler

Matbuatın kontrolünü önce matbaaların fiziki kontrolleri ile yapmayı gerekli gören yönetim, nizamı ifsat eden ve tehdit oluşturan durumlarda da tedbirler geliştirmeye devam etmiştir⁸⁶. “Ulum ve maarifin vasıta-i intişarı ve tasmimi için matbaaların artması ne kadar mühim görülse de neşriyatın denetimi, teftiş ve inzibat altında olması da o derece mühim”

⁸⁴ Kodaman, **Abdülhamid...**, s. XIII.

⁸⁵ **BOA.MF.MKT.**, nr: 75/31. (H. 22.04.1299) 13 Mart 1882; **BOA.MF.MKT.**, nr: 80/50. (H. 12.06.1300) 20 Nisan 1883; **BOA.DH.MKT.**, nr: 1633/79. (H. 02.11.1306) 30 Haziran 1889; **BOA.DH.MKT.**, nr: 2588/138. (H. 08.11.1319) 16 Şubat 1902; **BOA.Y.EE.**, nr: 38.102. (H. 06.04.1327). 27 Nisan 1909.

⁸⁶ **BOA.MF.MKT.**, nr: 74/84. (H. 04.04.1299) 23 Şubat 1882.

görülmüş⁸⁷, ülke sınırları içinde basılacak tüm kitapların matbaa nizamnamesine uygun basılması gerektiğine dair tebligatlar tüm vilayetlerdeki yerli ve yabancı matbaalara dağıtılmıştır. Matbaalar Nizamnamesinin 1.2.3.4.5. maddelerinde matbaa açma ve kitap basmanın şartları yazmasına rağmen kurallara uyulmadan ruhsatsız matbaaların açılması ve çeşitli dillerde izinsiz kitap ve risalelerin basıldığına tespit edilmesi, Nizamname kurallarını kanunsuz kılanların takibini gerekli kılmıştır. Bu girişimleri engellemek için alınan tedbirler arasında yabancı matbaaların yerlerinin, mesul müdürlerinin tespit edilmesi ve defterlere kaydedilmesi de bulunmaktadır⁸⁸.

Öncelikle çeşitli kitap ve risale basımı ile meşgul olan matbaaların adresleri ve sahipleri belirlenerek, matbaaların bastıkları yayınların hangi konularda olduğu ve ne miktarlarda basıldığını gösteren cetveller hazırlanması için çalışmalar başlatılmıştır. Her matbaanın mahsulü olan kitaplardan genel usule uygun olarak Maarif Kütüphanesi için 4'er nüsha alınması istenmiştir. Litografya veya huruf ile baskı yapmak isteyen matbaacılara, kanun ve hükümlere uygun olarak aldığı onayı Maarif Nezaretine, yabancı ise Hariciye Nezaretine ibraz etme zorunluluğu getirilmiştir. Ruhsatname alınmadan kesinlikle basım ve yayın yapılamayacağı, nizami şartlara uyulması zorunluluğu belirtilerek tüm mahalli idarelere de nizamın icrası için teftiş ve takipte olunması gerektiği bildirilmiştir⁸⁹.

Encümenin ilk yıllarından itibaren ruhsatsız olarak faaliyet gösteren matbaaların tespit edilmesi için bir yandan müfettişler görevlendirilirken diğer yandan da matbaaların kaçak bastıkları yayınların takibi istenmektedir⁹⁰. Yapılan takip ve teftişler neticesinde hanların içlerinde faaliyet gösteren matbaaların, muzır neşriyatın kaynağı olduğu tespit edilmiş ancak alınan tedbirlere rağmen yeni kaçak usuller geliştiren matbaacıların teşebbüslerinin önüne geçilememiştir. Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin faaliyet gösterdiği süre boyunca ruhsatsız açılan matbaa ve kaçak basılan kitap ve evrak sorununun ortadan kalkmadığı anlaşılmaktadır.

Arşiv belgelerinden hareketle yaklaşık 10 yıl arayla gerçekleşen iki olayın benzerliği ve buna karşı gelişen tedbirler dikkat çekicidir. 1888 tarihli bir arşiv belgesinde Valide Hanı içinde

⁸⁷ BOA.MF.MKT., nr: 74/33. (H. 28.02.1299) 19 Ocak 1882.

⁸⁸ BOA.MF.MKT., nr: 79/95. (H. 10.05.1300) 19 Mart 1883; BOA.MF.MKT., nr: 74/84. (H. 04.04.1299) 23 Şubat 1882.

⁸⁹ A.b.

⁹⁰ BOA.MF.MKT., nr: 72/56. (H. 13.01.1299) 05 Aralık 1881; BOA.MF.MKT., nr: 79/95. (H. 10.05.1300) 19 Mart 1883; BOA.MF.MKT., nr: 80/55. (H. 14.06.1300) 22 Nisan 1883.

İranlı Tahir'in matbaasında ruhsatsız olarak her türlü zararlı kitap ve evrak basıldığı, Sultan Mehmed, Beyoğlu ve Galata gibi semtlerde bulunan hanların içlerinde de Acemlere ait ruhsatsız matbaaların bulunduğu ve bunların zararlı ve kaçak kitaplar bastığı tespit edilmiştir. Bunlara ait dükkân ve kitapçıların da Maarif memurları tarafından teftiş ve muayenesine müsaade edilmediği bu sebeple oluşacak daha büyük sorunları önlemek üzere bir an önce tedbirler alınması gerektiğine dair irade çıkarılmıştır⁹¹.

1897 tarihli belgede ise “Han kapılarının geceleri kilitlenmesinden istifade edilerek buradaki matbaalarda geceleri, yasaklanan kitapların kaçak olarak basıldığı, tedavülde olan zararlı yayınların ve korsan kitapların çoğunun buralardan türediği ve şimdiye kadar Valide Han ve Sünbüllü Han'daki İranî matbaacılar tarafından tabına cür'et olunan bu zararlı matbuatın önünü almak için bunların ve hanlar içindeki diğer matbaaların başka yerlere nakledilmesi gerektiği” belirtilmiştir. Hanların içinde veya münzevi mekânlarda bulunan teftiş ve kontrolden uzak, mestur mahallerde yeni matbaa açmak isteyenlere ise ruhsat verilmemesi alınan önemli tedbirler arasındadır⁹².

Alınan tedbirlere rağmen yaşanan olayların benzerliği kaçak girişimlerin daha kurnazca yollarla devam ettiğini göstermektedir. Tedbirlere ve teftişlere rağmen Osmanlı ve İran tebaası tarafından han içlerinde ve teftişten uzak, ıssız ve kuytu yerlerde devam eden kaçak merdiven altı matbuat faaliyetleri ile ruhsatsız kitap, risale, destan, resim, Mushaf ve Eczâ-i Şerife⁹³ basımı devam etmiştir. Bir başka arzuhâlde, “günde 5-6 matbaa teftişinde bulunduğu bu kontrollerin müfettişler tarafından gece gündüz dikkatli tahkikatı sağlanamazsa bunların öteden beri alışmış oldukları yolsuzluk ve arsızlıkların önünün alınamayacağını düşünülüyor” belirtilmiş⁹⁴, bu durum matbaalara mekânsal müdahaleye kadar varacak yeni tedbirlerin alınmasına, teftiş ve kontrolün de gittikçe sıkı tutulmasına sebep olmuştur. Mesela başka bir mekâna taşınmak isteyen matbaacıların eğer sicilleri temiz değilse yani önceden kaçak basıma

⁹¹ BOA.İ.DH., nr: 1075/84386. (H. 23.07.1305) 05 Nisan 1888.

⁹² BOA.MF.MKT., nr: 364/50. (H. 10.03.1315) 09 Ağustos 1897.

⁹³ Yazma Eser (Hat-Tezhip-Ebru-Cilt-Minyatür), Kur'an, sureler, en'amlar, evrat gibi varak hâlinde yazma cüzlere verilen isimdir. Genel anlamda Kur'ân-ı Kerim cüzlerine dendiği gibi Tebâreke ve Amme surelerine de Eczâ-i Şerife denilir. Bkz. Mehmet Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, C. I, MEB, İstanbul 1983, s. 501; Ayverdi, **Misalli Büyük Türkçe Sözlük**, C. I, s. 813. Ecza-i Şeriflerin basımı ve denetimi ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Başaran, “The Ottoman Printing Enterprise: Legalization, Agency and Networks”.

⁹⁴ BOA.MF.MKT., nr: 142/109. (H. 13.11.1309) 09 Haziran 1892.

teşebbüs ettilerse yeni taşınacakları yer, göz önünde ve teftişi zorlaştırmayacak bir mekân olmalıdır⁹⁵.

Matbaalar kural ve kaideler ile sınırlandırılmış olsa da düzeni tam anlamıyla sağlamak için, gerekli görülen durumlarda “ihtiyacat-ı hâzıraya muvafık surette bir nizam için” layihalar hazırlanmakta, gerekirse Şura-yı Devlet kararı ile matbaaların ıslahı için gerekli tedbirler alınabilmekteydi⁹⁶. Özellikle ecnebi matbaalar ile ilgili sıklıkla değişiklikler yapıldığı ancak bu değişikliklerin bazen sefaretler ve matbaa sahipleri tarafından tepkiyle karşılandığı görülmektedir. Örneğin; daha önce yaşanan kötü örnekler ile tecrübe edilen durumlar sebebiyle resmî ruhsat ile basılan ve yayımlanan kitap ve risalelerin yeni baskıları için de ruhsat alma meselesi gündeme gelmiş, böylece yeni baskılar için ruhsat yenileme mecburiyeti getirilmiştir. Bu durum yayıncıların şikayetlerinin artmasına sebep olmuştur. Hazırlanan layihada yeniden ruhsat alma mecburiyetinin gerekçesi olarak, “yeni baskıya zararlı ilaveler yapılması ihtimalinin bulunduğu” belirtilerek, yeni layihanın “on altıncı maddesi gereğince ruhsatın her defada lüzumunun gerekli görüldüğü” bildirilmiştir⁹⁷.

Nizamnameler, ihtarnameler ve tebligatlar matbuat ve neşriyat hayatında kurulmak istenen nizamı sağlamada yeterli ve etkili olamamıştır. Özellikle ruhsatsız matbaalara ve kaçak yayınlara karşı matbaacılar üzerinde otorite kurulması için Encümen ve Maarif Nezareti tarafından Dâhiliye Nezaretinden müdahale talep edilmiştir. “Alem Matbaası ve ruhsatsız kitap ve risale basarak hilaf-ı nizam hareket eden diğer matbaalara da Dâhiliye Nezareti tarafından *tembihat-ı katiyye* ile müdahale edilmesi ve *takibat-ı kanuniye* icrası ile muamele edilmesi” istenmekte ve Dâhiliye Nezaretinin yaptırımlarıyla nizamın sağlanacağı düşünülmektedir⁹⁸.

2.1.2.2. Gümrük ve Postanelerde Alınan Tedbirler

Yabancı kaynaklı matbuatın ülkeye girişinin artmaya başlaması ile gümrüklere ve postanelere yönelik yeni tedbirler alınması için teşebbüslerde bulunuluyor, tetkikatın ve tahkikatın derinleştirilmesi ve kaçak yayınlara engel olunması isteniyordu. Ancak alınan

⁹⁵ BOA.DH.MKT., nr: 265/26. (H. 22.01.1312) 25 Ağustos 1894.

⁹⁶ BOA.ŞD., nr: 2486/5. (H. 11.04.1302) 28 Ocak 1885.

⁹⁷ BOA.Y.A.RES., nr: 37/32, (H. 12.07.1304) 06 Nisan 1887.

⁹⁸ BOA.MF.MKT., nr: 322/26. (H. 13.01.1314) 24 Haziran 1896.

tedbirler kaçak girişimlerin yeni yöntemlerle paralel olarak gelişmesini engelleyemiyordu. Avrupa’da basılıp içeriği zararlı olduğu için ithali engellenen kitapların, kontrole rağmen sınırlardan geçebildiği, teftiş memurlarının gümrük ve postanelerde ele geçirdikleri matbuatın Encümene ulaşmasından anlaşılmaktaydı. Rüşumat Emanetinde bulunan memurlara da matbuatı hakkıyla tetkik etmeleri gerektiğine dair yapılan ikazlar kontrollerin yetersizliğini göstermektedir. Nitekim ele geçirilen kitapların çoğunun saklanarak teftişten kurtulduğu anlaşılmaktadır. Takibe takılacağı düşünülen matbunun dikkat çekmeyen sıradan “roman kaplarının” içlerine konularak geçirilmeye çalışılması memurların tetkikatından kurtulabilmenin bir yolu olarak kullanılmıştır. Böylece farklı eşyalar arasında gizlenerek sınırı geçen matbuat hakkında memurlara daha etkili tedbirlerin alınması gerektiği bildirilmiştir⁹⁹.

Sınır dışından ülkeye sokulmaya çalışılan neşriyat için gümrüklerdeki muayene memurlarına sıklıkla uyarılarda bulunulmakta, denetim ve muayenelerin dikkatlice yapılması hatırlatılmaktaydı. Sınırlardaki kontrolsüz hareketlilik tehdit olarak görülmekte, bu bakımdan zihin karışıklığına sebep olacak yayınların girişine izin verilmemesi konusunda mahallî idarelerden de sınır kontrollerinde temkinli ve tedbirli olunması istenmekteydi. Ülkeye giren veya ülke içinde dolaşımda olan yabancı dildeki zararlı yayınların kontrolleri de merkezde olduğu gibi taşra postanelerinde de aynı derecede önemslenerek her matbunun aynı hassasiyetle kontrol ve tasdik ettirilmesi istenmekte ve bu durum “ittihad-ı mesele-i mühimme” olarak görülmekteydi. Buna rağmen zararlı yayınların tespitinden sorumlu olan taşra görevlilerinin zararlı olduğu alenen belli olmayan kitap ve evrakı yasaklamaları veya söz konusu yayınları merkez vilayete veya Maarif Dairesine göndermeden keyfî karar vermeleri yasaktı¹⁰⁰.

Ayrıca gümrüklere gelen yabancı kitapların eğer daha önce ithaline ve neşrine izin verilmiş ise memurlar tarafından tekrar muayene edilmesine gerek olmadığı ancak bunun tespitinin sağlıklı yapılabilmesi için de Maarif Nezareti tarafından ülkeye girişine müsaade edilen kitap listelerinin/cetvellerinin gümrük memurlarına ulaştırılması gerektiği bildirilmekteydi¹⁰¹. Kesinlikle ülkeye sokulmaması gereken kitapların isimlerinin gümrük ve postanelerdeki memurlara ulaştırılması da alınan tedbirler arasındaydı. Ermenistan kelimesinin sehven bile olsa resmî hiçbir evrakta geçmesi istenmiyor,¹⁰² müfettiş Mikail ve Vaporidi

⁹⁹ BOA.BEO., nr: 91/6791. (H. 27.03.1310) 19 Ekim 1892.

¹⁰⁰ BOA.MF.MKT., nr: 80/50. (H. 12.06.1300) 20 Nisan 1883.

¹⁰¹ BOA.Y.A.RES., nr: 37/32, (H. 12.07.1304) 06 Nisan 1887.

¹⁰² BOA.MB.İ., nr: 81/91. (H. 20.10.1298) 15 Eylül 1881.

Efendi'ye saha faaliyetleri sırasında polis tarafından destek verilmesi isteniyordu¹⁰³. Mısır'da bastırılan daha gümrüklere ulaşmadan İstanbul'a geleceğinden haberdar olunan ve *havasa mahsus* olması gerekçesiyle intişarı önlenen *Ahkâm-ı Sultaniye* gibi avama uygun bulunmayan eserlerin engellenmesi için Gümrük ve Rüsumat Nezaretleri önceden bilgilendiriliyordu¹⁰⁴.

Aynı şekilde Abdülaziz Han'ın vefatından bahseden muhakemeyi konu alan ve Fransızcadan Rumcaya çevrilerek Atina'da basıldığı ve neşredildiği düşünülen *Adalet-i Düvelîye'ye İltica* (Düvel-i Muazzamanın Adaletine Recaat) adlı risalenin ülkeye girme endişesinden dolayı gümrük memurlarına kitabın ismi bildirilerek tedbirlerin arttırılması istenmişti¹⁰⁵.

Asayiş ile ilgili ihbarlar söz konusu olduğunda da gerekli tedbirlerin arttırılması için uyarılar yapılmaktaydı. Bulgar komitacılarının fesat neşriyatları ya da Cenevre'de bulunan Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından basılan ve üzerinde kırmızı ile "Yaşasın Kanun-i Esasi" yazılmış kartvizitlerin binlerce adedinin İstanbul sokaklarına atılmak için gönderilmiş olduğunun haber alınması üzerine Posta Telgraf, Rüsumat ve Zabıta Nezaretleri uyarılmış, bu kartvizitlerin ülkeye girişinin ve yayılmasının engellenmesi için görüldüğü yerde imhası istenmişti¹⁰⁶.

Matbuat hayatını kontrol altında tutmak için alınan tedbirler, Teftiş ve Muayene Heyeti başta olmak üzere devletin denetim mekanizmasına dâhil olan tüm teftiş ve muayene memurlarını etkileyen değişimlere sebep olmaktaydı. Bâb-ı Âli tarafından hassasiyet ve ihtiyat talep edilen konulara veya Dâhiliye ve Hariciye Nezaretleri tarafından önceden edinilen istihbarata göre alınacak tedbirler de değişkenlik gösterebilmekteydi¹⁰⁷. Hedef gösterilerek yapılan uyarılar bir yandan posta ve gümrük memurlarının işini kolaylaştırmakta diğer yandan sorumluluklarını arttırmaktaydı.

¹⁰³ BOA.MF.MKT., nr: 74/42. (H. 28.02.1299) 19 Ocak 1882.

¹⁰⁴ BOA.MF.MKT., nr: 81/107. (H. 23.12.1300) 25 Ekim 1883; BOA.MB.İ., nr: 129/189. (H. 20.12.1300) 22 Ekim 1883.

¹⁰⁵ BOA.HR.SYS., nr: 1703/43. (M.19.12.1882); BOA.MF.MKT., nr: 79/42. (H. 08.04.1300) 16 Şubat 1883.

¹⁰⁶ BOA.DH.MKT., nr: 2192/72. (H. 09.12.1316) 20 Nisan 1899.

¹⁰⁷ BOA.Y.A.HUS., nr: 193/60. (H. 17.10.1303) 19 Temmuz 1886; BOA.DH.TMIK.M., nr: 6/67. (H. 27.12.1313) 09 Haziran 1896.

2.1.2.3. Okullarla İlgili Tedbirler

Matbaaların, gümrük ve postanelerin fiziki kontrolleri için sürekli tedbirler alınırken bir yandan da matbuat ve neşriyat faaliyetlerinin aktif takipçilerinin bulunduğu, riskli mekânların yani okulların kontrolü meselesi gündemdeydi. Özellikle eğitimin merkezî olduğu kadar mahallî idareler genelinde de yönetilmeye çalışılması, eğitim alanında yapılan yenilik ve sunulan hizmetlerin taşralara kadar ulaştırılması amacıyla mektep ve medreselerin ülkenin en ücra köşesine kadar eğitim vermeye başlaması, buralardaki teftiş ve denetim faaliyetleri için de bir gereklilik oluşturmıştı. Bunun temini için de tedbir merkezde başlayacak ve tüm okullar merkezden vilayetlere görevlendirilen muayene ve teftiş memurları ile teftiş edilecekti. Böylece okullarda okutulan veya okulların kütüphanelerine giren zararlı yayınların potansiyeli ve kaynakları tespit edilebilecekti¹⁰⁸.

Kontrol ve denetim aracı olarak hazırlanan nizamnamelerin uygulayıcısı ve entegrasyon vasıtası olan Encümen-i Teftiş ve Muayene bir bakıma modern eğitim hedefi için stratejik bir mücadele merkezidir. Artan ulusçu eğilimlerin okullarda görülmeye başlaması özellikle eğitimde ideolojik temelleri güçlendirmek adına müfredatın ıslahı ve tanzimi meselesini de gündeme getirmişti.

Okullarda okutulan kitapların¹⁰⁹ içeriklerinin kontrolü tüm Müslüman ve gayrimüslim okullarını kapsamaktaydı. Yabancı okullardaki kitapların denetimi ve teftişi meselesi yine ayrılıkçı ve kışkırtıcı faaliyetlere karşı alınan tedbirler niteliğindeydi. Yönetim tarafından okullar, siyasi iktidarı yeniden üretecek bir araç, eğitim ise resmî ideolojinin aktarımı için uygun bir mecra olarak görüldüğünden okul sayılarındaki artışa koşut olarak eğitim alanında duyulan tedbirli ilerleme gereksinimleri de yeni bir boyut kazanmıştı¹¹⁰. Okullarda müfredat dışı veya ruhsatsız olarak kaçak okutulan kitap ve risalelerin artmaya başlaması kontrolü sağlanamayan okullar meselesini gündeme getirmişti. Eğitim seviyesinin ve kalitesinin

¹⁰⁸ Örneğin Encümen-i Teftiş ve Muayene müfettişlerinden Vaporidi Efendi, hem zararlı yayınların tahkik ve taharrisi hem de okulların teftişi için İstanbul dışında da saha vazifeleri ile görevlendirilmekteydi. **BOA.MF.MKT.**, nr: 78/35. (H. 23.01.1300) 04 Aralık 1882.

¹⁰⁹ Özellikle din ve ahlak dersi kitaplarının içerik ve hazırlanmasına dair detaylı bilgi için bkz. Dilbaz, “Envâr-ı Ulûm-ı Diniyeyi Neşr ile Tashih-i Din ve Tebdîli İtikad Etmek”: II. Abdülhamid Dönemi Mekteplerinde Okutulan Din Dersi Kitapları”, **Sultan II. Abdülhamid Han ve Dönemi**, Ed. Fahrettin Gün-Halil İbrahim Erbay, TBMM Millî Saraylar, İstanbul, 2017, s. 618-630.

¹¹⁰ Selçuk Akşin Somel, **Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908): İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin**, Çev. Osman Yener, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, s. 253-254.

arttırılması için yeni programlar yapılmış, yabancı ve yerli eğitim kadrolarının ve müfredatlarının kontrol ve denetimi için de Encümen-i Teftiş ve Muayene görevlendirilmişti.

Yabancı Okulların teftişi için tedbir niteliğinde hazırlanan yeni Nizamname'nin 3. ve 18. maddelerinde Encümeni-i Teftiş ve Muayene'nin yabancı okulların teftişleri ile ilgili vazifeleri de tanımlanmıştı¹¹¹.

Gayrimüslim ve ecnebi okullarda okutulan kitapların din, devlet ve saltanata zarar verecek içerikte olup olmadığının denetimi, zararlı olduğu tespit edilenlerin okullarda okutulmasının engellenmesi, her sene okullar açılmadan önce okullarda okutulacak kitapların ve programın kontrolü Encümenin görevleri arasındaydı. Bu okullar Encümenden onay alınmadan eğitime başlayamayacaklardı.

Yine okullarda alınan tedbirlere örnek olarak müfredat kitaplarının Encümence tetkik ve tasdik edilmesine rağmen ülke dışından yabancı okulların kütüphaneleri için gönderilen ve ders kitapları dışındaki kitapların da siyaseten ve dinen zararlı olup olmadıklarının kontrolünün yapılması gerektiği ilgili Nizamnameye eklenmiştir¹¹². Nizamnamenin 18. Maddesine göre yurt dışından yabancı okullar adına gelen tüm kitapların Encümen-i Teftiş ve Muayene'den onay alınmadan okullara verilmemesi gerektiği belirtilmiştir¹¹³.

Eğitimin başka dinamikler tarafından araçsallaştırılması ve devlet politikalarını tehdit edecek veya zaafa uğratacak etkilere maruz kalması engellenmeye çalışılıyordu. Özellikle Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin kurulduğu yıllardan itibaren merkezde ve vilayetlerdeki ecnebi okullarda İslam dinini eleştiren misyoner propagandaların yapıldığının tespit edilmesi ile toplumsal düzenin en büyük düşmanının misyonerler olduğu vurgulanmaya başlamış, bu durum Osmanlı yönetimini misyonerlik faaliyetleriyle ilgili tedbirler almaya sevk etmiş, kültürel ve siyasal üstünlük kurmak ve İslami bir kimlik inşa etmek üzere okullarda dinî içerikli eğitimin artırılması gerekli görülmüştü¹¹⁴.

¹¹¹ 1888 senesinde "Mekاتب-i Gayrimüslime ve Ecnebiye Müfettişliği Nizamnamesi" hazırlanarak bir bakıma yeni teftiş usulleri ve alınacak yeni tedbirler belirlenmişti. Nizamname'nin detayları için bkz. **BOA.Y.PRK.MF.**, nr: 1/63. (H. 29.12.1305) 6 Eylül 1888.

¹¹² Bkz. EK 5.

¹¹³ **BOA.Y.PRK.MF.**, nr: 1/63. (H. 29.12.1305) 6 Eylül 1888.

¹¹⁴ Deringil, **Simgeden Millete**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s. 113; Bayram Kodaman, **Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası**, Ankara Üniversitesi, Ankara, 1987, s. 2; Fortna **Mekteb-i Hümayûn....**, s. 29.

Bağımsızlık hareketlerini teşvik edici ve misyonerlik faaliyetlerini destekleyici yayınlara karşı geliştirilen muhafaza tedbirleri matbuat ve neşriyat hayatındaki tedbirleri yansıtmaları açısından son derece önemlidir. Rum, Ermeni ve Bulgar mekteplerinde okutulan kitapların takibi de bu yönde olmuş, eserlerin zarar derecesine göre akıbetlerine karar verilmiş, okutulması veya satılması yasaklanmış veya toplattırılarak yakılmışlardır¹¹⁵.

Ders kitaplarının teftişiyle ilgilenen müfettişler yine siyasi ve dinî hassasiyetler ekseninde müdahaleler gerçekleştirmekteydi¹¹⁶. Eğitimde zararlı olduğu düşünülen kitapların neşrini veya tedrisini engellemek üzere tedbirler alınmaktaydı. Özellikle Gayrimüslim ve ecnebi okullarında okutulan ders kitaplarındaki ifadeler müfettişler tarafından örnekteki gibi açıkça belirtilmekteydi. “Müslim ve gayrimüslim okullarında okutulmak üzere kitapçıların veya okul müdürlerinin yabancı ülkelerden getirdikleri coğrafya, tarih, lügat ve kıraat gibi ders kitaplarında rastlanılan Makedonya, Makedonyalı, Ermenistan ve sair kelimât ve tâbirat-ı memnua veya mahzurlu bir veya birkaç sayfa ala’lusul tevkif olunmalı”, mahzurlu kısımlar ihraç edilerek mahzuru izale edilmelidir¹¹⁷. Özellikle Avrupa’dan gelen haritalarda Asya-i Osmaniye’ye ait kısımların Ermenistan ismiyle gösterilmesi gibi öğrencilerin eğitimlerinde *tahammül gösterilemeyecek* durumlar söz konusu olduğunda, tedavül ve intişarını engellemek üzere söz konusu kitapların yakılması istenmekteydi¹¹⁸.

Yönetimin veya denetim kurumlarının tespit ettiği zararlı yayınlar dışında üst düzey bir yetkilinin, bir temsilcinin veya “bilinçli” bir okuyucunun direkt olarak dikkat çektiği, hedef gösterdiği veya işaret ettiği yayınlara da tedbiren müdahale edilmekteydi. Bu şahsi taktir ve talepler etki gücüne ve önemine göre Encümenin karar aşamasında belirleyici olabiliyordu. Örneğin, Ebuzziya Tevfik Bey tarafından yayımlanan “Millet-i İsrailiyye” isimli kitapçığa Hahambaşılık tarafından dikkat çekilmiş bu yayının Yahudi halkına hakaret ve isnatlarda bulunması sebebiyle toplatılması talep edilmişti. Bu talep sonucunda Encümen-i Teftiş ve Muayene tarafından tetkikat yapılmış ve kitapçığın toplattırılmasına karar verilmişti¹¹⁹.

¹¹⁵ BOA.MF.MKT., nr: 74/73. (H. 03.04.1299) 22 Şubat 1882.

¹¹⁶ Bkz. Dilbaz, a.g.e., s. 41.

¹¹⁷ BOA.MF.MKT., nr: 885/2. (H. 01.08.1323) 1 Ekim 1905.

¹¹⁸ BOA.MF.MKT., nr: 159/59. (H. 09.07.1310) 27 Ocak 1893.

¹¹⁹ Matbaalar Nizamnamesi’nin yirmi yedinci maddesine göre “resmen tanınmış olan çeşitli mezhepler hakkında alenen düşmanlık içeren siyasi, dinî hicviyye ve hezeyannâme türü eserlerin idareten toplatılacağı belirtilerek karara eklenmiştir. Bkz. BOA.BEO., nr: 1074/80533. (H. 07.09.1315) 30 Ocak 1898; BOA.MF.MKT., nr: 387/3. (H. 18.10.1315) 12 Mart 1898. Daha kapsamlı içerik için bkz. Emine Pınar Gevheroğlu, “Sultan II. Abdülhamid

Milliyetçilik duygularının Müslüman Arnavutlar ve Araplar arasında yayılmasından endişelenilmesi Müslüman okullarında da buna benzer tedbirler alınmasına sebep olmaktaydı. Şura-yı Devlet Dâhiliye Dairesi hulefasından Mahmud Bey, hazırladığı bir raporda, Müslüman Arnavut halka karşı misyonerlik faaliyetlerinde bulunan ve bu maksatla Arnavutça bastırılan kitapların yol açabileceği sonuçları değerlendirmiş ve alınması gereken tedbirleri bildirmiştir. Mahmud Bey, Arnavut milletinin Protestan Cemiyeti tarafından zararlı yayınlar ile “zehirlenmesinin”, dinî ve siyasi olarak nelere sebep olabileceğine dikkat çekmiş ve ihtimaller dâhilinde milliyetçilik fikirlerini diriltecek ve ihtilale sebep olabilecek her türlü neşriyatın takibinin yapılması gerektiğini belirterek kendisinin bu görev için gönüllü olduğunu, İngilizce ve Fransızca bilmesi ve Robert Kolej’deki muallimliği dolayısıyla da liyakatli olduğunu ifade ederek evrak-ı muzır ve vs. ile cemiyet mekteplerinin her türlü ahvalini rızaya uygun şekilde tahkik ve teftiş edeceğini ve din ve devlete hizmete makbul ve muktedir olacağını belirterek Encümen-i Teftiş ve Muayene azalığına tayinini bizzat istemiştir¹²⁰.

Alınan tüm önlemlere rağmen okul teftişlerinde ve Encümene gelen kitaplar arasında mekteplerde okutulması yasaklanan zararlı kitaplara hâlâ rastlanılmaktaydı. Tedbir ve önlemlerin arttırılması aykırı teşebbüslerin de daha sofistike yöntemlerle gelişmesine neden olmaktaydı. Örneğin, okullarda bulunan yasak yayınların, gümrüklerde ve sınırlarda alınan sıkı önlemlere rağmen konsolosluklara ait eşyalar arasından gizlice sokulduğunun anlaşılması, gümrüklerde konsolosluklara ait eşyaların da kontrol edilmesi gerektiğine dair yeni bir tedbir alınmasını gündeme getirmiştir¹²¹.

Ticaret ile ilişkisi olmayan konsolosluk ve konsolos eşyalarının kontrollerinin Hariciye Nezareti tarafından yapılması gerektiği bildirilmiş ve gümrüklerde muayene sırasında ele geçirilen ve *maarif*le ilgili olan zararlı kitap ve risale gibi eşyaların okullara ulaşma riskini engellemek için el konulabileceği hatta gerekli görülürse yakılacağına dair Hariciye Nezaretine bilgi verilmiştir¹²².

Döneminde Matbaa-i Ebuzziya”, **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Bilgi ve Belge Yönetimi Ana Bilim Dalı**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2017, s. 72-83.

¹²⁰ **BOA.Y.PRK.AZJ.**, nr: 21/53. (H. 17.08.1309) 17 Mart 1892.

¹²¹ “Ticaretle me’luf olmayan konsolos eşyasının bila muayene gümrüklerden imrarı nizama müstenid olmakla bu misülli konsolosların gümrüklerden geçirdikleri eşya meyanında idhal edebilecekleri kütüb-i muzır ve sairinin men’-i idhali hakkında lazım gelen tedabirin Hariciye Nezareti celilesince icrası lazımedendir”. **BOA.MF.MKT.**, nr: 77/90. (H. 22.12.1299) 04 Kasım 1882.

¹²² **BOA.MF.MKT.**, nr: 74/50. (H. 28.02.1299) 19 Ocak 1882.

2.1.2.4. Umuma Açık Mekânlara Dair Tedbirler

Bilginin son derece siyasallaştığı ve çıkarlar doğrultusunda kullanıldığı bu politik dönemde, halkın okuma kültürü ile tanıştığı, her türlü malumatın hızla yayıldığı kahvehaneler, sahaflar, tekkeler, meyhaneler, bozahaneler, hamamlar, berber dükkanları, camiler ve kiliseler gibi sosyal mekânlara yönelik tedbirler de artmaktaydı¹²³. Buralarda elden ele dolaşan veya sesli okunarak halkı iletişime dâhil eden matbuatın kontrolü meselesi, aslında kolay manipüle olabilecek kitlenin kontrolü anlamına gelmekteydi. “Yönetmek için bilmek gerekir” anlayışı ile gelişen bu müdahalelerin günlük yaşamın her alanına sirayet etmesi, hafiyelik gibi sosyal kontrol mekanizmalarının da devreye sokularak tedbir aracı olarak kullanılmasına yol açmaktaydı¹²⁴. Halka açık alanlarda dolaşımda olan, okunan veya satılan matbuat ve neşriyat bazen “alınan istihbarata göre” değerlendiriliyor ve teftiş ya da muayene memurları da ihbarlara göre yönlendiriliyordu¹²⁵.

Örneğin, özellikle Avrupa postalarının geldiği günlerde riskli matbuatın dolaşımının ve ihbarların artması sebebiyle bu günlerde kiraathane ve birahanelerdeki teftişlerin de artırılması gerektiğine dair Encümenin Fransızca muayene memuru Halid Bey tarafından bir tedbir raporu hazırlanmıştı¹²⁶. Müfettişler tarafından teftiş edilen sosyal mekânlarda sadece kitap, risale veya evrak değil asılan resim veya levhalar da kontrol edilmekteydi. Mesela Edirnekapi’da bir Rum kahvehanesinde muzır bir levha asılı olduğu Encümen muayene memuru Halil Efendi tarafından tespit edilmiş ve bu levha zabıta tarafından kaldırılmıştı¹²⁷.

Matbunun metin veya görsel olarak bulunabileceği ve bir şekilde dâhil olduğu her mekân teftişe tabiydi. Örneğin, Kapalı Çarşı’da Ermeni ayakkabıcıların sattıkları ayakkabıların Tefsiri Şerif nüshalarına sarılarak satılmasının haber alınması üzerine müfettişlerin çarşı esnafına yönlendirildikleri görülmektedir.¹²⁸ Tevrat, İncil ve Zebur’dan alınan bazı ayetlerin kartvizitlere bastırılarak kiliselerde günün dersi veya mesajı şeklinde dağıtılmasının da yasaklandığı görülmektedir. Zebur, Tevrat veya İncil’den alıntılanarak basılan ve dağıtılan

¹²³ BOA.MF.MKT., nr:1642/88. (H. 27.11.1306) 25 Temmuz 1889.

¹²⁴ Cengiz Kırılı, “Kahvehaneler ve Hafiyeler: 19. Yüzyıl Ortalarında Osmanlı’da Sosyal Kontrol”, **Toplum ve Bilim**, S. 83, İstanbul, 2000, s. 73-75.

¹²⁵ BOA.MF.MKT., nr: 176/67. (H. 17.01.1311) 22 Mayıs 1894; BOA.DH.MKT., nr: 502/53. (H. 04.02.1320) 13 Mayıs 1902; BOA.DH.MKT., nr: 1237/19. (H. 28.01.1326) 02 Mart 1908.

¹²⁶ BOA.MF.MKT., nr: 434/22. (H. 20.08.1316) 03 Ocak 1899.

¹²⁷ BOA.MF.MKT., nr: 527/5. (H. 25.05.1318) 20 Eylül 1900.

¹²⁸ BOA.MF.MKT., nr: 79/18. (H.17.03.1300) 26 Ocak 1883.

kartvizitlerden birinde “Tanrın sana korkma demedi mi kuvvetlenip cesur ol, havf ve haşyet etme rabbin seninledir” yazılıdır¹²⁹.

Sirkeci’deki Kafkasya Kırathanesi’nde rastlanılan bir matbuda ise Prens George’un resmi ile Girit üzerine rahatsız edici bulunan bir makalenin siyaseten uygun görülmediği, bu gibi zihin karıştırıcı makalelerin engellenmesi için tedbirlerin arttırılması gerektiği bildirilmiştir¹³⁰. Dönemin hassasiyetleri çerçevesinde öngörülen tehditlere karşı alınan tedbirler, Girit meselesinde olduğu gibi siyaseten etkileyici nitelikte olan tüm neşriyat ve matbuatın denetimlerinin sıkı tutulması ile gerçekleştirilmeye çalışılmıştır.

Teftiş için görevlendirilen mekânlarda müfettişlere karşı bir mukavemet söz konusu olduğunda ise Encümen tarafından Zabıta Nezaretinden destek talep edilmekte ve polislerden yardım alınması gerektiği bildirilmekteydi¹³¹. Encümen-i Teftiş ve Muayene’nin saha müfettişlerinin yaptığı tahkikatlarda gazino, birahane ve kahvehane gibi sosyal mekânlarda okunan zararlı yayınlar tespit edildikçe bunları engelleyebilmek için Dâhiliye Nezaretinden de tedbirlerin arttırılması istenmekteydi¹³².

2.1.3. Yasaklar: Basım Talebi Reddedilen Kitap ve Risaleler

Encümen-i Teftiş ve Muayene’nin faaliyete geçmesiyle amaçlanan, matbuat ve neşriyat kontrollerinin yetkin bir heyet tarafından yapılması, yayınların nitelik ve nicelik bakımından maarife katkı sağlaması ve Encümenin Nizamnamesinde belirtilen kriterler¹³³ çerçevesinde zararlı olduğu düşünülen içeriğin profesyonel bir denetime tabi tutularak değerlendirilmesiydi. Neşriyat ve matbuat hareketleri özelinde gösterilen koruma teşebbüsleri dönemin dinî ve siyasi hassasiyetleri bağlamında genel bir muhafaza ruhu içinde gerçekleştirilmeye çalışılmaktaydı.

¹²⁹ BOA.MF.MKT., nr: 605/14. (H. 29.10.1319) 08 Şubat 1902.

¹³⁰ 1897 senesinde Girit Adası’nda ilan edilen muhtariyet ile adanın kontrolünü İngiltere, Fransa, Rusya ve İtalya devletleri üstlenmişlerdi. Muhtariyet idaresi ile adaya Hristiyan Vali atanması kararlaştırılmış, bu doğrultuda 22 Aralık 1898 yılında Yunan Prensi George adaya yüksek komiser olarak atanmıştır. Bu süreç, Osmanlı hakimiyetinin adada fiilen sona ermesi ile sonuçlanmıştır. Detaylı bilgi için bkz. Cemal Tukin, “Girit”, *DİA*, C. 14, s. 85-93.

¹³¹ BOA.MF.MKT., nr: 410/44. (H. 23.03.1316) 11 Ağustos 1898.

¹³² BOA.DH.MKT., nr: 1505/56. (H. 20.08.1305) 02 Mayıs 1888; BOA.DH.MKT., nr: 1638/68. (H. 17.11.1306) 15 Temmuz 1889; BOA.MF.MKT., nr: 339/47. (H. 10.05.1314) 17 Ekim 1896. Gazetelerin kontrolü ülke genelinde olduğu gibi bu mekânlarda da Dâhiliye Nezaretine bağlı Matbuat İdaresinin sorumluluğunda yönetilmekteydi. BOA.DH.MKT., nr: 997/26. (H. 12.06.1323) 14 Ağustos 1905.

¹³³ Bkz. BOA.MF.TTD., nr: 14/67. (H. 29.12.1306) 26 Ağustos 1889.

Neşriyat ve matbuatı kontrol etme mekanizması olarak görünen her türlü teşekkül bir nevi savunma veya muhafaza yöntemi idi.

Abdülaziz döneminde mevcut olan Telif ve Tercüme Heyetini kurumsal bir yapıya dönüştürmek amacıyla teşekkül eden Encümen-i Teftiş ve Muayene bir yandan nitelikli yayın sayısını artırmak, ruhsat taleplerini değerlendirmek, okullarda okutulacak kitapları muayene etmek, kaçak ve ruhsatsız her türlü matbunun kontrolünü sağlamak, yurt dışından gelen ve sakıncaları kestirilemeyen yayınları kontrol etmek, yurt içi dolaşımının iznini vermek veya engellemek gibi yayın hayatını kapsayıcı görevleri icra ederken ticari bir gelir hâline gelen, giderek artan ve iletişim aracına dönen yazılı ve basılı resim, levha, arma, madalya, bilet, sigara kağıtları gibi matbu mamullerin de kontrolünü yönetmek durumundaydı.

Yayın dünyası genelde kontrol altında tutulmasına rağmen 19. yüzyılın politik ve entelektüel hareketlerinin taşıyıcı kolunu olmuştur. Her türlü siyasi, dinî ve kültürel ‘çatışmayı’ engelleme çabası olarak da görülebilecek bir tavırla, kurumsal bir savunma ve kontrol sistemi oluşturuldu. Matbuatın etkisinin ivme kazanması ile kontrolün devamlılığını sağlamak üzere, kanunlar ve nizamnameler çerçevesinde belirlenen standartları mevcut duruma uyarlayıp, nizam muhafızlığı yapmak, aynı zamanda genel toplumsal kabulleri ve teamülleri dengeleyici kanaatlerde bulunmak II. Abdülhamid döneminde Encümen-i Teftiş ve Muayene’nin sorumluluğuna verilmiş oldu.

Encümenin, faaliyet gösterdiği yıllar içinde Osmanlı matbuat ve neşriyat hayatındaki aktif rolü ‘yasaklar’ bağlamında ele alındığında dönemin siyasi, dinî, ahlaki ve kültürel portresi çizilebilmektedir. Toplumsal yapı ile devletin bürokratik yapısı arasındaki uyum bir bakıma yasaklar ve izinler bağlamında sağlanmaktadır. Yasaklar tek taraflı, toplumdan ve toplumun reaksiyonlarından bağımsız gelişen bir mekanizma ile belirlenmediğinden, matbuat ve neşriyatın kontrolü sistemleştirilmeye çalışılırken Encümenin bu sistem içinde oynadığı rol, Abdülhamit dönemi entelektüelleri, yayıncıları ve tüccarları açısından da son derece stratejiktir.

Encümenin 1881-1908 yılları arasında yayınlara karşı kullanabildiği ‘menetme ve izin verme’ iradesi, aslında dönemin entelijansiyesini de bir şekilde biçimlendirmiştir. Bu bakımdan kuruluşundan itibaren verdiği men kararlarını kronolojik olarak değerlendirmek, genel bir yaklaşım ortaya koyabilmek II. Abdülhamid dönemi matbuat ve neşriyat hayatının değerlendirilmesi açısından son derece önem arz etmektedir.

Kitap ve risalelerin ruhsat sınırlandırmaları, yayın yasakları ve imha gerekçelerinin genel çerçevesi çizilmiştir ancak bu vazifeler ile sorumlu tutulan birimlerin ve bireylerin faaliyetleri mevcut koşullar nispetinde şekillenmiştir. Teftiş ve muayene prensipleri de dönemin hassasiyetlerine ve önceliklerine göre değişkenlik göstermiştir.

Sürekli tekrarlanan ancak genel bir kıstas olarak kabul edildiği için belirtilmek zorunda olan “eserlerin siyaseten, ahlaken ve dinen” zararlı olmaması kuralı zaten nizamnameler gereği bilinmekteydi. Nizamnameye göre reddedilmesi gerekenler kategorik olarak doğrudan reddedilmekteydi¹³⁴. Bu genel prensiplere zamanla oluşan gerekçeli kararlar eklendikçe yasakların niteliği de belirginleşti. Ayrıca Encümenin talep ettiği değişikliklerin yapılması şart koşulan eserler de bu yasakları somutlaştırıyordu. Eğer müellifler Encümen tarafından talep edilen düzeltmeyi yapmayı kabul etmezse eser, sahibine iade ediliyor bu durum hem süreci uzatacağı için hem de itibar kaybına sebep olabileceği için çoğu zaman otokontrole sebep oluyordu. Yazar düzeltme yapma koşulunu kabul ederek ruhsat aldığı hâlde “ale’l-hâl ibka” yani istenilen düzeltmeleri yapmadan eserini olduğu gibi bastırırsa basılan tüm nüshaların dolaşımı yasaklanıyor, satışı ve okullarda okutulması engelleniyordu. Örneğin, Sırp Konsolosluğundan Encümene ruhsat almak üzere gönderilen 12 kitabın 3 tanesine bazı yerlerin çıkarılması şartıyla ruhsat verilmişti. Ancak sonrasında bu kitapların hiçbir değişiklik yapılmadan basıldığı anlaşılmış, söz konusu kitapların yayımlanması ve dağıtılması engellenmişti¹³⁵.

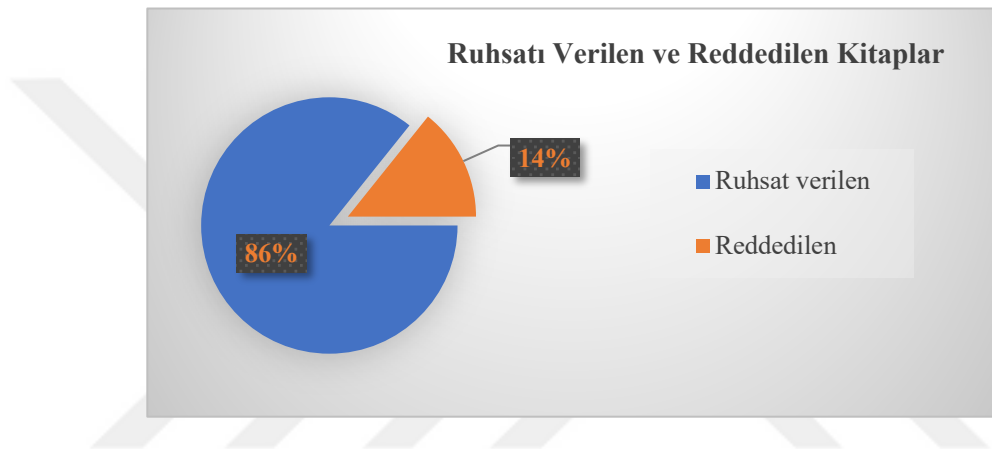
Sultan II. Abdülhamid döneminin yayın hayatına ‘müdahaleci’ yaklaşımına daha yakından bakabilmek için faaliyet cetvellerine odaklanarak bir değerlendirme yapılabilir. Encümenin düzenli olarak hazırladığı ve Padişah’a sunulan “ruhsatı verilen ve reddedilen kitapların faaliyet raporlarından” anlaşıldığına göre bu raporlar 15 günlük, aylık ve 45 günlük olarak hazırlanmıştır. Bu faaliyet cetvelleri özellikle Encümenin iş potansiyelini görebilmek ve özellikle ruhsatı reddedilen kitapların oransal olarak yayın hayatındaki boyutunu görmek açısından önemlidir.

¹³⁴ BOA.MF.MKT., nr: 145/17. (H. 17.12.1309) 13 Temmuz 1892; BOA.MF.MKT., nr: 145/10. (H. 17.12.1309) 13 Temmuz 1892; BOA.MF.MKT., nr: 149/124. (H. 19.02.1310) 12 Eylül 1892.

¹³⁵ BOA.MF.MKT., nr: 103/123. (H. 25.03.1306) 29 Kasım 1888.

Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin 1893-1896 yılları arasında hazırlanan faaliyet cetvellerinin değerlendirmesine göre toplam iki yıl içinde¹³⁶ ruhsat için 1544 kitap ve risale tetkik ettiği görülmektedir. Bu cetvellere göre 1544 kitabın 1324'üne ruhsat verilmiş ve 220'sinin ise ruhsat talebi reddedilmiştir. Encümene ruhsat almak için başvuranların %14'ünün başvurusunun reddedildiği görülmektedir. Ruhsat talebi reddedilen kitapların çoğunlukla Türkçe olduğu tespit edilmiştir.

GRAFİK 2.1. Ruhsatı Verilen ve Reddedilen Yayınların Oranları

Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin 1893 senesi aylık (Nisan) raporuna göre tetkik ettiği toplam kitap sayısı 103'tür. Bunlardan 83 tanesine ruhsat verilmiş ve 20 tanesinin ruhsat talebi reddedilmiştir. Ruhsat verilen kitapların 46'sı el sine-i selase (Türkçe, Arapça, Farsça) üzere yazılmıştır ve 26'sı Türkçe, 20'si Arapçadır. El sine-i ecnebiyeden basılmasına ruhsat verilen kitapların ise 24'ü Rumca, 8'i Ermenice, 3'ü Fransızca, 1'i Sırpça, 1'i Bulgarca olmak üzere toplam 37'dir. Belgede reddedilen kitapların isimleri, hangi dilde oldukları, mevzuları ve reddedilme sebepleri listelenmiştir. Basılmasına izin verilmeyerek reddedilen 20 kitaptan 2'si Arapça (hikâye), 1'i Ermenice (letaif), diğerleri Türkçedir.

1893 yılında dönemin Maarif Nazırı Zühdü Bey tarafından Padişah'a sunulan Encümen faaliyet raporundan anladığımız üzere, Encümen-i Teftiş ve Muayene tarafından bir ay (Temmuz) içinde tetkik edilen kitapların sayısı 73'tür. Bunlardan basımına ruhsat verilen kitap sayısı 65 iken ruhsat alamayanların sayısının 8 olduğu görülmektedir. Ruhsat alan 65 kitabın

¹³⁶ Bu iki yıl 1893 ve 1896 yılları arasında belirli gün ve aylarda tutulmuş raporların toplam süresini kapsamaktadır. Söz konusu yıllara ait olan ve elimizdeki haliyle toplam iki yılı kapsayan bu faaliyet raporları tek tek tespit edilerek genel bir değerlendirme yapılmıştır.

8'i Ermenice, 4'ü Rumca, 4'ü Fransızca, 11'i Arapça, 2'si Farsça ve 36'sı Türkçedir. Ruhsat alamayanların ise 4'ü Arapça (diyanet, hikmet, sarf ve nahv), 4'ü Türkçedir (hikâye ve divan)¹³⁷.

1893 yılında Encümen tarafından 15 gün (Ağustos) içinde tetkik edilen toplam kitap sayısı 40'tır. Bunlardan 32'sine ruhsat verilmiş 8'ine ruhsat verilmemiştir. Ruhsat verilen 32 kitabın 12'si Türkçe, 5'i Arapça, 4'ü Rumca, 4'ü Ermenice, 6'sı Bulgarca ve 1'i İngilizcedir. Basımı reddedilen 8 kitabın 6'sı Türkçe (hikâye ve tefsir), 1'i Bulgarca (hikâye) ve 1'i Rumcadır (şiir)¹³⁸.

1893 yılında 15 günde (Ekim) tetkik edilen toplam 71 kitaptan 56'sına ruhsat verilmiş, 15'inin talebi reddedilmiştir. Ruhsat verilenlerden 29'u Türkçe, 4'ü Arapça, 1'i Fransızca, 9'u Rumca, 10'u Ermenice, 3'ü Bulgarcadır. Reddedilenlerin 12'si Türkçe (hikâye, roman, diyanet), 1'i Arapça (diyanet), 1'i Bulgarca (hikâye) ve 1'i Rumcadır (mudhike)¹³⁹.

Yine aynı yılın 15 günlük (Kasım) faaliyet raporuna göre Encümen-i Teftiş ve Muayene tarafından 35 kitap tetkik edilmiş ve bunlardan sadece iki tanesine ruhsat verilmemiştir. Ruhsat verilen 33 kitabın 15'i Türkçe, 6'sı Ermenice, 5'i Arapça, 5'i Bulgarca ve 2'si Rumcadır. 2 reddedilen kitap ise Arapça lisan ve Türkçe edebiyat kitabıdır¹⁴⁰.

1894 yılında yine Zühdü Bey tarafından Padişah'a sunulan Encümenin 15 günlük (Aralık) faaliyet raporuna göre ise incelenen kitap sayısı 47'dir. Ruhsat verilen 39 ve reddedilen kitap sayısı ise 8'dir. Ruhsat verilen kitaplardan 16'sı Türkçe, 19'u Rumca, 1'i Farsça, 1'i Fransızca ve 1'i Ermenice ve 1'i de Bulgarcadır. Reddedilenlerin 2'si Rumca coğrafya, 5'i Türkçe hikâye ve piyes, 1'i Arapça tecvit kitabıdır¹⁴¹.

¹³⁷ 1309 senesi Temmuz ibtidasından intihasına kadar 1 ay zarfında tabına ruhsat verilen ve reddedilen kütüb ve resaili mübeyyin cetveldir. **BOA.Y.PRK.MF.**, nr: 3/1. (H. 07.02.1311) 20 Ağustos 1893.

¹³⁸ 1309 senesi Ağustos'un 15'inden nihayetine kadar Encümen-i Teftiş ve Muayenece tetkik edilip ruhsat verilen veya reddedilen kütüb ve resaili mübeyyin cetveldir. **BOA.Y.PRK.MF.**, nr: 3/5. (H. 06.03.1311) 17 Eylül 1893.

¹³⁹ 1309 senesi Teşrinievvel'in 16'sından gayetine kadar tabına ruhsat verilen ve bilicab reddedilen kütüb ve resaili mübeyyin cetveldir. **BOA.Y.PRK.MF.**, nr: 3/8. (H. 11.05.1311) 20 Kasım 1893.

¹⁴⁰ 1309 senesi Teşrinisani'nin 16'sından gayetine kadar 15 gün zarfında Encümen-i Teftiş ve Muayene tarafından badel muayene tabına ruhsat verilen ve hasbel icab reddedilen kütüb ve resaili mübeyyin cetveldir. **BOA.Y.PRK.MF.**, nr: 3/9. (H. 03.06.1311) 12 Aralık 1893.

¹⁴¹ 1309 senesi maliyesi Kânunuevvel'i ibtidasından 15'ine kadar tabına ruhsat verilen veya bil icab reddedilen kütüb ve resaili mübeyyin cetveldir. **BOA.Y.PRK.MF.**, nr: 2/61. (H. 04.06.1310). Orijinal belgedeki Rumi tarih 21.10.1309'dur. Buna göre Hicri tarih H. 24.06.1311 (02 Ocak 1894) olmalıdır.

1894 senesi aylık (Ocak) raporuna göre 28 kitap tetkik edilmiştir. Bunlardan 23'ü ruhsat almıştır. Ruhsat alamayan kitapların hepsi Türkçedir (edebiyat, hikâye, kavânin)¹⁴².

1894 senesinin Encümen tarafından hazırlanan 16 günlük (Şubat) raporuna göre toplam 41 kitap tetkik edilmiş ve 17'si Türkçe, 10'u Rumca 2'si Fransızca, 1'i Almanca olmak üzere 30 çalışmaya ruhsat verilmiş, 11 kitap ise reddedilmiştir. Ruhsat verilmeyen 11 kitabın 7'si Türkçe (din, hikâye ve kavânin), 2'si Ermenice (hikâye ve fal), 1'i (Fransızca Dersaadet Tramvay Şirketi Hakkında Layiha), 1'i ise Arapçadır (evrad)¹⁴³.

1894 senesi 15 günlük (Nisan) rapora göre Toplam 71 kitap incelenmiştir. 19 Türkçe, 14 Rumca, 12 Ermenice, 12 Arapça, 2 Bulgarca, 1 Fransızca ve 1 İspanyolca olmak üzere toplam 61 kitaba ruhsat verilmiştir. Reddedilen 10 kitabın 8'i Türkçe hikâye, tiyatro ve ahlak, 2'si Rumca lisan ve coğrafya kitabıdır¹⁴⁴.

1894 senesi 15 günlük (Mayıs) rapora göre tetkik edilen toplam 65 kitabın 53'üne ruhsat verilmiş, 12'si reddedilmiştir. 26'sı Türkçe, 10'u Rumca, 6'sı Arapça, 5'i Ermenice, 4'ü Fransızca, 1'i Bulgarca, 1'i Farsçadır. Reddedilenlerin ise 10'u Türkçe (makale-i tenkidiye, hikâye, coğrafya) dir. 3'ü Ermenicedir (makale-i tenkidiye)¹⁴⁵.

1894 senesinde hazırlanan 45 günlük (Haziran-Temmuz) rapora göre tetkik edilen toplam kitap sayısı 123'tür. Ruhsat verilen 109, reddedilen 14 kitap vardır. Ruhsatı onaylananların ise 53'ü Türkçe, 32'si Rumca, 14'ü Ermenice, 4'ü Fransızca, 2'si Arapça, 2'si Farsça, 1'i İspanyolca, 1'i İngilizcedir. Ruhsat talebi reddedilen toplam 14 kitabın ise 12'si Türkçedir (hikâye, diyanet ve tercüme). 2'si Ermenicedir (hikâye ve destan)¹⁴⁶.

1894 senesinde hazırlanan 15 günlük (Ağustos) başka bir rapora göre toplam 50 kitap incelenmiştir. Ruhsat verilen 36 kitabın 19'u Türkçe, 7'si Ermenice, 5'i Arapça, 3'ü Fransızca,

¹⁴² 1309 senesi kânunuevvel'i ibtidasından nihayetine kadar tabına ruhsat verilen ve bil'icab reddedilen kütüb ve resaili mübeyyin cetveldir. **BOA.Y.PRK.MF.**, nr: 3/12. (H. 09.07.1311) 16 Ocak 1894.

¹⁴³ 1309 senesi Kânunusani'si 15'inden nihayetine kadar 16 gün zarfında tabına ruhsat verilen ve bil'icab reddedilen kütüb ve resaili mübeyyin cetveldir. **BOA.Y.PRK.MF.**, nr: 3/16. (H. 06.08.1311) 12 Şubat 1894.

¹⁴⁴ 1310 senesi Nisan'ı ibtidasından 15'ine kadar tabına ruhsat verilen ve bil'icab reddedilen kütüb ve resailin esâmisini mübeyyin cetveldir. **BOA.Y.PRK.MF.**, nr: 3/20. (H. 25.10.1311) 1 Mayıs 1894.

¹⁴⁵ 1310 senesi Mayıs'ı 15'inden gayetine kadar tabına ruhsat verilen ve reddedilen kitapların cetvelidir. **BOA.Y.PRK.MF.**, nr: 3/27. (H. 18.12.1311) 22 Haziran 1894.

¹⁴⁶ 1310 senesi Haziran'ı ibtidasından Temmuz 15'ine kadar Encümen-i Teftiş ve Muayenece tetkik edilerek basımına ruhsat verilen veya bil'icab reddedilen kütüb ve resail-i mübeyyin cetvelin listesidir. **BOA.Y.PRK.MF.**, nr: 3/32-6, orijinal belge tarihi, (H. 05.02.1312) 8 Ağustos 1894.

2'si Rumcadır. Reddedilenler listesindeki 14 kitabın 10'u Türkçe (hikâye, kavânin, diyanet, lisan, edebiyat ve tıp), 2'si Rumca (destan ve ilm-i tabakatülarz), 1'i Ermenice ve 1'i Arapçadır (tarizat)¹⁴⁷.

1894 senesinin 15 günlük (Ekim) başka bir raporuna göre toplam 25 kitap tetkik edilmiş, 13 Türkçe, 9 Ermenice, 1 Fransızca, 1 Rumca toplam 24 kitaba ruhsat verilmiş, 1 Türkçe (kavaid) kitaba ruhsat verilmemiştir¹⁴⁸.

1894 senesinde hazırlanan 15 günlük (Kasım) rapora göre Encümen-i Teftiş ve Muayene tarafından toplam 38 kitap tetkik edilmiş bunlardan 25'ine ruhsat verilmiş ve 13'ünün ise ruhsat talepleri reddedilmiştir. Ruhsat verilenlerden 14'ü Türkçe, 3'ü Ermenice, 2'si Rumca, 1'i Sırpça, 2'si Almanca, 3'ü Fransızcadır. Reddedilenlerin 9'u Türkçe (tiyatro, şarkı, edebiyat, diyanet) 2'si İspanyolca (tarih), 1'i Rumca (tiyatro) ve 1'i Arapçadır (mevlid-i şerif)¹⁴⁹.

1895 senesi itibarı ile 15 günlük (Ocak) Encümen raporuna göre toplam 42 kitap tetkik edilmiş 32 kitaba ruhsat verilerek 10 kitabın ruhsat talebi reddedilmiştir. Ruhsat verilen 32 kitabın 17'si Türkçe, 6 'sı Arapça, 4'ü Ermenice 3'ü Fransızca, 2'si Rumcadır. Ruhsat talebi reddedilen 10 kitabın 8'i Türkçe (hikâye, edebiyat, coğrafya, musiki, seyahat, funun), 1'i Arapça ve diğeri Rumca bir şiir kitabıdır¹⁵⁰.

1895 senesinde Encümen tarafından bir ay (Nisan- Mayıs) içinde tetkik edilen toplam kitap sayısı 80'dir. Ruhsat verilen 71 kitabın, 35'i Türkçe, 16'sı Rumca, 10'u Arapça, 8'i Ermenice, 1'i Fransızca, 1'i İspanyolcadır. Reddedilen 9 kitabın 7'si Türkçe (akaid, lisan, hikâye, tarih), 1'i Rumca kanun ve 1'i Arapça akait kitabıdır¹⁵¹.

1895 senesi aylık (Haziran- Temmuz) raporuna göre toplam 66 kitap tetkik edilmiş ve bunun 63'üne ruhsat verilmiştir. Ruhsat verilenlerin 29'u Rumca, 20'si Türkçe, 6'sı Fransızca,

¹⁴⁷ 1310 sene-i rumiyesi Temmuz 15'inden nihayetine kadar 15 gün zarfında Encümen-i Teftiş ve Muayenece tetkik edilip ruhsat verilen ve hasbel icab reddedilen kütüb ve resaili mübeyyin cetveldir. **BOA.Y.PRK.MF.**, nr: 3/32. (H. 25.02.1312) 28 Ağustos 1894.

¹⁴⁸ 1310 Teşrinievvel'i ibtidasından 15'ine kadar 15 günlük **Y.PRK.MF.**, nr: 3/33. (H. 20.04.1312) 21 Ekim 1894.

¹⁴⁹ 1310 senesi Teşrinisani'si ibtidasından 15'ine kadar Encümen-i Teftiş ve Muayenece tetkik edilip tabına ruhsat verilen veya hasbel icab red olunan kütüb ve resaili mübeyyin cetveldir. **BOA.Y.PRK.MF.**, nr: 3/34. (H. 05.06.1312) 04 Aralık 1894.

¹⁵⁰ 1310 senesi Kânunusani'si ibtidasından 15'ine kadar Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin tetkik edip ruhsat verdiği ve reddettiği kitap ve risalenin cetvelidir. **BOA.Y.PRK.MF.**, nr: 3/51. (H. 05.08.1312) 01 Şubat 1895.

¹⁵¹ 1311 senesi Nisan'ı ibtidasından nihayetine kadar 1 ay zarfında Encümen-i Teftiş ve Muayenece tabına ruhsat verilen ve hasbel iktiza reddedilen kütüb ve resaili mübeyyin cetveldir. **BOA.Y.PRK.MF.**, nr: 3/39. (H. 21.11.1312) 16 Mayıs 1895.

3'ü İspanyolca, 2'si Ermenice, 1'i Farsça, 1', İbranice ve 1'i Arapçadır. Reddedilen 3 kitabın 3'ü de Türkçedir (diyanet, şiir)¹⁵².

1895 senesi aylık (Temmuz- Ağustos) raporuna göre Encümen tarafında toplam 73 kitap tetkik edilmiş bunun 59'una ruhsat verilmiş 14'ünün ruhsat talebi reddedilmiştir. Ruhsat verilen kitapların 17'si Türkçe, 19'u Rumca, 9'u Fransızca, 7'si Arapça, 5'i Ermenice, 2'si Bulgarcadır. Reddedilen 14 kitabın 11'i Türkçe (rüya tabiri, hikâye, divan) kitabı, 2'si Rumca (diyanet ve tarih), 1'i Farsçadır (edebiyat).

1895 senesine denk gelen 45 günlük (Eylül-Ekim) hazırlanan faaliyet raporuna göre tetkik edilen kitapların toplam sayısı 74'tür. Bunlardan 63'üne ruhsat verilmiş ve 11'ine ise ruhsat verilmemiştir. Ruhsat verilen 63 kitaptan 29'u Türkçe, 12'si Arapça, 7'si Rumca, 4'ü Fransızca, 3'ü Ermenice, 2'si İbranice, 5'i Bulgarca, 1'i Sırpçadır. Reddedilenlerin 6'sı Türkçe (letaif, fıkıh, hikâye) ve 5'i Arapçadır (edebiyat, divan)¹⁵³.

1896 senesi 4 aylık (Haziran-Eylül) faaliyet raporuna göre toplam tetkik edilen kitapların sayısı 191'dir. 4 ayda Ruhsat verilen 181, reddedilen toplam 10 kitap vardır. Ruhsat verilen kitapların 86'sı Türkçe, 43'ü Rumca, 22'si Ermenice, 14'ü Arapça, 7'si Fransızca, 5'si Bulgarca, 2'si İspanyolca, 1'i Sırpça, 1'i Farsçadır. Reddedilen 10 kitabın 7'si Türkçe (hikâye, edebiyat, diyanet, tarih) 2'si Rumca (hikâye ve Hristiyanlık), 1'i Farsçadır (lûgat).¹⁵⁴.

1896 senesi 5 aylık (Ekim-Şubat) faaliyet raporuna göre Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin tetkik ettiği toplam kitap sayısı 208'dir. 183 kitaba ruhsat verildiği ve 25 kitaba ruhsat verilmediği görülmektedir. Ruhsat alan 183 kitabın 101'i Türkçe, 32'si Arapça, 2'si Farsça, 19'u Rumca, 4'ü Fransızca, 9'u Ermenice, 11'i İbranice, 4'ü İspanyolca ve 1'i

¹⁵² 1311 senesi Haziran'ı ibtidasından nihayetine değin bir mah zarfında Encümen-i Teftiş ve Muayenece tetkik edilip tabına ruhsat verilen ve hasbel iktizar reddolunan kütüb ve resailin cetvelidir. **BOA.Y.PRK.MF.**, nr: 3/45. (H. 29.01.1313) 22 Temmuz 1895.

¹⁵³ 1311 senesi Eylül ibtidasından Teşrin-i evvelin 15'ine kadar Encümen-i Teftiş ve Muayenece tetkik edilip ruhsat verilen ve hasbel icab reddedilen kütüb ve resailin cetvelidir. **BOA.Y.PRK.MF.**, nr: 3/49. (H. 14.05.1313) 02 Kasım 1895.

¹⁵⁴ 1312 senesi Haziran'ı ibtidasından sene-i merhume Eylül'ü nihayetine kadar 4 ay zarfında Encümen-i Teftiş ve Muayene tarafından badel tetkik ruhsat verilen ve hasbel icab reddedilen kütüb ve resaili mübeyyin cetveldir. **BOA.Y.PRK.MF.**, nr: 3/64. (H. 25.08.1314) 29 Ocak 1897.

Bulgarcadır. Reddedilen 25 kitabın ise 21'i Türkçe (din, hikâye, coğrafya), 2'si Arapça (din), 1'i Rumca (Hikâye) ve 1'i Ermenicedir (Tıp)¹⁵⁵.

İncelediğimiz belgelere göre ruhsat talepleri reddedilen eserlerin genel olarak reddedilme gerekçeleri arasında;

Eserlerin eksik, yetersiz veya yanlış yazılmış olmaları¹⁵⁶, tercüme eserlerin asıllarına uymamaları, İslam adabına uygun bulunmamaları, teşviş-i ezhana sebebiyet vermeleri¹⁵⁷, su-i te'vile elverişli olmaları, basılmaya değer bir eserden sayılmamaları gibi gerekçeler sunulduğu görülmektedir. Ruhsatları reddedilen akait kitaplarının çoğu, hatalı olduğu veya İslam akaidine aykırı bulunduğu için reddedilirken, hikâye kitaplarının çoğu ise “ahlak ve adâb-ı umumiye nokta-i nazarından” sorunlu veya basit ya da gereksiz bulunduğu için ruhsat alamamışlardır¹⁵⁸. Birkaç ciltten oluşan eserler de eğer diğer ciltleri Encümen tarafından tetkik edilip onaylanmamışsa ruhsat alamamıştır¹⁵⁹.

Söz konusu gerekçeler özel örnekle somutlaştırılabilir. *Hülâsa-i Tecvid* adlı bir risaleye “istifade edilemeyecek kadar muhtasar (kısaltılmış) olması” sebebiyle Encümen-i Teftiş ve Muayene tarafından ruhsat verilmesi münasip görülmemiştir¹⁶⁰ Türkzâde Hafız Mehmed Ziyâeddin Efendi tarafından telif edilen *Minhacü'l-Mecelle* adlı kitaba “basılmaya şayan bulunmadığı” için ruhsat verilmemiştir¹⁶¹.

Yeni Kantolar adlı Türkçe hikâye kitabının “vezn-i ifadesi yanlış olduğu” gerekçesiyle ruhsat talebi reddedilmiştir. *Şifa ayetleri* ve *Esma-i Hüsnâ* gibi “hürmete layık matbuat” olarak kabul edilen yazıların tek bir sayfada bastırılması, dolaşımda kelamın korunmasını zorlaştıracığı için basılmasına müsaade edilmemiştir. Mektep öğrencilerinin derslerinin dışında

¹⁵⁵ 1312 senesi Teşrinievvel'i başından Şubat nihayetine kadar Encümen-i Teftiş ve Muayenece tetkik edilip ruhsat verilen veya reddedilen kütüb ve resaili mübeyyin cetveldir. Belgenin özet bilgisinde 1 yıllık yazılmıştır ancak orijinal belgede görüldüğü gibi 5 aylık cetveldir. **BOA.Y.MTV.**, nr: 153/23. (H. 23.10.1314) 27 Mart 1897.

¹⁵⁶ **BOA.MF.MKT.**, nr: 198/51. (H. 06.09.1311) 13 Haziran 1894.

¹⁵⁷ 18. yüzyıldan itibaren kitlelere etki etmeye başlayan propaganda faaliyetleri, Osmanlı idarecileri tarafından genel olarak “vesâvis-i şeytaniyye” olarak tanımlanmaktaydı. Bkz. Abdullah Bay, “XIX. Yüzyılda Osmanlı'da Propaganda ve Protesto Kültürü: “Teşviş-i Ezhân ve Fesadâmiz Müdhiş” Yaftalar”, Kebikeç, S. 41, Ankara, 2016, s. 13.

¹⁵⁸ **BOA.MF.MKT.**, nr: 115/133. (H. 27.06.1307) 18 Mart 1890.

¹⁵⁹ **BOA.MF.MKT.**, nr: 156/19. (H. 20.05.1310) 10 Aralık 1892.

¹⁶⁰ **BOA.MF.MKT.**, nr: 152/94. (H. 08. 04.1310) 30 Ekim 1892.

¹⁶¹ **BOA.ŞD.**, nr: 2968/17. (H. 22.10.1312) 18 Nisan 1895.

bir şeyle meşgul olmalarının yasak olduğu gerekçe gösterilerek öğrencilere ait ruhsat isteyen iki tiyatro eseri de reddedilmiştir¹⁶².

Osmanlı ve Türkler aleyhinde yazılmış tahkir ve tahrik içerikli matbuatın da ruhsat talepleri reddedilmiş ve bu tür yayınlara izin verilmemiştir. Osmanlı/Türk tarihi ve coğrafyası ile ilgili gerçek dışı kabul edilen her türlü bilgi engellenmiş, kitapların bu kısımlarına müdahale edilerek ya düzeltme istenilmiş ya da basımına onay verilmeyeceği ifade edilmiştir¹⁶³.

İzzeddin Abdulaziz bin Abdusselam es-Sülemi'nin *el-işâre ile 'l-îcâz fî ba'zı envâi 'l-mecâz* adlı eseri “imla ve ibare yanlışları itina ile tashih edilmek şartıyla” basım ve yayın izni alabilmiştir, eser hatalar düzeltilir düzeltilmez aynı yıl içinde ruhsat alarak basılmıştır¹⁶⁴. Mekteb-i Sultanî akaid-i diniyye muallimi Rıfat Efendi tarafından yazılmış *Kavaidu'l İslam* adlı eser ise “bir hayli hata ile dolu olduğu” gerekçesiyle ruhsat alamamıştır¹⁶⁵.

Ruhsatı reddedilen kitaplar arasında Aşık Garip, Şah İsmail, Tabirname, Kerem, Aşık Ömer Divanı, Nasreddin Letâifi gibi kitaplar da dikkat çekmektedir. Bu kitapların isimleri imha edilecekler eserlerin listesinde de bulunmaktadır. Ruhsat verilmediği için kaçak olarak basılan bu kitaplar bu sebeple de yakılacaklar listelerine eklenen kitaplar arasındadırlar¹⁶⁶.

2.1.4. “Muzır ve Memnu” Yayınların Cetvelleri: *Kütüb-i Muzır*

Encümen-i Teftiş ve Muayene tarafından tespit edilen zararlı yayınların listelenmeye başlaması denetim sürecinin hızlı ve etkili ilerlemesi için geliştirilen yöntemlerden biriydi. Encümenin kuruluşundan yaklaşık on sene sonra başlayan bu sistem zararlı yayınların gümrüklerden, rüsumat emanetlerinden ve posta/telgraf merkezlerinden geçişinde hazır reçete rolü görecekti, matbuatın dolaşımındaki sorumlu memurların işlerini kolaylaştıracak aynı

¹⁶² 1309 Sene-i maliyesi şehir-i Nisan'ı zarfında tabına ruhsat verilen kütüb ve resaili mübeyyin cetveldir. **BOA.Y.PRK.MF.**, nr: 2/86. (H. 29.12.1310). 14 Temmuz 1893.

¹⁶³ **BOA.MF.MKT.**, nr: 89/18. (H. 17.03.1303) 24 Aralık 1885.

¹⁶⁴ **BOA.MF.MKT.**, nr: 239/15. (H. 02.06.1312) 1 Aralık 1894.

¹⁶⁵ **BOA.MF.MKT.**, nr: 449/36. (H. 11.01.1317) 22 Mayıs 1899

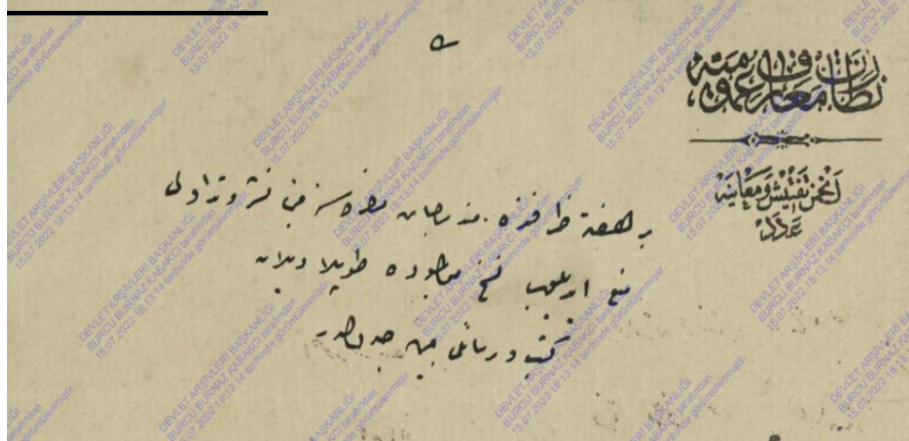
¹⁶⁶ 1311 senesi Temmuz 15'inden Ağustos 15'ine kadar Encümen-i Teftiş ve Muayenece tedkik edilip ruhsat verilen ve hasbel icab reddedilen kütüb ve resailin cetvelidir. **BOA.Y.PRK.MF.**, nr: 3/48. (H. 26.03.1313) 16 Eylül 1895.

zamanda karar aşamasında yapılan şahsi hataların da engellenmesini sağlayacaktı¹⁶⁷. “Kütüb-i Muzırta Cedvelleri” veya “Muzır Kitaplar Cedveli” olarak tanımlanan bu cetveller, Encümen tarafından zararlı olduğu tespit edilen, ülkeye girmesi veya dolaşımı yasaklanan kitapların ve risalelerin listelerinden oluşmaktaydı¹⁶⁸.

Basımı ve yayımlanması yasak olan matbuat ve neşriyatın yasak kriterleri genel olarak belliydi. İslam dinine zarar verici aykırı yayınlar, devletin emniyetini ve asayişini tehlikeye atacak veya gölgeleyecek yayınlar, genel ahlak ve adap kurallarına aykırı olan yayınlar, konusu şüpheli, imalı, gizli olan yayınların basılması ve yayımlanması yasaklanmıştı ancak bu sınırlar son derece genel ifadeler ile belirtildiğinden bu sınırların özel örnekler ile somutlaştırılması gerekmektedir. Nitekim yasak kitaplara örneklik de teşkil etmesi bakımından oluşturulan bu muzır kitapların cetvelleri, örnekleri somutlaştırması bakımından yayın hayatının denetmenlerine bir bakıma kılavuzluk etmekteydi.

GÖRSEL 2.1. Kütüb-i Muzırta Cetveli

*Bir hafta içinde içeriği zararlı olduğu için neşri ve tedavülü menedilip nüshaları toplattırılan kitap ve risalelerin cedveli*¹⁶⁹.

¹⁶⁷ BOA.MF.MKT., nr: 142/47. (H. 05.11.1309) 01 Haziran 1892.

¹⁶⁸ BOA.MF.MKT., nr: 151/154. (H. 28.03.1310) 20 Ekim 1892.

¹⁶⁹ Bu cedvelde yasaklı olduğu belirtilen eserler arasında, Ahmed Midhat: “Letaif-i Rivayet’ten Fırkat”; Mustafa Hilmi: “Bahtiyar yahut Son Gürlüğü”; A.Tahir/François Chateaubriand: “İbn-i Sirâc-i Ahir” bulunmaktadır. BOA.MF.MKT., nr: 240/55. (H. 24.06.1312) 23 Aralık 1894. Müelliflerin bazı eserlerinin yasaklanması o yazarın yasaklı isimlerden olduğu anlamına gelmemektedir. Nitekim Ahmed Midhat dönemin en çok kitabı basılan yazarlarından.

Bu listeler “memalik-i mahruse-i şahaneye duhulü menedilen kütüb ve resailin esâmisini mübeyyin cedveller” şeklinde de ifade edilebilmektedir. 1892 senesinin belli aylarında ülkeye girişi menedilen ve maarif müdürlüklerine, rüsumat emanetlerine veya gümrüklere bildirilmek üzere hazırlanan kitap ve risalelerin isimlerinin listelendiği cetveller bulunmaktadır. Bu cetveller söz konusu mekânlarda isimleri bildirilen matbuata nasıl muamele edileceğine dair detaylar da içermektedir. Bazen Encümenin muayenesini yaptığı ve zararlı olduğuna kanaat getirdiği kitapların isimleri Rüsumat Emanetine gönderilerek kitabın muzır kitaplar cetveline eklenmesi ve imha olunmak üzere el konulması gerektiği belirtilmektedir¹⁷⁰. 1892 senesi muzır cetveline göre Nisan ayında ülkeye girmesi yasaklanan 10 Fransızca, 1 İngilizce, 1 Ermenice, toplam 12 kitabın bulunduğu, Mayıs ayında ise 3 Fransızca, 3 Rumca, 1 İngilizce olmak üzere toplam 8 kitabın isimlerinin muzır cetveline eklendiği tespit edilmiştir. Ülkeye girmesi yasaklanan kitaplardan birisi, “Kıbrıslı Mehmed Paşa’nın Şark’da Otuz Sene Harem Dairesinde” adlı kitabıdır. Bir diğeri ise “Ermeni millî şarkıları” adlı kitaptır ve millî duyguları uyandırması gerekçesiyle yasaklanmıştır¹⁷¹.

1894 senesinde bu cetvellerin müfettişler tarafından haftalık olarak tutulduğu görülmektedir. Ele geçirilen ve Encümene havale edilen kitapların listeleri incelendiğinde cetvellerdeki muzır kitap sayılarının önceki senelerin rakamları ile örtüştüğü görülmektedir¹⁷².

Matbuat ve neşriyat hayatında artan teftiş ve denetimler iş yükünü de beraberinde getirmektedir. Gümrüklerde, rüsumat emanetleri ve postanelerde yapılan muayeneler zaman kaybına ve mekân darlığına sebep olabilmekte yapılan tahkikat ve muamelenin güvenilirliğini de sorgulatabilmektedir. Nizamnameler ile temellendirilen ve uzman bir heyet tarafından değerlendirilerek hazırlanan *muzır cetvelleri*, Vilayet maarif müdürlüklerine, taşra postanelerine ve gümrüklerine gönderilerek teftiş işinin hızlandırılması ve güvenilirliği sağlanıyor, bu sorumluluğu *ayaküstü alan* gümrük ve posta muayene memurları da listelere riayet ederek görevlerini en azından listedeki kitaplar özelinde tereddüt yaşamadan ve inisiyatif almadan tamamlamış oluyorlardı. Ayrıca hazırlanan muzır cetvellerinin tüm teftiş ve

¹⁷⁰ “Lede’l muayene falan kitabın mahzurdan gayri salim olduğu anlaşılmış ve ismi muzır kitaplar cetveline alınarak hark ve imha olunmak üzere tevki lüzumu”. **BOA.MF.MKT.**, nr: 151/154. (H. 28.03.1310) 20 Ekim 1892.

¹⁷¹ **BOA.MF.MKT.**, nr: 144/50. (H. 03.12.1309) 29 Haziran 1892.

¹⁷² **BOA.MF.MKT.**, nr: 240/55. (H. 24.06.1312) 23 Aralık 1894.

muayene noktalarına gönderilmesi teftiş ve denetimin merkezileşmesi için de bir yöntem olarak uygulanmış oluyordu¹⁷³.

Maarif İdaresine gelen maruzatlardan anlaşıldığına göre, Rumca ve Fransızca yayınlardan içeriği zararlı olan ve imhası gerekenlerin isimlerinin de cetvellere eklenerek sancak ve kazalar ile rüsumat ve posta memurlarına gönderilmesi isteniyordu¹⁷⁴.

Encümeni Teftiş ve Muayene ekibinin “müttefiken” evrak-ı muzırta olduğuna kanaat getirdiği kitapların imha edilmesi için de tevkif listeleri hazırlanmaktaydı¹⁷⁵. Aslına uygun olarak düzenlenmesi için taşra postanelerine ve rüsumat emanetlerine *numune cetvel nüshaları* yollanmakta ve bu nüshalarda mevcut kitapların müelliflerinin, kitapların orijinal isimlerinin, basım yerlerinin, hangi dilde yazıldığıının ve alıkonulma gerekçelerinin okunaklı olarak yazılması istenmekteydi. Bu listelerin eksiksiz olarak ve yanlışlığa mahal verilmeyecek şekilde tanzim edilmesi beklenmekte ayrıca aslına uygun şekilde hazırlanmayan listeler ise iade edilmekteydi¹⁷⁶. Encümen-i Teftiş ve Muayene tarafından hazırlanan muzırta cetvelleri ve tevkif listeleri Gümrük, Posta ve Telgraf Dairelerine, Zabıta Nezaretine, Rüsumat Emanetine ve Vilayet Maarif Müdürlüklerine bildirilmekteydi”¹⁷⁷.

Encümen-i Teftiş ve Muayene tarafından hazırlanan bir müzekkerede de alıkonulan eserlerin itiraz eden sahiplerine gerekli cevapların verilebilmesi için Encümenden bağımsız olarak el konulan eserler olduğunda Maarif müdürlerinin bunları listelemeleri gerektiği ve her ay tevkif cetvelleri hazırlanılması gerektiği belirtilmekteydi. Maarif müdürlükleri tarafından vilayetlerde zararlı içeriğinden dolayı tevkif edilen kitap ve risalelerin isimleri, müellifleri,

¹⁷³ **BOA.MF.MKT.**, nr: 149/81. (H. 17.02.1310) 10 Eylül 1892; **BOA.MF.MKT.**, nr: 170/113. (H. 21.11.1310) 06 Haziran 1893. “Rüsumat Emaneti Celilesi’ne ve Posta ve Telgraf Nezareti Aliyyesi’ne...Geçen Eylül ve Teşrin-i Evvel ve Teşrin-i Sani ayları zarfında Encümen-i Teftişçe tevkif ve imha olunan kütüb ve resail-i muzırtaının tabettirilen cedvellerinden bir nüshası leffen irsal kılınmış olmakla bunların gümrüklerden müruruna meydan verilmemesi esbabının istikmalî himem-i aliyye-i emanetpenahileri derkar buyruldu”.

¹⁷⁴ Zararlı içeriğinden dolayı yok edilmesi gereken kitap ve risalelerin isimlerinin bulunduğu cetvellerin sancak ve kazalar ile rüsumat ve posta memurlarına gönderilmesi için bkz. **BOA.MF.MKT.**, nr: 144/31. (H. 29.11.1309) 25 Haziran 1892; **BOA.MF.MKT.**, nr: 159/97. (H. 10.07.1310) 28 Ocak 1893.

¹⁷⁵ Encümen-i Teftiş ve Muayene tarafından zararlı olduğuna kanaat edilen kitap ve risale isimlerinin “kütüb-i muzırta cedveline derci ve memalik-i mahruse-i şahaneye men’-i ithaliyle neşri ve tedavül ettirilmemesi lüzumu” veya “âsar-ı muzırtaadan bulunan kitapların kütüb-i muzırta cedveline derç edilerek men’-i imrarı ve intişarı lüzumu” için bkz. **BOA.MF.MKT.**, nr: 181/126. (H. 17.03.1311) 28 Eylül 1893; **BOA.MF.MKT.**, nr: 188/151. (H. 26.05.1311) 05 Aralık 1893.

¹⁷⁶ **BOA.MF.MKT.**, nr: 175/16. (H. 01.01.1311) 15 Temmuz 1893.

¹⁷⁷ **BOA.MF.MKT.**, nr: 387/26. (H. 19.10.1315) 13 Mart 1898.

basıldığı yerler ve alıkonulma nedenleri ile muntazam hazırlanan cetvellerin her ay geciktirilmeden Maarif Nezaretine gönderilmesi istenmekteydi¹⁷⁸.

Sistemleşen bu düzen sonucunda *kütüb-i muzır* cetvellerinin kitap şeklinde basılarak hazırlanması gerektiği bildirilmişti¹⁷⁹. Böylece derli toplu ve düzenli hazırlanmış olan zararlı kitap listelerinin bu cetvelleri ilgili yerlere ulaştırılmış olacaktı. Örneğin 1893 senesinde kitap şeklinde basılması istenen *kütüb-i muzır* cetvelinin baskı masrafları için gerekli ödenek sağlanmış ve bu kitaplar için 789 kuruş ödenmişti¹⁸⁰.

Böylece denetim bölgelerinde *muzır* cetvellerindeki listelere göre muamele yapılıyor, liste dışında kalan ruhsatsız veya şüpheli olduğu düşünülen kitap ve risaleler *tevkif listelerine* yazılarak Encümene havale ediliyordu. Encümen heyeti kararı ile kitaplar sahiplerine iade ediliyor veya ithali ve intişarı yasaklanarak imha kararı ile yakılıyorlardı. İmtiyazlı kitaplar sınıfında olan kitaplar da bulunuyordu. Örneğin, ruhsat mührü olmadığı için el konulan ancak imha edilmesine gerek olmadığı düşünülen, Encümen tarafından Maarif kütüphanelerinde muhafaza edilmesine karar verilen kelim-i kadimler (Mushaf ve Ecza-i Şerife) bu imtiyazlı gruptaydı¹⁸¹.

Mahzurlu olduğu ve zararlı kitaplar listesinde kaydı bulunduğu hâlde diplomatik, politik veya stratejik nedenlerle iltimas geçilerek kendilerinden zararlı yayın yapmayacaklarına dair güvence (*teminat-ı kaviye* veya *teminat-ı mukteziye*) alınma koşuluyla sahibine veya konsolosluğa iade edilen eserler de bulunmaktaydı¹⁸².

Encümen tarafından tetkik edilen eserlerde mahzurlu bulunan yerlerin üzerleri çizilmekte müellifin bu bölümleri çıkartmayı kabul etmesi hâlinde ise basımına izin verilmekteydi. Sahibinden izin alınmadan hiçbir müdahale yapılmamakta düzeltme istenen eserler tekrar onay için geldiğinde basımına müsaade edilmekte veya onay verilmemekteydi¹⁸³. Ruhsat alınarak

¹⁷⁸ BOA.MF.MKT., nr: 172/51. (H. 05.12.1310) 20 Haziran 1893.

¹⁷⁹ BOA.ŞD., nr. 212/58. (H. 09.06.1311) 18 Aralık 1893.

¹⁸⁰ BOA.İ.MF., nr: 2/30. (H. 07.10.1311) 12 Mayıs 1894.

¹⁸¹ BOA.MF.MKT., nr: 159/88. (H. 10.07.1310) 28 Ocak 1893; BOA.MF.MKT., nr: 87/105. (H.25.11.1302), 05 Eylül 1885.

¹⁸² BOA.MF.MKT., nr: 109/94. (H. 08.11.1306) 06 Temmuz 1889; BOA.MF.MKT., nr: 118/122. (H. 20.11.1307) 08 Temmuz 1890; BOA.MF.MKT., nr: 168/16. (H. 24.10.1310) 11 Mayıs 1893; BOA.MF.MKT., nr: 197/81. (25.08.1311) 03 Mart 1894; BOA.MF.MKT., nr: 193/63. (H. 11.07.1311) 18 Ocak 1894; BOA.MF.MKT., nr: 588/16. (H. 17.07.1319) 30 Ekim 1901.

¹⁸³ BOA.MF.MKT., nr: 122/24. (H. 04.03.1308) 18 Ekim 1890.

bastırılan ancak sonradan yapılan eklemeler dolayısıyla zararlı olduğuna kanaat getirilen eserler ise *mazarratı* tespit edilerek üzeri çizilmekte (~~tahrip edilmekte~~) ve uygun bulunmayan bu yerlerin çıkartılması veya değiştirilmesi istenmekteydi. Değişimine veya çıkartılmasına izin vermeyen müelliflerin eserleri ise tahrip güçlerine ve ruhsat durumlarına göre imha edilmekte veya yeni baskıları yasaklanmaktaydı¹⁸⁴.

Dönemin hassasiyetlerine göre belirlenen yasaklar olduğu gibi yayıncılık anlayışı açısından değişmeyen üslup bakımından ihtar almasına rağmen “defalarca düşmanlığa ve kasıtlı iftiralara devam eden” yayınlar veya yayıncılar da bulunmaktaydı. Bu değişmeyen yayın politikaları sebebiyle Encümen kararı ile ülkeye girişi kalıcı olarak yasaklanan yayınlar da listelenmekteydi. Bunlar “suret-i daimîde memnu kalması icab edenlerin esâmisini mübeyyin cedveller” şeklinde isimlendirilmekteydi¹⁸⁵.

Matbuat ve neşriyat hayatında olduğu gibi sahne sanatlarında da muzır cetvellerin, memnu listelerin ve men defterlerinin hazırlanması denetleme ve kontrol mekanizmasını kurumsallaştırırken yasakların sistemleşmesine ve merkezileşmesine de hız katmaktaydı.

Zararlı kitapların, tiyatro ve piyeslerin cetvelleri ile gazete ve evrak cetvelleri farklı tutulmaktaydı. Zararlı evrak ve gazete sayılarının kitap sayıları ile kıyaslanması mümkün değildir. Özellikle 20. yüzyılın başlarına gelindiğinde derdest edilen evrak sayıları binleri buluyordu¹⁸⁶. Ayrıca hazırlanan muzır neşriyat cetvellerinde Galata ve Dersaadet postanelerinde derdest edilenler ile taşra postanelerinde derdest edilenler şeklinde gruplandırma yapılmakta, ele geçirilenler detaylandırılarak, tevkif edilen gazete, mektup ve risalenin adetleri, nereden ve hangi yollarla ülkeye girdiklerinin envanteri tutulmakta böylece denetim mekanizması ülke çapında sistematik hâle getirilmeye çalışılmaktaydı¹⁸⁷.

Yasak kitap listelerinin yanı sıra yasaklanan piyes ve tiyatro oyunlarının da listeleri hazırlanmakta ve Taşra Maarif Müdürlüklerine gönderilmekte ve bu listelerde bulunan oyunların oynatılmasına hiçbir surette meydan verilmemesi istenmekteydi¹⁸⁸. Menedilen

¹⁸⁴ BOA.MF.MKT., nr: 222/56. (H. 03.03.1312) 04 Eylül 1894; BOA.MF.MKT., nr: 317/40. (H. 22.12.1313) 04 Haziran 1896.

¹⁸⁵ BOA.HR.İD., nr: 2119/74. (H. 25.08.1322) 7 Kasım 1906.

¹⁸⁶ Matbu olarak basılan her türlü broşür, ilan, tezkire, liste evrak olarak tanımlanmaktadır.

¹⁸⁷ BOA.Y.PRK.DH., nr: 12/64. (H. 24.10.1321) 13 Ocak 1904; BOA.Y.MTV., nr: 270/87. (H. 15.11.1322) 21 Ocak 1905.

¹⁸⁸ BOA.DH.MKT., nr: 272/6. (H. 02.05.1312) 01 Kasım 1894.

piyeslerin isimlerinin taşra maarif müdürlerine gönderilmesi gereği ile muzır piyes ve tiyatrolar listelenmiş ve icrası memnu olan oyunların defterleri taşra maarif müdürlüklerine iletilmiştir¹⁸⁹.

Sansür ve denetimin sosyal hayata yansımaları sadece günümüz koşullarıyla anlaşılmaya çalışıldığında olağanüstü mutaassıp tedbirler olarak değerlendirilebilir ancak Osmanlı toplumunda sosyal hayatın sabitelerine dikkat çekildiğinde matbuat hayatındaki müdahalelerin sosyal hayat ile paralellik gösterdiği anlaşılmaktadır. Tiyatro ve piyes metinlerine yapılan müdahalelerin o oyunları erkek ve kadınların bir arada izlemesinin dahi yasak olduğu, oyunları izlemek isteyen kadın ve erkekler için ayrı günlerin tahsis edildiği bir dönemde gerçekleştiğini söylemek gerekir. Ayrıca halkın yazılı/görsel iletişime yeni dâhil olması ve iletişim araçlarının halk üzerindeki etkisinin artması denetim sahasının da bu yönde genişlemesini yönetim açısından gerekli kılmıştır¹⁹⁰.

Ruhsat verilmeyen, basımı yasaklanan, intişarı ve tedavülü engellenen kitap ve risalelerin yasak gerekçelerinin *özel* olarak zamanın koşullarına göre uygulandığı ancak bu gerekçelerin *genel* olarak nizamname sınırlarını aşmadan uygulanmasına dikkat edildiği görülmektedir¹⁹¹.

2.1.5. Neşri ve Tedavülü Yasaklanan Matbuat

Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin basım izni vermek dışında müdahil olduğu diğer alanlar arasında bahsedildiği gibi ruhsatsız olduğu halde basılan, okullarda okutulan, sahalarda satılan, kütüphanelerde bulunan ve çeşitli mekanlarda tedavülde olan kitap ve risaleleri tespit ederek akıbetlerine karar vermek de vardır¹⁹². Encümen ruhsatı bulunmayan mührü basılmayan tüm kitapların korsan basım sayılacağı 1889 Encümen Nizamnamesi ile tekrar teyit edilmiştir. Matbuat ve neşriyat yasaklarının en önemli ve öncelikli gerekçelerini Matbaa Nizamnamesine uygun olarak basılmayan kitap ve risaleler teşkil etmektedir. Nizamnamelerin kurallarına riayet edilmesi bir ön koşul olarak belirlenmesine rağmen Encümen-i Teftiş ve Muayene'ye gelen

¹⁸⁹ BOA.DH.MKT., nr: 278/62. (H. 04.03.1312) 05 Eylül 1894.

¹⁹⁰ BOA.DH.MKT., nr: 2094/50. (H. 04.04.1316) 22 Ağustos 1898; BOA.ZB., nr: 621/109. (R. 20.06.1324) 02 Eylül 1908.

¹⁹¹ BOA.MF.TTD., nr: 14/67. (H. 29.12.1306) 26 Ağustos 1889; BOA.F.MKT., nr: 522/53. (H. 02.05.1318) 28 Ağustos 1900; Işıkey Gürbüz, "Abdülhamid Döneminde Sansürlenmiş Piyeler", s. 194;

¹⁹² BOA.MF.MKT., nr: 195/67. (H. 04.08.1311) 10 Şubat 1894. Bu mekânlarda bulunan ve ruhsatını güncellemesi gereken kitap ve risaleler de tespit edilerek bunlara karşı nasıl muamele edileceğine de Encümen heyeti karar vermektedir.

kitapların çoğunluğunun ruhsatsız basılan kitaplardan oluşması tüm matbaacı ve yayıncılar için *ayrıca ve tekrar* tebligat hazırlanmasına sebep olmuştur. Tüm ruhsatsız kitap basan matbaaların ve yayıncıların tespit edilmesi gerekliliği Maarif Müdürlüklerine ve vilayetlere bildirilerek Encümen-i Teftiş ve Muayene memurları tarafından yayın mekânlarının teftişine ehemmiyet gösterilmesi istenmiştir¹⁹³.

Teftişlerin ve yaptırımların yeterli olmadığı, kaçak basımın artarak devam etmesinden de el konulan kitap ve risalelerin sayısından da anlaşılmaktadır. Encümenin kuruluşundan itibaren ruhsatsız basımı engelleme yönünde alınan tedbirlerin işe yaramadığı 16 sene sonra bile kaçak faaliyetlerini sürdürebilen ve isimleri listelenerek bildirilen matbaalar ile açıklanabilir.

Yapılan tahkikatlarda, hangi kitapçıların ve gazetecilerin matbaalarında, hangi kitapların kaçak olarak basıldığı tespit edilerek ruhsatı olmadan basılan kitap ve risalelerin basıldıkları matbaaların isimlerinin kayıtları tutularak kaçak basım yapan *matbaaların esâmisini mübeyyin* defterler hazırlanmıştır. Encümen-i Teftiş ve Muayenece tetkik edilip Maarif ruhsatı alması gereken kitapların, ruhsatsız olarak hatta sahte mühürler ile basıldıkları vakıadır. *Hilaf-ı hakikat* yani sahte ibare ile “Maarif Nezaretinin ruhsatı ile basılmıştır” şeklindeki mühürlerin Sabah Matbaası, Tercüman-ı Hakikat Matbaası, İkdam Matbaası ve Malumat Matbaası’nda kullanıldıkları belirtilmiştir¹⁹⁴.

Buna mukabil Maarif ruhsatı ile basılan ancak daha sonra zararlı olduğu anlaşılarak yasaklanan veya *mevcut koşullarda* zararlı olabileceği düşünüldüğü için yasaklanan yayınlar da bulunmaktadır. Böyle durumlarda eserin basımından veya satışından zarar gören matbaacı ve kitapçıların mağduriyetlerinin giderilmesi de söz konusu olmuştur¹⁹⁵. Basımı yapıldıktan sonra yasaklanan kitapların basımının ve satışının durdurulması esnafı zarara uğratacağından esnafın zararlarının devlet tarafından karşılanacağı taahhüt edilmiş, ayrıca korsan basımı durduran matbaacılar veya yasak kitap ticaretine son veren kitapçılar için mevcut kitapları teslim ettikleri takdirde kitapların bedellerinin kendilerine devletçe ödeneceği de bildirilmiştir¹⁹⁶. Kitap bedellerinin ödenmesi gümrük ve postanelerde el konulan eserler için de söz konusu olmuştur.

¹⁹³ BOA.MF.MKT., nr: 74/84. (H. 04.04.1299) 23 Şubat 1882.

¹⁹⁴ BOA.Y.MTV., nr: 175/97. (H. 07.11.1315) 30 Mart 1898.

¹⁹⁵ BOA.İ.MF., nr: 3/41. (H. 16.08.1313) 29 Ocak 1896.

¹⁹⁶ BOA.MF.MKT., nr: 662/11. (H. 20.06.1320) 24 Eylül 1902.

1902 tarihli bir belgede “İran Konsoloshanesi’nde ve İrani kitapçıların elinde bulunan kütüb-i memnuanın defteri” yer almaktadır. Bu deftere göre İranlı kitapçı ve matbaacıların ellerinde bulunan 50 bini aşkın yasak kitabı devlete teslim ettikleri anlaşılmaktadır. İranlı kitapçıların devletin zararlarını tazmin etme taahhüdü ile hazırladıkları teslim listelerine ve oluşturulan komisyonların teyitlerine göre toplam 109 adet kitaptan toplam 50 bin nüsha basıldığı anlaşılmaktadır. Devletin tazmin edeceği miktar *sadece* önceden ruhsat verildiği halde sonradan yasaklanan kitapları kapsamaktadır. Hiç ruhsat talebinde bulunmamış veya ruhsatsız olarak basılmış kitapların bedellerinin karşılanacağı teyit edilmemiştir. ‘Memnu kitap’ listesindeki hesaplara göre 78 eserin zaten ruhsatsız olduğu ve bunlardan 45.857 adet basıldığı tespit edilmiş bunların bedelinin tazmin edilemeyeceği bildirilmiştir. Yasaklanmadan önce ruhsatını alan ancak sonradan yasaklanan 31 eserden toplam 4246 nüsha basıldığı belirlenmiş bunların bedelleri de ödenmiştir¹⁹⁷. Ödenecek bedel, sadece *ruhsat-ı resmîyeli* olan veya Teftiş ve Muayene Heyeti’nin teşekkülünden önce basılan kitaplar baz alınarak hesaplanmıştır. Ruhsatı alınan ve sonradan memnu ilan edilen kitaplar “ruhsatı haiz olanlar” şeklinde listelenmiştir. Bunlar:

Tarih-i Umumi, Evrak-ı Perişan, Mektuplarım, Gülistan, Fezleke-i Tarihi Osmani, Rehber-i Gülistan, Telemak, Makber, Duhter-i Hindu, Paris’te Bir Türk, Tabirname, Ölü, Emir Nevruz, Divaneliklerim, Bunlar Odur, Cemile, Peri Melahat, Vezaif-i Etfal, Kıssadan Hisse, Yazmış Bulundum, Eş’ar Ziya Paşa, Leyla ile Mecnun, Köroğlu ve Feryad adlı eserlerdir¹⁹⁸.

Listelerden anlaşıldığı üzere İranlı kitapçılarda bulunan ve *korsan* nüshaları binleri geçen kitaplardan bazıları ise: *Tarih-i Osmanî, Ölü, Yazmış Bulundum, Terkib-i Bend Ziya, Heft Peyker, Tasvir-i Efkâr, Pend-i Attar Şerhi, Firuzname, Miyarül Kelam, Sahra, Virani Baba, Nazife, Tuhfe-i Vehbi*’dir¹⁹⁹.

Bu kitapların aynı yıl yok edilmek üzere oluşturulan “imha listesi”ndeki kitaplar arasında olduğu görülmektedir. Ancak bu memnu listelerdeki kitap sayısının imha listesindeki kitaplardan daha fazla olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum mevcut olan yasakların ihlal edilme

¹⁹⁷ BOA.MF.MKT., nr: 662/11. (H. 20.06.1320) 24 Eylül 1902. Detaylı bilgi için bkz. Ayhan Doğan & Eyüp Cücük, “Osmanlı İstanbul’unda İranlı Matbaa ve Kitapçıların Yasaklı Faaliyetlerine Dair Bir İnceleme”, XVIII. Türk Tarih Kongresi Ankara: 1-5 Eylül 2018, Tarih Kurumu Yayınları, S. VIII-35, Ankara 2022. s. 235-250; Güllü Yıldız, “İstanbul’da Bir Acem Matbaası: Kitapçı Tahir ve Ahter”, Osmanlı Araştırmaları, S. 50, 2017, s. 175-218.

¹⁹⁸ BOA.MF.MKT., nr: 716/37. (H. 04.04.1321) 30 Haziran 1903.

¹⁹⁹ Listelerin tamamı için bkz. BOA.MF.MKT., nr: 662/11. (H. 20.06.1320) 24 Eylül 1902; BOA.MF.MKT., nr: 716/37. (H. 04.04.1321) 30 Haziran 1903.

potansiyelini göstermesi açısından önemli kabul edilebileceği gibi, diğer taraftan imhaların ihtiyatla gerçekleştirildiği ve içerik itibarıyla sakıncalı olmayanların başka şekillerde değerlendirildiği anlamına da gelebilir.

Yasaklar kronolojik olarak takip edildiğinde ruhsatı sonradan iptal edilen veya yasaklanan kitapların yasaklanma gerekçeleri arasında Rum, Ermeni, Bulgar, Arnavut ve Boşnakların “millî hissiyatını uyandırma ihtimali” bulunmaktadır²⁰⁰. Bu kitapların özellikle basılmasına ve dolaşımına, mekteplerde okutulma endişesiyle engel olunmuştur. Encümenin devam ettirdiği bu sınırlama ve uygulama, Telif ve Tercüme idaresinin de son zamanlarında ciddiyetle takip ettiği konular arasındadır²⁰¹.

Yasakların niteliği *muzır* yayınların şiddetini arttırması ile siyasete ve diyanete etkileri ölçüsünde değişime uğramıştır. Tarih ve coğrafya kitaplarının millî duyguları uyandırma riski, alenen isyana teşvik içerikli yayınlara dönüşmüş; iç karışıklığa, huzursuzluğa ve isyan potansiyeline karşı kapsayıcı teftişler ve uygulanan cezalar da artmaya başlamıştır.

Ruhsat alamadığı için sahibine iade edilen eserlerin piyasada ruhsatsız basılma teşebbüsleri *basımı ve intişarı yasaklanan kitap ve risale listelerinin* hazırlanmasına da sebep olmuştur. Bu listelerde matbuata el konulma gerekçeleri “sebeb-i tevkifi” şeklinde açıklanmaktadır. Listelerde belirtilen *el konma* gerekçeleri somut örneklerle pekiştirilmiş ve genel olarak bir değerlendirmeye tabi tutulmuştur.

* Mustafa Reşid tarafından çıkarılan *Müntahabat-ı Cedide*’nin İkinci kısmının 1304/1887 yılında mevcut nüshaları toplattırılarak bundan sonra bu ve benzeri *muzır risalelerin* neşrine ruhsat verilmemesi konusunda memurlar hassaten uyarılmıştır²⁰². Yıllar sonra aynı eser için imha edilerek muzır kitaplar listesine ekleme kararının çıkarıldığı görülmektedir. Zamanla bazı yazarların yazılarının İrade-i seniyye ile yasaklanmaya başlaması eserin muzır sayılmasını gerekçelendirmiştir. Mesela Ziya Paşa, Kemal Bey ve Abdülhak Hamid gibi isimlerin yasaklı isimler arasında kabul edildiği bir dönemde söz konusu kitabın yasaklanma gerekçesi şu şekilde belirtilmiştir: Mustafa Reşid Bey’in 1303 tarihinde ruhsat alarak Karabet ve Kasbar matbaasında bastırdığı *Müntehabat-ı Cedide* adlı 384 sayfalık eserin 243 sayfası bu şahısların

²⁰⁰ BOA.MF.MKT., nr: 79/108. (H. 15.05.1300) 24 Mart 1883; BOA.MF.MKT., nr: 80/69. (H. 22.06.1300) 30 Nisan 1883.

²⁰¹ BOA.MF.MKT., nr: 73/98. (H. 11.02.1299) 02 Ocak 1882; BOA. MF.MKT., nr: 73/47. (H. 05.02.1299) 24 Aralık 1881); BOA.MF.MKT., nr: 73/105. (H. 11.02.1299) 02 Ocak 1882.

²⁰² BOA.DH.MKT., nr: 1408/119. (H. 06.07.1304) 30 Nisan 1887.

eserlerinden ibarettir ve bunlar çıkarılsa bile kalan 150 sayfanın çoğunda düzenleme yapılmadıkça tedavülde olması caiz değildir. Mevcut nüshaların imhasına ve isminin Kütüb-i muzırca cetveline yazılmasına karar verilmiştir²⁰³.

* *Lügat-ı Osmanî* adlı kitabın kapağında yazılı olan “Şer’i Şerif” (şerefli İslam şeriatı) terkibi *ayn* harfi basılmadığı veya okunamadığı için anlam değişikliğine uğramıştır. “Şer Şerif” (zararlı şerif) şeklinde okunan bu terkip dolayısıyla kitabın hatalı nüshalarının toplattırılması ve diğer tüm cüzlerin kontrolü sağlanmadan tekrar basımına müsaade edilemeyeceği belirtilmiştir²⁰⁴. Nitekim bu hatanın sehven yapıldığı kabul edilerek özür dilenmiş ve tekrar basım için onay talep edilmiştir²⁰⁵.

* *Hüseyniye*²⁰⁶ adlı risale “İslamiyet’i tezyif (küçük düşürücü) ve Şiiliği terviç edici (yüceltici)” ifadeler içerdiği için yasaklanmış, mevcut nüshaları toplatılmış hatta bu risaleye reddiye yazılması istenmiştir²⁰⁷.

* *Aşık Kerem* ve buna benzeyen” âdi hikâye kitaplarının da öteden beri yasak olması” sebebiyle tabı gereksiz, tevkifi ve imhası da caiz görülmektedir²⁰⁸.

* *Aşık Garip*, *Kerem*, *Seyyid Battal* gibi “halkın zihnini lüzumsuz hurafeler ile teşviş edecek” eserlerin de ele geçtikçe zapt ve müsadere edilmesi gereklidir²⁰⁹. Faydasız olduğu düşünülen yayınların da basılmasına izin verilmediği görülmektedir²¹⁰.

Encümen-i Teftiş ve Muayene tarafından İslam dini ve peygamberler aleyhinde yazılan küçük düşürücü hiçbir ifadeye tolerans gösterilmemiş, bu tür matbuatın mevcut nüshaları

²⁰³ BOA.MF.MKT., nr: 535/42. (H. 19.07.1318) 12 Kasım 1900.

²⁰⁴ BOA.Y.MTV., nr: 112/34. (H. 04.07.1312) 1 Ocak 1895.

²⁰⁵ BOA.MF.MKT., nr: 242/62. (H. 04.07.1312) 1 Ocak 1895.

²⁰⁶ Sünni İslam’a reddiye mahiyetinde yazılmış bu eserin tarihsel sürecini ve bilhassa Osmanlı toplumu üzerindeki politik ve dinî etkisini görebilmek için bkz. Yusuf Ünal, “More than Mere Polemic: The Adventure of the Risalah-i Husniyah in the Safavid, Ottoman and Indian Lands”, **Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2016.

²⁰⁷ BOA.Y.A.HUS., nr: 182/67. (H. 28.10.1302) 10 Ağustos 1885.

²⁰⁸ “Adi” kelimesi burada basit, faydasız anlamında kullanılmaktadır. BOA.MF.MKT., nr: 121/34. (H. 11.02.1308) 26 Eylül 1890. “Öteden beri memnudur” ifadeleri ile ruhsatsız olarak basıldığı ve bu sebeple toplatıldığı belirtilenler kitaplar arasında “Hayber Kalesinin Fethi” ve “Hikâye-i Şahmeran” da bulunmaktadır. BOA.MF.MKT., nr: 407/24. (H. 02.03.1316) 21 Temmuz 1898.

²⁰⁹ BOA.MF.MKT., nr: 187/150. (H. 16.05.1311) 25 Kasım 1893.

²¹⁰ BOA.MF.MKT., nr: 102/71. (H. 16.02.1306) 22 Ekim 1888; BOA.MF.MKT., nr: 432/11. (H. 24.08.1316) 07 Ocak 1899.

toplatılmıştır. Ayrıca “kibar-ı evliyaullahtan” hiç kimsenin hakarete veya itibarını zedeleyecek ifadelerle maruz kalmasına da izin verilmemiştir. Bu tür gerekçeler ile yayınların basımı ve dolaşımı yasaklanmıştır.

* *Tiryaku’l muhibbin fî tabakat-ı fırkatı’l meşayihî’l arifin* adlı kitap “Şeyh Abdulkadir Geylani hazretleri gibi evliyaullahtan olan bir zata ta’n etme maksadıyla” basılmış olduğundan intişarı asla caiz görülmemiş ve eser el konulacaklar listesine eklenmiştir²¹¹.

* Kazım Paşa tarafından yazılan *Mekalid-i Aşk* adlı manzume ise “akaid-i İslamiye hilafında birtakım meselelerle dolu olduğundan” engellenmiş ve bulunan tüm nüshalarının kitapçı dükkanlarından toplatılması müfettişlere tebliğ edilmiştir²¹².

* Vanlı Ermeni Rahip Bogos Natanyan’ın *Ermenistan’ın Gözyaşları ve Sefalet* adlı risalesi, “tebaa-i sadıkayı isyana tahrik etmesi” sebebiyle yasaklanmıştır.²¹³ Rahip bu risale dolayısıyla tevkif edilerek sürgün edilmiştir²¹⁴. Genel olarak siyaseten herhangi bir mahzuru bulunmayan *Ermenistan Tarihi* adlı bir kitabın da “mahzurdan salim olmasına rağmen *şimdilik*” siyaseten ülkeye girişi ve dolaşımının uygun olamayacağı bildirilmiştir²¹⁵.

* 1840 yılında Venedik’te basılan *Coğrafya-yı Umumiye* adlı Ermenice bir kitapta coğrafi taksimat yanlış yapıldığı için kitabın intişarı ve satışı yasaklanmıştır²¹⁶.

Basılmasına müsaade edilmeyen veya ruhsatı yenilenmeyen destanlardan yakalananların korsan basım oldukları bu sebeple ele geçirilen tüm matbu destanların yayımlanmasının engellenmeye çalışıldığı görülmektedir²¹⁷. Hurafe, türrehat, hezeyan ve kadınları küçük düşürücü ifadelerle dolu olduğu belirtilen destanların isimleri listelenerek görevlilere

²¹¹ BOA.DH.MKT., nr: 1708/93. (H. 25.07.1307) 17 Mart 1890.

²¹² BOA.MF.MKT., nr: 97/61. (H. 22.06.1305) 23 Şubat 1889. Kitabın yasaklanmasının ardından taklit nüshaları kaçak olarak basılmaya devam etmiştir. BOA.MF.MKT., nr: 154/26. (H. 23.04.1310) 15 Kasım 1892. İmha edilecek kitaplar listesinde de bulunmaktadır.

²¹³ BOA.MF.MKT., nr: 84/121. (H. 16.12.1301) 07 Ekim 1884.

²¹⁴ Sürgün edilen kişiler ve gönderildikleri bölgelerin listelerinden anlaşıldığına göre 1299 senesinden 1308 senesine kadar “e’fali harekât ve fesadiyelerinden” dolayı siyaseten taşraya sevk edilen on yedi Ermeni ve iki Rum vardır ve rahip Bogos Natanyan da bunlardan biridir”. BOA.DH.MKT., nr: 1834/101. (H. 11.10.1308) 20 Mayıs 1891.

²¹⁵ BOA.MF.MKT., nr: 113/16. (H. 14.02.1307) 10 Ekim 1889.

²¹⁶ BOA.MF.MKT., nr: 641/39. (H. 29.03.1320) 06 Temmuz 1902.

²¹⁷ BOA.MF.MKT., nr: 146/13. (H. 02.01.1310) 27 Temmuz 1892.

ulaştırılmaya çalışılmış, kaçak olarak basılan ve dolaşımda olan bu tür yayınların zabıtalarca toplatılması gerektiği bildirilmiştir²¹⁸.

Siyaseten yasaklanan kitaplar arasında Bulgarca kitaplar da bulunmaktadır. Örneğin Manastır vilayetinden tetkik için Encümene havale edilen kitapların Bulgar mekteplerinde okutulmasının caiz olup olmadığı sorularak Encümenin onayı beklenmiştir. Encümen tarafından “kitapların başlarındaki dualar sebebiyle okutulmasının siyaseten caiz olmayacağı” kararı verilmiştir. Muayene ve tetkik sonucunda kitapların başlarında bulunan dualar tercüme edilerek gerekçeli men kararı dosyaya eklenmiştir:

* *Slav Kıraatı* isimli kitabın 13. sayfasında “Ya Rabbi Prens Ferdinand’a muhaliflerine karşı galebe ihsan eyle” şeklinde bir dua mevcut olduğu, ayrıca Prens Ferdinand isminin büyük harflerle yazılmasına dikkat çekildiği ifade edilmektedir.

* *Kanun-ı İlahi* adlı diğer kitabın 108. sayfasındaki “Allah Bulgar milletine galebe ihsan buyursun” duası da siyaseten sakıncalı görüldüğünden bunların mekteplerde okutulması ve satışı yasaklanmıştır²¹⁹.

* Bulgar mekteplerinde okutulmak maksadıyla Selanik’ten getirtilen bir coğrafya kitabında “Doğu Rumeli Bulgaristan topraklarında gösterildiği için” kitabın yasaklandığı ve toplatılması gerektiği bildirilmiştir²²⁰.

Özelikle insanın yüreğine coşku veren notalı şiir, şarkı ve piyes gibi metinlerin etki güçlerinden dolayı daha dikkatli tetkik edildikleri söylenebilir.

* Bulgarca *Askerî Şarkılar* adlı bir kitap ise “Bulgarları ihtilale davet ettiği” gerekçesiyle yasaklatılmış ve şifreli telgraflarla Edirne, Kosova, Manastır ve Selanik vilayetlerine kitabın dolaşımıyla ilgili tedbir alınması gerektiği bildirilmiştir²²¹.

²¹⁸ BOA.MF.MKT., nr: 148/56. (H. 30.01.1310) 24 Ağustos 1892. Yasaklanan destanlara örnekler için bkz. Erdoğan Polat, “II. Abdülhamid Dönemi’nde Yasaklı (Memnû) Destanlarla Verilen Mücadele”, **Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi**, Aralık 2022, s. 45-68.

²¹⁹ BOA.MF.MKT., nr: 116/103. (H. 03.08.1307) 25 Mart 1890.

²²⁰ BOA.DH.MKT., nr: 1778/34. (H. 21.03.1308) 04 Kasım 1890.

²²¹ BOA.MF.MKT., nr: 75/104. (H. 12.05.1299) 1 Nisan 1882. Özellikle gayrimüslim okullarının mezuniyet ve mükafat dağıtım merasimlerinde okunan şarkı ve nutukların ara bozuculuğa veya bozgunculuğa sevk ettiği belirtilerek mekteplerin kontrollerine ihtimam gösterilmesi istenmektedir.

1885 tarihinde Atina’da basılan *Rum Şarkıları Mecmuası*’nda ise “Fetret-i Yunaniye’de dâhli olan eşkiyaya methiyeler düzüldüğü ve Türkler hakkında ise ağır ifadeler bulunduğu” belirtilerek söz konusu yayının tevkif edilmesine karar verilmiştir²²².

* Matbaalar Müfettişi Hilmi Efendi’nin kitapçılarda tespit ettiği Muallim Naci’nin *Yazmış Bulundum* eseri, matbaa bilgisi ve ruhsatname tarihi bulunmayışı sebebiyle kaçak kabul edilerek yasaklanmıştır²²³.

* Tunalı Hilmi Bey’in²²⁴ Hutbe’leri “gayet hainane bulunduğu için” özellikle muzır cetvellere kaydettirilerek dolaşımının engellenmesi için alınacak tedbirlerin arttırılması istenmiş, durumun hassasiyeti Dâhiliye, Gümrük, Posta ve Telgraf ile Rûsumat Nezaretleri ve bütün Maarif İdareleri’ne bildirilmiştir²²⁵. Tunalı Hilmi’nin yayınları devam ettikçe yasaklar da devam etmiştir. “Türkiye’de Ahali Hükümlüğü”, “Şeref” ve “Yeni Osmanlılara Bir Dilek” adlı risalelerin de dolaşımı ve yayımlanması yasaklanmıştır²²⁶.

Ruhsat alamamış veya almamış, gümrüklerde, matbaalarda, kitapçı dükkanlarında kaçak olarak basılan ve satılan kitap ve risaleler “nizama aykırı basımı, intişarı ve tedavülü” sebebiyle tevkif edilmiştir.²²⁷ 1888 senesinde el konulan zararlı kitap ve evrakın tevkif gerekçelerinin bazıları şu örneklerle detaylandırılmıştır²²⁸:

* Jules Troussset tarafından Paris’te basılan Fransızca (Nouveau Dictionnaire encyclopédique) “Yeni Mufassal Lügat” adlı kitaba, elif, be ve şın harflerinde bahsi geçen “cennetmekân Abdülaziz Han” ve “Pazarcık” ve “el-Kur’an” maddelerinde ve diğer bazı

²²² Sultan Abdülaziz döneminde şarkı kitaplarına muzır içerikli olduğu gerekçesiyle imha edilmek üzere el konulduğu görülmektedir. **BOA.MF.MKT.**, nr:32/106. (H. 29.11.1292) 27 Aralık 1875.

²²³ **BOA.MF.MKT.**, nr: 651/6. (H. 04.05.1320) 09 Ağustos 1902.

²²⁴ İttihat ve Terakki Cemiyetinin üyelerinden olan Tunalı Hilmi, yayımlamış olduğu Hutbe risaleleri ile aktif olarak II. Abdülhamid yönetimi aleyhinde propaganda faaliyetlerini sürdürmüş ve bu sebeple de yönetimin hedefi haline gelerek tüm yayınları yasaklanmıştır. Genel olarak Jön Türklerin neşriyat ve matbuatı etkin bir biçimde propaganda aracı olarak kullanmaları, tedbirlerin de bu yönde artırılması ve yasakların uygulanmasında belirleyici olmuştur. Mardin, **Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908**, İletişim Yayınları, İstanbul 2012; Hanioglu, **Bir Siyasal Örgüt Olarak İttihat ve Terakki Cemiyeti**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1989.

²²⁵ **BOA.DH.ŞFR.**, nr: 201/165. (R. 27.09.1312) 09 Aralık 1896. **BOA.MF.MKT.**, nr: 489/34. (H. 29.10.1317) 02 Mart 1900.

²²⁶ **BOA.MF.MKT.**, nr: 626/5. (H. 04.02.1320) 13 Mayıs 1902.

²²⁷ **BOA.Y.PRK.DH.**, nr: 3/42. (H. 29.12.1306) 26 Ağustos 1889.

²²⁸ **BOA.Y.MTV.**, nr: 33/6. (H. 04.09.1305) 15 Mayıs 1888.

maddelerdeki tanım ve tariflerde İslam dini, Osmanlı Devleti ve milleti hakkında *gerçek dışı* açıklamalar bulunduğu için el konulmuştur.

* Kazimirski (Albert de Biberstein) adlı müellifin Paris’te basılan *Âyât-i Kerime Tercümesi* (Le Koran) isimli kitabı, önsözünde “Hazreti Nebevi ve Kuran ayetleriyle ilgili birçok hata” bulunduğu için öteden beri tevkif olunmaktadır²²⁹.

* Ramfos (Kostantinos) tarafından 1886 tarihinde Atina’da basılan *Ali Paşa’nın Son Günleri* adlı Rumca bir kitap, “Yanyalı Ali Paşa’nın tercüme-i hâlini ve saltanat-ı seniyeeye karşı cesaret ettiği isyanı” anlattığı için yasaklanmıştır.

* Bogos Papasyan tarafından 1865 tarihinde Dersaadet’te basılan *Ermenistan Tarihi* adlı Ermenice kitabın 164,165,166. sayfalarında Tatarların Ermenistan’ı istila ettikleri zaman gerçekleşen zulümlerin tarif edildiği ayrıca “cennetmekân Sultan Mahmud Han” devrindeki bazı olayların da Osmanlı Devleti aleyhinde yorumlanarak hikâye edildiği bu gerekçelerle ele geçirildiği ifade edilmiştir.

* Ofeïcoff tarafından 1887’de Filibe’de basılan ve neşredilen *Makedonya’nın uruk u beşerî ve tarih ve lisan nokta-i nazarından tarif-i hâli* (La Macédoine, au point de vue ethnographique, historique et philologique) adlı Fransızca kitap “Makedonya kıtası sakinlerinin Bulgarlardan ibaret olduğunu kanıtlama yolunda tarih ve lisanla ilgili deliller sunulduğu ve pek çok sayfasında Osmanlı Devleti aleyhinde ve halk arasında tefrika yaratacak makaleler bulunduğu ifade edilmiştir. Kitabın 19. sayfasına işaret edilerek, Makedonya’da yapılan bir nüfus sayımında tehdit ve düzenbazlıkla Bulgarların sayısını eksik gösterme yolunda politika uygulandığına dair aslı olmayan yorumlar yapıldığı belirtilmiş ve bu durum tevkif gerekçesi olarak sunulmuştur²³⁰.

1889 senesine ait başka bir arşiv belgesinde Dersaadet emtia-i dâhiliye gümrüğünde zararlı olduğu tespit edilen ve el konulan 23 kitabın listesi yer almaktadır. Bu listede el konulan

²²⁹ Diyanet İslam Ansiklopedisi’nde Kazimirski’nin bu eseri ile ilgili teferruatlı bilgi verilmektedir. Eserin giriş kısmında İslâm’ın evrensel bir din olmadığına dair bilgiler bulunduğu, İslam’ın Araplar için kurgulanmış bir din olduğunun iddia edildiği, Hz. Peygamber’in önceki peygamberlere öykündüğü ve ona inananlar tarafından yüceltme amaçlı olarak sonradan kendisine mucizeler nispet edildiği ifade edilmektedir. Kazimirski’nin Kur’an tercümesinde birçok hata bulunduğunu kendisinin de kabul ettiği ve 1840 baskısının akademik çevrelerde uzun yıllar en çok rağbet gören tercüme olmaya devam ettiği belirtilmektedir. Cumhuriyet döneminde basılan ilk Türkçe Kur’an tercümesini hazırlayan Cemîl Said’in de “Kur’ân-ı Kerîm Tercümesi” adlı eserinde yine Kazimirski’yi esas aldığı ifade edilmektedir. Bkz. İsmail Taşpınar, “Kazimirski, Albert de Biberstein”, *DİA.*, C. 25, s. 153.

²³⁰ **BOA.Y.MTV.**, nr: 33/6. (H. 04.09.1305) 15 Mayıs 1888.

bütün kitapların adetleri, tevkif sebepleri ve tarihleri yazılmış ve bu belgeye *mütalaname* denilmiştir. Tevkif gerekçeleri açıklanarak listelenen kitap ve risalelerden bazıları şunlardır²³¹:

* Voltaire tarafından, *Histoire de l'Empire russe* yani Rus İmparatorluğu Tarihi adlı Fransızca yazılmış iki ciltli kitap, Osmanlı Devleti ile Rusya arasındaki savaşı, Rusya'ya tarafgirlik ederek ve Osmanlı Devleti aleyhinde düşmanca bir dil kullanarak yorumlandığı için Maarif memurlarınca tevkif edilmiştir.

* Condorcet tarafından Fransızca olarak kaleme alınıp Paris'te 1864 tarihinde basılan *Vie de Voltaire* yani *Voltaire'nin Tercüme-i Hâli* adlı kitabın 129. sayfasına işaret edilerek Voltaire'nin Rus milletine olan “ziyade meylene” dikkat çekilmiştir. Metne göre Voltaire, Katerina tarafından mazhar olduğu inayete layık olmak için daima Rusya'yı methetmektedir. Bu methiyelerin asıl amacı Avrupa'nın muvazenesini sağlamak değil Osmanlı Devleti'nin son bularak milyonlarca Hristiyan'ın Osmanlı tahakkümünden kurtarılması fikridir²³². Kitabın 130. sayfasından da alıntı yapılarak tevkif gerekçesi açıklanmaktadır. Kitapta “Türklerin aleyhinde gelişen bu muharebe, hakkaniyetli değildi deniliyor; esaret tahtında olan bir milleti ezmekte olan birtakım haydutlara karşı yapılan muharebe haksız olabilir mi?” ifadesi el konma sebebi sayılmaktadır.

* Apostolos tarafından Atina'da 1883 tarihinde basılan *Elliniki İstoria* yani *Tarih-i Yunanistan* adlı Yunanistan'ın kadim tarihini anlatan Rumca bir kitabın, 88. sayfasının sonunda “uzun yıllar esaret altında kalan Yunanistan 1821 tarihinde Türklere karşı isyan bayrağını kaldırıp kurtulmuştur. Ancak Yunanistan'ın her bölgesi hâlâ tam anlamıyla özgür kalamamıştır” denilmesinden dolayı kitap tevkif edilecek kitaplar listesine girmiştir. Osmanlı Rumlarının matbuat yoluyla devamlı olarak Osmanlıya karşı kışkırtılmaya çalışılması bu şekilde engellenmeye çalışılmıştır.

* Atina'da 1888 tarihinde bir kadın tarafından basılan Rumca tiyatronun metni de pek çok açıdan sorunlu bulunarak tevkif listesine eklenmiştir. Söz konusu *facianın* yorumlanmasına göre, kâfirlerin Müslümanlar tarafından her nerede bulunurlarsa bulunsunlar katledilmeleri ayet-i kerime ile emredilmiştir. Buradan hareketle Anadolu'da bir vaiz bu yönde bir vaaz verir ve bu vaazı bölgenin Valisinin oğlu dinler. Vali aslında gayet merhametli ve adil bir zattır ancak

²³¹ BOA.Y.PRK.DH., nr: 3/42. (H. 29.12.1306) 26 Ağustos 1889.

²³² Metinde tam olarak ifade edilen cümle şudur: “memalik-i şahanenin mahviyla milyonlarca ahali-i Hristiyanıyeyi zalim bir padişahın ve bir kavm-i vahşinin rakabe-i takatfersasından kurtarmak”.

oğlu Hristiyanlara birtakım fenalıklar yapmaktadır. Valinin oğlu bir gün Alasiya adındaki Hristiyan bir kıza ilgi duyar ve ona İslamiyet teklif eder, kız İslamiyet'i kabul etmeyip namusuna da halel geleceğini anlayınca Valinin oğlunu öldürür. Bunun üzerine kız işlediği cinayeti mahallenin papazına itiraf eder. Papaz aslen Yahudi'dir ve kıza alaka gösterir. Eğer kendisine teslim olmazsa cinayeti Valiye söylemekle tehdit eder, kız teklifi kabul etmeyince papaz Valiye gidip oğlunu Alasiya'nın öldürdüğünü söyler. Oyunun sonunda Vali, Alasiya'yı, babasını ve kardeşlerini öldürtür. Papaz da yaptığı kötülüğü fark ederek intihar eder. Bu oyunun metni ve sahnelenmesinin yasaklanma gerekçesi yanlış yorumlanan bir ayet üzerinden kin ve düşmanlığa sebep olmasıdır.

* El konulan bir başka kitap ise, “Yunan isyanının başlıca sebebi sayılan Rigas Feraios²³³ adlı haydudun özgeçmişinin bulunduğu ve Yenişehir’de basılan Rumca risalenin bir nüshasıdır. Risalenin ilk sayfasından son sayfasına kadar Türkler ve Osmanlı Devleti aleyhinde muzır makaleler yazıldığı belirtilmiş ve kitabın son sayfasında geçen cümle alıntılanarak, kitabın tevkifi gerekçelendirilmiştir. “Hamdolsun müstakil bir Yunan Devleti teşekkül etmiş ise de bununla yetinmeyip devlet-i mezkureye bir de Yanya ve Selanik ve Edirne vilayetleri ile Girid ve Arnavutluk da ilhak olunmalı ki Yunanlılık eski şan ve şevketini bulsun”.

* Mark Twain tarafından yazılan “Innocents Abroad” yani “Memalik-i Ecnebiyede Bulunan Suçsuz Adamlar” adlı İngilizce bir kitap içeriğindeki zararlı bilgiler dolayısıyla tevkif edilmiştir. Kitabın 99. sayfasında şöyle yazdığı belirtilmektedir. “Saltanat-ı seniyyenin müstakil hükümdarı Abdülaziz Han üzerinde hiçbir alamet-i farika veya rütbe olmasa boyu kısa, sakalı siyah ahmak çirkin yüzlü bir adam olur . Eğer bu adam elinde satır ve göğsünde futa (önlük) ile ‘efendiler bugün âlâ bir kuzu kızartması vardır yanında nefis bordo şarabı dahi içilir buyurun canım buyurun!’ diyerek bağırırsa herkes onun işçi takımından olduğunu sanır”. Kitabın 100. sayfasında ise “Memalik-i şahanenin hükümdarı Abdülaziz Han’ın vücudu zayıf kendisi ise ahmak ve cahildir. Başvekilinin kuklası ve zalim bir validenin itaatkâr oğludur. Bir işaretle ordu ve donanma toplayan şu zat sekiz yüz nefer odalıklarıyla uyanmakta ondan sonra yemek yiyip tekrar yatıp uyumakta ve yeniden kalkıp yine yemekte ve yine yatıp uyumakta ve

²³³ Asıl adı Velestinli Regas olan ve Yunan İhtilali’nin hazırlayıcılarının başı kabul edilen Regas’a, Yunanlı aydınlar daha Yunanca sayıldığı için “Feraios” ismini uygun görmüşlerdir. Balkan tarihçileri arasında en önemli devrimcilerden biri sayılmaktadır. Mücadelesinin temel motivasyonu din ve dil farkı gözetmeden Helenlerin, Arnavutların, Ulahların, Ermenilerin, Türklerin ve diğer ulusların bir arada yaşayacakları bir düzen kurmaktır. Fransız Devrimi etkisinde kalarak Sultan’a karşı bir halk ayaklanması düşlemiş ve bu yolda çalışmıştır. Herkül Millas, Regas için “Osmanlı İmparatorluğu içinde demokratik bir devrim gerçekleştirmek için çalışanların herhalde ilkidir” demektedir. 1789’da Avusturya polisi tarafından tutuklanarak, Osmanlı Devleti’ne teslim edilmiştir. Bkz. Herkül Millas, **Yunan Ulusunun Doğuşu**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994. s. 12, 87-88, 112.

uykudan uyanıp ben padişahım diyerek tahta oturmaktadır. Aniden Fuat Paşa'yı çağırıp birkaç saray veya gemi yapılmasını emretmektedir. Vükelasına gelince vükela akşama kadar ahaliyi soymakta ve vergi bahaneleriyle yağmalamaktadır. Abdülaziz ise bu olanlara aldırış etmemektedir” yazmaktadır.

* “Eski ve Yeni Ermenistan’ın Coğrafyası” adlı bir kitap ise 43. 104. 179. ve 214. sayfalarında, “eskiden Tatarların, Mısırlıların ve Türklerin Ermenistan’ı istila ettikleri sırada ‘güya’ yağma ve katliamda bulundukları ve ahaliye zulmettikleri yazmaktadır”. Kitap bu ifadeler dolayısıyla yanlış ve tahrik içerikli bulunarak tevkif edilmiştir.

* Alexandros Rangavis²³⁴ tarafından Atina’da 1880 tarihinde bastırılan *Ansiklopedia* adlı Fransızca kitabın 472. sayfasından 490. sayfasına kadar olan kısım *Voltaire’nin Taassubu* adlı bir tiyatro oyunudur. Bu metin de gerek “Kur’an-ı Azimüşşan ve gerek Hazret-i Nebevî aleyhinde hakaretimiz kelimeler içermesinden dolayı *öteden beri* Nezaret tarafından alıkonulmaktadır”.

* 1883 tarihinde Atina’da Rumca olarak *İcmal-i Tarih-i Umumi* adında basılan ve Antoniadis tarafından 1876 tarihinde Atina’da *Elliniki Istoria* yani *Tarih-i Yunanistan* adında bastırılan kitaplar “Feth-i Konstantiniyye ve Fetret-i Yunaniye vukuatı, Müslümanlar ve Türkler aleyhinde düşmanca bir dil kullanılarak anlatıldığı için *öteden beri* kitap memurlarınca tevkif edilmektedir”.

* Paris’te Hachette Matbaası’nda basılan *Le Dormant reveillé* yani *Uykudan Uyanmış Adam* adlı bir risale ve Paris’te basılan *Barbre bleue* yani Mavi Sakal adlı bir kitap “devlet aleyhinde olmamasına rağmen münasebetsiz Arap resimleri ve hikâyeleri içerdiği için” muzır addedilerek tevkif olunmuştur²³⁵.

²³⁴ Yunan edebiyatçı, şair ve diplomat olan Aleksandros Rizos Rangavis, 1809-1892 yılları arasında yaşamıştır. Rangavis, 1869-1871 tarihlerinde İstanbul’da Yunanistan Büyükelçisi olarak görev yapmıştır. 1889-1890 yıllarında Yunan edebiyatından Türkçeye çevrilerek Karamanlca yazıyla bölümler halinde yayımlanan “Mukavele muharriri”/Noter adlı romanın da yazarıdır. Bkz. Aleksandros Rizos Rangavis, **Mukavelet Muharriri**, Haz. Evangelia Balta & Niki Stavridi, The Isis Press, İstanbul, 2018, s. 25, 27.

²³⁵ Belgenin en sonunda da “çok sayıda gazetenin ale’lusul matbuat-ı idare müdüriyetine celb edilerek imha edilmek üzere tevkif edildiği” beyan edilmektedir. **BOA.Y.PRK.DH.**, nr: 3/42. (H. 29.12.1306) 26 Ağustos 1889.

* Sekallaridis tarafından Atina’da basılan *Coğrafya* adlı Rumca kitap, “Devlet-i Aliyye’nin bazı bölgelerinin Yunan’a ait olduğunu göstermesinden dolayı Maarif memurlarınca tevkif olunmuştur”²³⁶.

Genel olarak Osmanlı Devleti aleyhinde fesat ve düşmanca ifadeler bulunduran kitaplar²³⁷, *Yunan İhtilaline* dair içeriği bulunan kitaplar²³⁸, *sihir ve büyü* kitapları, *Rüya tabirleri*, *fal*, *yıldıznâme* gibi *bidat* içerikli yayınlar da zarar vericilik boyutlarına göre tekrar basılamamakta veya yasaklanmaktadır. Yasaklanan kitaplar ile “hurafe, türrehat, sihir, büyü veya diyanet-i İslamiye’ye zarar verecek her türlü tahrifata” engel olunmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır²³⁹. Örneğin;

* “Şumûsul Envâr ve Kunûzul Esrar” adlı eserin *efsuna* dair içeriğinden dolayı neşri yasaklanmıştır²⁴⁰.

* Rumca *Tabirname* adlı kitap içeriğindeki “eğer rüyada kamerin ortasında bir haç görürsen Türkler aleyhine muvaffak olursun” yorumu sebebiyle yasaklatılmıştır²⁴¹.

* *Kur’atul Tuyur* adlı bir fal kitabının da avam arasında öteden beri dolaştığı tespit edilerek mevcut nüshalarına el konulmasına ve kitabın muzır kitaplar listesine eklenmesine Encümen tarafından karar verilmiştir²⁴².

* *Haremlerin Esrarı* veya *Haremlerde Esrar-ı Aşk* adlı kitaplar “saltanat-ı seniyye aleyhine isnadat-ı kâzibe ve garazkerâne ibarelerle dolu olduğundan *kütüb-i muzır*ra cetveline yazılıp neşri menedilmiştir²⁴³.

* Ahmed Rıfat’ın *Tesadüf-i Acibe ve Hikâye-i Garibe Yahud Üç Sergüzeşt* adlı eserinde, İran şahı için “padişah ve hümayun” kelimelerinin kullanılması sebebiyle kitabın kitapçılardan

²³⁶ BOA.Y.PRK.DH., nr: 3/42. (H. 29.12.1306) 26 Ağustos 1889.

²³⁷ BOA.MF.MKT., nr: 159/6. (H. 03.07.1310) 21 Ocak 1893.

²³⁸ BOA.MF.MKT., nr: 92/17. (H.13.01.1304) 12 Ekim 1886; BOA.MF.MKT., nr: 183/82. (H. 26.03.1311) 07 Ekim 1893.

²³⁹ BOA.BEO., nr: 107/7991. (H. 26.04.1310) 17 Kasım 1892. BOA.MF.MKT., nr: 251/13. (H. 24.08.1312) 20 Şubat 1895.

²⁴⁰ BOA.MF.MKT., nr: 160/45. (H. 19.07.1310) 08 Mart 1893.

²⁴¹ BOA.MF.MKT., nr: 201/13. (H. 13.10.1311) 09 Nisan 1894.

²⁴² BOA.DH.MKT., nr: 336/24. (H. 26.07.1312) 23 Ocak 1895.

²⁴³ BOA.MF.MKT., nr: 271/67.(H. 10.01.1313) 03 Temmuz 1895.

toplattırılmasına ve çoğaltılmasının engellenmesine karar verilmiştir. “Padişahlık unvan-ı celil-i şânı ancak zât-ı hazret-i hilâfetpenâhinin ecdadı azâmeleri ile zât-ı hazret-i hilâfetpenâhilerine mahsus bulunduğundan” mezkûr kitap neşriyattan menedilmiştir²⁴⁴.

İslam dini aleyhine yayımlanan eserlere karşı geliştirilen koruyucu refleks Osmanlı tebaasının inançlarına karşı da geliştirilmiş, *mahruse* sıfatı ile tebaanın inancına yönelik tezlil ve tahkir edici yayınlara da izin verilmemiştir. İnanç farklılıklarından çıkabilecek huzursuzluklar ile mezhepler ve tarikatlar arası çekişme ve çatışmaya mahal verebilecek matbuatın da yasaklandığı görülmektedir.

* “Kadim Ermeni Kilisesi’nin itikadına, merasim ve adetlerine yönelik tarizat/tenkit içerikli bir risalenin dolaşımında olduğu ve buna karşılık başka bir Ermeni rahibin reddiye yayımlamak için ruhsat talep etmesi üzerine “iki patrikhane arasında vuku bulacak münakaşanın önlenebilmesi için” mevcut risalelerin hemen toplattırılması gerektiği belirtilmiştir²⁴⁵.

Osmanlı yönetiminin gölgesinde korunan her millet ve kavmin inancının emniyette olduğu hatırlatılarak, matbuat yoluyla “tarizat ve münakaşat-ı diniyye” içerikli kitap ve risalelerin intişarının caiz görülmediği” belirtilmiştir. Örneğin;

* İspanyol ve İbrani dillerde *Mes’ele-i Museviyye* adında Sofya’da basılan bir kitabın birçok nüshasının Dersaadet ve Memalik-i Şahane’de bulunan Museviler ve diğer cemaatlere satılmak veya dağıtılmak üzere sevk edildiğinin anlaşılması üzerine, “Millet-i sadıka-i museviyyeye hakaret içeren ve millet-i museviye ile akvam-ı saire arasında bir ihtilaf-ı daimî ortaya çıkarılmasını amaçlayan” bir takım neşriyatın yayıldığına dikkat çekilmiştir. İçeriğinin tümü yalan ve iftiradan ibaret olan bu ve benzeri yayınların Musevi itikadı ile meşhur Musevi ulemasına hakaret içermesi gerekçe gösterilerek yasaklanmasına ve mevcut nüshalarının ise toplattırılmasına karar verilmiştir²⁴⁶.

Encümene havale edilen başka bir kitaptan anlaşıldığı üzere tarikatlar arasındaki münakaşaya sebep olacak neşriyata da müdahale edilmiştir. Kadiri ve Rufailer’i etkileyecek

²⁴⁴ BOA.MF.MKT., nr: 642/2. (H. 30.03.1320) 07 Temmuz 1902.

²⁴⁵ BOA.MF.MKT., nr: 444/10. (H. 02.12.1306) 30 Temmuz 1889.

²⁴⁶ BOA.MF.MKT., nr: 525/33. (H. 15.05.1318) 10 Eylül 1900.

içeriği bulunan bir kitap “turuk-ı aliyye beyinde ma’aruzat ve münakaşat içerdiğinden” ismi *defteri mahsusaya* kaydedilmiş, dolaşımı ve intişarı ise yasaklanmıştır²⁴⁷.

* *Vehhabilik* mezhebinin yayılması için hazırlandığı düşünülen “Fethü’l Mennan” ve “Ed’dinü’l-Hâlis” adlı kitapların intişarı ve tedavülü de Encümen tarafından yasaklanmıştır²⁴⁸. Yine Vehhabi mezhebinin kurucusu Muhammed bin Abdulvehhab’ın torunu Süleyman bin Abdullah tarafından hazırlanan “Kitabü’t-Tavdîh an tevhîdi’l-Hallak fî cevâbi ehli’l-Irâk” adlı eserin de zararlı neşriyattan sayıldığı görülmektedir²⁴⁹.

Sosyal ve siyasal düzene karşı gelişen düşünce akımları, nihilist ve sosyalist neşriyatın da yasaklanmasına neden olmuştur. Nihilistlerin Rusya’daki anarşist faaliyetleri ve Avrupa’da yayılan nihilist düşüncenin, matbuat aracılığı ile Osmanlı efkâr-ı umumiyesini etkileyebileceği endişesini tetiklemiştir:

* Alexandre de Lamothe tarafından yazılan ve 1880’de Paris’te basılan *Foedora Nihiliste* adlı kitap zararlı içeriğinin ahaliyi etkileyebileceği gerekçesi ile yasaklanmış ve bu kitabın *muzırca cetveline* eklenerek, ülkeye girişinin ve dolaşımının yasaklandığının Rûsumat Emanetine, Posta ve Telgraf Nezaretleri ile Maarif Müdürlerine bildirilmesi istenmiştir²⁵⁰.

* Mormon mezhebine dair yayınların basılmasına dair ilk müracaatlarında Encümence bir mahzur görülmediği görülmektedir²⁵¹ ancak Mormon mezhebinin yayılması için gerçekleştirilen *fesat faaliyetler* sebebiyle²⁵², mezhebin Memalik-i Şahane’de resmen tanınmış bir mezhep olmaması gerekçe gösterilerek Almanca, Rumca ve Ermenice basmak istenilen risalelere engel olunmuştur²⁵³.

Özellikle tahkik ve teftiş işinin din ve devlet işlerine hizmet için bir araç olarak görülmesi devlet memurlarının jurnaller vasıtasıyla yayın hayatına müdahale etmelerinde etkili olmuştur. Okuyucu kitlenin yayınlar üzerinde, kıdemi ölçüsünde etkili olması memur tespitlerinden/jurnallerinden anlaşılmaktadır. Bir devlet memuru tarafından “bazı cemiyetlerin

²⁴⁷ BOA.MF.MKT., nr: 314/40. (H.24.11.1313) 07 Mayıs 1896.

²⁴⁸ BOA.MF.MKT., nr: 817/54. (H. 05.10.1322) 13 Aralık 1904.

²⁴⁹ BOA.MF.MKT., nr: 922/6. (H. 15.02.1324) 10 Nisan 1906.

²⁵⁰ BOA.MF.MKT., nr: 179/171. (H. 24.02.1311) 06 Eylül 1893.

²⁵¹ BOA.MF.MKT., nr: 96/83. (H. 09.05.1305) 23 Ocak 1888.

²⁵² BOA.HR.TH., nr: 109/69. M. 27.05.1891.

²⁵³ BOA.MF.MKT., nr: 874/22. (H. 29.05.1323) 1 Ağustos 1905.

zararlı ve ifsat edici yayınlarına ek olarak Arnavut lisanında *Mezamir-i Davut* ve *Protestan Mezhebi'nin ilmihali* gibi bir takım Kütüb-i Nasraniyi telif ederek basmaya başladıkları” beyan edilmiş ve Müslüman olan Arnavutlar için kütüb-i Nasraniyi telif ve neşretmekteki amacın Bulgarlar ve Ermeniler gibi Arnavutlara da “ihya-yı milliye fikrinin aşılmasının amaçlandığı belirtilmiştir. Ayrıca bu tür muzır yayınlara dikkat çekmek için böyle yayınların “Arnavutluk kıta-i cesimesinde bir millet ihtilaline daha yol açabileceği” öngörüsü eklenmiştir²⁵⁴.

Mesela Manastır’da Maarif Müdürlüğüne el konulan *Mezamir-i Davut* adlı kitaplar yüzünden İngiliz Sefareti ve Maarif Nezareti arasında gerçekleşen yazışmalar sonucunda onay için Meşihat Dairesi’ne ve Encümene danışılmıştır. Meşihat Dairesi, Hristiyanlıkla alakalı Arnavutça böyle bir kitabın “cahil olan Arnavutlar için” basılıp neşredilmesinin caiz olmadığına karar vermiştir²⁵⁵. Encümen-i Teftiş ve Muayene ise Protestanlık akaidiyle alakalı olan bu kitabın tedavül ve intişarında mahzur olmadığına ve el konulan kitapların sahibine iade edilmesine karar vermiştir²⁵⁶. Ancak bu kitabın Arnavutça basılması Arnavut mekteplerinde okutulabilmesi anlamına geldiğinden Encümenin “ehven-i şer” verdiği karar mevcut siyasete veya mevcut şartlara göre dikkate alınarak Meclis-i Mahsus-ı Vükela kararı ile değiştirilebilmiştir²⁵⁷. Bunun gibi ‘dönem hassasiyetleri doğrultusunda’ alınmış kararların, genel olarak nizamnamelere aykırı olmamakla birlikte yönlendirmelerin etkisiyle değiştirilebildiği görülmektedir.

Coğrafya, tarih ve lügat kitaplarının genel olarak birbirine benzer gerekçelerle yasaklandığı görülmektedir. Tebaanın zihnini karıştıran ve halkı birbirine düşüren, isyana ve bağımsızlık teşebbüslerine sevk eden yayınlar ile Osmanlı Devleti’nin itibarını zedeleyen, hakaret içeren ve Osmanlı topraklarını gerçeğe aykırı şekilde yansıtan tüm lügat, coğrafya ve tarih kitaplarının basımı, dolaşımı ve okutulması yasaklanmaktadır.

II. Abdülhamid dönemi *meşhur* yasakları arasında zikredilen Larousse adlı ansiklopedik sözlüğün yasaklanma gerekçesinin de mevcut nizamnameye aykırı olmadığı görülmektedir:

²⁵⁴ BOA.Y.PRK.AZJ., nr: 21/53. (H. 17.08.1309) 17 Mart 1892.

²⁵⁵ BOA.Y.MTV., nr: 97/31. (H. 05.12.1311) 9 Haziran 1894.

²⁵⁶ BOA.MF.MKT., nr: 305/36. (H. 28.08.1313)13 Şubat 1896; BOA.HR.TH., nr: 170/43. (H. 27.08.1313) 12 Şubat 1896.

²⁵⁷ BOA.MF.MKT., nr: 254/18. (H. 07.10.1312) Belgenin orijinal tarihi (H. 14.05.1318) 9 Eylül 1900.

* *Larousse* adlı Fransızca lügat kitabında “Cennetmekân Sultan Selim-i evvel hazretleri hakkında *feros* (feroce) yani *hunriz* (kan dökücü), Sultan Selim Sani hazretleri hakkında ise *serhoş* tabirat-ı sefiyesi istimal olunduğu ve azam-ı İslamiye’den bazı zevat-ı kiram haklarında dahi münasebetsiz ve hürmetsiz tabirat kullanıldığı lede’l muayene anlaşılmıştır. Bu kitab memalik-i mahruse-i şahanede en ziyade tedavül eden kitaplardan olup ekser mektep talebesi bile birer tane edinmektedir”. Kitabın tedavül fazlalığından dolayı Vilayet müdürlüklerinden Encümene kitap ile ilgili nasıl muamele edileceğine dair sorular geldiği görülmektedir. Kitabın tevfiik mi edileceği, muzır sayfalarının yırtılarak sahiplerine iade mi edileceği yoksa hepsinin yakılarak imha mı edileceği konusunda tereddütte kaldıkları görülmektedir. Encümen tarafından söz konusu ciltlerin ülkeye girişi, yayımlanması ve dolaşımı yasaklanmış ve diğerlerinin *teminat-ı kaviyye* alınarak sahiplerine iadesine karar verilmiştir²⁵⁸.

* İstanbul matbuatında basılan *Coğrafya* adlı bir kitapta “Osmanlı Devleti’nin düvel-i muazzama arasında gösterilmemiş olması, Rum çocuklarının zihinlerini karıştırma teşebbüsleri” arasında görülmüştür. Bu sebeple kitabın intişarının yasaklanmasına ve okutulmasının engellenmesine karar verilmiştir²⁵⁹.

* *Hristiyanlara Ortodoksluğun Talimi* adlı Rusça bir kitapta “hâlâ Osmanlı toprağı olan bölge için Makedonya ifadesinin kullanıldığı” tespit edilmiş ve bu durum Encümen tarafından yasaklanma gerekçesi olarak gösterilmiştir²⁶⁰.

Ruhsatlı olduğu hâlde Rüşumat Emaneti tarafından yanlışlıkla alıkonulan ve Encümene gönderilen kitaplar da bulunmaktadır. Encümene muayene için gelen kitapların ruhsatlı olduğu anlaşıldığında, tevkif edilen kitaplar yüzünden eser sahipleri tazminat talep ederse tazminatın hatayı yapan rüşumat veya gümrük memurlarının maaşlarından kesilerek ödeneceği bildirilmekte ve memurların dikkatli ve özenli olması tembihlenmekteydi²⁶¹. Rüşumat Emaneti ve gümrüklerde daha dikkatli davranılmasına sebep olan bu yaptırım memurların tereddütte kaldıkları durumlarda daha temkinli davranarak Maarif’e danışmalarına vesile olmuştur²⁶².

²⁵⁸ BOA.MF.MKT., nr: 159/94. (H. 10.07.1310) 28 Ocak 1893.

²⁵⁹ BOA.MF.MKT., nr: 684/18. (H. 13.11.1320) 11 Şubat 1903.

²⁶⁰ BOA.MF.MKT., nr: 687/27. (H. 24.11.1320) 22 Şubat 1903.

²⁶¹ BOA.MF.MKT., nr: 155/69. (H. 13.05.1310) 03 Aralık 1892.

²⁶² BOA.MF.MKT., nr: 216/44. (H. 29.01.1312) 02 Ağustos 1894; BOA.MF.MKT., nr: 456/35. (H. 10.03.1317) 19 Temmuz 1899.

2.1.6. İhrak ve İmha: Usul ve Gerekçeler

Osmanlı matbuat tarihinin dikkat çeken mevzularından olan ve çoğu zaman algı oluşturmaya yönelik bir malzeme olarak kullanılan kitap yakma hadisesi, Sultan Abdülhamid dönemine mahsus bir faaliyet olarak tasavvur edilmekte, azmettirici olarak da Teftiş ve Muayene hedef gösterilmektedir. Bu durum, Sultan'ın hal' edilmesinde kullanıldığı gibi sonraki dönemlerde 'müstebit Abdülhamid' ithamlarına da argüman olmuştur. 'Abdülhamid'in yaktırdığı kitaplar' mevzusu dergilere, kitaplara hatta gazete köşelerine konu olurken, Padişah'ın hem taltifçilerini hem de tahkircilerini besleyecek şekilde münferit örnekler ile ele alınmış ve alınmaya devam etmektedir.

Kitaplar yakılmış mıdır? Neden yakılmıştır? Nasıl yakılmıştır? Hangi saiklar ile gerçekleşmiştir? Bu soruların cevaplarını, söz konusu dönemi toptan bir ululama veya kökten bir yerme gibi aşırı uçlarda şekillenen ideolojik yaklaşımlara mesafe koyarak aramak gerekmektedir²⁶³.

Kitapların fiziki olarak ortadan kaldırılması mı yoksa ortadan kaldırılma şekli mi sorunludur? Mesela denize atılması, gömülmesi ya da giyotin makinesi ile öğütülmesi aynı algıyı yaratacak mıdır? Bu faaliyet Sultan Abdülhamid ile başlamış bir faaliyet midir ve kendisi ile son mu bulmuştur? Yasal mıdır? Nasıl uygulanmıştır, kimler refakat etmiştir, hangi kitaplar ve ne kadarı yakılmıştır?

Sultan II. Mahmud zamanından itibaren başlayan ve Sultan Abdülmecid ve Sultan Abdülaziz dönemlerinde de görülen zararlı kitapların ortadan kaldırılması uygulamalarına Meşrutiyet'in ilanından sonraki yıllarda da rastlanılmaktadır²⁶⁴.

Sultan II. Mahmud döneminde halkın akaidini ihlal gerekçesi ile *Frengistan*'dan gelen iki yüz, üç yüz cilt Tevrat, Zebur ve İnciller ile beş altı kıta *Havariyyun Hikâyeleri* ve Farsça risalelerin yayılmasının engellenmesi ve ele geçirilenlerin yakılarak imha (*ihrak-ı bin-nâr*)

²⁶³ Fortna, *Mekteb-i Hümayûn...*, s. 17.

²⁶⁴ 1908 yılında Mısır'da basılan Danimarkalı Dr. Dozi tarafından yazılıp Abdullah Cevdet tarafından tercüme edilen Hz. Peygamberin aleyhinde iftiralar ve yalanlar ihtiva eden Tarih-i İslamiyet adlı kitabın intişarına müsamaha ile bakmanın caiz olamayacağı ve ülkeye girmesinin yasaklandığı belirtilmiştir. BOA.BEO., nr: 3529/264617. (H. 14.03.1327) 5 Nisan 1909. İkinci Meşrutiyet sonrası dönemde bu eserin basılması ve satılması yasaklanmış, eldeki nüshaları da yakılarak ve denize atılarak imha edilmiştir. Bkz. Hanioglu, *Doktor Abdullah Cevdet*, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1981, s. 326- 327.

edilmesi hakkında irade çıkarılmıştır²⁶⁵. Sultan Abdülmecid zamanında kitap ve risaleleri yakarak imha etme yönteminin dışında denize atarak imha etme yönteminin de uygulandığı görülmektedir. Hatalı basıldığı veya baskısı bozuk çıktığı için imhası gereken Mushaf-ı Şerifler, torbalara konularak denize bırakılmışlardır²⁶⁶.

Abdülaziz dönemi kitap imha gerekçeleri ve yöntemleri ise benzerliği açısından Abdülhamid dönemi matbuat müdahalelerinin öncüsü olarak görülebilir. Rüsumat emanetlerinde ve gümrüklerde görevlendirilen kitap memurları ve gümrük tercümanları ilk olarak Abdülaziz döneminde görülmektedir²⁶⁷. Yine Telif ve Tercüme Dairesi de Abdülaziz dönemi matbuat hayatının muhafaza ve müdahale birimi olarak görev yapmıştır. Abdülaziz döneminde de Osmanlı sultanlarına ve yönetimine hakaret içerikli, İslamiyet'e ve ehli sünnet akaidine zarar veren²⁶⁸, halkı ihtilafa düşüren ve isyana teşvik eden metinlerin muzır sayıldığı, destanlar gibi “manasız şeyler” ihtiva eden matbuatın yasaklandığı görülmektedir²⁶⁹. Abdülhamid döneminde imha edilen kitaplar için kullanılan *öteden beri memnu* ifadesi, Abdülaziz döneminin yasaklı kitaplarına atfedilmesi açısından dikkat çekicidir²⁷⁰. Meşrutiyet sonrasında ise meşrutiyet aleyhtarı yayınların ve toplum içinde nifak sebebi olacak kitapların polis tarafından toplatılarak imha edildiği görülmektedir²⁷¹. Ayrıca baskı hataları olduğu için sahih sayılamayacak Kur'an nüshalarının da temiz torbalara konularak toprağa gömülebileceğine dair imha fetvalarının alındığı görülmektedir²⁷².

Matbunun yakılarak veya başka yollarla imha edilme meselesi aslında kitaplardan bağımsız olarak konu edildiğinde neredeyse bir ihtiyaç olarak algılanabilmektedir. Devlet

²⁶⁵ **BOA.C.MF.**, nr: 8/351. (H. 17.12.1239), 13 Ağustos 1824; **BOA.C.MF.**, nr: 47/2340. (H. 18.12.1239) 14 Ağustos 1824.

²⁶⁶ **BOA.MF.MKT.**, nr: 28/98. (H. 05.05.1292) 09 Haziran 1875.

²⁶⁷ **BOA.ŞD.**, nr: 2870/48. (H. 28.07.1289) 01 Ekim 1872.

²⁶⁸ **BOA.MF.MKT.**, nr: 50/139. (H. 07.08.1294) 17 Ağustos 1877; **BOA.HR.MKT.**, nr: 759/93. (H. 04.07.1289) 07 Eylül 1872.

²⁶⁹ **BOA.MF.MKT.**, nr: 38/69. (H. 02.06.1293) 25 Haziran 1876.

²⁷⁰ **BOA.MF.MKT.**, nr: 32/106. (H. 29.11.1292) 27 Aralık 1875.

²⁷¹ **BOA.DH.EUM.THR.**, nr: 42/54. (H. 12.07.1328) 20 Temmuz 1910; **BOA.DH.EUM.KADL.**, nr: 22/1. (H. 18.12.1328) 21 Aralık 1910. Meşrutiyet sonrası muhalif matbuata müdahale ve imhalar için bkz. Taner Aslan, “Saidpaşazade Mehmet Şerif Paşa Muhalefeti ve İkinci Meşrutiyet Döneminde Yasaklanan Bir Risalesi”, **Tarih Araştırma Dergisi**, S. 30/50. Ekim 2011. s. 1-48; Ferhat Ateş, “II. Meşrutiyet Sonrası Kurşunla Sansür Geleneği Bir Muhalefet Tasfiyesi Örneği Olarak Ahmet Samim Cinayeti”, **Aksaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C. 2, S. 2, 2018, s. 89-104.

²⁷² Bu konuda bkz. Dıgıroğlu, “Tedkik-i Mesâhif-i Şerîfe ve Müellefât-ı Şer’iyye Meclisi Kütüphanesi’ndeki Mushaflar”, **Din ve Hayat**, 2018, s. 154.

dairelerinde çürüyen gereksiz evraklar, sandıklarda bekletilen, yer işgal eden her türlü resmî kayıt defterleri, yanlış basılan veya tarihi geçmiş pul, para, pasaport ve mürur tezkireleri²⁷³ gibi türlü efemeranın²⁷⁴ imhası için de denize atma, yakma veya gömme yöntemleri bir kurtuluş olarak mütemadiyen uygulanmıştır²⁷⁵.

Örneğin; 1881 senesinde eski Darphane Dairesi'nde saklanılan kâğıt paraların akıbeti ile ilgili gündeme gelen bir mesele son derece dikkat çekicidir. Eski paraların mukavva yapılmak üzere satılması düşünülmüş ancak makine ile kesilmeden satılmasının uygun olmayacağına karar verilmiştir. Eski paraların makinalar tarafından kestirilerek teslim edilmesinin ise maliyetli olacağı düşünülerek kazanılacak paranın çıkacak “kaime satılmış şayialarına” da değmeyeceği düşünülerek, yakılarak ortadan kaldırılmasına karar verilmiştir²⁷⁶. Yakma yollu imhanın ekonomik bir çözüm olarak tercih edilmesi ihtimal dâhilinde görülmektedir.

Matbu yayınların Osmanlı topraklarına girmeye başlamasından itibaren gelişen kontrol mekanizmasının sonucu, el koyma, saklama, birikme ve yok etme teşebbüslerini de sistemleştirmiştir. Sayıları itibarıyla müsaderesi veya toplattırılması mümkün olan kitap ve risaleler Maarif Nezareti bünyesinde korunmaya alınmakta veya geldiği yere geri gönderilerek sahibine iade edilmektedir. Artan matbuat ve neşriyat sonucunda, iadesi mümkün olmayanlar, teslim alınmayanlar veya zararlı olduğu tespit edilen ve tedavülde olması yasaklanan kitap ve risaleler vb. için uygulanan yöntem ile imha edilmeye başlanacaktır.

Gümrüklere ve rüsumat emanetlerine ulaşan matbu eserlerin sayısının artması ile bunların iade edilme veya saklanma işi külfet olmaya başlamıştır. Maarif Dairesi'nde saklanan ruhsatsız, hatalı veya içeriği zararlı kitaplar için daha sonra Maarif ve Encümen mahzeni tahsis edilmiş, teftiş ve muayene usulündeki standardizasyon sağlandıkça ruhsatsız olduğu için veya ruhsatı güncel olmadığı için tedavüle giremeyecek kitap ve risalelerin sayıları da artmaya başlamıştır. Bu kitapların bazıları daha sonra kullanılmak üzere listelenerek kitap ambarlarına ve Maarif kütüphanelerine teslim edilmiş²⁷⁷, ihtiyaç hasıl olduğunda ise mekteplerdeki öğrencilere

²⁷³ BOA.ŞD., nr: 2499/26. (H. 15.03.1303) 22 Aralık 1885.t

²⁷⁴ “Matbu evrak” olarak ifade edilen kitap dışı evrak, bilet, kâğıt para, antetli kâğıt, cetveli defter, ilan, sigara kâğıdı, arzuhâl kâğıdı ve ürün ambalajı gibi “efemera” ürünlerin üretimi ve kullanılması ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Erken, a.g.t., s. 24-44.

²⁷⁵ 1917 senesinde devlet dairelerinde biriken gereksiz evraktan yakılacakların belirlenmesi için bir imha tespit komisyonu kurulması dahi gündeme gelmiştir. BOA.MF.MKT., nr: 1228/78. (H. 03.11.1335) 21 Ağustos 1917.

²⁷⁶ BOA.İMMS., nr: 68/3209. (H. 20.04.1298) 22 Mart 1881.

²⁷⁷ BOA.MF.MKT., nr: 107/10. (H. 07.07.1306) 09 Mart 1889.

dağıtılmıştır²⁷⁸. Hatasız olarak basılan ancak ruhsatsız olan İran baskısı bazı Mushaflar da fakir ailelerin çocuklarına dağıtılmıştır²⁷⁹.

Bilhassa ruhsatsız Mushafların ve Ecza-i Şerifelerin hatasız olanlarının mahzenlerde ve kütüphanelerde tutulmasına dikkat edilmiş Encümenin kuruluşu itibarıyla da mevcut uygulamanın aynen devam edeceği tüm Maarif Müdüriyetlerine bildirilmiştir²⁸⁰. Yasak kitapların sayılarının ve çeşitlerinin artması alıkonulan kitapların muhafazasında mekân sıkıntısını gündeme getirmiştir. Zamanla artan matbu mamullerin (sigara kağıtları, arma, tuğra, etiket vs.) muhafazası da sorun olmaya başlamıştır²⁸¹. Ele geçirilen ve “mahzurdan salim” bulunanların mahallerine iadesinin sorun olmadığı ancak intişarı caiz olmayanlara “alelusul tevkif” kılındıktan sonra ne yapılacağı Maarif müdürleri tarafından sorulmaya da başlanmıştır²⁸².

Memalik-i ecnebiyeden getirilen ve Matbaalar Nizamnamesinin 24. maddesi gereği yapılan muayene sonrasında muzır olduğu anlaşılan kitapların zabt mı, imha mı yoksa iade mi edileceği Maarif İdareleri tarafından sorulmaya başlandığında, bu tür kitaplar hakkında nasıl bir muamele izleneceği Nezaret tarafından şöyle açıklanmıştır:

“Maarif Nezareti tarafından uygulanan ve yürürlükte olan usule göre yabancı ülkelerden gelen *kütüb-i muzır*ra iki türlüdür. Birisi “özellikle devlet-i aliyye ve millet-i İslamiye aleyhinde telif olunmuş olan kitap ve risalelerdir ki bunlar yakılarak imha edilmek üzere zapt edilecektir. Diğerisi ise, içeriği din ve devlet aleyhinde olmayıp yalnız bazı yerlerinde haddi aşan ifadeler bulunan kitaplardır ki bunlar Rüşumat Emanet-i tarafından *teminat-ı kaviyye* alınarak geldikleri yere veya sahibine teslim edilmek üzere iade olunacaklardır”²⁸³.

Kaçak olarak matbaalarda basılan ve usul gereği derdest edilen bini aşkın yasak kitabın ise nasıl ve ne şekilde imha edilecekleri hassaten bildirilmekte, zabıta memurları ve matbaa

²⁷⁸ BOA.MF.MKT., nr: 40/19. (H. 25.06.1293) 18 Temmuz 1876.

²⁷⁹ BOA.MF.MKT., nr: 80/55. (H. 14.06.1300) 22 Nisan 1883; BOA.MF.MKT., nr: 94/51. (H. 21.10.1304) 13 Temmuz 1887.

²⁸⁰ BOA.MF.MKT., nr: 80/55. (H. 14.06.1300) 22 Nisan 1883; BOA.MF.MKT., nr: 87/43. (H. 11.10.1302) 24 Temmuz 1885.

²⁸¹ BOA.MF.MKT., nr: 337/2. (H. 22.04.1314) 30 Eylül 1896.

²⁸² BOA.MF.MKT., nr: 91/41. (H. 21.09.1303) 23 Haziran 1886.

²⁸³ BOA.ŞD., nr: 2276/56. (H. 01.12.1305) 09 Ağustos 1888.

müfettişlerine görevin birlikte ifa edilmesi gerektiği hatırlatılmaktaydı²⁸⁴. İmha edilen kitap, risale ve evrakın kaçak basılan nüshalarının binleri bulması dikkat çekicidir. Sadece yasaklanan bir kitabın veya bir sayfanın bile binlerce nüshası basılmakta ve bu sayı imha edilen kitap ve evrak sayısını arttırmaktaydı. İmha edilecek matbu türler arasında, önceden yasaklanan Selim Sabit Efendi'nin *Tarihi Umumisi* ve *Murad Bey Tarihi* gibi okul kitaplarının yanında hızlıca basılıp dağıtılabilecek risale ve broşürlerin sayıları da bir hayli fazlaydı. Mesela yasak olduğu halde 8500 adeti ele geçirilen Ermeni Merdleri adlı risale de imha listesindeydi. Bir sayfadan ibaret olan ve propaganda için hızlı bir lokomotif olan şiir, şarkı sözü ve broşürlerin de imha listesindeki sayıları kayda değerdi²⁸⁵.

İranlı Hüseyin²⁸⁶ Matbaası'nda kaçak olarak basılan ve zabıtaca müsadere edilen 1500'e yakın "Kitab min ilm-i Reml" adlı yasak bir kitabın tüm nüshaları zabıtaca imha edilmiştir. Maarif müfettişi gözetimi ve eşliğinde yapılması gereken bu tahkikatın bir zabıta memuru tarafından tek başına gerçekleştirilmesinin nizami olmadığı, *Matbaalar Nizamnamesinin 35. ve 16. maddeleri* belirtilerek zabıta memurlarının vazifesinin sınırları hatırlatılmıştır²⁸⁷.

Musul'da Rüsumat Emaneti tarafından ele geçirilen ve üzerindeki muzır resimler sebebiyle müruruna ve intişarına izin verilmeyen sigara kağıtlarının, Maarif idaresince gerekli prosedür yerine getirilmeden yakılması Maarif Nezareti tarafından eleştirilmiş, Nezarete yapılan açıklamada ise sandıkların bir seneye yakın süredir muhafaza edildiği ancak teslim almak için kimsenin bir talepte bulunmadığı ifade edilerek sandıkların yer işgal ettiği gerekçesiyle yakıldığı bildirilmiştir. Maarif Nezaretinden izin alınmadan gerçekleşen bu ihrakın sorumlusunun Halep Maarif Müdürlüğü olduğu belirtilerek hatanın tekrarlanmaması istenmiştir²⁸⁸.

Ussullere uyma yolunda gösterilen gayretinden ötürü taltif edilen vilayet maarif müdürleri de bulunmaktadır. Mekteb-i Mülkiye eski mezunlarından Vilayet Maarif Müdürü Emrullah Efendi'ye ilk memuriyeti olmasına rağmen 9 ay içinde İzmir Gümrüğü'nden ve kitapçı

²⁸⁴ BOA.MF.MKT., nr: 159/157. (H. 14.07.1310) 01 Şubat 1893.

²⁸⁵ BOA.Y.PRK.KOM., nr: 11/26. (H. 29.12.1320) 29 Mart 1903.

²⁸⁶ İranlı Hacı Hüseyin Efendi'nin yayın faaliyetleri ve matbaasında basılan yasaklı kitaplar hakkında detaylı bilgi için bkz. Dıgıroğlu, *Dersaadet'te Bir Acem Kitapçı: Kitap Furuş Hacı Hüseyin Ağa*, Turkuaz Yayıncılık, İstanbul, 2014.

²⁸⁷ BOA.MF.MKT. nr: 157/32. (H. 11.06.1310) 31 Aralık 1892

²⁸⁸ BOA.MF.MKT., nr: 337/2. (H. 22.04.1314) 30 Eylül 1896.

dükkanlarından ele geçirilen 7 bin zararlı kitap, risale ve evrakı usullere uyarak imha etmesi sebebiyle gayretinden ötürü dördüncü rütbeden bir kıt'a mecidiye nişanı ihsan buyrulmuştur²⁸⁹.

İlerleyen yıllarda da Maarif Nezaretinden izin alınmadan gerçekleşen birkaç imha ve ihrak eylemi gerçekleştirildiği Maarif Nezareti tarafından usule uyulması dair çekilen ihtarlardan anlaşılmaktadır²⁹⁰. Ele geçirilen yasak neşriyatın usulüne aykırı olarak imha edilmemesi ve imha sürecinin tüm prosedürlerinin yerine getirilmesine dair Maarif tezkireleri vilayetlere bildirilmiştir. Örneğin Aydın'da ve Yanya'da birkaç sene içinde yasaklanan veya zararlı olduğu için el konulan kitapların yakılma usulü Maarif Nezaretince tenkit edilmiştir. Memnu eserlerin yakılmadan önce isimlerinin ve sayılarının bulunduğu listelerin Maarif Nezaretine bildirilmesi ve Nezaretten izin aldıktan sonra görevlendirilen Nezaret memurlarının gözetiminde imhanın gerçekleştirilmesi gerektiği hatırlatılmıştır:

“Bazı vilayetlerde birçok sene içinde zararlı bulunduğu için yasaklanan ve el konulan toplam 780 kitap, risale ve çeşitli evrakın detaylarının Nezarete bildirilmeden yakıldığı anlaşılmıştır. Oysa 1317/1900 tarihinde vilayetlere tebliğ edilen İradeye göre imha edilecek matbuatın miktarının, isimlerinin ve çeşitlerinin yazıldığı defterlerin Maarif Nezaretine takdim edilmesi ve söz konusu muamelenin Nezaret tarafından uygun görülürse yine Nezaret tarafından icrası gerekmektedir. İradeye göre Nezaretin izni olmadan kitapların mahallince yakılması İradenin hükmüne aykırı davranmak ve yolsuzluk olarak kabul edilecektir. Bundan sonra İrade hükümlerine tamamen uyulması ile ilgili olarak Maarif müdürlerine, vilayet valiliklerine ve *elviye-i gayr-i mülhakaya*²⁹¹ talimat verilmiştir²⁹².

Teftiş, muayene ve tevkif işinin Nizamnameye bağlı kalınarak yapılması gerektiği sürekli olarak vurgulanmış; olası itiraz ve maruzatlar sebebiyle, sürecin en başından itibaren prosedürlere uyularak yapılması sağlanmaya çalışılmıştır. Öncelikle Rüsumat Emanetindeki memurların dikkatli olmaları, tereddütte kaldıklarında Maarif ve Dâhiliye Nezaretlerine danışmaları istenmektedir.

²⁸⁹ BOA.Y.MTV., nr: 74/132. (H. 29. 07.1310) 16 Şubat 1893.

²⁹⁰ BOA.MF.MKT., nr: 931/36. (H. 09.04.1324) 02 Haziran 1906.

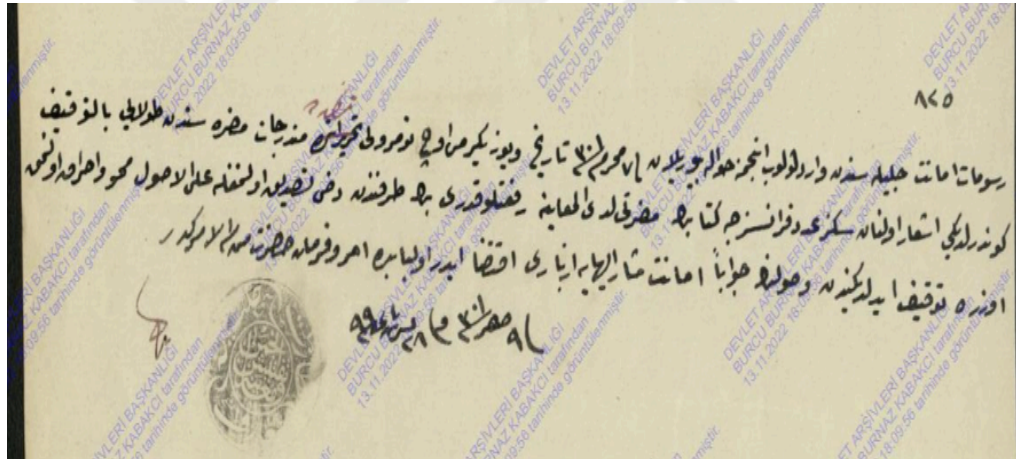
²⁹¹ 1871 Vilâyet Nizamnamesi ile Osmanlı İmparatorluğu vilayet yönetiminde bazı livaları idari bakımdan doğrudan merkeze bağlamıştı. Bunlar “elviye-i gayri-mülhaka” diye adlandırılmaktaydı. Mehmet Seyitdanlıoğlu, “Yerel Yönetim Metinleri VI: Vilayet Nizamnamesi ve Getirdikleri”, *Çağdaş Yerel Yönetimler*, C. 5, S. 5, Eylül 1996, s. 89.

²⁹² BOAMF.MKT., nr: 943/8. (H. 01.06.1324) 23 Temmuz 1906.

“Ledel muayene” Encümene sevk edilen kitap, evrak, risale ve diğer matbu mamulleri kontrol eden memurun tahkik raporlarında isminin ve imzasının bulunması şart koşulmaktadır. Genellikle Rüsumat Emaneti tarafından el konulup Encümen-i Teftiş ve Muayene’ye havale edilen kitap ve risaleler lisana aşına memurlar tarafından muayene edildikten sonra memurun ismi özellikle zikredilerek ne şekilde muamele olunacağı belirtilmektedir; her memur verdiği kararın sorumluluğunu kendisi almaktadır. Örneğin:

“Rüsumat Emaneti tarafından zararlı olduğu tespit edilen bir kitabın “ale’l-usûl mahv u ihrak olunmak üzere tevkif edildiği ve Encümene havale edilerek Kadri Bey tarafından da onaylandığı”²⁹³ şeklinde rapor sunulmaktadır. Bu ifadelerin aynılarını farklı memur isimleri ile görmek mümkündür.

GÖRSEL 2.2. Encümenin İmha Kararı

Teftiş, muayene, müsadere ve tevkif işleri; Encümen-i Teftiş ve Muayene, Rüsumat İdaresi ve Zabıta Nezaretinin iş birliğiyle uygulanmaktadır. Özellikle ve öncelikle yurt içindeki ruhsatsız basıma karşı mücadele edilmekte, matbaa ve Maarif müfettişleri tarafından tespit edilen ruhsatsız veya ruhsatları yenilenmeyen kitaplar tespit edilerek Zabıta Nezaretine bildirmekte ve piyasada bulunan nüshaların toplattırılması sağlanmaktadır. Gümrüklerdeki muayene ise dâhilî matbuatı, hariçten gelen zararlı matbuattan koruma çabasıdır. Zira ülkeye

²⁹³ BOA.MF.MKT., nr: 82/44. (H. 09.02.1301) 10 Aralık 1883. Bkz., Görsel 2.2.

kaçak yollarla giren muzır yayınlar kontrolü sağlanamayan ‘korsan basımın’ malzemeleri olabilmektedir.

Encümen-i Teftiş ve Muayenece imha maksadı ile tevkif edilen kitap, risale ve evrakın sayıları arttıkça memnu ve muzır listeler tanımlanmakta ve isimleri ve adetleri yazılarak imha edilmek üzere mahzenlere ve ambarlara konulmaktadır. Encümen tarafından imha edilmek üzere belirlenen kitap ve risalelerin çeşidi, miktarı ve isimlerinin “kütüb-i muzır, evrak ve risale-i memnu defterlerine²⁹⁴ yazılmış olması imha edilecek matbunun isimlerinin ve sayılarının tespit edilmesi açısından son derece elverişlidir. Ancak mevcut imha listelerine dair genel bir değerlendirme yapabilmek ancak *imha gerekçelerini* belirlemekle mümkün olacaktır:

İmha edilecek kitaplar ve risaleler arasında basımı ve yayımlanması yasak olan kitaplar çoğunluktadır.

* *Kırk Vezir, Billur Köşk, Letaif-i Hayal, Akif Bey Hikâyesi, Ölü, Huşenk, Heft-i Peyker, Kısas-ı Enbiya* adlı kitap ve risaleler ruhsatsız ve kaçak olarak basıldığı için yakılarak imha edilecek kitaplar arasındadır²⁹⁵.

* *Ebu Müslim Divanı* (Eba Müslim) ve *Vasiyetname* adlı kitaplar da basımı ve dağıtımı siyaseten ve dinen caiz olmadığı hâlde ruhsatsız basıldığı için yakılacak kitaplar arasında geçmektedir²⁹⁶.

* Basımı ve neşri kesinlikle yasak olan *Yıldızname*, İranlı matbaacılar tarafından resmî mühür taklit edilerek basıldığı için yakılacaklar listesine tekrar eklenmiş ve kaçak olarak basılan tüm nüshaları yakılmıştır²⁹⁷.

* Doktor Aleksandr İstamadiyadi tarafından telif ve tercüme ettirilen *Gazi Osman* adlı tiyatro eserinin 1877 senesinde Maarif ruhsatı ile basılmasına izin verilmiş ancak kitabın 1902

²⁹⁴ BOA.Y.PRK.KOM., nr: 11/26. (H. 29.12.1320) 29 Mart 1903.

²⁹⁵ Bu kitaplar Hacı Ağa namıyla bilinen İranlı kitapçı Hacı İsmail’in Sultan Bayezid Çarşıkapı’da bulunan dükkanında ruhsatsız basıldığı anlaşılan kitaplardır. Usul gereği imha edilmek üzere ele geçirilmişlerdir. “İranlı kitapçıların nizam ve usule aykırı hareket ve cüretleri mükerrer olduğundan ve bu durum İran Sefaretine bildirilmesine rağmen tekrarlandığından emsaline de ibret olması için bu kitapçılar hakkında şediden takibat-ı nizamiye icrasına karar verilmiştir”. BOA.MF.MKT., nr: 239/9. (H. 02.06.1312) 01 Aralık 1894.

²⁹⁶ BOA.MF.MKT., nr: 206/13. (H. 02.11.1311) 07 Mayıs 1894.

²⁹⁷ BOA.MF.MKT., nr: 499/6. (H. 23.12.1317) 24 Nisan 1900.

yılında ruhsatsız basıldığıının anlaşılması üzerine kaçak tüm nüshalarının imha edilmek üzere toplattırılmasına karar verilmiştir²⁹⁸.

* Yasak olmasına rağmen eski tarih konularak ve İzmir’de bulunan Hafız Nuri Efendi Matbaası’nda kaçak olarak basılan *Serencam*, *Nasreddin Hoca*, Aşık Kerem, Aşık Ömer ve Aşık Garip adlı kitaplar da imha ve ihrak listelerinde bulunmaktadır²⁹⁹. “Maarife katkısı olmayan Aşık Kerem ve benzeri basit hikâye kitaplarının öteden beri yasak olması” nedeniyle yeniden basılması gereksiz bulunmuş, bu durum bir yandan da okuyucular tarafından talep edilen bu tür kitapların kaçak olarak basımının artmasına sebep olmuştur³⁰⁰.

* *Seyyid Battal* (Battal Gazi) adlı kitap gibi “ezhân-ı avam-ı ahaliyeyi lüzumsuz hurafat ile teşviş edecek” eserlere rastlanıldıkça müsadere edilmesi ve imha listelerine eklenmesi gerekli görülmüştür³⁰¹. Faydasız görünen ve halkın zihnini karıştıran batıl içerikli yayınların basımına zaten ruhsat verilmediği için bunların mevcut nüshaları doğrudan kaçak kabul edilmiştir³⁰².

* Arapça, Farsça ve Türkçe tercümelerinin dolaşımda olduğu görülen *Mizanü’l Hakk* adlı kitap, İslam aleyhinde bilgiler içerdiği için “fevkalade zararlı” bulunmuş ve yakılması gerektiği bildirilmiştir³⁰³.

* Kazım Paşa’nın *Mekalid-i Aşk* adlı eseri de Kerbela vakasından bahsetmesi ve İslam akaidine aykırı birtakım meseleler içermesinden dolayı yasaklanmış ve mevcut nüshaları da imha edilmek üzere toplatılmıştır³⁰⁴.

²⁹⁸ BOA.MF.MKT., nr: 46/158. (H. 17.03.1294) 01 Nisan 1877; BOA.MF.MKT., nr: 518/21. (H. 10.04.1318) 07 Ağustos 1900.

²⁹⁹ BOA.MF.MKT., nr: 884/23. (H. 23.07.1323) 23 Eylül 1905.

³⁰⁰ “Aşık Kerem ve emsali Adi (basit) hikâye kitaplarının öteden beri memnu bulunduğu” ifade edilmektedir. BOA.MF.MKT., nr: 121/34. (H. 11.02.1308) 26 Eylül 1890.

³⁰¹ BOA.MF.MKT., nr: 187/150. (H. 16.05.1311) 25 Kasım 1893.

³⁰² BOA.MF.MKT., nr: 432/11. (H. 24.08.1316) 07 Ocak 1899.

³⁰³ BOA.MF.MKT., nr: 168/122. (H. 04.11.1310) 20 Mayıs 1893. Bu kitap 1864 yılında da İslam aleyhinde olduğu tespit edilerek kütüb-i muzırradan sayılmış ve toplattırılmıştır. BOA.MB.İ., nr: 19/170. (H. 29.12.1280) 05 Haziran 1864. BOA.İDH., nr: 526/36355. (H. 03.01.1281) 08 Haziran 1864. Bu kitap Abdülhamid dönemi matbuat yasakları bahislerinde sıklıkla Kâtip Çelebi’nin meşhur Mizanü’l Hakk eseri ile karıştırılmıştır. Ancak sanılanın aksine bu kitabın Kâtip Çelebi’nin kitabı ile ilgisi bulunmadığı, 1861 yılında Londra’da William Watts Matbaası’nda basılan ve Hristiyan propagandası yapan yasaklı kitaplardan biri olduğu Ali Birinci tarafından tespit edilmiştir. Bkz. Birinci, *Tarih Yolunda...*, s. 235-239.

³⁰⁴ BOA.MF.MKT., nr: 97/61. (H. 22.06.1305). 23 Şubat 1889. Bu kitap yakılacak kitaplar listesinde de bulunmaktadır.

* Ahmet Vefik Paşa'nın okullarda okutulan *Fezleke-i Tarih-i Osmani* adlı kitabı da imha edilecek kitaplar arasına girmiştir. Açıkça imha sebebinin “her Osmanlıyı rahatsız edecek olan ibareler” (Van-Ermenistan-altı çizilmiştir) olduğu belirtilmektedir, altı çizilen yerler sayfa numaraları ile işaretlenerek tüm Maarif müdürlerine yollanmıştır. Bundan böyle imhası netleşene kadar benzer tabir ve sözlerin üzerleri okunamayacak şekilde çizilecektir³⁰⁵.

* Tedrisi menedilerek toplattırılan ve evrak odasında hıfzedilen 254 nüsha “Tarih-i Osmani” adlı kitabın mahv u ihrakına karar verilmiştir³⁰⁶.

* Efsun, sihir, büyü içerikli kitaplar da yasaklanan ve imha edilmek için tevkif edilenler kitaplar arasındadır. *Şuhusu'l Envar ve Künüzu'l Esrar* adlı kitabının intişarı bu sebeple yasaklanmıştır³⁰⁷. *Melhame-i Cevri* de içindeki “hezeyannameler” sebebiyle yasaklatılan ve kaçak nüshaları yakılan kitaplardandır³⁰⁸.

* Resmî ruhsatı olmadığı anlaşılan ve tevkif edilen 5 nüsha “Talim-i Edebiyat” adlı Ekrem Bey Efendi Hazretlerinin kitabının daha önce ruhsat verilmesine rağmen taklit mühürle basıldığı anlaşılmış bundan sonra ele geçirilenlerin de Encümene yollaması bildirilmiştir³⁰⁹. “İmha listesi”nde de 5 adet Talim-i Edebiyat” bulunmaktadır³¹⁰.

* Rûsumat Emanetinden Encümene gönderilen Ermenice bir takvimin basım için ruhsat almadan önce çıkartılması gereken yerleri olduğu tespit edilmiş, “Ermenistan’a dair bölümlerin çıkartıldıktan sonra” basımına ruhsat verileceği bildirilmiştir. Ancak takvimin çizilen ve çıkartılması istenen yerlerinde hiçbir değişiklik yapılmadan kaçak olarak basıldığına tespit edilmesi üzerine hem buna cüret eden matbaacıya hem de intişarını sağlayan kitapçılara Matbaalar Nizamnamesine göre muamele yapılmasına ve takvimin de usulüne uygun olarak yakılmasına karar verilmiştir³¹¹.

³⁰⁵ BOA.MF.MKT., nr: 373/36. (H. 02.06.1315) 29 Ekim 1897.

³⁰⁶ BOA.MF.İBT., nr: 22/118. (H. 18.06.1306) 19 Şubat 1889.

³⁰⁷ BOA.MF.MKT., nr: 160/45. (H. 19.07.1310) 06 Şubat 1893.

³⁰⁸ BOA.Y.A.HUS., nr: 381/34. (H. 15.09.1315) 09 Ocak 1898.

³⁰⁹ BOA.MF.MKT., nr: 354/27. (H. 03.11.1314) 05 Nisan 1897.

³¹⁰ Bkz. Encümen-i Teftiş ve Mauyene’ce derdest edilip hark u imhâ olunmak üzere mikdar ve envâ’ ve esâmîsini mübeyyin arz ve takdimi irade-i seniyye-i cenab-ı hilafet-penâhileri iktizâ-yı âlisinden bulunan kütüb-i muzır ve evrak ve resail-i memnû’anın defteri. BOA.Y.PRK.KOM., nr: 11/26. (H. 29.12.1320) 29 Mart 1903.

³¹¹ BOA.MF.MKT., nr: 118/18. (H. 28.10.1307) 17 Nisan 1890.

* Bulgar mekteplerinde okutulan bir coğrafya kitabı, Erzurum ve Van'ı Ermenistan sınırlarında gösterdiği için yasaklanmıştır. Kitaptaki bilgilerin doğru olmaması ve bu kitabın basımının, yayımının ve okutulmasının siyaseten zararlı bulunduğu gerekçesiyle bütün nüshalarının toplattırılarak imha edilmesine karar verilmiştir. Kitabın neşrine müsaade eden ve ruhsat veren memur hakkında ise takibat yapılması istenmiştir³¹².

“Hristiyanların, Bulgarları Osmanlı Devleti’ne karşı isyana teşvik edici kitaplar neşredip yaymaları da” imha ve ihrak gerekçeleri olarak bildirilmiştir³¹³. İçerikleri dışında kitap ve defter kapakları da yansıttıkları mesajlar dolayısıyla kontrole tabi tutulmaktadır. Örneğin; Beyrut’taki ecnebi mekteplerindeki öğrenciler için bastırılan yazı defterlerinin kapağında “Kudüs’ün Türklerden alınmasını tasvir eden” bir resmin ve yazının bulunması üzerine Rüşumat Emaneti defterlerle ilgili kararın sorumluluğunu Encümene havale etmiştir. Encümen tarafından verilen kararda bunun gibi bilgiler ve görseller içeren yayınların, küçük yaştaki çocukların zihinlerini karıştıracığı ve çocukları gayrimüslimlere karşı tahrik edebileceği belirtilmiş ve Beyrut Maarif Müdürlüğü’ne defterlerin imha edilmesi gerektiği bildirilmiştir³¹⁴.

³¹² Üsküp Bulgar mektebi için kitapçı Mišo tarafından Selanik’de satılan ikinci sınıfa mahsus *Coğrafya-yı Umumi* adlı kitabın Selanik Maarif İdaresi tarafından muayene edilerek neşrine müsaade edildiği anlaşılmıştır. Ancak Encümen tarafından yapılan muayene neticesinde kitabın otuz dört ve otuz beşinci sayfalarında Erzurum ve Van vilayetlerinin Ermenistan dâhilinde gösterildiği ayrıca Memalik-i Mahruse-i Şahane’ye dair olan kısımlarda gerçek dışı ve siyaseten muzır birtakım bölümler olduğu anlaşılmıştır. Kitabın tüm nüshaları toplattırılarak harkı ve imhası lüzumu Selanik Maarif Müdürlüğüne bildirilerek kitabın neşrine müsaade eden memur hakkında soruşturma açılmasına karar verilmiştir. **BOA.MF.MKT.**, nr: 134/1. (H. 17.05.1309) 19 Aralık 1891.

³¹³ **BOA.DH.MKT.**, nr: 1587/23. (H. 21.05.1306) 23 Ocak 1889.

³¹⁴ **BOA.MF.MKT.**, nr: 159/6. (H. 03.07.1310) 21 Ocak 1893.

GÖRSEL 2.3. Defter Kapağı “Kudüs’ün Türklerden Alınmasının Tasviri”

BOA.MF.MKT., nr: 159/6. (H. 03.07.1310) 21 Ocak 1893.

Encümen-i Teftiş ve Muayene’nin icraatlarının en büyük tenkitçileri olan edebiyatçılar, konulan sınırlar sebebiyle maruz bırakıldıkları durumları çok defa hatırat ve anılarında konu edinmiş hatta Encümenin zihinlerdeki mevkiini de böylece belirlemişlerdir. Edebi kitaplara yönelik özel bir sınırlama ve yasaklama olmamakla birlikte, edebi yayınlar da siyasi, dinî ve ahlaki açıdan sınırları belirlenmiş bir çemberin dışına çıkma temayüllerine göre matbuat yasaklarına ‘maruz’ kalmışlardır. Edebiyatın siyasi muhalefet aracı olarak kullanılmaya başlamasının öncüleri kabul edilen Namık Kemal, Tevfik Fikret, Ziya Paşa, Mizancı Murad, Abdülhak Hamid, Şinasi gibi Osmanlı aydınlarının kitaplarını siyaseten yasaklanan kitaplar arasında görmek ve yasaklananları edebi eserler kategorisinde değil Jön Türklerin propaganda amacıyla kullandığı siyasi kitaplar şeklinde değerlendirmek gerekir³¹⁵. Zira belli bir dönem kitapları ruhsat alarak basılan müelliflerin, hassas kabul edilen başka bir dönemde *yasaklı* sayılmaları ancak bu şekilde ifade edilebilir.

* Mekteb-i Harbiye-i Şahane muallimlerinden Binbaşı Fazıl’ın, Edebiyat kitaplarının muzır sayılmaları ile ilgili verdiği bir jurnalde özellikle *imha listesinde* de bulunan Namık Kemal’in *Hadikatü’l-üdeba* adlı eserinin “hilafet, biat ve itaat konusunda son derece zararlı ifadeler” içerdiği belirtilmekte ve edebî neşriyatın Osmanlı yönetimi aleyhine siyaseten nasıl

³¹⁵ BOA.Y.EE., nr: 15/43. (H. 06.04.1327) 27 Nisan 1909.

kullanıldığına işaret edilmektedir. Binbaşı Fazıl Bey'in raporuna göre, "İttihad-i cemiyet-i fesadiyenin" kamuoyunu zehirleme maksadıyla yayımladıkları zararlı neşriyat eski hainlerin eserlerinden etkilenilerek yazılmaktadır. "Ahali-i sadıkayı" Osmanlı Hanedanı aleyhine hareket etme ve ayaklandırma maksadı ile 20 sene önce kurulan bu hareketin, edebiyat kisvesi altında yayımladıkları makaleler hareketin bu dereceye gelmesine sebep olmuştur. Maarif Nezareti bundan 10 sene önce matbuat üzerindeki kısıtlamaları bugün devam ettiği gibi dikkatli uygulaysaydı, gençlerin padişahımıza ve hükûmete bu derece düşman nazarıyla bakmalarına fırsat verilmemiş olunurdu. O zaman hilafet ve İslamiyet aleyhine yayılan saçmalıklar bu derece gençlerin fikirlerini ihlal edemezdi. Fazıl Bey' göre Ermeni kitapçıların da şahsi menfaatleri için bu hareketi destekledikleri ve hatta bu hainlerin Avrupa'dan gelen zararlı yayınların yayılmalarına da katkı sağladıkları kesindir. Örneğin Kemal'in *Ahlak-ı İslamiye* başlığıyla yayımladığı makale hilafet, biat ve itaat ile ilgili o kadar zararlı ibareler ile doludur ki, Müslümanların düşüncelerini etkileyerek zehirleyen "hain Murad'ın" deli saçması neşriyatından bile daha zararlıdır"³¹⁶.

Nitekim 1902'den itibaren men kararları sonucunda Namık Kemal'in eserlerinin tümüne tevkif kararı gelmiştir³¹⁷.

* *Zavallı Çocuk, İntibah, Akif Bey Hikâyesi, Cezmi, Evrak-ı Perişan, Gülnihal, Vatan yahut Silistre, Osmanlı Tarihi* adlı eserleri imha listesinde mevcuttur. İmha edilen eserlerinden sayıca en fazla olanı Akif Bey Hikâyesi'dir.

Abdülhak Hamid'in eserleri de imha kararıyla tevkif edilen eserler arasına girmiştir:

* *Duhter-i Hindu, Ölü, İçli Kız, Nazife, Sabr u Sebat, Sahra, Makber, Divaneliklerim, Bunlar Odur, Macera-yı Aşk* adlı eserleri imha listesine eklenmiştir. *Tarık yahud Endülüs'ün Fethi ve Hacle* de yasaklanan eserleri arasındadır³¹⁸. İmha için tevkif edilen ve sayıca en fazla olanlar *Bunlar Odur* ve *Makber* adlı eserleridir³¹⁹.

³¹⁶ BOA.Y.EE., nr: 15/43. (H. 06.04.1327) 27 Nisan 1909.

³¹⁷ BOA.MF.MKT., nr: 148/46. (H. 29.01.1310) 23 Ağustos 1892; BOA.MF.MKT., nr: 394/8. (H. 04.12.1315) 26 Nisan 1898; BOA.MF.MKT., nr: 628/7. (H. 16.02.1320) 25 Mayıs 1902.

³¹⁸ BOA.MF.MKT., nr: 460/41. (H. 07.04.1317) 15 Ağustos 1899.

³¹⁹ BOA.Y.PRK.KOM., nr: 11/26. (H. 29.12.1320) 29 Mart 1903.

* Ziya Paşa'nın *Terkib-i Bend* adlı eserinin ruhsatsız olarak basılan kaçak nüshaları tevkif edilmiş³²⁰, *imha listesine* eklenmiştir. Listede imha edilecek 368 adet *Terkib-i Bend* görünmektedir. Bir kitabın aslının yasaklanması hâlinde tercümesinin de aynı içerikle basılacağı söz konusu olacağından tercümelerinin de basımdan ve dağıtımdan menedilmesi kararı verilmiştir³²¹. Bu bakımdan Ziya Paşa'nın *Terci-i Bend* adlı eseri memnu kitaplardan olduğu için bunun Arapça tercümesinin de tevkif edileceği bildirilmektedir³²². Ziya Paşa'nın yasaklı kitapları arasında olan *Eşar-ı Ziya Paşa* ve *Endülüs Tarihi*³²³ *imha listesinde* bulunmaktadır ancak *Engizisyon Tarihi* adlı kitabına listede rastlanılmamıştır.

İmha listesinde adı geçen Namık Kemal, Ziya Paşa ve Abdülhak Hamid dışında, Ahmed Midhat Efendi, Mustafa Reşid, Selim Sabit Efendi, Ahmed Cevdet gibi *eser-i mahruk* sahipleri de dikkat çekmektedir.

İmha listesinde sayıca en fazla bulunan kitaplar arasında *Ermeni Merdleri*, *Tarih-i Umumi Murad Bey*, *Müntehabat-ı Cedide*, *Selim Sabit Tarihi*, *Mesmuat*, *Aşık Garip*, *Riyanın Encamı*, *Yıldızname*, *Şahmeran*, *Fezleke-i Tarih-i Osmani*, *Vasiyetname*, *Terkib-i Bend Ziya Paşa*, *Bunlar Odur*, *Kerem*, *Sabr u Sebat*, *Henüz On Yedi Yaşında*, *Köroğlu Hikâyesi*, *Albanya yahud Arnavudluk*, *Karagöz Hikâyesi*, *Hukuk-ı Düvel*, *Şah İsmail*, *Hoca Nasreddin*, adlı eserler bulunmaktadır. İmha sayısı fazla olan bu kitaplardan bazıları okullarda okutulduğu için fazla sayıda basılmış olan kitaplardır. Bazıları ise halkın basit hikâye kitaplarına artan ilgisi ile kaçak basımı artan kitaplardır.

Listeye göre Türkçe ve Arapça toplam yakılacak kitap, evrak ve risale sayısı 131 iken çoğaltılmış nüshaları ile bu sayı 29.681'i bulmaktadır. *İmha listesinde* Ermenice, Fransızca, İngilizce, Rumca, İtalyanca ve Ulahça kitaplar da listelenmiştir. Türkçe ve Arapçadan sonra en fazla Ermenice kitap yakılmıştır. Bunlarla birlikte sayı 31.000 adete ulaşmaktadır³²⁴.

³²⁰ BOA.MF.MKT., nr: 95/83. (H. 26.02.1305) 13 Kasım 1887; BOA.MF.MKT., nr: 468/39. (H. 23.05.1317) 29 Eylül 1899.

³²¹ BOA.MF.MKT., nr: 180/78. (H. 29.02.1311) 11 Eylül 1893.

³²² BOA.Y.PRK.OMZ., nr: 2/36. (H. 23.05.1317) 29 Eylül 1899.

³²³ Erünsal, "Türk Edebiyatında Endülüs'e İlginin Uyanmasında Ziya Paşa'nın Endülüs Tarihi adlı Tercümesinin Rolü ve Bu Tercümenin Yapılış Nedenleri", *Ötekilerin Peşinde Ahmet Yaşar Ocak'a Armağan*, Haz. Mehmet Öz, Fatih Yeşil, Timaş Yayınları, İstanbul 2015, s. 417-423.

³²⁴ BOA.Y.PRK.KOM., nr: 11/26. (H. 29.12.1320) 29 Mart 1903.

Yakılacak Fransızca kitaplar arasında; *Coğrafya, Çöl Sükûnu, Ernest Auguste Romanı, Fransa Kralı Louis Mısır'da Esir, Hukuk-ı Şer'iyye, Kıraat, Kudüs Tarihi, Malumat-ı Nafi'a, Paris Vakıaları, Sefiller, Sıhhat Kitabı, Taksim-i Arazi, Tarih, Tarih-i Umumi, Tuna Üzerinde Seyahat, Yahudi Cemiyet-i Hayriyyesi Raportosu, Berlin Meselesinden Biri Şark Meselesi, Racine'in Asarından Bayazıt, Kanun-ı Tabii Harabatı, Ehl-i Salib Tarihi, Devlet-i Aliyye Coğrafyası, İskenderiye Kazası, Edebiyat-ı Fransevi, Şark'ta Fransa, Asya'da Seyyah* adlı kitaplar bulunmaktadır.

Yaklaşık 50 adet Ermenice kitap ve risalenin 1200 civarı nüshası da listede bulunmaktadır. Bunlar, *Kanun-ı Esasi, Agassi, Ermeni Tarihi, Ezmine-i Müteahhire Tarihi, Ermeni Kilisesi Tarihi, Cemiyet-i Hafiye Meclisi, Şah İsmail, Muzır Eş'âr sayfeleri, Ermeni Kahramanları Levha, Toros Ahbar, İlahiler, Halifenin Hemşiresi, Usul-i Terceme, İdman-ı Etfal, Malumat-ı Nafia, Talim-i Etfal, Eğlenceli Kıraat, Mezheb Dersleri, Usul-i Belagat, Herman, Yeni Şarkı Mecmuası, Memnu Beyitler, Usul-i Kitabet-i Osmaniyye, Lisan-ı Maderzâd, Sarf, Kilise Tarihi, Kıraat, Güvercin Romanı, Kilise Kitabı, Nota Kitabı, Milel-i Muhtelif Tarihi, Vezâif-i Etfal, Terbiye Kitabı, Adrin nam Tiyatro, Nutuk Etmek Sanatı, On Dokuzuncu Asırda Kafkasya Ermenileri* adlı eserlerdir.

Listede İngilizce, İtalyanca ve Ulahça olmak üzere; *Misyoner Tarihi, Kırim Muhtasar Tarihi, Bizans İmparatorluğu Tarihi, Memalik-i Osmaniyye'de Hristiyanlık, Yunan İhtilali Tarihi, Eşar, Parasko'nun Eş'arı, Tepedelenli Ali Paşa Tarihi, İskender Beyrut, Historiche Calandar* adlı muhtelif dillerden kitaplar da bulunmaktadır.

Ayrıca imha listesinde, bazı kısımları eksik ve bazısı tam olan Arapça ve Türkçe kitap ve risaleler başlığı³²⁵ altında bir bölüm bulunmaktadır. Bu başlık altında isimleri geçen kitaplar ise; *Afrika-yı Cenûbî Muharebesi, Bahtiyar, Derli Divan, Devr-i İstila, Ebu Ali Sina, Elif ile Mahmud, Esrâr-ı Saray-ı Krâli, Eş'âr-ı Müntehabe-i Baki, Eş'âr-ı Ziya Paşa, Gustave, Kahraman Katil, Muhammed Hanefî, Tezer, Tuhfetü'l-Habib, Müntehabat-ı Asar-ı Rifat Paşa, Zannü'l-Asar fî Serairü'l-Esrar* adlı kitaplardır. İmha listesindeki kitapların toplam 150 cıval olduğu ifade edilmektedir³²⁶.

³²⁵ “Eczâsı nâkıs ve nâ-tamâm olan ve bazısı bütün bütün perakende bulunan Arapça ve Türkçe kütüb ve resâil”.

³²⁶ *Balada esamisi muharrer kütüb ve resail yüz elli cıval derununda mahfuzdur.* Bkz. **BOA.Y.PRK.KOM.**, nr: 11/26. (H. 29.12.1320) 29 Mart 1903. Bu belgenin ayrıntılı listesi için bkz. Fatmagül Demirel, **a.g.e.**, s. 173-185; Demirel & Raşit Çavaş, “Yeni Bulunan Belgeler Işığında II. Abdülhamid'in Yaktırdığı Kitapların Bir Listesi”, **Müteferrika**, S. 28, Kış 2005, s. 17-23.

dönem itibarıyla ve ifadesiyle *ale'l-usûl*, *ale'l-hâl* uygulanan olağan bir yöntem olarak görülmektedir³²⁷.

İmha edilmek üzere listelenen kitaplar, matbaalardan ve kitapçılardan derdest edilen veya kütüphane teftişlerinde ele geçirilen ya da Maarif İdareleri tarafından Maarif Nezaretine gönderilen *memnuiyeti* ve *muzırratı* tescillenmiş kitaplardan oluşmaktadır³²⁸. ‘İmha listesi’ndeki kitap sayısı ile nüsha sayıları arasındaki muazzam fark dikkate alındığında korsan basımın kontrolsüz şekilde arttığı ve nizam karşısı faaliyetlerin alınan tedbirlere rağmen hız kesmeden devam ettiği anlaşılmaktadır. İmha edilmesi gereken, mahzenlerde saklanan, depolarda bekletilen veya kaçak olduğu için binlerce nüshası matbaalarda yakalanan yazılı ve görsel matbunun mekânlarda saklanabilmesi gittikçe zorlaşmış, imha listeleri de çoğalmıştır.

Encümen öncesine ait kitap yakma gerekçeleri ile Encümenin gerekçeleri karşılaştırıldığında genel teamülün değişmediği görülmektedir. II. Mahmud’dan itibaren genel olarak değerlendirilen tevkif gerekçelerinin dönemler arası paralellik gösterdiği söylenebilir. Osmanlı Devleti yönetimine ve yöneticilerine, İslam dinine, ehli sünnet itikadına hakaret içeren, halkı isyana sevk eden veya zihin karıştıran propaganda içerikli yayınların yasaklanarak yakıldığı³²⁹, “mezahib-i adabı umumiye ve politikaya mugayir neşriyatın”³³⁰ veya ruhsatsız ve hatalı olarak basılan Mushafların ve bir dini diğer dine üstün gören kitapların da imha edildiği görülmektedir³³¹.

³²⁷ BOA.DH.MKT., nr: 1718/44. (H. 25.08.1307) 16 Nisan 1890.

³²⁸ BOA.MF.MKT., nr: 628/55. (H. 17.02.1320) 26 Mayıs 1902. Bu kitaplar, isimlerinden anlaşıldığına göre yakılacaklar listesinde bulunan kitaplarla aynı kitaplardır.

³²⁹ BOA.HR.SYS., nr: 2930/98. (H. 20.06.1279) 13 Aralık 1862.

³³⁰ BOA.MF.MKT., nr: 48/70. (H. 23.04.1294) 07 Mayıs 1877.

³³¹ BOA.HR.MKT., nr: 648/34. (H. 14.12.1285) 28 Mart 1869; BOA.A.MKT.MHM., nr: 446/12. (H. 25.11.1289) 24 Ocak 1875; BOA.MF.MKT., nr: 17/127. (H. 29.01.1291) 18 Mart 1874; BOA.MF.MKT., nr: 21/63. (H. 12.10.1291) 22 Kasım 1874; BOA.MF.İBT., nr: 7/115. (H. 12.11.1292) 10 Aralık 1875; BOA.MF.MKT. nr: 32/106. (H. 29.11.1292) 27 Aralık 1875; BOA.MF.MKT., nr: 46/18. (H. 23.01.1294) 07 Şubat 1877; BOA.MF.MKT. nr: 45/42. (H. 22.11.1293) 09 Aralık 1876; BOA.MF.MKT. nr: 49/170. (H. 01.07.1294) 12 Temmuz 1877; BOA.MF.MKT. nr: 62/103. (H. 23.05.1296) 15 Mayıs 1879; BOA.MF.MKT. nr: 66/68. (H. 15.12.1297) 18 Kasım 1880.

2.2. YURT DIŞI YAYINLARA MÜDAHALENİN SINIRLARI

2.2.1. ‘Sınır’ Tanımayan Matbuat ve Neşriyat

Sultan Abdülhamid’in dış politikada çatışmacı bir yol takip etmediğı, denge ve tarafsızlık ilkesini gözeterek sürekli savunmada kaldığı bir siyaset izlediğı bilinmektedir. Modernleşen dünyanın karşısında “mevcudu” koruma dürtüsü ile gelişen politikanın tezahürü siyasi, dinî ve ilmî her alanda hissedilmektedir. Devletin bekasının, Osmanlı Devleti’nin kudret ve itibarının, İslami bir muhafaza(kârlık) ile sağlanabileceğine inanan Sultan’ın, İslam’ın hamiliğinin gerektirdiğı maddi ve manevi her yolu denediğı görülmektedir. İç politikada uygulanan matbuat ve neşriyatın kontrolü ve teftişı, yurt dışı matbuatın kontrolünde de aynı saikle uygulanmaya çalışılmıştır. Ancak yurt içi matbuatta muhafaza refleksi ile uygulanan denetim ve müdahale, yurt dışı matbuatta –saldırgan basın karşısında– savunmacı bir yaklaşıma dönüşmüştür³³².

Sultan II. Abdülhamid hem tahta çıkış hikâyesi itibarıyla hem de saltanatının başlarından itibaren yaşanan askerî mağlubiyetler dolayısıyla öncelikle iktidarını tahkim etme mücadelesi içinde olmuştur. Batı’da zayıf, güçsüz, hasta adam olarak tasvir edilen bir devletin yöneticisi olarak bu imajın iktidarına ve İslam’a vereceğı zararı önleme yolunda da girişimlerde bulunmuştur. Görünürlüğün son derece anlamlı hâle geldiğı bir dönemde Sultan’ı “Mağlup bir hükümdar” olarak intişar etmenin yanında karikatürize edilmiş, hakaretamiz ve küçük düşürücü tabir ve tasvirlerin nesnesi yapmak, “düvel-i muazzama”dan olan bir devletin padişahına ve daha önemlisi İslam halifesine yapılabilecek en yıkıcı saldırı olarak görülmektedir. Bu tezyif ve tahkir dilinin özellikle görsel olarak kullanılması verilecek mesajı hem daha hızlı hem de daha etkili hâle getirebilmektedir.

Görünürlük ve imaj saplantısı şeklinde tanımlanan veya “imaj düzeltme çabası” olarak nitelenen Sultan’ın tüm teşebbüsleri, bugünkü ifade ile –19. yüzyılın en önemli politik yöntemlerinden olan– algı yönetimi yarışının stratejik hamleleri olarak Abdülhamid siyasetinin belirteçleri olmuştur³³³. Sultan’ın, yeni düzende matbuat ve neşriyatın propaganda aracı olarak nasıl kullanıldığına vâkıf olması bizzat kendisinin bu duruma maruz kalmasının sonucudur.

³³² Nafiye Nihan Yıldız, “XIX. Yüzyıl Seyahatnamelerine Göre Osmanlı Kitap Kültürü ve Kütüphaneler”, **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Akdeniz Dünyası Araştırmaları Anabilim Dalı**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2009, s. 203.

³³³ Deringil, “II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Dış İlişkilerinde ‘İmaj’ Saplantısı”, **Sultan II. Abdülhamid ve Devri Semineri (27-29 Mayıs 1992)**, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1994, s. 149-162; Zekeriya Kurşun, “II. Abdülhamid Döneminde Batı Basınında İmaj Düzeltme Çabaları: Matbuat-ı Ecnebiye Müdiriyeti’nin Kurulması ve Faaliyetleri”, **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi**, S. 1, İstanbul 1999, s. 105-118.

Sultan Abdülhamid'in matbuat muhafızları, alenen veya hafiyen kullanılan sembol ve simgelerin, ifade ve terimlerin algı yönetimindeki etkisine şahit olarak savunma mekanizmasını da aynı yönde geliştirecek girişimlerde bulunabilmişlerdir.

Osmanlı Devleti'ni itibarsızlaştıracak, iktidarını ve hamiliğini zayıflatacak yayınlar, oyunlar, armalar, bayraklar, ticari ve ilmî her türlü yazılı ve görsel matbuat, “matbuat muhafızları” olan gümrük ve posta memurları, matbuat müfettişleri ve Encümen-i Teftiş ve Muayene üyeleri tarafından kontrol altında tutulmaktaydı. Hem yurt dışından ülkeye girecek veya ülkeden çıkacak her türlü matbuat kontrol edilmekte hem de yurt dışında yürütülen matbuat faaliyetlerinin denetimi Matbuat-ı Ecnebiye Müdürlüğü³³⁴ ve sefaretler aracılığıyla ifa edilmekteydi. Avrupa'da ve Amerika'da Osmanlı Devleti aleyhine gelişen tüm matbuat ve neşriyatın takibi ise ‘haricî muhafızlar’ olarak sayılabilecek sefirler tarafından yürütülmekteydi³³⁵.

Yurt dışında bastırılan kitapların kontrolü ve ülke sınırlarındaki denetimi, basının takibi kadar çetrefilli olmasa da kamuoyu oluşturma ve algı yönetimindeki etkisi dolayısıyla hassasiyetle yapılmaktaydı³³⁶. Basılan ve tedavülde olan kitaplar, Devlet'in siyasi ve dinî hassasiyetleri cenahından değerlendirilerek engellenmekteydi. Ülke içinde basılması sıkıntılı olan veya ruhsat alması zor olan yayınlar ülke dışında rahatlıkla bastırılabilirdiğinden basım sonrası Osmanlı Devleti'nin *sınırlarına* dayanabiliyordu. Her anlamda ‘Sınır tanımayan veya sınırları zorlayan’ matbuat Osmanlı topraklarına girebildikçe kaynağın kurutulması ile ilgili tedbirlerin arttırılması isteniyordu. Yurt içinde matbuat ve neşriyat için yürütülen muhafaza hareketi, yurt dışında da aynı saik ile kendini gösterecekti. Ancak basının takibi işi daha çok tekziplerle bir savunma mekanizmasına dönüştü. Ülkeyi ‘sınırları zorlayan’ zararlı yayınlardan koruma fiili de yine muhafaza gerekçesi ile uygulanmaya devam etti.

Matbuatın basın yoluyla dünyaya verdiği mesajlar yüceltmeyi de itibarsızlaştırmayı da sağlayabilecek güçte olduğundan matbuatın kontrolü ve kullanımı iki yönlü gerçekleşmekteydi. Buna göre itibara zarar verecek yayınlar engellenecek, itibar sağlayacak olanlar ise desteklenerek yaygınlaştırılacaktı. Bir yandan hilafete ve saltanata zarar veren yayınların verdiği hasar düzeltilecek bir yandan da imaj teceddüt edecekti. Basın ve yayın faaliyetleri

³³⁴ Müdüriyetin faaliyetleri için bkz., Ardıç, “Matbuat-ı Ecnebiye Müdüriyeti”.

³³⁵ BOA.HR.SYS., nr: 184/11. (M. 28.11.1884).

³³⁶ Demirel, a.g.e., s. 96.

tekzip veya tashih yoluyla kontrol edilecek en kötü ihtimalle sınırlarda yakalanıp imha edilecekti. İmaj yenileme yöntemi olarak ise Osmanlı Devleti'nin "olumlu görünürlüğünü" sağlama yoluna gidilecek ve çağdaşı tüm devletlerde olduğu gibi ideolojilere dayanan sembol ve temaların kullanımı arttırılacaktı. Sultan Abdülhamid'in politikalarının icrasında simge ve sembollerin dikkat çekici boyutta kullanılmaya başlanması ile dinî tabir, terim ve unvan terkipleri özellikle vurgulanmış, Padişah'ın hilafetini simgeleyen tören, arma, madalyon, sancak hatta sanat ve imar faaliyetleri görünürlüğün alametleri olarak güncellenmişti³³⁷.

Matbuat ve neşriyat aracılığıyla Osmanlı Devleti ve İslam aleyhine yürütülen propagandalar, uluslararası kamuoyunda Osmanlı imajını düzeltme ve yenileme teşebbüsüne sebep olmuştur. Bu amaçla yabancı ülkelerdeki matbuat ve neşriyat faaliyetleri Osmanlı sefirleri ve paşaları vasıtasıyla kontrol edilmeye çalışılarak, bir matbuat bürokrasisi oluşumuna ortam hazırlamıştır. Yurt dışı basın aktif olarak takip edilmiş³³⁸, Osmanlı Devleti'ni ve İslam'ı ilgilendiren kitap ve risaleler ile tiyatro ve piyesler zarar ve yarar nispetinde değerlendirilerek yayımlanmasında ve sahnelenmesinde men veya teşvik yoluna gidilmiştir. Yurt dışı basının takip edilmesi, kitap ve dergi kontrolünden daha önemli görülmekteydi çünkü basının imaj inşası çok daha hızlı ve etkiliydi. Yine de kitap ve risale gibi yazılı; kartpostal, resim ve fotoğraf gibi görsel matbuat ve temaşa sanatları yurt dışında da mümkün olduğunca takip ve kontrol edilmekteydi. Basın kadar olmasa da kitap ve risalelere müdahale de diplomatik krizlere neden olabilmekteydi³³⁹.

Sınırlarda ve yurt dışında gelişen neşriyat ve matbuat muhafızlığı, ecnebi matbuata yönelik bir tedbir olarak görülürken Osmanlı yönetimine ve İslamiyet'e yönelik saldırgan ve aşağılayıcı tutumlarla mücadele etmek ulvi bir vazife olarak addediliyordu. Yabancı düşmanlığının yanı sıra Avrupa'da ortam bulan 'yerli muhalefetin' basın ve yayın faaliyetleri

³³⁷ İktidar temsilinin kamusal alana yansımaları için bkz. Deringil, **İktidarın Sembolleri ve İdeoloji: II. Abdülhamid Dönemi, (1876-1909), ...**; Fatmagül Demirel, "Sultan II. Abdülhamid'in Kamusal Alanda Görünürlüğü", **Sultan II. Abdülhamid Dönemi**, İZÜ Yayınları, İstanbul, 2019, s. 95-107; Çetinsaya, "II. Abdülhamid'in İç Politikası: Bir Dönemlendirme Denemesi", **Osmanlı Araştırmaları**, S. 47, 2016.

³³⁸ Matbuat-ı Hariciye Müdürlüğü tarafından yurt dışı basın takip edilmekteydi. Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin yetkisi dışında olan haricî matbuat, sadece sınırlarda yakalandığında Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin alanına girmiş oluyordu. Yurt dışındaki basının takibi Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin kuruluşundan hemen sonra teşekkül eden Matbuat-ı Ecnebiye Müdürlüğünün sorumluluğunda olduğundan yurt dışında basınının takibi, denetimi ve tekzipi Hariciye Nezareti ve Sefaretler aracılığıyla da yapılmaktaydı. Bkz. Kurşun, "II. Abdülhamid Döneminde Batı Basınında İmaj Düzeltme Çabaları: Matbuat-ı Ecnebiye Müdüriyeti'nin Kurulması ve Faaliyetleri", **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi**, S. 1, İstanbul 1999, s. 105-118.

³³⁹ **BOA.HR.SYS.**, nr: 1841/42. (M. 31 Aralık 1895); **BOA.HR.SYS.**, nr: 187/5. (M. 18 Ekim 1893); **BOA.HR.SYS.**, nr: 186/69. (M. 18 Eylül 1893).

ile uğraşmak ve bunların yayınlarına karşı sınırları muhafaza etmek de ayrı bir müdahale ve mücadele alanıydı.

Dâhilî huzur ve istikrarı temin etmek, haricî müdahaleleri önleyebilmeye bağlıydı ve itibarsızlaştırma faaliyetleri her türlü muhalif hareketin cüretini arttırıcı bir itici güç anlamına geliyordu. Matbuat ve neşriyat yolunda alınan tedbirler de uluslararası kamuoyunda bir siyasi zafiyet algısına mahal vermeme çabası ve bu defa *itibarı muhafaza* etme telaşıydı.

2.2.2. Haricî Matbuata Bürokratik Yaptırımlar: Takip, Tekzip ve Men

Devletin hem dâhilî hem haricî müdahale sahası, saltanat ve hilafetin özellikle saldırıya uğradığı alanlarda kendini göstermekteydi. Yurt dışındaki matbuatın takibi ve kontrolü de Sultan Abdülhamid'in dış politika hassasiyetlerine paralel olarak gelişti. Arap ve Balkan halklarını tahrik ve teşvik edecek hiçbir propagandaya fırsat verilmemeye çalışılıyordu. Bu gerekçe ile içerdeki muhafaza hareketi ülke dışında da savunma ve tekzip faaliyetlerine dönüştürüldü.

Haricî matbuatın kontrol edilmesi mecburiyeti nedeniyle basının takibini Matbuat-ı Ecnebiye Müdüriyeti üstlenmiş oldu. Ancak Encümen-i Teftiş ve Muayene, yurt dışında basılan kitapların kontrol ve muayene işini Hariciye ve Rüşumat Emanetiyle birlikte yürütmeye devam etmekteydi. Yurt dışında basılan kitaplar, hariciye müfettişleri ve sefaret memurları tarafından takip edilmekte, gümrük ve posta memurları da sınırlarda şüpheli olduğu tespit edilen veya Osmanlı Devleti, milleti ve İslam âlemi adına zararlı olduğu düşünülen kitapları Encümen-i Teftiş ve Muayene'ye göndermekteydi. Yabancı dillerde ithal edilen kitapların akıbeti Encümenin bünyesinde bulunan ecnebi dillere hâkim memurlar tarafından belirlenmekte, yapılan muayeneler sonrası, ilgili kitabın isminin zararlı kitap listelerine kaydına, ithalinin ve intişarının yasaklanmasına veya yakılma yolu ile imhasına karar verilmekteydi³⁴⁰.

Devletin siyasi, iktisadi ve ilmî toparlanma sürecini sekteye uğratacak her türlü haricî propaganda, devletin yeni bir savunma planı geliştirmesine sebep olmaktaydı. Savunma refleksi ile başlayan takip yöntemi imkân bulduğu ölçüde tekziye, tehdide veya bürokratik çaba ile yaptırıma dönüşebilmekteydi. Sefirlerin zararlı matbuatı engelleyebileceği ölçüde başarılı

³⁴⁰ BOA.DH.MKT., nr: 664/10. (H. 06.12.1320) 06 Mart 1903.

sayıldığı hatta Osmanlı Devleti aleyhine yayımlanan neşriyattan sorumlu tutulduğu da görülmektedir³⁴¹.

Örneğin; Alman bir Binbaşı olan Anton Springer³⁴² tarafından yazılmış ve 93 Harbi de denilen 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşını konu alan “Der Russisch-türkische Krieg 1877-1878 in Europa” adlı Viyana’da basılmış bir kitap bürokratik çabaları temsil etmesi açısından mühimdir. Kitabın başında, “en güvenilir birincil kaynaklardan faydalanarak yazılmıştır” ifadesi yer almaktadır. 1891 yılında Viyana’da basılmış olan bu kitap, 93 Harbi’nin stratejilerini, cephelerini, askerî güç ve teçhizat bilgilerini; askerî başarıları ve başarısızlıkları yaklaşık 1000 sayfalık bir malumat ile aktarmış kapsamlı bir kitaptır. İlk yayımlanmaya başladığında risaleler hâlinde çıkarılmış 1893 yılında tamamlanarak kitap hâline getirilmiştir.

Osmanlı Devleti, yurt içi yayınlar kadar yurt dışı yayınlara da göstermiş olduğu hassasiyet sebebiyle, daha risaleler neşredilirken Osmanlı elçileri vesilesiyle yayınlardan haberdar olmuştur. Hatta bu iş için elçiliklere yurt dışı matbuatı takip görevi verilmiştir. Springer’in eserinden de bu şekilde haberdar olan Osmanlı Devleti, eseri Teftiş ve Muayene Heyeti’nin değerlendirmesine havale etmiştir. Heyet risaleyi tercüme ve tetkik ederek, yayımlanmasının uygun olmayacağına ve yayımlananların da Osmanlı topraklarına girmesinin engellemesine karar vermiştir³⁴³. Encümen raporuna göre kitabın zararlı bulunduğu bölümler özetlenmiştir:

“Müellif, Osmanlı ordularının harekât ve muamelâtı bahsinde tarafsız kalmaya çalıştığını ancak Romanyalıları karşı gereksiz bir şiddet uygulayarak bunları uzaklaştırmak gibi bir hatada bulunduğunu söylüyor. Diplomatik hata ve kusurların olduğunu ifade ederek, muharebeye Osmanlıların iyi başlamasına rağmen askerî harekâtın çoğunlukla yanlış tertip edildiğini ifade ediyor. Ayrıca Mithat Paşa’nın ıslahatlarının zamansız ve uygulanması mümkün olmayan şeyler olduğundan bahsediyor. Padişahın, Said Paşa’nın fikirlerine gösterdiği itibar ile alay ediyor. Osmanlıların yaralı Rus askerlerinin azalarını kestiklerini doğru olmayan bu münasebetsiz malumatı

³⁴¹ BOA.HR.SYS., nr: 187/17. (M. 01 Aralık 1893).

³⁴² Yazışmalarda genel olarak Binbaşı Anton Springer olarak geçen müellif, bir başka belgede “Avusturya-Macaristan piyade doksan ikinci alay kaimakamı Anton Springer” olarak geçmektedir. BOA.HR.SYS., nr: 187/17. (M. 01.12.1893).

³⁴³ “Viyana’da ‘1877 ve 1878 Senesi Devlet-i Aliyye ve Rusya Muharebesi’ başlığıyla kısım kısım neşredilen eserin mündericatı muzır olan kısımlarının Memalik-i Şahane’ye idhalinin men olduğu Hariciye Nezaretince bildirilmiş ve gerekli yerlere tebliğ edilmiştir”. BOA.Y.A.HUS., nr: 277/52. (H. 21.12.1310) 06 Temmuz 1893; BOA.DH.MKT., nr: 80/44. (H. 24.12.1310) 09 Temmuz 1893.

defalarca tekrarlıyor. Velhâsıl Osmanlılar tarafından meydana gelen askerî hataların da mesuliyetinin kısmen mabeyni hümayuna ait olduğunu iddia ediyor”³⁴⁴.

Bu rapora göre risâlelerin neşrinin engellenmesi talebi, Avusturya-Macaristan Hariciye Nâzırı Kont Kalnoky’ye iletilmiştir. Viyana Sefiri Ziya Paşa’nın *düşmanca neşriyatın* takibi konusundaki hassasiyeti ve bu konudaki tahrirat³⁴⁵ doğrultusunda takip edilen politika, Ziya Paşa’nın bahsi geçen kitap olayında aktif rol oynamasıyla da dikkat çekmektedir. Paşa ve Bakan arasında yapılan görüşmeler, muhtemelen bir asker olan müellifin, Viyana sefaretiyle olan yakın ilişkisinden bu boyutlara varabilmiştir. Kitabın yayımlanması konusundaki ısrarcılık ve Avusturya Dışişleri Bakanı’nın, müellif ile Osmanlı bürokrasisi arasına girecek kadar durumu ciddiye alması, onlarca mektup, rapor ve tercüme bu bürokratik sürecin bir yıl boyunca sürmesine neden olmuştur. Bakanlık ve sefaret arasında kitabın neşrinin engellenmesine dair yazışmalar, Viyana’da basılacak olan kitaba uluslararası mahiyet kazandırmıştır³⁴⁶.

Nitekim Ziya Paşa bu yazışmalar sonucunda, mezkûr kitapta bahsi geçen mevzuların menfi etkileri olduğu kanaatinden hareketle bürokratik yazışmalar yapmakla yetinmeyerek “o vakitte İstanbul’da bulunmasına rağmen bu işin halli için” Hariciye Nazırı Kont Kálnoky (Gustav) ile yüz yüze görüşmek üzere Viyana’ya gitmiştir³⁴⁷. Bu görüşmeler neticesinde kitapta bulunan ve uygun bulunmayan kısımların çıkarılması şartıyla risalenin fasiküller hâlinde peyderpey gönderilmesine karar verilmiştir³⁴⁸.

Kitapta geçen Osmanlı ordularının askerî ve ahlaki zafiyetleri ve Padişah’ın Said Paşa’ya saygı duyması ile alay edilmesi gibi bahisler, iktidarı ve askeri itibarsızlaştırma olarak değerlendirilmiş, Türk askerlerinin Rus yaralı askerlere yaptığı işkencelerin de tarihî gerçeklikten uzak olduğu ve bu iftiraların ispata muhtaç olduğu beyan edilmiştir. Bunun üzerine müellif, Viyana sefareti vasıtasıyla da Ziya Paşa ile diplomatik görüşmeler yapmış “Osmanlı Devleti

³⁴⁴ Kitapta yer alan bu bilgiler satır satır memurlar tarafından okunarak değerlendirilmiş, her malumat kitapta bahsi geçen kısım ve sayfa numarası referans gösterilerek tercüme edilmiştir. **BOA.Y.A.HUS.**, nr: 277/52. (H. 22.12.1310) 07 Temmuz 1893.

³⁴⁵ **BOA.HR.SYS.**, nr: 1841/42. (M. 31 Aralık 1895).

³⁴⁶ **BOA.HR.SYS.**, nr: 187/5. (M. 18 Ekim 1893).

³⁴⁷ **BOA.Y.A.HUS.**, nr: 281/116. (H. 30.03.1311) 11 Ekim 1893.

³⁴⁸ **BOA.HR.SYS.**, nr: 187/17. (M. 01 Aralık 1893).

aleyhine kötü tesir bırakacak kısımları eserinden çıkarabileceğini, önceden yayımlanan kısımlar için de *bir hâtime dercetme niyetinde olduğunu* bildirmiştir³⁴⁹. Hatta bu ilave edeceğini beyan ettiği ek kısmı yazarak Dersaadet’e ulaştırmıştır:

Türk askerinin dünyadaki en inançlı askerler sayılabileceğini, Sultan Abdülhamid’in yükünün farkında olacak kadar sorumluluk sahibi olduğunu, aslında savaşta bütün imkanlarını kullanabilecek güçte olduğu hâlde kendisinin yanlış bilgilendirildiğini, Türk askerinin hayranlık veren cesaret ve kahramanlıkları daha iyi idare edilmiş olsaydı Rusları püskürtecek kadar teçhizata sahip olduklarını, iyi idare edilemeyen ordular yüzünden Rus kartalının kanatlarını İstanbul’un kapılarına kadar çırttığını, Romanyalıların göstermiş olduğu dirayetten bahsetmesinin de bir hak teslimi olarak görülmesini istediğini ve tarafgirlik yapmış olmadığını...³⁵⁰ ifade etmiştir.

Netice olarak, Osmanlı yönetiminin hassasiyet gösterdiği ve yapılan ithamlar karşısında kanıt göstermesini istediği kısımlar müellif tarafından çıkartılmış ve tahkir edici ifadeler yerine tespitlere yer veren bir dil kullanılmaya çalışılmıştır.

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı ile ilgili olan bu eserin dikkatlice tercüme edilerek tetkik edilmesi, bugünün tarih yazımına uygun denebilecek gerçeklikte değerlendirilmesi, müellifin öznel ifadelerinin uygun görülmemesi ve müdahale edilip müellifin ve eserin tarafgirliğinin sorgulanması Encümen-i Teftiş ve Muayene ekibinin devlet politikalarının icrasında üstlendiği hassas rolü gösterir niteliktedir.

Ziya Paşa ile Kont Kalnoky’nin aktif olarak sürecin içinde olmaları, kitap bürokrasisinin elçilikler ile Hariciye Nezareti indinde itibar görmesi, Osmanlı Devleti’nin yurt içinde olduğu gibi yurt dışında da kitap neşrine gösterdiği ehemmiyeti ve hassasiyeti tescillemektedir. Arşiv belgelerindeki raporların çeşitlerinden ve detaylarından anladığımız kadarıyla kitap ve risale neşrine müdahale edilmesinin veya kitap ithalinin yasaklanmasının sebeplerinin, baştan beri devlet nizamnamelerinde bahsi geçen devlet politikalarına paralel olarak uygulandığı görülmektedir. Söz konusu kitabı engelleme girişimleri de kitapta geçen tarihî gerçeklikten uzak birkaç olayın ifade ediliş biçimi ve itibar zedeleyici olduğunun düşünülmesidir.

³⁴⁹ BOA.HR.SYS., nr: 186/69. (M. 18 Eylül 1893).

³⁵⁰ BOA.HR.SYS. nr: 187/4. (M. 10 Ekim 1893).

Diğer bir örnek ise Paul Fesch'in Türkçeye "Abdülhamid'in Son Günlerinde İstanbul" başlığıyla çevrilen eseriyle ilgilidir. Sınırlardan geçişine meydan verilmemesi gereken ve imhası istenen bu *mel'un* kitap, 1907 tarihinde Paris'te basılan ve orijinal ismi *Constantinople aux derniers jours d'Abdul-Hamid* (Librairie Marcel Rivière) adlı kitaptır³⁵¹.

Bu kitapla ilgili yasak kararı çıkmadan önce Hariciye Nezareti tarafından Paris Sefareti'nden kitabın müellifi hakkında bilgi istenmiş, yapılan tahkikat sonucu raporlanmıştır. "Sefaret-i seniyece yapılan tahkikata göre *Kostantinapol adlı eser-i mel'unanenin* müellifi olan Paul Martin Fesch adlı şahıs rahiplikten ayrılan bir adamdır. Clermont kasabasındaki yazlığında ikamet etmektedir. Bölge sakinlerinin ifadelerine göre Paris'in hatırı sayılır zengin ailelerine mürebbilik yaparak hayatını idame ettirdikten sonra İstanbul seyahatinde bulunmuştur. İstanbul'dan döndüğü 1903 senesinden beri edebiyatla meşgul olmuş, bilahare gazetecilik yapmaya başlayarak Cocarde gazetesi müdürlüğü, Le Monde gazetesi muharrirliği, Etoile de France gazetesi müdür yardımcılığı gibi vazifelerde bulunmuştur. Maten (Matin) gazetesinin de yazı işlerinde çalışmıştır. Şahsın özel hayatına dair bilgiler sınırlıdır ancak kendisi Clermont'da rahip elbisesiyle sokağa çıkmakta Paris'e geldiğinde sivil elbise giymektedir. Martin Fesch Dersaadet'te bulunduğu zamanlarda serseri guruhundan ıpsız sapsız kişiler ile görüşmüş bunlardan para karşılığında bazı malumatlar edinmiştir. Ondan bundan topladığı asılsız ve uydurulmuş hikâye tarzı bilgilerle söz konusu kitabı yazmıştır. Kitap *türrehattan* bulunmaktadır"³⁵².

Yurt dışında basılan veya sınırlarda ele geçirilen kitapların kontrolünü yapmak veya bu yayınlara müdahale etmek basının kontrol edilmesine göre çok daha mümkün gözükmektedir. Kitapların takip edilmesi, tezkip edilmesi ve intişarının veya tabının engellenmesi günlük haber akışının takibine ve tekzipine göre daha kolaydı. Yabancı basındaki Osmanlı Devleti ve yönetimi ile ilgili doğru olmayan haberlerin tezkibi ve ajanslara gönderilecek haberlerin önceden görülmeye başlaması efkâr-ı umumiyyeye tesiri bakımından kitapların kontrolünden daha fazla önem arz ettiğinden müdahale alanı da daha geniş tutulmaya çalışılmaktaydı. Ancak kitap kontrolleri bölgelere göre 'zararlı' olduğu ölçüde kitlenin "tahdiş-i ezhan"ını önlemek

³⁵¹ **BOA.ZB.**, nr: 23/20. (R. 11.09.1323) 24 Kasım 1907; **BOA.MF.MKT.**, nr: 1026/79. (H.03.11.1325) 08 Aralık 1907.

³⁵² **BOA.Y.PRK.HR.**, nr: 36/6. (H. 18.01.1326) 21 Şubat 1908.

için gerekli görülmekteydi. Basının kontrolü, tehzibi ve engellenmesi Osmanlı Devleti'ne karşı gittikçe şiddetlenen saldırılara karşı bir savunmaya dönüşmekteydi³⁵³.

Zararlı olduğu basılmadan önce haber alınan kitap ve risaleler ise Hariciye Nezaretinin girişimleri ve diplomatik yöntemlerle engellenemezse kitabı basacak matbaa araştırılmakta ve sahipleri vazgeçirilmeye çalışılmaktaydı³⁵⁴. Kitap sahiplerinin belli bir tazminat karşılığı kitap ve risalelerin basımından vazgeçeceğini ifade eden pazarlık içerikli teklifleri de söz konusu olabiliyordu. Armin Vambery³⁵⁵ ile Osmanlı Devleti aleyhinde yazmakta olduğu bir risalenin engellenmesi hususunda yapılan pazarlıklar oldukça ilginçtir. Vambery ikiyüz lira tazminat ve Saray-ı Hümayun kütüphanesinde bulunan 394 el yazma kitabın isimlerinin bulunduğu defterin kendisine verilmesi şartıyla yazmakta olduğu risaleyi yayımlamayacağını belirtmiş eğer 7 gün içinde bu talebe olumlu cevap gelmezse Londra'ya giderek risalesini yayımlayacağını ifade etmiştir³⁵⁶.

Yurt dışında Osmanlı Devleti aleyhinde veya menfaatlerine aykırı olabilecek her türlü yayın organı ve oluşum takip edilirken haberdar olunan neşriyatın engellenebilmesini sağlamak üzere ihtarnameler de çekilmektedir. Örneğin; “Petersburg Sefareti'ne ve Maarif Nezaretine, Moskova talebelerinden oluşan bir “cemiyet-i hafiye'nin peyda olduğu” ve ara sıra bunların hükûmet-i seniyye aleyhinde birtakım beyannameler neşrettikleri bildirilmiştir. İhtarnameye göre ele geçirilecek bu tür neşriyatın ithali ve intişarına meydan verilmemesi ve imha edilmesi gerekmektedir³⁵⁷.

Başka bir örnekte ise Kesnen Bey tarafından yazılan ve Paris'te yayımlanan “Maux de l'Orient” (*Şark'ın Fenalıkları*) adlı bir kitabın “Memalik-i Şahane'nin kanunları, memurları ve halkı aleyhinde birtakım yalan ve iftiralar ile dolu olduğu” belirtilerek kitabın yayının durdurulması ve ülkeye girişinin engellenmesi ile ilgili girişimlerde bulunulmuş, bu yönde Paris

³⁵³ II. Abdülhamid, iktidarının başından itibaren Avrupa basınında *Osmanlı Devleti hakkında çıkan yalan haberleri doğrulatmak ve efkâr-ı umumiyyeyi teşviş ve taklit eden bedhuhaneye karşı* daha hızlı ve daha etkili bir araç olarak ajansları kullanarak aktif bir savunma mekanizması kurmaya çalışmıştır. **BOA.Y.PRK.MK.**, nr: 1/79. (H. 17.02.1300) 28 Aralık 1882.

³⁵⁴ **BOA.Y.A.HUS.**, nr: 229/62. (H. 25.04.1306) 29 Aralık 1888.

³⁵⁵ Turgut

³⁵⁶ **BOA.Y.A.HUS.**, nr: 220/32. (H. 12.04.1306) 16 Aralık 1888.

³⁵⁷ **BOA.HR.SYS.**, nr: 2919/11. (M. 03.Kasım 1884).

büyükelçisi ve (İngilizcesinin Londra’da basılmak üzere olduğu haberine binaen) Londra büyükelçisi ile yazışmalar yapılmıştır³⁵⁸.

Yine Paris’te basılan üç adet *L’Orient* yani *Memalik-i Şarkıyye* adlı risale-i mevkute; ülkeye girişi “memnuiyet-i kat’iyye” yani kesin olarak yasaklanacaklar arasına girmiştir.

Gaston Deschamps’a ait *La Grèce d’aujourd’hui* (Bugünkü Yunanistan) ve Pierre Loti’nin *Constantinople* (1890’da İstanbul) adlı iki Fransızca eser içeriklerinin zararlı bulunması sebebiyle ithali yasaklanmış ve Encümen-i Teftiş ve Muayene ifadesiyle Maarif Müdürlerine bildirilmiştir³⁵⁹. Gaston Deschamps’ın “Sur les routes d’Asie” (Asya Yollarında) adlı 1894’te Paris’te basılan bir kitabı da içeriğinin zararlı bulunmasından dolayı yasaklanmıştır. “Kavm-i necib-i Osmanî” aleyhinde olan bu kitabın ve bu kitabın kısımlarını yayımlayan gazete ve dergilerin de ülkeye girişi yasaklanmıştır³⁶⁰.

Hükûmet aleyhine gelişen yazılı ve görsel matbuatı denetleme işi, matbuat yolu saldırılar arttıkça daha da zorlaşmıştır. Yazılı matbunun men ve tekzibi işi, hakaret ve alay içerikli görsel matbuyu, zulüm ve şiddet içerikli resim ve kartpostalları engellemeye dönüşmüştür. Ellerde dolaşan resim ve kartpostalların içerikleri “güya Sırlara, Ermenilere ve Bulgarlara yapılan işkenceleri” tasvir etmeye başlamış³⁶¹, mekâna göre değişen failer “güya Kürtlerin yaptıkları, güya Türklerin yaptıkları veya güya Arnavutların yaptıkları” şeklinde çeşitlilik gösteren şiddet görselleriyle algı yaratılmaya çalışılmıştır³⁶². Bu tür yazılı ve görsel “mel’un matbuatın” yurt dışında yayılıp sınırlara dayanmasını engellemek üzere sürekli tekzip maksatlı bir ‘güya diplomasisi’ meydana gelmiştir. Bunun için de Hariciye nazırları ve sefirler vasıtasıyla sürekli

³⁵⁸ BOA.Y.A.HUS., nr: 203/36. (H. 13.09.1304) 05 Haziran 1887; BOA.HR.SFR.3., nr: 347/108. (M. 01.02.1888); BOA.HR.SFR.3., nr: 343/77. (M. 10.03.1888).

³⁵⁹ BOA.MF.MKT., nr: 180/50. (H. 29.02.1311) 11 Eylül 1893.

³⁶⁰ BOA.HRTH., nr: 150/23. (M. 05.12.1894); BOA.DH.MKT., nr: 312/2. (H. 28.05.1312) 27 Kasım 1894. Kitabın içindeki ifadelerle bakıldığında neden yasaklandığına dair somut bilgilere ulaşılabilir. Kitapta ezan okuyan bir müezzin için “şeytan müezzin” ifadesi kullanılmış (s. 292), çamaşır yıkayan çıplak Türk kadınları tasvir edilmiş (s. 265), ayrıca Türk kadını şehvetli ve ürkek bir hayvana benzetilerek, “Muhammed’in kanunu” olan boşanmanın kadın üzerinde bir tehdit olarak kullanılmasının, kadını toplumun yarası haline getirdiği ifade edilmiştir (s. 328). Bu ifadeler olası yasaklama gerekçeleri arasında sayılabilir. Kitabın tamamı için bkz. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k5698122b>, Online erişim tarihi 20 Şubat 2024.

³⁶¹ BOA.Y.A.HUS., nr: 244/16. (H. 06.07.1308) 15 Şubat 1891; BOA.Y.A.HUS., nr: 254/86. (H. 28.05.1309) 30 Aralık 1891; BOA.HR.SFR.04., nr: 454/25. (M. 02 Haziran 1905).

³⁶² BOA.HR.TO., nr: 63/95. (M. 06 Mayıs 1889); BOA.HR.TH., nr: 1882/130. (M. 08 Ekim 1896); BOA.HR.TO., nr: 113/95. (M. 07 Ekim 1891).

bürokratik yazışmalar ve görüşmeler gerçekleşmiştir. Bölgede güçlü olduğu ölçüde tekzip ve men, yaptırıma dönüşebilmiştir³⁶³.

Gazeteler için kullanılan tekzip yönteminin kitaplar için farklı işlediği görülmektedir. İftira, yalan veya mesnetsiz bilgi, tarihî, siyasi veya dinî propaganda içerikli kitaplar sebep olacakları hasar nispetinde muamele görmüş, ülkede basımından elde edilecek gelire göre düzeltme taleplerine riayet edilmiştir. Ülke dışında basılan veya basılacağı haber alınan kitaplara uygulanacak yaptırımlar ise yönetimin ve sefirlerin diplomatik gücüne bağlı olarak gelişmiştir³⁶⁴. Duruma göre basım öncesi haberdar olunan kitaplara müdahale edilmekte, düzeltme yapılmayanların ise “muzır cetvellere eklenmesi veya men’-i duhulü ve intişarı” söz konusu olabilmekteydi. Politik meselelerdeki duyarlılık, yasakların akıbetini de belirlemiştir³⁶⁵.

2.2.3. ‘Sınırları Zorlayan’ Matbuat: Yasaklanan İthal Kitaplar

Yurt dışında gelişerek artan neşriyat hareketlerine karşı sınırlarda bir savunma hattı oluşturan gümrük, posta ve telgraf idareleri sınırlardaki bölgelere de siyasi hassasiyetlere göre ilgi göstermekteydi. Yolcu ve tüccarların eşya kontrollerinde ele geçirilen kitap ve risalelerin isimlerinin bazıları Kütüb-i muzırca cetvellerinde bulunmamaktaydı. Zararlı olabileceği kestirilen eserlere gümrüklerde el konulmakta ve *esbab-ı tevkif* şeklinde el konma gerekçeleri de belirtilerek listeler tutulmaktaydı. Ancak bu listelerdeki tevkif gerekçeleri son derece genel ifadelerdi. Örneğin; 1902 senesinin mart ve nisan aylarına denk gelen 47 günlük bir süre zarfında toplam 62 yabancı dildeki kitaba el konulmuştur. Bunların tevkif gerekçeleri ise *muzır, memnu, imrarı gayri caiz, fevkalade muzır, siyaseten muzır, öteden beri memnu* şeklinde son

³⁶³ BOA.HR.TH., nr: 182/130. (M. 08 Ekim 1896).

³⁶⁴ Dönem itibarıyla yurt dışında oynanan oyunlar, tiyatro ve piyesler uluslararası ilişkilerin durumuna göre müdahale görebilmekte veya diplomatik ilişkilerin gidişatını belirleyebilmekteydi. Vicomte Henri de Bornier’nin “Muhammed” adlı tiyatro oyununun Fransa’da sahnelenmemesi için ciddi diplomatik girişimlerde bulunulmuş ve sonuç itibarıyla *Fransa meclis-i vükelasınca* oyunun yasaklanmasına karar verilmiştir. Resmî yazışmalarda bu *facia’nın* (trajedi) Fransa topraklarında men’i kararı Fransa sefiri tarafından müjdeli haber olarak Hariciye Nazırına bildirilmiş, bu gelişmenin Osmanlı ile kurulmak istenen dostane ilişkilerdeki samimiyete bir *delil-i cedid* olarak değerlendirilmesi istenmiştir. BOA.Y.PRK.HR., nr: 12/77. (H. 02.08.1307) 24 Mart 1890.

³⁶⁵ Örneğin Şark Meselesi söz konusu olduğunda, başlığında Şark ifadesi geçen tüm yayınların denetimine ayrıca dikkat edilmekteydi. “Şark Meselesine Dair”, “Rusya Şark Meselesini Halletmek İstiyor mu”, “Makedonya Meselesi ve Şark’da Fransa” başlıklı risaleler gibi Şark Meselesi ile doğrudan ilgili “La Question d’Orient” gibi kitapların ülkeye girmesi yasaklanmaktaydı. BOA.MF.MKT., nr: 400/29. (H. 26.01.1316) 16 Haziran 1898; BOA.MF.MKT., nr: 511/16. (H. 03.03.1318) 01 Temmuz 1900; BOA.MF.MKT., nr: 694/29. (H. 06.01.1321) 04 Nisan 1903; BOA.MF.MKT., nr: 880/35. (H. 07.07.1323) 07 Eylül 1905.

derece genel ifadelerle belirtilmiştir³⁶⁶. Bu genel ifadeleri, özelleştirerek somutlaştırabilmek Encümen raporları ve kararlarının detaylarına bakmamızı gerekli kılmaktadır.

Gümrük ve Rüsumat Emanetlerindeki hassasiyet dönemlere ve bölgelere göre değişkenlik gösterebilmekteydi. Bir dönem Kahire veya Atina matbuatının kontrolleri için hassasiyet beklenirken bu durum sonraki yıllarda Cenevre ve Paris'ten gelen matbular için gerekli olabiliyordu³⁶⁷. Sınır kontrolleri de böylece hariçteki siyasi manevralara göre ehemmiyet kazanıyordu. Örneğin; ilk zamanlar Atina'da, Paris'te, Viyana'da, Londra'da basılan ve Rumları ya da Ermenileri kışkırtan yayınlara engel olmaya çalışılırken daha sonra İttihatçıların faaliyetleri³⁶⁸ ve neşriyat hareketlerinin devam ettiği bölgeler öncelikli bölge olarak seçiliyordu. Sefaretler ve haricî memurlar tarafından yürütülen muzır yayınları tespit faaliyetleri Hariciye Nezareti, Dâhiliye Nezareti, Umum Maarif İdareleri ve Gümrük/Posta İdareleri'yle iş birliği içinde sürdürülüyordu³⁶⁹.

Hariçten gelerek siyaseti, dini, âdetleri ve ahlakı ifsat eden tüm matbuat kontrol altında tutulmak isteniyor bunun için olağanüstü bir seferberlik ilan ediliyordu. “Zinhar duhulüne fırsat tanınmayacak” eserler listeleniyor, ithali menedilip sahiplerine iade edilecek olanlar belirleniyor ya da “ihtiyatlı davranılması gerek” şeklinde notlar düşülüyordu³⁷⁰. Mekânın ve dönemin ifsat etme potansiyeline göre nezaretlerden gelen ihtarlar gümrük ve posta idarelerinin tahkikatında belirleyici olabiliyordu. Örneğin, 10 Temmuz 1894 tarihli büyük İstanbul depreminden yaklaşık iki hafta sonra yurt dışı basınında çıkan İstanbul'daki depremlerin ve felaketlerin devam edeceğine dair halkı korkuya sevk edecek haberlerin ülkeye girişi yasaklanmıştı³⁷¹.

³⁶⁶ BOA.MF.MKT., nr: 641/8. (H. 27.03.1320) 04 Temmuz 1902.

³⁶⁷ BOA.HR.SYS., nr: 1703/42. (M. 06.09.1882); BOA.MF.MKT., nr: 499/4. (H. 23.12.1317) 24 Nisan 1900.

³⁶⁸ Jön Türklerin resmî yayın organı Meşveret/Mechveret'in Fransa'da yayımlanmasına ve Ahmed Rıza'nın Fransa'dan sınır dışı edilmesine dair II. Abdülhamid diplomasisinin girişimleri için bkz. Enes Kabakçı, “Sauver l'Empire: modernisation, positivisme et formation de la culture politique des Jeunes-Turcs (1895-1908)”, **Université Paris I Panthéon-Sorbonne**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Paris, 2007, s. 564-565.

³⁶⁹ BOA.MF.MKT., nr: 986/37. (H. 07.02.1325) 22 Mart 1907.

³⁷⁰ BOA.MF.MKT., nr: 46/158. (H. 17.03.1294) 01 Nisan 1877; BOA.MF.MKT., nr: 518/21. (H. 10.04.1318) 07 Ağustos 1900.

³⁷¹ BOA.BEO., nr: 441/33036. (H. 20.01.1312) 24 Temmuz 1894. Bu örnek mevcut duruma ve şartlara göre belirlenen yasaklara bir örnek olması bakımından dikkat çekicidir. Depremin hemen akabinde ise Sultan II. Abdülhamid Yunan Ulusal Gözlemevi yöneticisi Demetrios Eginitis'i İstanbul'a davet ederek rapor hazırlamasını istemiştir. Ayrıca Avrupa'daki sefirlerine bulundukları ülkelerde sismolojik araştırmaların durumu ve bu yolda kullanılan teknolojik aletler hakkında araştırma talimatı vermiştir. Araştırmalar akabinde bir heyet oluşturulmuş ve sismoloji birimi kurmak üzere görevlendirilmiştir. İtalyan sismolog Giovanni Agamenonne kurumun başına getirilmiştir. Bu kurum şimdi Kandilli Rasathanesi ve Deprem Araştırma Enstitüsü adıyla faaliyetini

Gümrüklerde gümrük memurları tarafından zararlı olduğu tespit edilip Rüsumat Emanetine ulaştırdığı için ödül alan gümrük memurlarının gayreti de yakalanan kitap sayısının artmasında etkili olmaktadır³⁷².

İthal yasaklanan veya yurt dışında basılmasına müdahale edilen kitaplar sefaretlerin çalışmaları sonucunda önceden haber alınarak belirlenebilmekteydi. Sınırlarda yakalanan veya ecnebi posta ve telgrafların aralarında bulunup el konulan kitapların adları “memnu kitap” listelerinde yoksa Encümen-i Teftiş ve Muayene’ye gönderiliyor, heyetin kararına göre listelere ekleme yapıyordu. Yabancı kitapçılara kaçak olarak ulaşan ve zararlı olduğu tespit edilen kitaplar da “duhulü memnu” listelerine eklenmekteydi. Oluşturulan listeler Maarif İdarelerine Gümrük ve Posta İdarelerine ulaştırılmakta, görevlilerden listelere göre tedbir alınması istenmekteydi. Ülkeye girmesi yasak olan kitapların gerekçeleri de ülke içindeki yayın yasaklarında olduğu gibi siyasi, dinî ve ahlaki olarak değerlendirilmekteydi. Ancak önceden kontrol edilemeyen yayınların “yalan, yanlış ve iftira dolu” olmaları veya “adab-ı İslamiye aleyhinde” olmaları ithal matbuat sınırlamalarında önemli bir kıstastı³⁷³.

Avrupa’da siyasi tarihe dair basılan kitapların denetlenmesinde hassasiyet gösterilen mevzular genellikle *Şark meselesi*, *Mısır meselesi* ve *Panislavizm fırkasının efkâr-ı fesadiyesi*, *Girid İsyanı*, *Arnavutluk ve Makedonya bağımsızlıkları*, *felsefi fikirler*, *İsyanlar*, *Cinayetler* ve *mezalim* ile ilgilidir. Bu kitapların içeriklerinin Osmanlı Devleti tarafından siyaseten muzır bulunma gerekçeleri, Osmanlı Devleti politikalarına ve toplumsal düzenine verdiği zarar bağlamında değerlendirilmektedir.

Siyasi tarih ve coğrafya kitaplarındaki yanlış ve hatalı haritalar ve nüfus bilgileri de o kitabın ülkeye girişinin ve neşrinin yasaklanma gerekçeleri arasındaydı. Kitabın veya risalenin Osmanlı Devleti aleyhine “urcûfe, ekazib, iftira ve efkârı fasideye havi olması” da ülkeye girişinin engellenmesi için gerekli olan şartlardandı³⁷⁴.

sürdürmektedir. Bkz. Elizabeth Angell, “Bir Şehir Manzarası: İstanbul’un Tarihinde Depremler”, **Antik Çağ’dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi**, C. I, Ed. Coşkun Yılmaz, İSAM, İstanbul, 2015, s. 517.

³⁷² BOA.MF.MKT., nr: 74/141. (H. 13.04.1299) 04 Mart 1882.

³⁷³ BOA.İ.HUS., nr: 86/61. (H. 06.10.1318) 27 Ocak 1901.

³⁷⁴ BOA.Y.PRK.ZB., nr: 11/104. (H. 29.12.1310) 14 Temmuz 1893.

Abdülaziz Han'ın ölümü ile ilgili fikirler ve süreci devam eden mahkeme ile ilgili hiçbir yayına izin verilmemekte, padişahlar ve devlet erkanı ile ilgili tahkir edici, itibar zedeleyici, hakaretimiz hiçbir ifadeye müsamaha gösterilmemektedir:

* Cleanthi Scalieri'nin 1882 yılında Atina'da basılan “Düvel-i Muazzama'nın Adaletine Müracaat”, (Appel à la justice internationale des grandes puissances) adlı kitabı bu sebeple ülkeye girmesi yasaklanan kitaplardandı³⁷⁵.

Selanik Rüşumat Emanetinden Maarif Nezaretine yollanan cetvellerde “Memalik-i şahaneye duhulü memnu” olan kitaplar listelenmiştir. Listeye göre siyaseten mahzurlu görünen kitaplar Arnavutluk ve Makedonya tarihinin ve haritalarının bulunduğu propaganda kitaplarıdır³⁷⁶.

- * Arturo Galanti, “Albania”, (İtalyanca, Roma, 1901).
- * Cleanthes Nikolaides, “Macedonien”, (mündericatı külliye mahzurludur)³⁷⁷.
- * Dr. Karl Peucker, “Karte Von Makedonien”, (Almanca, Viyana, 1903)³⁷⁸.
- * A. Di San Guiliano, “Le Lettere sull' Albania”³⁷⁹, (İtalyanca, Roma, 1903).
- * Ugo Ojetti, “L'Albania”, (İtalyanca, Torino, 1902).

* Paris'te Sorbonne ders nazırı Félix Le Dantec tarafından kaleme alınan “İnkâr-ı Uluhiyet” (Ateizm) unvanlı eserin ve Ernst Haeckel³⁸⁰ tarafından tezyif-i edyan ve İnkâr-ı

³⁷⁵ BOA.HR.SYS., nr: 1703/43. (M. 19.12.1882); BOA.MF.MKT., nr: 79/42. (H. 08.04.1300) 16 Şubat 1883.

³⁷⁶ BOA.MF.MKT., nr: 730/1. (H. 01.06.1321) 25 Ağustos 1903.

³⁷⁷ Henry Robert Wilkinson'a göre 19. yüzyıl, Bulgarların, Sırpların, Yunanların Osmanlı toprakları üzerindeki hak iddialarını desteklemek için yayımladıkları “etnografik haritalar” yüzyılıydı. Cleanthes Nikolaides'in Fransızcası “La Macédoine” olan bu kitabının da manipülatif, tarihi gerçeklikten uzak ve güvenilir olmayan kitaplardan olduğunu belirtmiştir. Kitapta Nicolaides'in, Türklerin dağılımını, güneybatı Makedonya ve Ege'deki önemini azaltacak şekilde tasvir ettiğini, 1899'da Yunan toprağı olduğunu iddia ettiği bölgelerin tam olarak on üç yıl sonra, Balkan savaşları sırasında Yunanlılar tarafından işgal edilen bölgeler olduğunu ve bu çizimlerin etnografik bir haritadan ziyade Yunanlıların yeni toprak hedeflerinin bir tanımı olarak kabul ettiğini ifade etmektedir ve siyasi emellerle hazırlanan etnografik sınırların varlığına vurgu yapmıştır. Bkz. Henry Robert Wilkinson, **Maps and Politics a Review of the Ethnographic Cartography of Macedonia**, Liverpool University Press, Liverpool 1951, s. 120-130.

³⁷⁸ Kitapta bağımsız bir Arnavut Devleti savunuculuğu ve propagandası yapıldığı belirtilmektedir. BOA.MF.MKT., nr: 730/1. (H. 01.06.1321) 25 Ağustos 1903.

³⁷⁹ Arnavutluk üzerine mektuplar.

³⁸⁰ Sosyal Darwinizm ve evrimci yazılar ile Osmanlı aydınlarını etkisi altına alan Alman biyolog ve felsefecidir. Harun Çakan, “XIX. Yüzyılda Alman Doğa Bilimi ve Felsefesinin Osmanlı Düşüncesindeki Yansımaları”,

uluhiyet maksadı ile yazdığı öne sürülen evrimci kitapların³⁸¹ Dersaadet'te yabancı kitap satan dükkanlarda çoğunlukla bulunduğu ve lisana aşına olan kişilerin eline geçtiği, dine taarruz ve tecavüz maksadıyla yayımlanan bu tür kitapların ülkeye girişine ve satışına meydan verilmemesi gerektiği emrolunmaktaydı³⁸².

* Anatole France tarafından hazırlanan ve Paris'te basılan “Osier'nin Tasviri” (Le Mannequin d'Osier) adlı romanın ülkeye girmesi ve intişarı yasaklanmıştır³⁸³.

* Paris'te Pierre Loti tarafından “*Au Maroc*” unvanıyla basılıp neşredilmiş olan Fransızca kitap “din-i İslam ile selatin-i izam hazeratı aleyhinde tefevvühat-ı garezkareneyi havi olduğu için men'-i duhulü ve intişarı” uygun görülmüştür³⁸⁴.

* Masonluk ve Farmasonluk ile ilgili yayınlardan olan ve Atina'da basılan “*Farmasonların Esrarı*” adlı kitabın da ülkeye girmesi yasaklanmıştır³⁸⁵.

Saray esrarı, harem hayatı, haremın gizemi gibi devlet mahremiyle ilgili olduğu düşünülen veya “şarkvâri” resimler³⁸⁶, seyahatnameler ve romanlar da gümrüklerde ele geçirildiğinde Encümen-i Teftiş ve Muayene'ye gönderilmekteydi. Zararlı olduğu tespit edilen bu tür matbunun gümrüklerden geçişi yasaklanmaktaydı³⁸⁷.

* François Guès'in 1891 yılında basılan *Les Mystères de Constantinople. Jalousie de Harem* (İstanbul'un Sırları Haremın Kıskançlığı) adlı kitabı da bu sebeplerle ülkeye girmesi yasak olan kitaplar arasındaydı³⁸⁸.

Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Anabilim Dalı Bilim Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2018, s. 266-267, 282.

³⁸¹ “Les Merveilles de la vie” (Yaşamın Harikaları), “Les énigmes de l'univers” (Evrenin Gizemleri), “Origine de l'homme” (İnsanın Kökeni), “Religion et évolution” (Din ve Evrim) adlı Fransızca kitapların ülkeye girişi yasaklanmıştır. **BOA.MF.MKT.**, nr: 1002/28. (H. 14.05.1325) 25 Haziran 1907.

³⁸² **BOA.ZB.**, nr: 21/102. (R. 07.04.1323) 20 Haziran 1907.

³⁸³ **BOA.MF.MKT.**, nr: 537/36. (H. 03.08.1318) 26 Kasım 1900; **BOA.MF.MKT.**, nr: 535/40. (H. 19.07.1318) 12 Kasım 1900. Sosyalist ve ateist fikirleri ile bilinen Anatole, bu kitabında 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı'nda Batılılar Yunanlıları desteklemezse Türklerin Yunanistan'da katliam yapacaklarını yazmıştır.

³⁸⁴ **BOA.Y.PRK.MF.**, nr: 2/38. (H. 29.12.1309) 25 Temmuz 1892.

³⁸⁵ **BOA.MF.MKT.**, nr: 159/41. (H. 06.07.1310) 24 Ocak 1893.

³⁸⁶ **BOA.HR.TH.**, nr: 75/66. (M. 24 Aralık 1887).

³⁸⁷ **BOA.MF.MKT.**, nr: 187/109. (H. 13.05.1311) 22 Kasım 1893. Batı'nın harem imgesi ve algısı hakkında detaylı bilgi için bkz. İrvin Cemil Schick, “Asıl Harem Hangisi”, **Milli Saraylar**, S. 8, İstanbul, 2011, s. 141-155.

³⁸⁸ **BOA.HR.TO.**, nr: 84/68. (M. 08.06.1891).

* Jean Lorrain tarafından Paris’te basılan “La Dame Turque” (Türk Kadını) adlı kitap “İslam adabı aleyhinde tasniat” içermesi sebebiyle ülkeye girmesi engellenen kitaplardandır³⁸⁹.

* Joseph Marie Jouannin’in “Turquie” adlı tarih kitabı da içeriğinde harem kadınlarının hamam gravürleri ve ibadethanelerin iç mekânlarının gravürleri bulunmasından dolayı yasaklanmıştı³⁹⁰.

GÖRSEL 2.5. Yasaklanan *Turquie* Kitabından “Sultanın Hamamı”

GÖRSEL 2.6. Yasaklanan *Turquie* Kitabından “Türk Kadınlarının Hamamı”

³⁸⁹ BOA.İ.HUS., nr: 86/61. (H. 06.10.1318) 27 Ocak 1901.

³⁹⁰ BOA.DH.MKT., nr: 530/67. (H. 22.03.1320) 29 Haziran 1902. Sultanın Hamamı isimli gravürler için bkz. <https://books.google.com.kh/books?id=Sp57gbZurYcC&printsec=frontcover#v=onepage&q&f=false> (erişim tarihi, 05.05.2023)

Encümen tarafından yasaklanan ve Dâhiliye Nezareti tarafından onaylanan 7 kitabın da isimleri dikkat çekicidir. “Amerikan misyonerlerinin, Ermeni soykırım iddiacılarının, Balkan Birliği propagandacılarının ve Konstantinopolis’i geri almayı planlayanların” kitapları listenin başındaydı³⁹¹.

- * William Watson, “The Purple East”, 1896.
- * J. Lepsius, “Armenien and Europe”, Berlin 1897.
- * C. Olynthus Gregory, “The Sultan’s Mandate”, Londra 1898.
- * F.D. Greene, “The Armenian Crisis and the Rule of the Turk”, 1895.
- * Victor Bérard, “La Turquie et l’hellenisme contemporain”, Paris 1897.
- * W. M. Ramsay, “Imperessions of Turkey”, Londra 1897.
- * Stanley Lane Poole, “Turkey”, 1888.

³⁹¹ BOA.DH.MKT., nr: 550/1. (H. 22.04.1320) 29 Temmuz 1902.

“Muhteviyatında Fransız İhtilali tarihi ve sosyalizm gibi efkârı muzırrası³⁹², Yunan Bağımsızlık Savaşı methiyeleri, müstehcen destan ve resimler, İslam ve Osmanlı Devleti aleyhinde ifadeler bulunan” ve ülkeye girişi bu sebeplerle yasaklanan kitaplar da listelenmiştir³⁹³:

- * Lord Byron, “Childe Harold’s Pilgrimage”, Londra³⁹⁴.
- * John Milton, “Paradise Lost”, Londra³⁹⁵.
- * Pascal, “Pensées”, Paris, 1883.
- * Victor Hugo, “Odes et Ballades”, Paris, 1875.
- * Victor Hugo, “Les Orientales”, Paris, 1875.
- * Armand Silvestre “Çıplak”³⁹⁶.
- * Louis Gastine “Filles d’Orient”³⁹⁷

Osmanlı topraklarına girmesi yasaklanan kitaplar detaylı incelendiğinde; Osmanlı Devleti’nin hukuk sistemini, yönetim biçimini ve sosyal ve dinî hayatını eleştiren, aşağılayan ve itibarsızlaştıran çok sayıda tarih, coğrafya, hukuk ve edebiyat kitabı ile pek çok seyahatnamenin *yasak listelerinde* mevcut olduğu görülecektir³⁹⁸. Ülkeye girmesi yasak olan kitapların daha önceden Encümen-i Teftiş ve Muayene tarafından incelenerek *muzırca cetvellerine* eklenmiş olan *memnu kitaplardan* olduğu veya Encümen heyetinin yeni tahkik ettiği ve aynı gerekçelerle yasakladığı mevcut listelerde olmayan yeni kitaplar bulunduğu görülmektedir.

³⁹² BOA.Y.PRK.ASK., nr: 135/74. (H. 18.08.1315) 12 Ocak 1898.

³⁹³ BOA.DH.MKT., nr: 593/13. (H. 09.07.1320) 12 Ekim 1902.

³⁹⁴ “Bu kitap fahr-u kâinat efendimiz hazretleri ile menafii devlet aleyhinde bir takım mütalaat-ı gazezkaraneyi müştamil olmasına binaen öteden beri tevkif edilmektedir”. Hariçten orijinallerinin de tercümelerinin de ülkeye girmesi yasaktır. BOA.Y.MTV., nr: 31/17. (H. 11.06.1305) 24 Şubat 1888.

³⁹⁵ Fransızca tercümeleri de yasaklanmıştır. “Le Paradis perdu”, Paris, 1805, bkz. BOA.DH.MKT., nr: 543/80. (H. 11.04.1320) 18 Temmuz 1902.

³⁹⁶ Kitabın orijinal ismi “Le Nu au Salon de 1889” (1889 Salonunda Çıplak). BOA.MF.MKT., nr: 179/137. (H. 22.02.1311) 04 Eylül 1893.

³⁹⁷ BOA.MF.MKT., nr: 403/36. (H. 12.02.1316) 02 Temmuz 1898.

³⁹⁸ BOA.DH.MKT., nr: 714/13. (H. 28.02.1321) 26 Mayıs 1903.

Süreç içinde neşriyat ve matbuat hayatında artan hareketlilik ve posta-telgraf sistemindeki yenilikler sebebiyle bilginin ulaşılabilirliği kolaylaştığından sınır kontrollerinin de bu gelişmelere paralel olarak arttığı söylenebilir. Uluslararası dolaşımın hızlanması ile Encümenin hazırladığı “mennû kütüp” listeleri de uzamakta ve güncellenmektedir.

Osmanlı Devleti’ni “şarkvari”³⁹⁹ söylemlerle isnat eden, tarihî ve coğrafi hatalar ile saptamalar yaparak afaki bilgiler yayan veya oryantalist klişeler ile Doğu’yu büyülü bir fantezi dünyası hâline getiren seyahatname⁴⁰⁰ ve roman türüne de çoğu kez siyaseten veya ahlaken uygun bulunmadığı için yasaklar ve sınırlar getirilmiştir. Harem ile ilgili giz, esrar ve fantezi söylemleri⁴⁰¹, Müslüman kadınların detaylı tasvirleri⁴⁰², İsrail, Kudüs, Filistin ve Mısır konulu oryantal gezi ve seyahat kitapları, “Ermeni ve Bulgar katliamları iddiaları gibi aslına uygun olmayan bilgiler ihtiva etmesi sebebiyle” ülkeye girmesi yasaklanan seyahatname ve edebi eserler de yasak listelerinde yerini almaktadır⁴⁰³:

- * Edmondo Amicis, “Constantinople”⁴⁰⁴.
- * Gérard de Nerval, “Femme d’Orient”⁴⁰⁵, Paris.
- * André Chénier, “André Chénier’nin Eş’arı”⁴⁰⁶.
- * Isidore Loeb, “Reflexions sur les Juifs”⁴⁰⁷, Paris, 1894.
- * Jean Darcy, “Le Voyage de la Princesse Louli”, Paris 1894⁴⁰⁸.
- * Herman Barth, “Costantinople”.

³⁹⁹ BOA.HR.TH., nr: 75/66. (M. 24.07.1887).

⁴⁰⁰ BOA.DH.MKT., nr: 185/17. (H. 22.04.1311) 02 Kasım 1893; BOA.MF.MKT., nr: 421/55. (H. 22.06.1316) 07 Kasım 1898.

⁴⁰¹ BOA.DH.MKT., nr: 521/5. (H. 03.03.1320) 10 Haziran 1902.

⁴⁰² BOA.DH.MKT., nr: 2513/89. (H. 07.04.1319) 24 Temmuz 1901.

⁴⁰³ BOA.MF.MKT., nr: 325/58. (H. 04.02.1314) 15 Temmuz 1896.

⁴⁰⁴ BOA.MF.MKT., nr: 158/86. (H. 28.06.1310) 17 Ocak 1893.

⁴⁰⁵ “Doğuya Yolculuk” adlı kitabın bir bölümüdür.

⁴⁰⁶ BOA.MF.MKT., nr: 680/50. (H. 26.10.1320) 26 Ocak 1903.

⁴⁰⁷ “Yahudiler Üzerine Mütâala”, BOA.DH.MKT., nr: 648/34. (H. 09.11.1320) 07 Şubat 1903.

⁴⁰⁸ BOA.DH.MKT., nr: 265/68. (H. 24.01.1312) 28 Temmuz 1894

* Walter Scott, “The Lady of the Lake”, Berlin 1891⁴⁰⁹.

* Madame Carlier, “Au milieu des massacres”, Paris 1903⁴¹⁰.

Galata emtia-ı ecnebi gümrüğünde ele geçirilen çoğu Fransızca kitap, isimleri, basım yerleri ve tarihleri ile tevkif nedenleri yazılarak Rüşumat Emanetine teslim edilmek üzere listelenmiştir. Kitaplar arasında daha önceden yasak olduğu için el konulan veya içeriği zararlı olduğu tespit edilen ancak Encümenin onayına sunulacak yeni kitaplar da bulunmaktadır⁴¹¹. Listedeki kitaplar incelendiğinde genel olarak yasaklanma nedenlerinin benzer nedenlerden olduğu söylenebilir. Öznel ifadelerle yazılmış ve bilimsel gerçeklikten uzak tarihî bilgiler içeren tarih kitapları ve seyahatnameler, halkı korkuya, endişeye, istikrarsızlığa; tebaayı da isyana sevk edecek kitaplar, Ermeni meselesi, Şark Sorunu, Berlin Kongresi, Osmanlı Devleti ile özleştirilmiş abartılı veya küçük düşürücü oryantalist söylemler sebebiyle yasaklanmışlardır⁴¹².

* Alfred Milner, “L’Angleterre en Égypte”, Paris.

* Ernest Lavisse, “Histoire générale”, Paris, 1877.

* Lord Byron, “Œuvres complètes”, Paris.

* Shakespeare, “Hamlet et Macbeth”.

* --- “Der Friede von Berlin”, 1878.

* Monicault, “Traité de Paris”, Paris, 1898.

* Pierre Baudin, “La Turquie et les Ottomans”, Paris.

⁴⁰⁹ BOA.DH.MKT., nr: 2915/89. (H. 26.08.1327) 12 Eylül 1909.

⁴¹⁰ Ülkeye girmesi yasaklanan “Katliamların Ortasında” adlı bu kitabın ecnebi postaları aracılığıyla ülkeye girmesi söz konusu olabileceğinden gerekli tedbirlerin alınması istenmiş içeriğindeki muzırrata binaen de bulunduğu yerde yakılması gerektiği hassaten belirtilmiştir. BOA.DH.MKT., nr: 664/10. (H. 06.12.1320) 06 Mart 1903. Emilie Carlier’nin bu kitabının tam ismi belgede geçmemektedir. Kitabın tam ismi “Journal de la femme d’un consul de France en Arménie” yani “Ermenistan’daki Bir Fransız Konsolosunun Eşinin Günlüğü”dür. Burada Ermenistan olarak anılan yer ise Sivas’tır. Kitap, Fransız konsolos eşinin tanık olduğunu iddia ettiği Ermeni soykırımını konu etmektedir.

⁴¹¹ Türkler için “barbar” kelimesi kullanıldığı tespit edilen Fransızca bir kitap zaten muzır kitaplar listesinde bulunduğundan intişarı menedilmiştir. BOA.MF.MKT., nr: 387/55. (H. 21.10.1315) 15 Mart 1898.

⁴¹² BOA.MF.MKT., nr: 666/42. (H. 03.07.1320) 06 Ekim 1320.

- * Auguste Mignet, “La Révolution française”, 1886.
- * L. Thouvenel, “La Question d’Orient”, Paris 1897.
- * Choublier, “La Question d’Orient”, Paris 1899.
- * MacColl, “Le Sultan et les grandes puissances”, Paris, 1899.
- * Marius Fontane, “Mahomet”, Paris, 1898.
- * La Jonquière “Histoire de l’Empire ottoman”, Paris, 1881.
- * Albert Sorel, “Révolution française”, Paris, 1887.
- * Paul de Réglà, “Les mystères de Constantinople”⁴¹³.
- * Paul de Réglà, “Les secrets d’Yildiz”.
- * Paul de Réglà, “Au pays de l’espionnage”⁴¹⁴.
- * Noguères, “Arménie”.
- * --- “La vérité sur les massacres d’Arménie”.

Başka bir listede ise ülkeye girmesi yasak olan ve “diyaneten ve siyaseten mahzurlu” olduğu için hemen toplattırılması ve imha edilmesi gereken kitaplar belirtilmiştir. Bunların arasında da misyonerlik ve seyahat kitapları bulunmaktadır⁴¹⁵.

- * Paul Arndt, “H.C. Andersens Märchen fur Kinder”, Stuttgart.

⁴¹³ Réglà, V. Murad taraftarı olarak mason localarıyla Abdülhamid aleyhtarı bir politika izlemiş, bu sebeple Fransa’ya dönmek zorunda kalmıştır. Yazdıklarında da II. Abdülhamid’in şahsını ve yönetimini tahkir edici bir dil kullanmaktadır. Detaylı bilgi ve kitabın orijinali için bkz. Paul de Réglà, **Les Mystères de Constantinople**, P.-V. Stock, Paris, 1897. <https://www.istanbulmuzayede.com/urun/529323/paul-de-r-gla-pierre-a-desjardin-les-myst-res-de-constantinople-p-v-stock>, (erişim tarihi, 14.08.2023).

⁴¹⁴ Arşiv belgesinde tam ismi bulunmayan bu kitabın ismi “Au pays de l’espionnage: les sultans Mourad V et Abdul-Hamid II”dir. Réglà’nın Osmanlı sınırlarından girmesi yasaklanan kitaplarından biridir. 2005 yılında Türkçeleştirilerek “Hafiyeler Ülkesi Türkiye: Sultanlar V. Murad ve II. Abdülhamid” ismiyle Bileşim Yayıncılık tarafından basılmıştır.

⁴¹⁵ BOA.DH.MKT., nr: 514/99. (H. 23.02.1320) 01 Haziran 1902.

- * Heinrich Gelzer, “Geistliches und Weltliches aus dem Turkish-Griechischen Orient”, Leipzig⁴¹⁶.
- * Henry H. Jessup, “The Mohammedan Missionary Problem”, Philadelphia.
- * Demetrius Coufopoulos, “Contantinople”, London, 1899.
- * Károly Vértesi, “Keleti Ég Alatt Egyptomban”, Budapeşte, 1898⁴¹⁷.

Sofya, Rusçuk, Kızanlık, Filibe ve Atina gibi bölgelerden gelen kitaplar da dikkatle kontrol edilmekteydi. Muhteviyatı zararlı olanlar sınırlarda tespit edilerek Encümene gönderilmekte Encümen tarafından içeriklerine göre ülkeye girip giremeyeceklerine karar verilmekte ve zararlı olanlar Dâhiliye Nezaretine listeler hâlinde sunulmaktaydı⁴¹⁸. Bulgarca, Sırpça, Rumca Hristiyanlık tarihi kitapları eğer içerikleri misyonerlik faaliyeti bağlamında değerlendirilirse genellikle yasaklanmaktaydı.

- * “Podareik na Miadina” (Miadina’nın Hediyesi), Kızanlık, 1897.
- * “Kristianski Svet” (Hristiyan Dünyası), Rusçuk, 1903
- * “Utchilickten Preglet” (Okul Dergisi), Sofya, 1903.
- * “Kpatka Istoria na Kristianskata Tcherkba”, (Hristiyan Kilisesinin Kısa Tarihi) Filibe, 1893.
- * “Istoria na Bulgarska Napad” (Bulgar Halkı Tarihi) Filibe, 1897⁴¹⁹.

İthali yasaklanan kitapların listelerinde geçen men gerekçeleri dikkat çekici farklılıklar içermemekle birlikte günümüze kadar matbuat yasakları literatürüne geçtiği iddia edilen burun, yıldız, murad, bomba, istikbal, adalet, dinamit, balon, vatan, meşum, hain, mahkûm, firar, rüya gibi “netameli kelimeler”⁴²⁰ üzerinden uygulanan bir bağlamı olmadan salt kelimeler üzerinden yasaklanan sansür örneklerine rastlanılmamıştır. Bilakis bu kelimelerin Encümen tarafından

⁴¹⁶ İnanç ve geleneklerin alay konusu edilerek aktarılması, tarihî ve dinî şahsiyetlerin hafife alınması kitabın muhtemel yasaklanma gerekçesidir.

⁴¹⁷ Resmî belgede “Şark Seması Altında” şeklinde tercüme edilen bu kitapta yazar, Doğu kadınlarının güzelliği ve çekiciliğine dair tasvirî bir kategorizasyon yapmıştır: “Harem kadını, çingene kadını, İskenderiye kadını” vb.

⁴¹⁸ BOA.DH.MKT., nr: 657/60. (H. 26.11.1320) 24 Şubat 1903.

⁴¹⁹ Eser isimleri belgedeki hâliyle muhafaza edilmiştir. bkz. A.b., (H. 26.11.1320) 24 Şubat 1903.

⁴²⁰ Niyasi Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Haz. Ahmet Kuyaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2012, s. 350.

ruhsat verilerek 1893 yılına kadar basılan kitapların listelerinde, kitap isimlerinde dahi kullanıldığı görülmektedir⁴²¹. Bu yasak kelimeler üzerinden yapılan tüm dönemi kapsayan genel değerlendirmelere karşı farkındalık yaratması bakımından örnekleri detaylandırmak gerekmektedir.

Selanik'te basılan ve bilimsel bir yayın olmamasına rağmen dinamit yapımı ve kullanımı ile ilgili detaylı bilgiler veren bir kitabın Maarif Nezareti'nin onayını alarak basılmasına rağmen Zabıta Nezareti tarafından yasaklanarak toplattırılmasını istemesi dikkate değer örneklerden biridir⁴²².

Sultan II. Abdülhamid'in gazetelerde "korktuğu için tayyarenin ve balonun adını bile andırmaması" veya "keşif ve icatların memleket dâhilinde teessüs ve istimaline müsaade etmemesi" yazılıp çizilmektedir. Örneğin Yıldız Sarayı'nın güvenliği için "saray civarında" balon havalanmasının yasak olduğu Londra basınında konu edilmiştir. Ancak aynı belgede "Boğaziçi'nde öğrencilerin balon uçurma eğitimleri" sırasında bu durumun gerçekleştiği de belirtilmektedir⁴²³. Tedbir ve temkin yollu menedilişlerin zabıta ve asayiş alanına yansımaları konu edilirken, eğitim için öğrencilerin balon uçurduğu bir ülkede, II. Abdülhamid'in "keşif ve icatların memleket dâhilinde teessüs ve istimaline müsaade etmemesi" veya "tayyare ve balon kelimelerinin basında kullanımına izin vermemesi" gibi yorumlar⁴²⁴, arşiv belgelerinden

⁴²¹ Besim Bey'in "Şeytan Kayası Burnu" adlı romanı, Diran Papasyan'ın "Hayali Hasta" adlı komedyası, Ziya Nazif Efendi'nin "İki Öksüz Kardeş" adlı tiyatro eseri, Nüzhet Bey'in "Firari" adlı romanı, Mehmed Mihri Efendi'nin "İnşa ve Netayicü'l-Murad" adlı eseri, Mustafa Efendi'nin "Encam-ı Cefa yahut Ber-murad Aşık" adlı tiyatro eseri, Zafer Hanım'ın "Aşk-ı Vatan" adlı romanı, Mehmet Ziver Efendi'nin "Firkat-i Vatan yahut Vatan Öksüzü" adlı hikaye kitabı, Halil Edip Bey'in "Ressam Roland yahut Hain Zevce" adlı romanı, Hasan Neşet Efendi'nin "Hain Zevce" adlı tiyatro eseri, Mehmed Murad Efendi'nin "Hayırlı Pederin Hain Ailesi" adlı tiyatro eseri, Hovseb Kavafyan'ın "Hain bir adam" adlı romanı, Ali Bey'in "Bir Mahkumun İzdivacı" adlı romanı, Hüseyin Remzi Efendi'nin "Aile yahut Mahkum Valide" adlı romanı, Raif Efendi'nin "Kürek Mahkumu Jan" adlı tercüme eseri, Zeki Bey'in tercüme ettiği "Japonya'nın Mazisi Hali ve İstikbali" adlı coğrafya kitabı, Mustafa Asım ve Refik Efendilerin "Meşum Çiftlik" adlı tercüme romanı, Tefik Efendi'nin "Meşum Misafirhane" adlı tercüme romanı, Ahmed Midhat Efendi'nin "Dolaptan Temaşa" adlı romanı, Ahmed Lütfi Efendi'nin "Mirat-ı Adalet" adlı eseri, Sadık Efendi'nin "Cani Pençe-i Adaletten Kurtulmaz" adlı tiyatro eseri, Sarafin Efendi'nin "Bir Doktorun Rüyası" adlı tercüme romanı, Dikran Efendi'nin "Mecnuneler Tabibi" adlı tercüme romanı gibi örnek verilebilecek çok sayıda eser bulunmaktadır. 1893 senesine kadar basılan kitaplar için bkz. **"Cülus-ı meyamin menus-ı cenab-ı padişahiden bin üç yüz sekiz sene-i maliyesi Şubat'ı nihayetine kadar Encümen-i Teftiş tarafından bade'l-muayene verilen ruhsat üzerine tab' ve neşr olunmuş olan âsâr-ı mütenevviyanın ve müellif ve mütercimlerinin esâmisini mübeyyin cedvel-i mahsus"**, Maarif Nezaret-i, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1308/1310.

⁴²² BOA.MF.MKT., nr: 173/117. (H. 25.12.1310) 10 Temmuz 1893.

⁴²³ BOA.Y.PRK.HR., nr: 29/17. (H. 30.05.1318) 25 Eylül 1900.

⁴²⁴ İrtem, a.g.e., s. 223.

cımbızlanan, gazete haberlerinden ve hatıratlardan alıntılanan denetim uygulamalarının karikatürize edildiğine dair örneklerdendir.

Uygulanan sansür müdahaleleri *alegorik*, derin mesaj içerikli, algı yönlendirici metin, resim ve gravürler üzerinden de varlığını hissettirmekteydi⁴²⁵. Aşıkâr hakaret içeren (kan emici, sefil yaratık, şeytan, canavar vb.) veya Osmanlı Devleti topraklarını başka bölgede gösteren (Ermenistan/Van veya Ermenistan/Sivas) metinlere kelimeler üzerinden müdahale edilmiş görünse de bu ifadeleri barındıran eserlerin genel olarak verdiği mesajın son tahlilde siyaseten zararlı olacağı düşünülerek men kararı nizamnameye göre uygulanmıştır.

Encümen-i Teftiş ve Muayene, Hariciye Nezareti, Dâhiliye Nezareti, Gümrük, Posta ve Telgraf idareleri ve Maarif Nezareti ve idareleri ile iş birliği içinde yürütülen bu süreçte yasal düzenlemelere aykırı, keyfi bir sansür uygulanmadığı, bilakis sistemli ve kurumsal bir yapının işletilmeye çalışıldığı görülmektedir. “Duhulü ve intişarı menedilen” kitap listelerinin tümünü kullanmanın genel olarak tezimize, özelde ise matbuat yasaklarının gerekçelerine dair yeni bir boyut getirmeyeceği düşünülerek bu çalışmada sadece temsil kabiliyetini haiz listeler ele alınmıştır. Bununla birlikte, tüm listelerin genel bir envanterini çıkarmanın, uluslararası kitap literatürüne katkı sağlayacağı da muhakkaktır.

2.2.4. Hariçten Gelen Görsel Fesat: Matbu İşler

Yazılı matbuat ve neşriyata karşı uygulanan sansür politikaları, görsel matbu ürünlerin artması ve bunların da siyasi, ticari, dinî ve melahî bir araç olarak kullanımının yaygınlaşması ile görsel matbuat alanında da uygulanmaya başlamıştır⁴²⁶. Ancak özellikle yurt dışından gelen görsel matbunun tam denetimi için, görsel matbunun yasaklanan kriterleri ve sınırları İrade-i Seniyye ile belirlenmiştir. İradeye göre, Müslüman kadınların, ibadethane içlerinin, Ayet-i Kerime, Lafz-ı Celil ve Nebi isimleri bulunan resimler ile Kâbe ve Hücre-i Saadet gibi İslam’ın kutsal mekânlarına ait resimlerin ayrıca Osmanlı tebaasının efkâr-ı umumiyesini Osmanlı

⁴²⁵ “Alegorik gravür” ifadesi resmî yazışmalarda kullanılmıştır. **BOA.HR.SFR.04.**, nr: 553/72. (M. 25 Mart 1902).

⁴²⁶ **BOA.DH.MKT.**, nr: 1933/80. (H. 17.08.1309) 17 Mart 1892.

yönetimi aleyhinde etkileyecek her türlü görselin, kartpostal, sigara kağıtları, kibrit kutuları ve oyun kartları gibi ürünlere basılması ve işlenmesi kesinlikle yasaklandı⁴²⁷.

19. yüzyıl sonlarına doğru görsel matbunun ürünler üzerine işlenmesi veya basılması masa örtülerinden, bardaklara hatta kibrit kutularına kadar çeşitli ürünlerde kullanılması yeni kontrol alanları ve kurallar anlamına gelmekteydi⁴²⁸. Armalardan, teneke kutulara, şişe ve lokum etiketlerine kadar her alanda kullanılmaya başlayan görsel matbu, gümrüklerde veya rüsumat emanetlerinde şüpheli bulunduğu Encümen-i Teftiş ve Muayene'ye yönlendirilmekteydi⁴²⁹.

İletişim ve ulaşım araçlarının gelişimi ile artan ve değişen matbuat (bilgi) çeşitliliğine karşı alınacak tedbirler ve nasıl bir yol izleneceği Encümenince belirlenerek Rüsumat Emanetlerine, Posta Telgraf ve Zabıta idareleri ile Maarif idarelerine bildirilmekteydi⁴³⁰. Yasak konusunda henüz bir *İrade* söz konusu olmadığına, karşılaşılan yeni bir durumda kıyas yöntemi kullanılarak inisiyatif alan memurlar da bulunmaktaydı. Örneğin üzerinde tuğra ve cami resimleri olan sigara tablalarının imrarına izin verilip verilmeyeceği konusunda tereddüt eden bazı rüsumat memurları ürünlerin geldiği yere iadesine karar vererek durumu Dâhiliye Nezaretine bildirmişti⁴³¹.

Yazılı matbuda uygulanan ve genel kriterler şeklinde kategorize edilen yasaklar, görsel matbunun yasaklarını da aynı gerekçelerle alanlarına göre belirlemiştir. Görsel matbunun Osmanlı Devleti'ni ve milletini küçük düşürücü şekilde kullanılması ve isyana teşvik edici olması siyaseten yasaklanması için yeterliydi. Dinî hassasiyetler ile uygulanan yasakların gerekçeleri de bazı farklı detaylar bulunmasına rağmen yazılı matbu yasakları ile benzerdi:

⁴²⁷ **BOA.İ.PT.**, nr: 12/6. (H. 10.07.1318) 03 Kasım 1900; **BOA.DH.MKT.**, nr: 1933/80. (H. 17.08.1309) 17 Mart 1892; **BOA.İ.DH.**, nr: 1380/18. (H. 29.08.1318) 22 Aralık 1900; **BOA.HR.İD.**, nr: 2026/22. (M. 13 Aralık 1900), Müzekkire tarihi 14.11.1900 olarak belirtilmiştir; **BOA.HR.SFR.3.**, nr: 486/101. (M. 13 Aralık 1900); **BOA.Y.A.HUS.**, nr: 412/157. (H. 30.09.1318); **BOA.DH.MKT.**, nr: 983/4. (H. 28.04.1323) 02 Temmuz 1905.

⁴²⁸ **BOA.DH.MKT.**, nr: 2066/38. (H. 05.10.1311) 11 Nisan 1894.

⁴²⁹ **BOA.MF.MKT.**, nr: 804/55. (H. 10.07.1322) 20 Eylül 1904.

⁴³⁰ **BOA.MF.MKT.**, nr: 446/46. (H. 20.12.1316) 01 Mayıs 1899; **BOA.MF.MKT.**, nr: 540/41. (H. 22.08.1318) 15 Aralık 1900.

⁴³¹ **BOA.DH.MKT.**, nr: 253/66. (H. 27.12.1311) 01 Temmuz 1894.

Camilerin içlerini resmeden kartpostalların ve buna benzer ürünlerin ülkeye girmesi satılması ve dolaşımı, İrade ile yasaklanmıştı⁴³². Cami içlerinde bulunan Lafz-ı Celil ve peygamber isimlerinin sigara kağıtları, kibrit kutuları ve kartpostallarda yazılı olması dolaşım sırasında hürmetsizlik edileceği endişesi ile önceden beri yasaktı⁴³³. Görsel olarak kullanılması da aynı gerekçe ile yasaklanmıştı. *Kibrit kutuları üzerinde vacib-i tazim olan Lafza-i Celal'in muharrer olması caiz olamayacağından içlerinde bulunan kibritlerin sahiplerine teslim edilerek kutuların müsaderesi münasip görülmektedir*⁴³⁴.

Müslüman kadınlarını ve harem kadınlarını betimleyen metinlerin yasak olması aynı şekilde resimlerinin de yasaklanması anlamına gelmekteydi. Kâbe gibi kutsal mekân resimlerinin de açık muhabere evraklarına (kartpostallara), sigara kağıtları, etiketler ve kibrit kutuları gibi “el ayak altında” dolaşan mamullere basılması yasaklanarak ithalinin engellendiği sefaretlere bildirilmekteydi. Böylece resim, gravür, fotoğraf gibi memalik-i mahruse-i şahaneye girişi yasak olan görsel matbunun sınırları belirleniyordu⁴³⁵. Bu sırada ithali yasak olan görsel matbudan iadesi mümkün olanlar geldikleri yere iade edilmekte⁴³⁶, iadesi uygun görünmeyenler imhasına karar verilerek yakılmaktaydı⁴³⁷.

Peygamberlerin resimleri, ayet-i kerime ve hadis-i şerif gibi her türlü dinî sembol ve tasvirin bir şekilde iletişim aracı veya ticari bir meta olarak kullanılması hürmetsizlik olarak algılandığından engellenmekteydi⁴³⁸. Bu, üzerinde Kâbe resmi olan bir yüzük⁴³⁹ veya Hz. İsa ile ilgili bir resim de olabilmekteydi⁴⁴⁰. Ya da peygamber hikâyelerini temsil eden Âdem ile

⁴³² **BOA.BEO.**, nr: 1575/118094. (H. 11.07.1318) 04 Kasım 1900; **BOA.DH.MKT.**, nr: 808/13. (H. 20.10.1321) 09 Ocak 1904.

⁴³³ **BOA.MF.MKT.**, nr: 72/96. (H. 01.01.1299) 23 Kasım 1881.

⁴³⁴ **BOA.MF.MKT.**, nr: 656/12. (H. 25.05.1320) 30 Ağustos 1902; **BOA.DH.MKT.**, nr: 2094/1. (H. 04.04.1316) 22 Ağustos 1898.

⁴³⁵ **BOA.HR.SFR.3.**, nr: 486/101. (M. 13.12.1900).

⁴³⁶ Selanik'te geçişine ruhsat alamadığı için Rüsumat Emanetinden Encümene havale edilen, kapları üzerinde çocukların “ezhanını tahdiş” edecek birtakım resimler bulunan küçük mektep defterlerinin ithali uygun bulunmamıştır. “Mezkûr defterlerin kaplarında muayene sonrası ehl-i salib muharebelerine müteallik fıkra ve resimler olduğu tespit edilmiş, bu resimlerin ya ihracı veya teminat ile geldiği yere yahut istenilen sair bir ecnebi memlekete iadesinin mümkün olabileceği” belirtilmiştir. **BOA.MF.MKT.**, nr: 103/134. (H. 27.03.1306) 01 Aralık 1888.

⁴³⁷ **BOA.DH.MKT.**, nr: 1736/68. (H. 08.11.1307) 26 Haziran 1890.

⁴³⁸ **BOA.İ.DH.**, nr: 1078/84598. (H. 20.08.1305) 02 Mayıs 1888; **BOA.DH.MKT.**, nr: 2068/29. (H. 29.12.1311) 03 Temmuz 1894; **BOA.Y.PRK.ŞH.**, nr: 5/81. (H. 29.07.1312) 26 Ocak 1895.

⁴³⁹ **BOA.DH.MKT.**, nr: 933/41. (H. 16.12.1322) 21 Şubat 1905; **BOA.DH.MKT.**, nr: 914/17. (H. 06.10.1322) 14 Aralık 1904.

⁴⁴⁰ **BOA.DH.MKT.**, nr: 2030/75. (H. 23.05.1310) 13 Aralık 1892.

Havva'nın cennetten kovulması, Habil ile Kabil kavgası, Yusuf Peygamberin kuyuya atılması, İsa Peygamberin çarmıha gerilmesi, İbrahim Peygamberin oğlunu kurban etmesi⁴⁴¹ gibi tasvirlerin veya Kerbela hadisesi gibi İslam dini bakımından "hassas" olan görsellerin de ithali ve dolaşımına izin verilmemekteydi⁴⁴².

Dinî değerlere karşı gösterilen "Muhafaza-i Hürmet" kaidesi, takvim ve imsakiyelerden tablo ve levhalara kadar geniş bir alanda uygulanmakta ve söz konusu "matbu materyallerin" kontrollü yayılımı için fetva çıkarılmaktaydı⁴⁴³.

GÖRSEL 2.7. Yasaklanmış "Kerbela" Tasviri

BOA.TFR.I.MN., nr: 122/12140. (H. 15.03.1325) 28 Nisan 1907.

⁴⁴¹ Encümen-i Teftiş ve Muayene tarafından peygamber tasvirlerinin caiz olmadığı gerekçesiyle tablonun imhasına veya teminat ile muharricine iadesine karar verilmiştir. BOA.MF.MKT., nr: 188/90. (H. 23.05.1311) 02 Aralık 1893.

⁴⁴² BOA.TFR.I.MN., nr: 122/12140. (H. 15.03.1325) 28 Nisan 1907.

⁴⁴³ DıġıroĖlu, *Osmanlı'da Dinî Matbuat...* s. 311-316.

GÖRSEL 2.8. Yasaklanmış “Peygamber Tasvirlerine” Örnekler

BOA.TFR.I.MN., nr: 122/12140. (H. 15.03.1325) 28 Nisan 1907.

Hz. Âdem ve Hz. Havva

Habil ile Kabil Vak'ası

Hz. Yusuf'un Biraderleri Tarafından Kuyuya Atılması

Hz. İsmail'in Zebh Kıssası (Boğazlama)

Hız. İbrahim'in Nemrud'un Emri ile Ateşe Atılması

Hız. İsa'nın Yahudi Taifesi Tarafından Çarmıha Gerilmesi

Hız. Zekeriya'nın Girdiği Deruht (ağaç) İçinde Testere ile Biçilmesi

Abdülaziz döneminden beri kibrit kutuları ve sigara kağıtlarının üzerlerine kutsal isimlerin yazılması yasaklanmaktaydı⁴⁴⁴. Sigara kağıtlarının resimlerle donatılmaya başlamasıyla yasakların da mahiyeti güncellenmeye başladı. Dinî hassasiyetlere bağlı olarak *Mevlevi dervişlerinin bulunduğu kibrit kutularının ithalinin yasaklanması*⁴⁴⁵ veya kibrit kutularına ya da levhalara basılmış *Balkan kralı ve prenslerinin zafer işaretleri ile tasvir edilmiş görsellerinin* politik hassasiyetlere bağlı olarak yasaklanması⁴⁴⁶ veya adaba aykırı olduğu gerekçesiyle *çıplak kadın içerikli* görsellerin ülkeye girişinin engellenmesi, Osmanlı matbuat hayatındaki yasakların görsel matbuat alanındaki yansımalarına verilecek bazı örneklerdir⁴⁴⁷.

Siyasi hassasiyetlerin mekân ve zamana göre değişmesi, yazılı matbunun yerini propaganda aracı olarak görsel matbunun alması, savunma mekanizmalarını da bu yönde geliştirmekteydi. Fotoğraflar, sigara kağıtları, kibrit kutuları, pullar veya kartpostal gibi görsel matbunun zarar nispetine göre ithalinin ve dolaşımının önlenmesi ile ilgili tedbirler arttırıldı⁴⁴⁸. Sigara kağıtlarının siyasallaşması; kapaklarındaki veya içlerindeki ihtilal, istikbal, hürriyet şiirleri ve şarkılarından⁴⁴⁹; bağımsızlık taraftarı liderlerin veya çete ve komitacıların resimlerinden anlaşılmaktadır⁴⁵⁰. Telif ve Tercüme İdaresi döneminde de Avrupa'dan propaganda amacıyla gelen sigara kağıtları ve sigara tablalarına müdahale edildiği görülmektedir⁴⁵¹.

Abdülhamid dönemi sansürünün dikkat çekici eleştirileri arasında olan “Sigara kağıtlarının *bile* sansüre tabi tutulması” söyleminin arkasında esasen sigara kağıtlarının *bile* propaganda aracı olarak kullanılması bulunmaktadır. Bu dönemi, kumaşların *bile*, pulların *bile*, feslerin *bile*.... şeklindeki örneklerle zenginleştirebiliriz elbette. Çeşitlenen ve artan matbu mamuller, gümrüklerde yaşanan tereddütlere, yeni karşılaşılan görsellere nasıl muamele edileceğine dair kararsızlıklara veya yanlış karar verme durumlarına sebep olabilmekteydi.

⁴⁴⁴ BOA.MVL., nr: 872/53. (H. 25.05.1282) 16 Ekim 1865.

⁴⁴⁵ BOA.DH.MKT., nr: 1450/1. (H. 04.01. 1305) 22 Eylül 1887.

⁴⁴⁶ BOA.DH.MKT., nr: 1965/22. (H. 27.11.1309) 23 Haziran 1892.

⁴⁴⁷ BOA.DH.MKT., nr: 1553/120. (H. 07.02.1306) 13 Ekim 1888; BOA.MF.MKT., nr: 399/51. (H. 19.01.1316) 09 Haziran 1898; BOA.DH.MKT., nr: 2444/120. (H. 16.09.1318) 07 Ocak 1901; BOA.DH.MKT., nr: 2553/47. (H. 25.07.1319) 09 Kasım 1901.

⁴⁴⁸ BOA.DH.MKT., nr: 435/48. (H. 09.04.1313) 29 Eylül 1895.

⁴⁴⁹ BOA.Y.PRK.ZB., nr: 6/74. (H. 06.04.1308) 19 Kasım 1890.

⁴⁵⁰ BOA.DH.MKT., nr: 929/28. (H. 26.11.1322) 01 Şubat 1905; BOA.ŞD., nr: 21/38. (H. 21.07.1327) 08 Ağustos 1909.

⁴⁵¹ BOA.MF.MKT., nr: 73/36. (H. 04.02.1299) 26 Aralık 1881.

Ancak karşılaşılan hataların düzeltilmesi sağlanıyor, Nezaretten cevap gelene kadar bekletilen ürünler için bedel ödeniyor veya sahibine iadesi için ne gerekiyorsa yapılıyordu.

Bu tedbirler çerçevesinde üzerlerinde “Selanik Hücumu” veya “ittihad kuvvet yapar” yazılı ve resimli sigara kağıtlarının veya kartpostalların halkın eline geçmesini engellemek için vilayetlere şifreli telgraflar çekilmekte⁴⁵², bu “emsal şeylerin” ele geçer geçmez yakılması istenmekteydi. Sigara kağıtları üzerindeki “Terakki halkları birleştirir” yazılı Mithat Paşa resimleri veya fes paketleri üzerinde başlarında fesler ile içki masalarında tasvir edilmiş Makedonya yazılı eğlence resimleri, siyaseten mahzurlu görülerek müsadere edilmekte – Avusturya sefaretinin itirazı ve sahibine iadesi talebine rağmen– Hariciye ve Dâhiliye nezaretleri tarafından mevcut resimlerin imhasına karar verilebilmekteydi⁴⁵³. İmhaya karar verilebilmesi için Encümenin ve nezaretlerin izni gerekmekte, izin alınmadan numune ve tevkif nedeni gönderilmeden imha edilen mamullerin sorumluluğunun imha eden memura ait olduğu vurgulanmaktaydı⁴⁵⁴.

GÖRSEL 2.9. Sigara Kâğıtları ve Kibrit Kutuları Üzerinde Bulunan ve Yasaklanan Bazı Görseller

⁴⁵² BOA.DH.MKT., nr: 1915/75. (H. 26.06.1309) 27 Ocak 1892; BOA.DH.ŞFR., nr: 222/111. (R. 25.01.1314) 06 Nisan 1898.

⁴⁵³ BOA.HR.TH., nr: 383/89. (M. 19.06.1888).

⁴⁵⁴ BOA.MF.MKT., nr: 374/35. (H. 08.06.1315) 04 Kasım 1897.

engellenmesi veya Prens Ferdinand'ın takvim ve resimlerinin ülkeye girişinin yasaklanması siyaseten gerekli görülen önlemler arasındaydı⁴⁵⁵.

Fesat cemiyetler veya şahıslar vasıtasıyla *tahdiş-i ezhan* maksadıyla memalik-i şahaneye ithaline çalışılan resimler, komitacıların resimlerinin olduğu takvim ve kartpostallar⁴⁵⁶, Sırp ihtilalini tasvir eden pullar sınırlarda yakalanmakta ve bunların dolaşımının engellenmesine hassaten dikkat edilmekteydi⁴⁵⁷.

GÖRSEL 2.10. Yasaklanan Bir Takvim

BO.DH.MKT., nr: 929/28. (H. 26.11.1322) 01 Şubat 1905.

Sırlara ve Ermenilere karşı yapılan sözde (“güya”) mezalim tasvirlerinin kartpostal hâlinde yayımlanması, Rusların Türklere karşı azametini gösteren resimlerin dolaşımının engellenmesi, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin matbu faaliyetlerine mâni olunması esasen efkâr-ı umumiye'yi kontrol etmeye matuftu⁴⁵⁸.

⁴⁵⁵ BOA.BEO., nr: 1245/93357. (H. 08.08.1316) 22 Aralık 1898; BOA.DH.ŞFR., nr: 275/72. (R. 19.11.1317) 01 Şubat 1902.

⁴⁵⁶ BO.DH.MKT., nr: 929/28. (H. 26.11.1322) 01 Şubat 1905.

⁴⁵⁷ BOA.DH.MKT., nr: 1870/43. (H. 17.02.1309) 22 Eylül 1891.

⁴⁵⁸ BOA.DH.MKT., nr: 1946/71. (H. 13.10.1309) 11 Mayıs 1892; BOA.Y.A.HUS., nr: 243/108. (H. 29.06.1308) 09 Şubat 1891.

Balkan uluslarının bağımsızlıklarını kazanmaları ile Devletin o bölgedeki son Osmanlı toprağı olan Arnavutluk'u bünyesinde tutma çabaları matbuat hayatındaki yansımalarından da anlaşılmaktadır⁴⁵⁹. Osmanlı Devleti'nin aleyhine olabilecek Arnavutluk'la ilgili tüm yazılı matbuata ve neşriyata uygulanan sansür, görsel matbuata da uygulanmış, Makedonya İsyanı sonrasında ise daha da artmıştı. Kartpostallar, pullar, resimler, sigara kağıtları, motifli ve suretli her türlü bağımsızlık teşviki ve simgesi sayılabilecek ürün, denetime tabi tutularak Arnavutluk topraklarına ithali engellenmeye çalışılmıştır. "Arnavutluk'ta bir hükûmet kurmak gibi ciddiye alınmayacak birçok talebi olan ve bu konuda Paris ve Roma'da yaptığı neşriyat ile bilinen Don Juan de Aladro Kastrioti'nin resimlerinin bulunduğu propaganda kartpostalları da gizlice Memalik-i Osmaniye'ye sokulmaya çalışıldığından", bu kartpostalların ithali yasaklanarak sınırlarda toplatılması istenmiştir⁴⁶⁰.

GÖRSEL 2.11.Yasaklanan Propaganda Kartpostallarına Örnek

Yasaklanan Bulgar, Ermeni ve Sırp fesat çetelerinin veya komitacıların fotoğrafları ve görsellerinin yanı sıra⁴⁶¹, Rus ve Yunan imparator ve krallarının resimleri, Rus Savaşı ile ilgili Türkleri, Türk askerini, Müslümanları tahkir eden resimler, kartpostallar ve levhalar hatta

⁴⁵⁹ Clayer Nathalie, "The Albanian Students of the Mekteb-i Mülkiye 'Social Networks and Trends of Thought'", **Late Ottoman Society: The Intellectual Legacy**, ed. Elisabeth Özdalga, Routledge, London and New York, 2005, s. 291-311.

⁴⁶⁰ **BOA.BEO.**, nr: 1827/136999. (H. 03.01.1320) 12 Nisan 1902; **BOA.BEO.**, nr: 1879/140894. (H. 27.03.1320) 04 Temmuz 1902. **BOA.HR.SFR.04.**, nr: 217/56. (M. 22.04.1902).

⁴⁶¹ **BOA.Y.PRK.ML.**, nr: 15/68. (H: 21.09.1312) 18 Mart 1895.

Osmanlı-Rus Savaşı'nda görev almış Rus general ve komutanların kahramanlıklarını tasvir eden fotoğrafların ülkeye girmesi de yasaklanmaktaydı⁴⁶². “Balkan şibh-i ceziresinde bulunan Slavları Müslüman boyunduruğu altından tahlis eden kahramanlar serlevhalı resim” ve “Rus Hanedanlığı resimleri” gibi dolaşımda olan resimlere el konularak bunun gibi muzır evrakin engellenmesi için tedbirler alınması istenmekteydi⁴⁶³.

GÖRSEL 2.12. Yasaklanan “Rus Hanedanlığı Resimleri”

⁴⁶² BOA.DH.MKT., nr: 1662/120. (H. 06.02.1307) 02 Ekim 1889.

⁴⁶³ BOA.DH.MKT., nr: 233/14. (H. 03.11.1311) 08 Mayıs 1894.

GÖRSEL 2.13. “Balkan Şibh-i Ceziresinde Bulunan Slavları Müslüman Boyunduruğu Altından Tahlis Eden Kahramanlar Serlevhali Resim”

Askerî açıdan önemli mevkilerin fotoğraflarının çekilmesi ve bu fotoğrafların dolaşımı da yasaklar arasındaydı. Seyahat maksadıyla çekilen fotoğrafların muhaberat alanında kullanılması stratejik anlamda ve askerî açıdan tehlikeli görünmekteydi⁴⁶⁴.

İthal edilen görsel matbuatın kontrolü kadar ihraç edilenler de önemliydi. Mahremiyetin hâlâ önemli olduğu bir dönemde, şarkın fantastik bir cazibe merkezi olan Dersaadet ilk zamanlar betimlemelerle, sonrasında fotoğraflar vasıtasıyla daha da çekici hâle geldi⁴⁶⁵.

⁴⁶⁴ BOA.DH.MKT., nr: 1394/24 (H. 27.04.1304) Anadolu'daki bazı bölgelerin haritalarını çıkarmak için resim almaya ve fotoğraf çekmeye gelen Rus harp zabiti Dr. Aleksander Priki'nin bu sebeple kontrol altında tutulması gerektiği bildirilmekteydi. BOA.HR.TO., nr: 534/63. (M. 18.10.1890).

⁴⁶⁵ Bahattin Öztunçay, “İstanbul’da Fotoğrafçılığın Doğuşu ve Gelişim Süreci”, **Camera Ottomana: Osmanlı İmparatorluğu’nda Fotoğraf ve Modernite 1840-1914**, Ed. Zeynep Çelik ve Edhem Eldem, Koç Üniversitesi

Nitekim fotoğraf çekmeye gelenlerin *fütursuzca*, izin almadan kadın-erkek herkesin fotoğraflarını çekip Avrupa'ya götürmesi hem ahlaki hem İslami olarak uygun bulunmamakta hem de Avrupa'daki imaj bakımından dolaşımda olan resimler konusunda seçici olmak gerektiğine inanılmaktaydı. Bu bakımdan çekilen resimlerin kimler tarafından ne maksatla çekildiği büyük önem taşımaktaydı. Yurt dışında bir Osmanlı algısı yaratmanın “perspektifle” nasıl sağlanacağına vâkıf olan yönetim, bazı fotoğrafları kontrol ederek ihracına o şekilde izin veriyordu. Osmanlı toplumunu Avrupa'ya teşhir etmek maksadıyla gelen fotoğrafçıların çektiği fotoğraflar beğenilmeyerek, bunların yurt dışına çıkmasına ülkenin itibarını koruma amacıyla izin verilmediği de oluyordu.

“Ecnebi ressamların veya fotoğrafçıların Dersaadet'ten resim almaktaki amaçları şehrin köhne mekânlarını, pejmürde ve değişik kıyafetli ahalisini, örtülü kadınlarını yani değişik ve farklı görünen taraflarını Avrupa'ya teşhir etmekten ibarettir. Böyle sokaklarda rast geldiği tesettürlü kadınlardan resim almaya müsaade edilmesi mümkün olmayacağından ve zaten bu amaçlarla resim alınması da irade-i seniyye ile yasaklandığından bu usulde resim almaya devam edenlere resim çekme ruhsatı verilmeyeceği belirtiliyordu⁴⁶⁶.

Doğulu İslam kadınının Batı'da merak konusu olması ve yasaklar yüzünden Avrupalıların meraklarını giderememeleri sebebiyle, bazı fotoğrafçıların Rum ve Ermeni kadınlarına *ferace ve yaşmak* giydirerek resimlerini çekmeleri ve Avrupa'da “Müslüman kadın kıyafetinin şekl-i garabeti” şeklinde teşhir edilmesi de menedilmiştir⁴⁶⁷. Ülke dışına çıkan resimlerin kontrolleri oluşturulabilecek algıya göre de engellenebilmekteydi. Örneğin Budapeşte'deki *Akademi Oriental* için gönderildiği bildirilen ve içeriğinde Türk kıyafetlerinin resimlerinin bulunduğu bir kitabın ihracı yasaklanmıştı. Yasaklanma gerekçesi ise Rumeli Vilayetinde bulunan Bulgar ve Hristiyan halk silahsız olarak resmedilirken Müslümanların baştan aşağı silahlı bir şekilde resmedilmiş olmasıdır. Özellikle “şu aralık” Avrupa'ya böyle bir kitabın gönderilmesinin uygun olmadığı raporda belirtilmektedir. *Şu aralık* ifadesi zamana ve mekâna göre uygulanan yasaklarda kullanılmaktadır⁴⁶⁸.

Yayınları, İstanbul, 2015, s. 66-105; Aynı eser içinde, Edhem Eldem, “Görüntülerin Gücü Fotoğrafın Osmanlı İmparatorluğu'nda Yayılması ve Etkisi, 1870-1924”, s. 106-153.

⁴⁶⁶ BOA.HR.TH., nr. 121/74. (M. 03.08.1892).

⁴⁶⁷ BOA.İ.DH., nr: 1264/93376. (H. 11.07.1309) 10 Şubat 1892.

⁴⁶⁸ BOA.MF.MKT., nr: 709/23. (H. 01.03.1321) 28 Mayıs 1903.

GÖRSEL 2.15. Yasaklanan Bir Sigara Kâğıdı Örneği

GÖRSEL 2.16. Filles d'Orient (Şarkın Kızları) Kitabından Bir Sayfa⁴⁷³

pour s'étreindre les flancs, elle avait lâché son voile..., p. 77.

⁴⁷³ Kitabın tümü için bkz. https://www-abebooks-com.translate.goog/FILLES-ORIENT-1898-Louis-Gastine-Flammarion/22521874370/bd?_x_tr_sl=fr&_x_tr_tl=tr&_x_tr_hl=tr&_x_tr_pto=sc (erişim tarihi, 24.08.2022).

Fransa’da Temmuz 1881 tarihli yasa ile karikatüristlerin kalemleri serbest bırakılmış bu özgürlük ile aynı tarihlerde Osmanlı yönetimi de ciddi bir savunma geliştirmeye başlamıştı. Sultan Abdülhamid, sınırları kalkan bazı Avrupalı karikatüristler için potansiyel bir malzeme hâline gelmiş, dergilerde ve kartpostallarda “elleri kanlı bir kasap, kana susamış ve insan etiyle beslenen yırtıcı bir hayvan” olarak veya “Kızıl Sultan”, “grand assassin” (büyük katil) “sefil yaratık”, “İstanbul’un vahşi hayvanı” ya da “yıldız köşkü canavarı” gibi en sefil ve çirkin, olabildiğince antipatik hâllerde tasvir edilmekte ve anılmaktaydı: “Sultan Abdülhamid’in o zamana kadar Batı kamuoyunda pek de iyi bir şöhreti yoktu ama artık tam bir şeytanlaştırma kampanyasının hedefi olarak, mutlaka ortadan kaldırılması gereken bir adam hâline geldi”⁴⁷⁴.

Osmanlı topraklarına sokulmaya çalışılan siyaseten, ahlaken ve dinen gerek Sultan Abdülhamid’in şahsında gerek devlet görevlilerinin ve Osmanlı Devleti’nin aleyhinde sayılabilecek her türlü neşriyat ve matbuat Encümen tarafından tespit edildiğinde Rûsumat Emanetine bildirilmekte sınırlarda ihtiyatın arttırılması istenmekteydi. Tahkir ve tezyif edici görseller kullanılması Hükûmet-i Seniye’nin şanına dokunur olduğundan bunların önlenmesine yönelik tedbirler alınması için de tembihatta bulunulmaktaydı⁴⁷⁵.

Sultan II. Abdülhamid’in resimlerinin izinsiz dolaşımına bile izin verilmezken, diğer bazı “vasat” hükümdarlarla aynı sırada resmedilmiş alegorik içerikli levhalara bile tahammül gösterilmezken⁴⁷⁶ Hilafet temsilcisi Sultan’ın mizaha bu derece saygısızca malzeme edilmesi siyasi ve dinî açıdan kabul edilemezdi. Sonuç olarak Sultan II. Abdülhamid’in siyasi alanda olumlu görünürlüğüne sağlama çabaları negatif anlamda Sultan’ın en ünlü Osmanlı Padişahı olmasına sebep oldu.

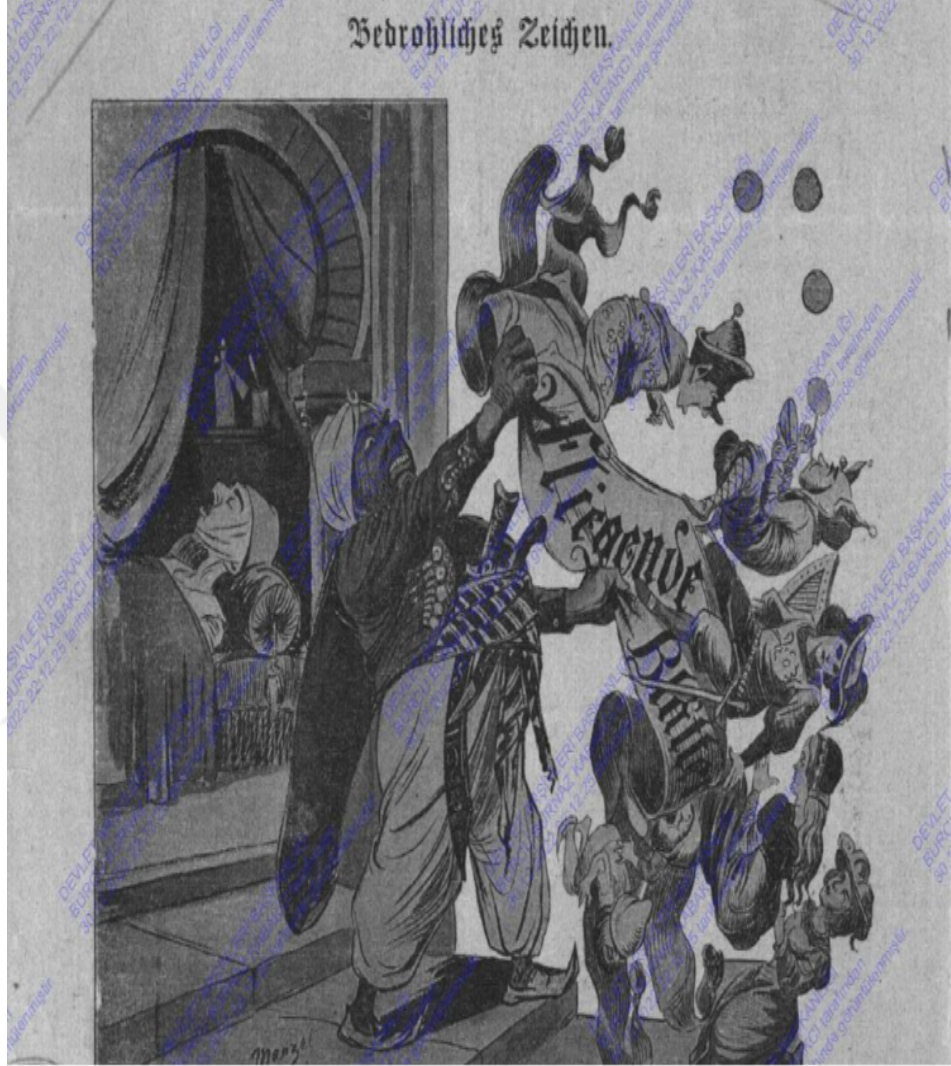
⁴⁷⁴ Georgeon, **Sultan Abdülhamid**, s. 356.

⁴⁷⁵ **Y.A.HUS.**, nr: 175/96. (H. 22.02.1301) 23 Aralık 1883.

⁴⁷⁶ **BOA.MF.MKT.**, nr: 381/31. (H. 13.08.1315) 07 Ocak 1898.

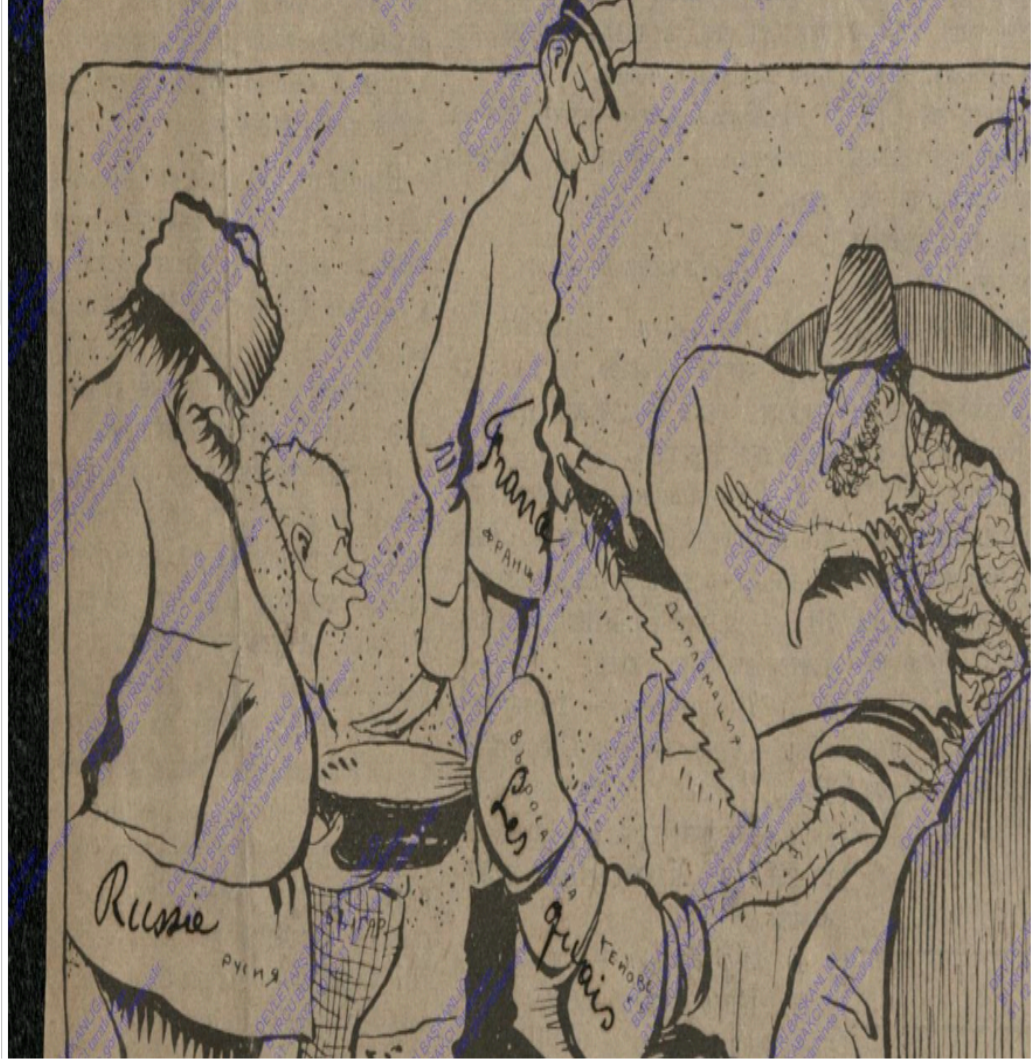
GÖRSEL 2.17. “Hasta Adam” Tasvirli Karikatür

BOA.HR.SYS., nr: 29/23. (M. 23 Aralık 1894).

**GÖRSEL 2.18. “Gazi Sultan Abdülhamid’e Yapılan Operasyon”:
“Korkma Sadece Selanik’i Keseceğiz”**

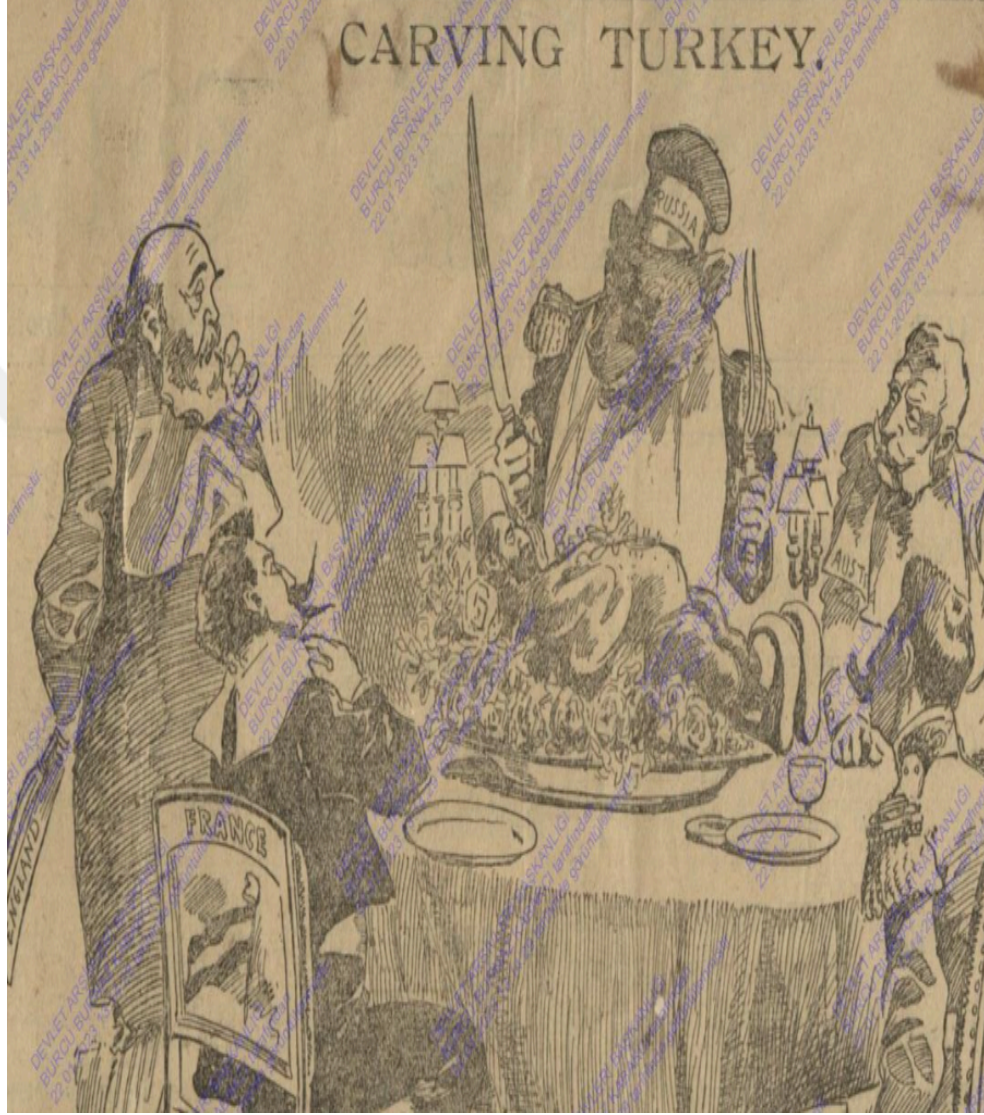
BOA.HR.SFR.04., nr: 448/10. (M. 31 Ekim 1901).

GÖRSEL 2.19. “Türkiye’yi (Hindi) Parçalama” adlı Karikatür

THANKSGIVING DAY IS COMING FOR EUROPE TOO

BOA.Y.MTV., nr: 132/133. (H. 17.06.1313) 05 Aralık 1895.

ΓÖRSEL 2.20.

Yasaklanan Karikatürlere Bir Örnek

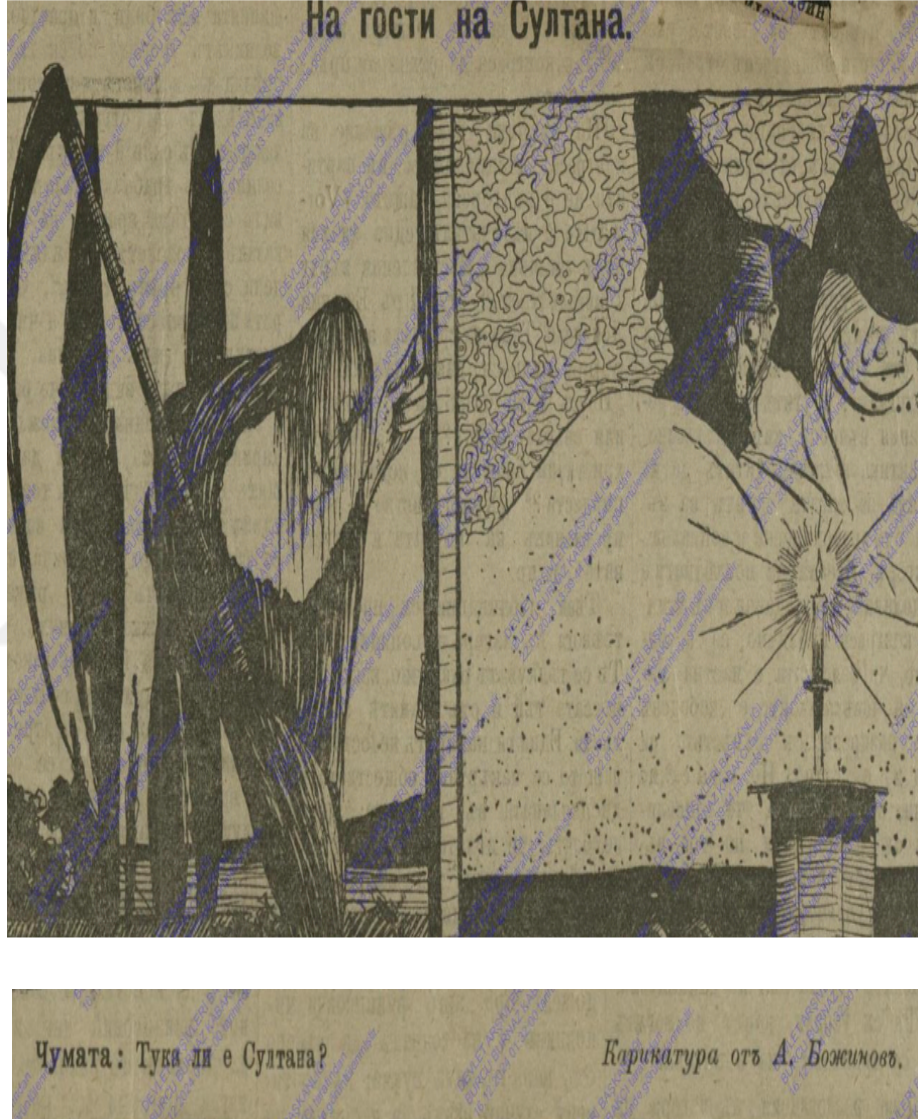
BOA.HR.SFR.04., nr: 564/95. (M. 31.12.1901)

GÖRSEL 2.21. “Sultanı Ziyaret” Başlıklı Bir Karikatür

Veba Azraili: - Sultan Burada mı?

BOA.HR.SFR.04., nr: 564/95. (M. 31.12.1901)

Ülkenin menfaatlerine zarar vereceği düşünülen toplumsal, siyasi ve dinî meselelerde yasakların devam ettiği görülmektedir. Sultan Mehmed Reşat döneminde ve İttihat Terakki yönetiminde de Osmanlı tebaasından olan “Hristiyan ahalinin tesmim-i efkârına sebep olacağı için” Yunan ordusunun komutanlarını, asileri, hürriyet kahramanları adıyla yayılmaya çalışılan görselleri, savaşan Grek kadınlarını, kral ve kraliçe ile Yunan-Türk Savaşı sırasında görev almış

asker ve komutanların resimlerini ihtiva eden kapsamlı bir albümün Osmanlı topraklarına girmesi engellenmiştir⁴⁷⁷.

GÖRSEL 2.22. Yasaklanan Bir Albüm: “Yunanistan Hürriyeti Kahramanları”

BOA.DH.EUM.THR., nr: 98/59. (H. 08.10.1328) 13 Ekim 1910.

Görsellerin alegorik (istiare-i temsiliye) yöntemler ile kullanılması ve bu anlatım tarzının yaygınlaşması, tedbirlerin ve yasakların bu yönde uygulanması anlamına gelmekteydi. Çarpıcı bir anlatım ile verilen mesaj, metne gerek kalkmadan ve çok daha etkili bir biçimde yansıtılmaktaydı.

Osmanlı tebaasının efkâr-ı hissiyatını değiştirecek ve Yunan temayüllerini tahrik eden her türlü tasvir, neşriyat ve eşyanın menedilmesi gerekli görülmekteydi. Zincirlerinden kurtulmuş Girit temsili bir peri kızı ile hâlâ zincirlerinden kurtulamamış Makedonya ve

⁴⁷⁷ BOA.DH.EUM.THR., nr: 98/59. (H. 08.10.1328) 13 Ekim 1910. Alınan tedbirlerin bu dönemde öncekinden farklı olmayan gerekçelerinin bulunduğu görülmektedir. İ. Arda Odabaşı'nın ifadeleri ile “kökeninde ticari çıkar ve rekabet yatan polemikler siyasi ve ideolojik kisvelere bürünür, ulvi ideallerle perdelenir. Gazete, dergi, yıllık gibi süreli yayınların, her formda kitabın, panorama, albüm, fihrist, katalog, broşür, fotoğraf, kart, kartpostal, el ve duvar ilanı, afiş gibi matbu türlerin, dönemin yeni kitle iletişim aracı sinemanın toplamından müteşekkil “medya sistemi”, mücadelenin ve dönüşümün arenası olur”. Bkz. İ. Arda Odabaşı, **Osmanlı Matbuat Kapitalizmi ve Milliyetçilik (1913-1914)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2021.

Yanya’lı peri kızı tasvirleri alegorik temsile örnek olarak gösterilebilir⁴⁷⁸. Bu ve benzeri görsel matbunun artışını önlemek üzere Osmanlı Devleti’ni rencide edecek kartpostalların yasaklanması için de bir irade çıkarılmıştır⁴⁷⁹.

GÖRSEL 2.23. Yasaklanan Alegorik Bir Temsil

BOA.DH.İD., nr: 108/13. (H. 02.03.1332) 29 Ocak 1914.

⁴⁷⁸ BOA.DH.EUM.THR., nr: 54/21. (H. 05.11.1328) 08 Kasım 1910.

⁴⁷⁹ BOA.DH.İD., nr: 108/13. (H. 02.03.1332) 29 Ocak 1914.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

RUHSATLI MATBUAT VE NEŞRİYAT (1876-1893)

3.1. YAYIN HAYATININ PANORAMASI

3.1.1. Ruhsat Kapısından Geçmek

II. Abdülhamid döneminde, yayın ve yayıncılık hayatının belli kurallar ve kıstaslar çerçevesinde sınırlandırılmaya başlamasıyla oluşturulan kontrolü sağlama ihtiyacı, bilgi edinme, takip ve teftişle eş zamanlı yürütülmeye çalışılmıştır. Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin göreve başlaması itibarıyla matbaalar ve kitaplar hakkında envanter çalışması yapılması istenmiş, ahkâm-ı nizamın sorumluluk ve kanun çerçevesinde uygulanması hedeflenmiş, ruhsat kriterlerinin belirlenerek teftişin usul ve nizam için gerekli görüldüğüne vurgu yapılmıştır¹.

Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin faaliyete başlamasından önce de aktif olarak takip edilen bir yayın hayatı söz konusudur ancak Encümenin faaliyete geçmesi ile ruhsat kriterlerinin uygulanmasına daha fazla riayet edildiğini söylemek mümkündür. Bu duruma rağmen kitap ve risalelerin basımı artarak devam etmiştir. Oluşturulan kurallar ve kurumlar çerçevesinde nizama bağlanan matbuat ve neşriyat hayatı hedeflendiği gibi vasıflı hâle getirilmeye çalışılmıştır².

Artan okullaşmayla buralarda okutulacak kitaplara olan ihtiyaç; düzenlenen yeni müfredata yönelik telif ve tercüme eserlerin değerlendirilmesini, açılacak yeni dersler için eserlerinin mekteplerde okutulmasını isteyen müelliflerin ruhsat telaşlarını, bilimsel yayınların tercümelerini, kütüphaneler için tedarik edilecek veya basılacak kitapların kontrolünü de

¹ BOA.MF.MKT., nr: 79/95. (H. 10.05.1300) 19 Mart 1883; BOA.MF.MKT., nr: 74/84. (H. 04.04.1299) 23 Şubat 1882.

² BOA.MF.MKT., nr: 74/84. (H. 04.04.1299) 23 Şubat 1882.

beraberinde getirmiştir. Söz konusu hareketlilik Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin ruhsat işlerini de artırmıştır.

Heyetin modernleşen Osmanlı matbuat hayatının merkezinde üstlendiği rol, bilgi üretiminin tashihi, ruhsat ve onay mercii olarak yaptığı vazife ve literatüre sağladığı katkılar göz ardı edilmiştir. Özellikle telif ve tercüme eserlerde uyulması istenilen ruhsat kriterlerinin takibi; yapılan hataların tespit edilmesi, eksiklerin düzeltilmesi, zayıf ve mesnetsiz metinlerin yetersiz bulunarak yayın hayatına dâhil edilmemesi yazın içeriğinin niteliğinin artırılmasında önem arz etmektedir³.

Encümen-i Teftiş ve Muayene ülkeye girecek ve ülkede basılacak kitap ve dergilerin incelemesini elbette nizamname çerçevesinde ve bununla birlikte güncel hassasiyetleri de dikkate alarak yapmakla sorumludur ancak politik, dinî ve ahlaki koşulların dışında bir eserin basılması için gerekli olan asgari şartların temin edilmesi hususu da Encümenin yükümlüğü altındadır. Kitap ve risalelerin basımı için istenilen izinler bu esaslar uyarınca değerlendirilmektedir⁴.

Basım ve yayımına ruhsat almak üzere Maarif Nezaretine gelen kitap ve dergiler tetkik edilmek üzere Teftiş ve Muayene Encümeni'ne gönderilmekteydi. Ruhsat başvurusunda bulunulan eser Encümen üyeleri arasında ilgili alana hâkim uzman eğitimciler ve eserin diline vâkıf kişilere yönlendirilmekteydi. Tetkik ve muayeneden sorumlu olan memur, muayene ettiği eseri nizamname şartlarına göre değerlendirerek, tashihi gerekli görürse süre tanıyarak müellife yönlendirmekte uygun bulmazsa iade etmekteydi. Eserin basılmasında sorun olmadığına karar verildiğinde basım ruhsatı verilmekteydi⁵. Ruhsat almak üzere Encümene gelen kitapların içeriği, bilimsel yeterlilik açısından değerlendirilecekse Encümenin muayene memurları, eseri mütehasşısalarca tetkik edilmek üzere yetkili mercilere yönlendirmekteydi. Tereddüt edilen durumlarda “tarafsızlık” esasına göre kurul kararı ile ittifaka varılması mecburiydi⁶.

³ Malatya mutasarrıfı Emin Efendi, Arapçadan Türkçeye tercüme ettiği *Dürer'ün Nesayih* adlı kitabın basım onayı için Encümen-i Teftiş ve Muayene'ye başvurmuştur. Encümen tarafından bazı imla hatalarının düzeltilmesi istenerek kitap müellife iade edilmiştir. Ancak tekrar eden ikinci kontrolde düzeltme sırasında aslına uygun olmayan ağır tercüme hatalarının da yapıldığı tespit edilerek bu haliyle basımına müsaade edilmesinin mümkün olmadığı belirtilmiştir. **BOA.MF.MKT.**, nr: 161/51. (H. 06.08.1310) 23 Şubat 1893.

⁴ **BOA.MF.MKT.**, nr: 73/24. (H. 02.02.1299) 24 Aralık 1881; **BOA.İ.DH.**, nr: 844/67818. (H. 09.02.1299) 31 Aralık 1881.

⁵ **BOA.Y.PRK.MF.**, nr: 1/27. (H. 20.05.1300) 29 Mart 1883.

⁶ **BOA.MF.MKT.**, nr: 95/94. (H. 05.03.1305) 21 Kasım 1887.

Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin kurumsal olarak kollara ayrılıp ihtisaslaşmasını sağlamak kitap tetkik ve ruhsat işlerinin daha detaylı ve hassasiyetle yapılmasını amaçlamaktaydı. Dinî kitaplar tetkik edilmek üzere Meşihat'a⁷, tıbbi uzmanlık gerektiren kitaplar Cemiyet-i Tıbbiye tarafından tetkik edilmesi gerektiğinden Mekatib-i Askeriye-yi Şahane'ye sevk edilmekte⁸, tercüme eserler ise aslıyla karşılaştırılmak üzere Müellefat Komisyonu'na gönderilmekteydi. Harp tarihi ile ilgili kitaplar ise Encümen tarafından hassas içerikli bulunduğu "tercümede gerekli olan ihtisas usulünce en küçük bir hataya sebebiyet vermemek için" Seraskerliğe sevk edilmekteydi⁹. Bu eserlere mütehassıslarca alınacak karara göre ruhsat verilmekteydi¹⁰. Ruhsat alamayan veya düzeltme istenen eserler için müelliflerin itiraz hakları bulunmakta, buna göre eserler tekrar değerlendirmeye alınabilmekteydi¹¹.

Ruhsat sürecini takip mahiyetinde somut bir örnek vermek gerekirse, ruhsat talep eden müellif öncelikle Maarife hitaben bir dilekçe yazmaktadır. Maarif Nezareti bu talebi Encümene iletir, Encümen ise uzmanlık alanı gerektiren bu kitabın uzmanlar tarafından değerlendirilmesine karar vererek bu örnek özelinde Seraskerlik makamına yönlendirir¹².

"Maarif-i askeriyeye bir hizmet-i naçize olmak üzere vücuda getirdiğim ve iki nüsha olarak Nezarete takdim kılınan "Topçuluk üzerine bazı malumat-ı ameliye" adlı tarafıma ait eserin basımına ve neşrine müsaade edilmesini istirham ederim".

Topçu Binbaşı Hacı Zahid

⁷ BOA.MF.MKT., nr: 204/49. (H. 20.10.1311) 26 Nisan 1894; BOA.MF.MKT., nr: 284/45. (H.07.04.1313) 27 Eylül 1895; BOA.MF.MKT., nr: 425/22. (H. 14.07.1316) 28 Kasım 1898.

⁸ Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane adını alan askerî tıp okulu, bir askerî okul olarak Umum Mekâtib-i Askeriye-i Şahane Nezaretine bağlıdır. Bkz. Emre Dölen, "II. Meşrutiyet Döneminde Darülfünun", **Osmanlı Bilimi Araştırmaları**, C. 10, S. 1, 2008, s. 18.

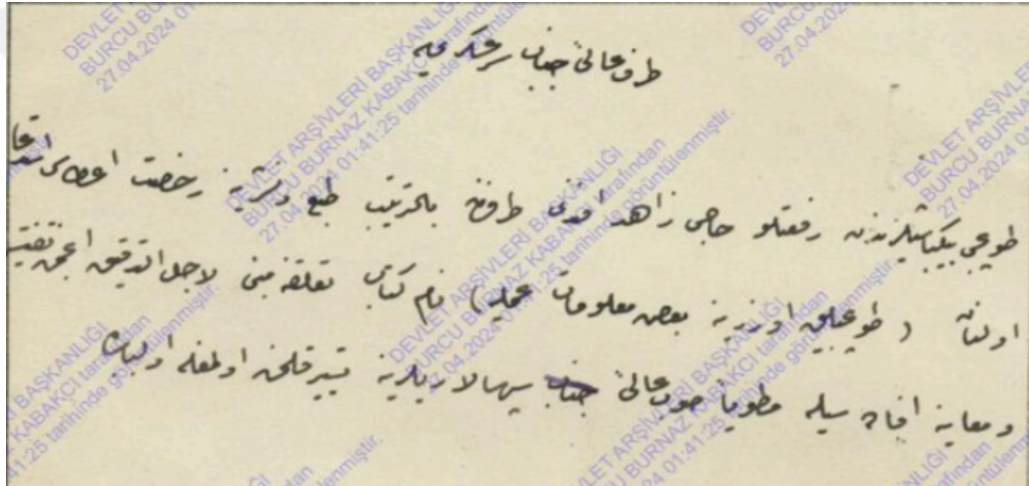
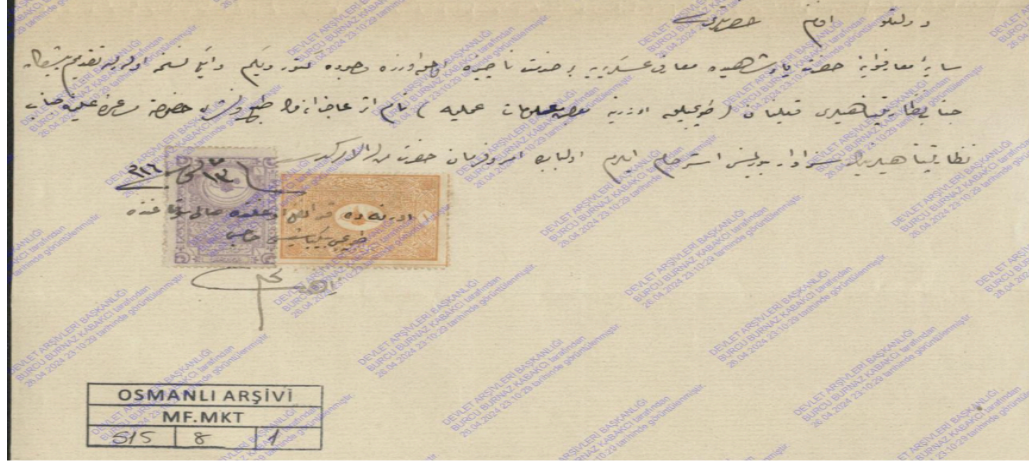
⁹ BOA.MF.MKT., nr: 414/38. (H. 21.04.1316) 08 Eylül 1898.

¹⁰ BOA.MF.MKT., nr: 421/68. (H. 23.06.1316) 08 Kasım 1898; BOA.MF.MKT., nr: 551/5. (H. 20.12.1318)

¹¹ BOA.MF.MKT., nr: 163/56. (H. 22.08.1310) 11 Mart 1893.

¹² BOA.MF.MKT., nr: 515/8. (H. 17.03.1318) 15 Temmuz 1900.

GÖRSEL 3.1. Ruhsat Talebine Bir Örnek

Encümen-i Teftiş ve Muayene'ye ruhsat almak için başvuru yapıldığında eser ilk defa basılacaksa memur tarafından kapsamlı bir kontrole tabi tutularak baştan sona okunup tetkik edilmekteydi. Eser; dilbilgisi, metnin doğruluğu, aslına uygunluğu açısından ele alınmakta ve eğitime katkısı nispetinde değerlendirilmekteydi. Eğitim öğretime katkısı olacağı düşünülürse tashih istenmekte ve ruhsat verilmekteydi¹³.

İlk ruhsat başvurusunda muhatap elbette Encümeni ancak daha önce ruhsat almış ve basımı tükendiği için veya değişiklik yapılacağı için tekrar basılması istenen kitapların da yeni düzenlemeye göre, ruhsat yenilemeleri gerekmekteydi. Bunun gibi eserlerin yine uzman memur tarafından daha önce ruhsat almış nüsha ile karşılaştırılması yapılmakta ve sonradan eklemeler varsa onlar da tetkik ve teyit edilmekteydi. Bu karşılaştırmalı tetkik sırasında Encümen

¹³ BOA.MF.MKT., nr: 76/59. (H. 16.08.1299) 03 Temmuz 1882; BOA.MF.MKT., nr: 132/40. (H. 27.03.1309) 31 Ekim 1891)

memurları tarafından tashihe ve tadile muhtaç kısımlar bulunursa müelliften yeni bir düzeltme talep edilmekteydi¹⁴. Bir eseri basım ruhsatı alan kişiden başkasının yayımlaması matbaalar nizamnamesinin 20. maddesine göre yasaklanmıştı. Eserin ruhsatsız yayımlanmasının önüne geçmek ve aslına mutabık kalmasını sağlamak üzere uygulanan bu kontrollerin icracısı da Encümeni¹⁵.

Kitaplar dışında gelişen yayın talepleri Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin gittikçe netleşen kriterlerinde belirleyici olmaktaydı. Hem basım ve yayın öncesi hem yayın sonrası yapılması gereken düzenli kontroller yüzünden risale işleri Encümen heyetini epey zorlamaktaydı.

Matbaalar ve matbuat nizamnamelerinin hükümleri çerçevesinde oluşturulan ve Encümen özelinde “usul u muamelat” kabul edilen uygulamalar süresiz yayınları da kapsamaktaydı. Süreli yayınların ruhsat talepleri aslında Dâhiliye Nezareti tarafından değerlendirilmekteydi ancak ruhsat usulleri ve kriterleri Encümen tarafından belirleniyordu. Dergiler yayımlandıktan sonra dergilerin içeriklerinin takibi de Encümen tarafından yapılarak kriterlere riayet edilip edilmediği kontrol ediliyordu¹⁶. “Risale-i mevkute” ve “Risale-i gayri mevkute” olarak tanımlanan bu dergileri neşretmek için ruhsat almak isteyenlerin kriterleri Encümen-i Teftiş ve Muayene tarafından şu şekilde belirlenmişti:

Süreli veya süresiz yayın ruhsatı almak isteyenler, basım öncesi Encümen tarafından kontrole tabi tutulacaklarını kabul etmelidir. Risalelerdeki makale ve yazılarda din, siyaset ve genel adap kurallarına aykırı ifade ve tabirler kullanılmayacaktır. Manası müphem ibarelerden ve şahsi tenkitlerden kaçınılacaktır. Mektep öğrencileri tarafından gönderilen makale ve yazılar kabul edilmeyecektir. Muayene memurları tarafından çizilen ve çıkarılan kısımlar hakkında alenen fikir beyan edilmeyecek ve dışarıya bilgi verilmeyecektir. Çıkarılması uygun görülen yerlere noktalar koyarak ihraç edildiğine vurgu yapılmayacaktır. Encümenin işlerinin çokluğundan dolayı getirilen 16 sayfa yayın sınırına riayet edilecektir¹⁷. Kontrol edilmesi gereken müsveddeler Encümene iki nüsha olarak teslim edilecektir. Meşguliyetinden dolayı

¹⁴ BOA.MF.MKT., nr: 143/56. (H. 20.11.1309) 16 Haziran 1892.

¹⁵ BOA.MF.MKT., nr: 528/26. (H. 11.06.1318) 06 Ekim 1900.

¹⁶ BOA.MF.MKT., nr: 292/62. (H. 26.05.1313) 14 Kasım 1895.

¹⁷ Bu tarihten yaklaşık bir sene önceye rastlayan bir belgede ise Encümenin iş yükünden dolayı 24 sayfayı geçmemek koşulu ile sınır koyduğu görülmektedir. BOA.MFM.MKT., nr: 328/32. (H.20.02.1314) 31 Temmuz 1896. Sayfa sayısının giderek azaltıldığı görülmektedir.

risalenin kontrolü belirlenen günde yetiştirilemediğinde Encümenenden şikayetçi olunmayacaktır. Risalenin orijinal nüshası ile basılan nüshası Encümence karşılaştırılmadan risale yayımlanamayacaktır. Yayımlanan her sayıdan Maarif Nezaretine beş nüsha teslim edilecektir¹⁸.

Artan tetkik, teftiş ve muayene işleri yüzünden Encümenin, süreli yayınların sayılarına müdahale etmek için Dâhiliye Nezaretine uyarıda bulunduğu da görülmektedir. Encümen zaten süresiz yayınların ruhsat sonrası yayın hayatlarını da takip etmektedir. Ancak süreli yayınların yayın sonrası takibinin de Encümene yüklenmesi iş yükünü çok arttırdığından Dahiliye Nezaretinden süreli yayınlarla ilgili bir kısıtlama getirmesini istemiştir. “Şimdilik yayımlanan süreli yayınların sayısı oldukça yeterlidir. Bunların kontrolünün de Encümen tarafından yapılması, Encümenin asıl vazifesi olan kitap ve süresiz risalelerin kontrolünü yavaşlatmakta ve Encümenin kendi sorumluluğu dışında yaptığı bu vazife heyetin iş yükünü artırarak aksamalara neden olmaktadır”¹⁹.

Bu kriterler, kurumun kendi işleyişini zaman içinde standardize ederek dizayn ettiğinin göstergesi olabileceği gibi 1890’lardan itibaren heyetin, yayın hayatındaki hâkimiyetinin ilanı da sayılabilir.

1891 yılı verilerine göre Encümen-i Teftiş ve Muayene’nin yılda 1000’e yakın kitap ve risaleye ruhsat verdiği, ruhsat verilen Arapça, Türkçe ve Farsça kitap ve risaleler ile Türkçe tiyatro ve piyeslerin Encümenin bir yılda tetkik ederek ruhsat verdiği toplam eserlerin üçte ikisine tekabül ettiği görülmektedir²⁰.

Onaylanan ve yayın hayatının yasal olarak bir parçası olan kitap ve risalelerin tespit edilmesi Encümenin somut olarak yayın hayatındaki varlığının etkilerini görmek ve kurumun, Osmanlı okuru ve yazarı için sağladığı katkının boyutuna değinmek bakımından mühim bir yer teşkil etmektedir.

¹⁸ BOA.MF.MKT., nr: 354/10. (H. 28.10.1314) 01 Nisan 1897; BOA.MF.MKT., nr: 328/32. H.20.02.1314. BOA.MF.MKT., nr: 335/62. H.20.04.1314.

¹⁹ BOA.MF.MKT., nr: 292/62. (H. 26.05.1313) 14 Kasım 1895.

²⁰ BOA.Y.MTV., nr: 57/5. (H. 03.05.1309) 05 Aralık 1891.

3.1.2. Bibliyografik Bir Belge Olarak “Cetvel/Fihrist”

II. Abdülhamid döneminde yaygınlaşmaya başlayan ‘kayıt tutma’ pratiğinin –istatistiğin– devlet mekanizmalarının her alanında kullanılmaya başlaması bu pratiğin matbuat ve maarif alanında da uygulanmasını sağlamıştır²¹. Toplumsal ve kurumsal yapının değiştiği bir dönemde *bilmenin* araç olarak kullanılmaya başlaması; yurt içi ve yurt dışındaki matbaa ve yayınevlerinin listelerinin hazırlanmasına²², tüm okullarda okutulan kitapların listelerinin tutulmasına, kütüphanelerde bulunan kitapların fihristlerinin oluşturulmasına, ülke içinde ve dışında matbuat ve neşriyat hareketlerinin takibini sağlamak üzere güncel gazete, kitap ve risalelerin isimlerinin belirlenmesine ve ruhsat alarak basılan veya ruhsat alamayan yayınların listelerinin hazırlanmasına sebep olmuştur.

Bu bilgi/bilme ihtiyacı, literatüre hâkim olma ve bir açıdan denetimin sağlanmasını sistemleştirme teşebbüsleri olarak okunabilir. Diğer yandan hazırlanan cetveller, fihristler ve düzenlenen kataloglar eğitimin kontrollü gelişimi için gerekli görülürken bilginin üretilmesi, çoğaltılması ve yayılması konusundaki taleplerin ve ihtiyaçların da belirlenmesine katkı sağlayacaktır²³. Nitekim Osmanlı matbuat ve neşriyat hayatının dokümanları olan bu hazineler sayesinde pek çok kıymetli çalışma yapılmış²⁴, matbaa, yayınevi, kitapçı²⁵ ve kütüphane kataloglarından²⁶ veya Maarif Nezaretinin yıllık yayın listelerinden edinilen bilgilerle

²¹ Emrah Çetin, “II. Abdülhamid Döneminde Analitik Düşünmenin Gelişimi Ekseninde İstatistiğin Kurumsallaşması”, *Sosyal Bilimler Alanında Araştırma Makaleleri- 2*, Gece Akademi, Ankara, 2009, s. 107.

²² Anameriç & Fatih Rukancı, “II. Abdülhamid Dönemi Kitap Diplomasısı”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Ankara Üniversitesi, C. 36, S. 62, Ankara 2017, s. 102.

²³ Nafiye Nihan Yıldız, a.g.t., s. III-IV.

²⁴ İsmail E. Erünsal, *Osmanlı’da Kitap Ticareti: Sahaflar ve Kitapçılar*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2021; İ. Arda Odabaşı, *Osmanlı Matbuat Kapitalizmi ve Milliyetçilik (1913-1914)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2021; Mert Öksüz, *Muharrir ve Matbuat: On Dokuzuncu Asırda Yazarlık Mesleği ve Babıali Çevresinde Yayıncılık Faaliyetleri*, Libra Yayınları, İstanbul, 2022; Günil Özlem Ayaydın Cebe, “19. Yüzyılda Osmanlı Toplum ve Basılı Türkçe Edebiyat: Etkileşimler, Değişimler, Çeşitlilik”, *Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, 2009; Mehmet Erken, a.g.t. 2023; Neslihan Demirkol, “1850-1900 Yılları Arasında Edebiyat Yayıncılığı Alanının Yeniden Biçimlenmesi ve Edebiyat Çevirileri Piyasasının Doğuşu”, *İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi, Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Edebiyatı Bölümü*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2015.

²⁵ Karabet ve Kaspar, *Esami-i Kütüb Fihristi*, Haziran 1300; Kitapçı Arakel Efendi, *Arakel Kütüphanesi Fihristi*, Ağustos 1303; Arakel, *Arakel Kütüphanesi Esami-i Kütübü*, Ağustos 1305; Kirkor Efendi, *Asır Kütüphanesi Fihristi*, Ağustos 1303; Kirkor, *Esami-i Kütüb*, Teşrin-i evvel 1304; Necib Hindiye Efendi, *Fihrist-i Matbuat-ı Cevaib*, Teşrin-i evvel 1304; Kitapçı Ohannes, *Ohannes Fihristi*, Nisan 1305; İhsan Efendi, *Kütüb ve Resail Fihristi*, Mayıs 1307. Detaylı bilgi için bkz. “Cülus-ı meyamin menus-ı cenab-ı padişahiden bin üç yüz sekiz sene-i maliyesi Şubat’ı nihayetine kadar Encümen-i Teftiş tarafından bade’l-muayene verilen ruhsat üzerine tab’ ve neşr olunmuş olan âsâr-ı mütenevvianın ve müellif ve mütercimlerinin esâmisini mübeyyin cedvel-i mahsus”, Maarif Nezaret-i, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1308/1310. s. 146, 162, 169, 170.

²⁶ Devr-i Hamîdî Katalogları matbuat tarihi açısından önemli bibliyografik kaynaklardır. Bu kataloglar II. Abdülhamid döneminde hazırlandıkları ve basıldıkları için “Devr-i Hamîdî Katalogları” olarak tanımlanmışlardır.

bibliyografik araştırmalar ortaya konmuştur. Osmanlı yayın hayatı bugün de bu çalışmalar ışığında deęerlendirilmektedir²⁷.

Osmanlı yayın hayatının 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren listeler hâlinde belgelenmesi, bir enformasyon ve kontrol sistemi oluşturma gayretine işaret etmektedir. Bu amaçla Encümen-i Teftiş ve Muayene tarafından ruhsat verilerek basılan bütün yayınların envanterinin tutulması istenmiř²⁸, basılan tüm kitapların isimleri, mellişleri, telif veya tercüme oldukları, basım tarihleri, alan ve konuları, –ana kaynağımız olan– cetvelde tasnif edilerek bir “fihrist” hazırlanmış ve basılmıřtır²⁹.

Sultan Abdülhamid’in yönetime geçişinden, 1893 yılı Mart ortasına kadar Encümen tarafından ruhsat verilerek yayımlanan eserlerin bilgilerinin verildiği bu “Ruhsatlı Kitaplar Cetveli/Cedvel-i Mahsus, dönemin resmî kitap envanteri sayılmaktadır³⁰. Encümen-i Teftiş ve Muayene’nin en önemli ayağı kabul edilen *ruhsat faaliyetlerinin* de tezahürü olarak görülen bu bibliyografik katalog, matbuat literatürüne gemiřtir³¹. Cetvelin müstakil olarak yayımlanmış

Maarif Nazırı Münif Paşa’nın girişimi sayesinde İstanbul’da bulunan 69 kütüphaneye ait 83 koleksiyonun katalog 1884 yılından itibaren on iki yılda 40 cilt olarak basılmıştır. Bkz. Malik Yılmaz & İ. Göksel Baykan, **Türk Kütüphaneciliğinde nemli Bir Adım: Devr-i Hamîdî Katalogları**, Hiperlink Yayınları, İstanbul, 2008; Başak Parlar, “II. Abdülhamid’in Türk Kütüphaneciliğine Katkıları”, **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Bilgi ve Belge Yönetimi Anabilim Dalı**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2019, s. 76-77; Johann Strauss, “‘Ktp ve Resail-i Mevkute’: Printing and Publishing in a Multi-Ethnic Society”, s. 225-253.

²⁷ Hasmik A. Stepanyan, **Ermeni Harfli Türkçe Kitaplar ve Süreli Yayınlar Bibliyografyası (1727-1968) / Bibliographie des livres et de la presse Armeno-Turque (1727 -1968)**, Turkuaz Yayınları, İstanbul, 2005; M. Clément Huart, **Bibliographie ottomane: notice des livres Turcs, Arabes et Persans imprimés à Constantinople durant la période 1304-1305 de l’Hégire 1887-1888**, Imprimerie Nationale, Paris, 1889, <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k6262507k/f6.item.texteImage> (evrimii erişim tarihi, 20.11.2023); M. Seyfettin zege, **Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Katalog**, C. 1-5. Sıralar Matbaası, İstanbul, 1971–1979; Jale Baysal, **Müteferrika’dan Birinci Meşrutiyete kadar Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar: 1729-1875**, Hiperlink, 2010; Strauss, “Zum Istanbuler Buchwesen in der zweiten Hlfte des 19. Jahrhunderts”, **Osmanlı Araştırmaları**, 1992, S. 12, s. 307-338; Strauss, “‘Kütüb ve Resâil-i Mevkute’ ok Milletli Bir Toplumda Basım ve Yayıncılık”. ev. Esen Ezgi Tařçioęlu, **Müteferrika**, S. 32, Kış 2007, s. 3-33; Strauss, “Who Read What in the Ottoman Empire (19th-20th centuries)?”, **Middle Eastern Literatures**, 6/1, 2003, 39-76; Sinan etin, “Booksellers and Their Catalogs in Hamidian Istanbul, 1884–1901”, **Boğaziçi Üniversitesi**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2010; zgr Türesay, “II. Abdülhamid Dönemi Yayıncılığı, Matbaa-i Ebüzziya ve Bastığı Kitaplar”, **Müteferrika**, S. 34, şubat 2008; Amlf, “Censure et production culturelle. Le champ ditorial ottoman  l’poque hamidienne (1876-1908)”, **tudes Balkaniques**, 1-16, 2009, s. 239-254.

²⁸ BOA.BEO., nr: 127/9493. (H. 04.06.1310) 24 Aralık 1892.

²⁹ BOA.BEO., nr: 398/29818. (H. 02.11.1311) 07 Mayıs 1894. “Clus-ı meyamin menus-ı cenab-ı padişahiden bin üç yüz sekiz sene-i maliyesi şubat’ı nihayetine kadar Encümen-i Teftiş tarafından bade’l-muayene verilen ruhsat üzerine tab’ ve neş olunmuş olan sr-ı mütenevvianın ve müellif ve mütercimlerinin esâmisini mübeyyin cedvel-i mahsus” adlı bu defter ifade ve tanım kolaylığı bakımından tercihen cetvel/fihrist ve katalog olarak ifade edilecektir. Dipnotlarda ise “cedvel-i mashus” olarak belirtilecektir. Arşiv belgelerinde genellikle bu tür listelere cetvel ve fihrist denilmektedir.

³⁰ Strauss, “Kütüb ve Resâil-i Mevkute”, s. 4.

³¹ İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Kütüphanesi Depo, Yer: EFKDP047260.

hâli, aslında Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin her yıl düzenli olarak sunduğu ruhsat faaliyetleri raporlarının 16 yıllık toplu bir dökümüdür.

Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin faaliyette olduğu yıllar içinde tüm ruhsat verdiği kitapların listesine ulaşmamız mümkün olmadığından elimizde bulunan mevcut kaynağın tarihlerini kapsayan sınırlı bir tasnif çalışması yapılmıştır. Encümen-i Teftiş ve Muayene kurumunun ruhsat faaliyetleri özelinde, II. Abdülhamid yönetiminin ilk yarısındaki (1876-1893) yayınlara odaklanan ve *bütüncül* akademik değerlendirmelere katkı sağlayabileceği düşünülen bu bölüm, dönemin *yasal* yayın hayatının kısmî bir çözümlemesi olarak görülebilir.

Kurumun yayın hayatındaki stratejik konumunu anlamak, basım ve yayın faaliyetlerinin hareketliliğini incelemeyi dolayısıyla Encümenin tetkikinden geçerek ruhsat almış ve basılmış yayınlara değinmeyi gerektirmektedir. Bu fihristten hareketle Osmanlı toplumunun legal olarak ulaşabildiği, satabildiği, okuyabildiği, matbunun hangi alanlarda ve kimler tarafından üretildiği, entelektüel insanın veya nitelikli muhafazanın devlet eliyle ne derece sağlanabildiği yansıtılmaya çalışılacaktır. Aynı zamanda basım-yayın kriterlerinin bilim ve kültür hayatında meydana gelen değişim ve dönüşümleri kolektif olarak ne kadar etkilediği de anlaşılmaya çalışılacaktır³².

Kaynağımız olan ruhsatlı kitaplar cetveli ile ciddi benzerlikleri olan ve Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin de kurucu üyeleri arasında bulunan Mizancı Mehmed Murad'ın Sultan Abdülhamid'e sadakat göstergesi olarak hazırladığı öne sürülen *Devr-i Hamîd-i Âsarı*³³ adlı bibliyografik çalışma hem görece kısa bir dönemi kapsamamasından ve muhteviyatındaki farklılıklardan hem de yarı resmî kabul edilışinden dolayı tamamlanmamış versiyon olarak görülmektedir³⁴. Encümen ve Maarif Nezareti tarafından her ay güncellenen *muzırca cetvelleri* ve ruhsatlı kitap fihristleri devlet eliyle tertip edildiğinden, bibliyografik çalışmalardaki karışıklığı izale etmektedir. Bu bakımdan devlet tarafından çok daha kapsamlı bir şekilde

³² Hamish Scott, **Erken Modern Avrupa Tarihi Esaslar**, Çev. İsmail Hakkı Yılmaz, VakıfBank Kültür Yayınları, İstanbul, 2022, s. 398. Robert Darnton, "What Is the History of Books?", *Daedalus*, 111/3, Representations and Realities", 1982, s. 65-83. <https://www.jstor.org/stable/20024803>. (erişim tarihi, 17.08.2022).

³³ Mehmed Murad, **Devr-i Hamîdî âsârı: Cûlus-ı meyamin me'nus-i cenab-ı Pâdişahiden 1307 sene-i Hicriyesi nihayetine kadar Dersaadet'te tab' ve neşr olunmuş âsâr-ı mütenevvianın ve müellif ve mütercimlerinin esâmisini mübeyyin cedvel-i mahsusdur**, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet, 1308.

³⁴ Strauss, "Kütüb ve Resâil-i Mevkute", s. 4.

basılan orijinal kaynağımızın resmî, genişletilmiş ve son versiyon olması, güvenilirliğine işaret etmektedir³⁵.

Ayrıca ruhsatla basılmasına rağmen politik/dinî seyre göre tekrar yasaklanabilen kitapların bulunması, kitap listelerinin yani cetvellerinin de sürekli güncellenmesi anlamına gelmektedir. Bu durum, tutarlılık bakımından Maarif Nezaretinin tertip ettiği cetvelleri incelememiz gerektiği anlamına gelmektedir. Ayrıca Maarif Nezaretinin ruhsatı olmadan basılan ve dağıtılan kitapların isimleri ile bu kitapların basıldıkları matbaaların listelendiği cetvellerin hazırlanması “19. yüzyılda ruhsatlı ve ruhsatsız yayımlanan kitaplar” ayrılığını ve elbette matbuat dünyasına dair yeni araştırma başlıklarını gündeme getirmektedir³⁶.

Maarif Nezaretinin, Encümenin sunduğu veriler çerçevesinde derleyip yayımladığı bu Cedvel-i Mahsus şeklinde bir kataloğun, 1893 sonrası için de aynı şekilde hazırlanmış olduğu düşünülmektedir. Çünkü Encümen-i Teftiş ve Muayene tarafından bu tarihlerden sonra da “ruhsat verilen” kitaplar şeklinde 15 günlük, 1 aylık ve 45 günlük faaliyet raporları listelenmeye devam etmiştir³⁷. Bu raporların toplu hâlde tasnif edilerek derlenmiş olduğu arşiv belgelerindeki kayıtlardan açıkça anlaşılmaktadır³⁸. Bu fihristlerin müstakil hâliyle hazırlanmış nüshasına erişildiği takdirde, Encümen-i Teftiş ve Muayene’nin son 15 yılında ruhsat verdiği yayınların dokümanına da ulaşılmış olacaktır. Ancak bu listeler, Encümence kütüphaneye teslim edilmek üzere ayrılan kitap listeleri ile karıştırılmamalıdır³⁹.

³⁵ Strauss, “Zum Istanbul Buchwesen in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts”, s. 308; Özgür Türesay, “II. Abdülhamid Dönemi Yayımcılığı, Matbaa-i Ebuzziya ve Bastığı Kitaplar”, **Müteferrika**, S. 34, Şubat 2008, s. 5.

³⁶ **BOA.Y.MTV.**, nr: 157/97. (H. 07.11.1315) 30 Mart 1898.

³⁷ İkinci Bölüm’de incelenen bu belgeler için bkz. “1309 Sene-i maliyesi şehri Nisan’ı zarfında tabına ruhsat verilen kütüb ve resaili mübeyyin cetveldir”. **BOA.Y.PRK.MF.**, nr: 2/86. (H. 29.12.1310) 14 Temmuz 1893; 1309 senesi Ağustos’un 15’inden nihayetine kadar Encümen-i Teftiş ve Muayenece tetkik edilip ruhsat verilen veya reddedilen kütüb ve resaili mübeyyin cetveldir. **BOA.Y.PRK.MF.**, nr: 3/5. (H. 06.03.1311) 17 Eylül 1893; **BOA.Y.PRK.MF.**, nr: 3/48. (H. 26.03.1313) 16 Eylül 1895; **BOA.Y.A.HUS.**, nr: 384/32. (H. 07.12.1315) 29 Nisan 1898.

³⁸ “Cülus-ı meyamin menus-ı hazret-i padişahiden bin üç yüz on altı senesine kadar tab’ ve neşrine ruhsat ita olunan asar-ı fihrist’ten” bahsedilmektedir. **BOA.MF.MKT.**, nr: 552/9. (H. 23.12.1318) 13 Nisan 1901.

³⁹ Encümen-i Teftiş ve Muayene tarafından ruhsat verilerek basılan kitaplardan birer tane kütüphanelere verilmek üzere pusulalar/listeler hazırlanmaktadır. Bu pusulalar da dönemin matbuat ve eğitim hayatını yansıtmaları bakımından önemlidir. “Encümen-i Teftiş ve Muayene tarafından tetkikat-ı lazime icrasından sonra tabına ruhsat ifa olunan Kütüb ve resailden sene-i maliye eylülü tab ve neşr olunanlarının melfuf pusulada gösterildiği üzere birer nüshası mabeyn-i hümayun cenab-ı mülükane kütüphanesine va’z olunmak üzere memur-u mahsusa tevdi ve takdim kılındı”. **BOA.MF.MKT.**, nr: 152/96. (H. 08.04.1310) 30 Ekim 1892.

Bazı listeler Bâbîâli kütüphanelerine konulacak kitaplar için hazırlanmışken⁴⁰, bazıları ruhsat almış kitaplardan Mabeyn-i Hümayun kütüphanesine konulmak üzere Encümene fazladan bırakılması gereken kitapların kütüphaneye kaçır nüsha verileceklerini tespit etmek için oluşturulmuştur⁴¹. Posta ve Telgraf Dairelerinde görev yapan tetkik heyetinin incelediği kitap ve risale isimlerini ve inceleme sonuçlarını bir rapor hâlinde her gün Maarif Nezaretine sunmaları da bilgi toplama ihtiyacının giderilmesi için gerekli görülen yöntemler arasındadır. Bahsi geçen listelere de yine cetvel veya defter denilmektedir⁴².

3.1.3. Yayın Hayatının Envanteri: “Cedvel-i Mahsus”

Sultan II. Abdülhamid’in iktidara gelişinden 15 Mart 1893 tarihine kadar, Encümen-i Teftiş ve Muayene tarafından ruhsat verilerek basılan eserlerin toplu bir kataloğu olan bu cetvelin adı, “*Cülus-ı meyamin menus-ı cenab-ı padişahiden bin üçyüz sekiz sene-i maliyesi Şubat’ı nihayetine kadar Encümen-i Teftiş tarafından bade’l-muayene verilen ruhsat üzerine tab’ ve neşr olunmuş olan âsâr-ı mütenevvianın ve müellif ve mütercimlerinin esâmisini mübeyyin cedvel-i mahsustur*”⁴³.

Fiziki olarak 39*29 cm ölçülerinde ve 203 sayfadan oluşan bu katalog, Maarif Nezaretinin tertibi ile Rumi takvime göre 1308 senesi şubat sonunda, Hicri takvime göre 1310, Miladi takvime göre 1893 tarihinde İstanbul’da Matbaa-i Âmire’de basılmıştır. 50 formadan oluşan bu fihristten toplam 500 nüsha bastırılmıştır⁴⁴.

Maarif Nazırı Zühdü Bey zamanında hazırlatılan bu resmî cetvele göre 16 yıl boyunca Osmanlı Devleti’nin kurumlarından onay alarak basılıp yayımlanmış toplam 5207 adet kitap ve risale bulunmaktadır.

⁴⁰ BOA.BEO., nr: 295/22115. (H. 07.04.1311) 18 Ekim 1893.

⁴¹ BOA.Y.A.HUS., nr: 416/88. (H. 28.02.1319) 16 Haziran 1901; BOA.MF.MKT., nr: 576/10. (H. 19.05.1319) 03 Eylül 1901. “1317 senesi Mart’ı zarfında ba ruhsatname-i resmî tab olunub Encümene terk edilen beşer nüsha Kütüb ve resâilden mabeyn-i hümayun cenab-ı mülükane kütüphanesine va’z olunmak üzere birer nüsha tefrik kılınanların esâmisini mübeyyin defterdir”.

⁴² BOA.Y.PRK.MF., nr: 4/60. (H. 18.08.1320) 20 Kasım 1902.

⁴³ Cedvel-i Mahsus, Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Matbaa-i Amire, İstanbul, H 1310 -R 1308 (M 1892).

⁴⁴ 9180 kuruş masrafın Maarif Nezareti tarafından yıl içinde ödeneceği belirtilmiştir. BOA.ŞD., nr: 213/9. (H. 13. 10.1311) 19 Nisan 1894. Belgenin yazışma tarihinin (H. 13.08.1311) 19 Şubat 1894 olduğu görülmektedir.

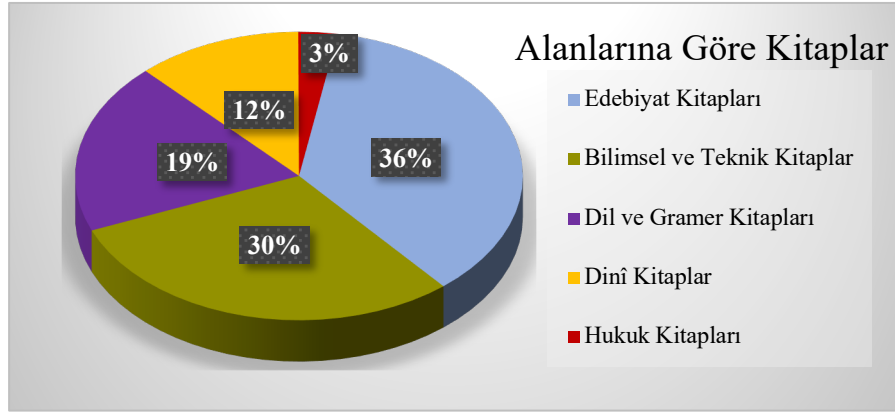
Cetvelde kayıt altına alınan eserler, ilgili alanlarına göre tasnif edilmiştir. Dinî kitaplar (kütüb-i diniyye), hukukî kitaplar (ilm-i hukuk, kavânin ve nizâmat), bilimsel ve teknik kitaplar (kütüb-i fenniyye), gramer-dil kitapları (kütüb-i lisan) ve edebiyat kitapları (kütüb-i edebiyat) şeklinde ifade edilerek 5 ayrı gruba ayrılmıştır. Cetvelde kitap ismi (esami-i kütüb), eser sahibinin ismi (ashab-ı âsar), konusu (mevzuu), yayın türü (tercüme veya telif), dili (lisanı) ve yayın yılı (tarihi) detaylandırılmıştır. Çizelge bu tasnife göre oluşturulmuş ve bilgiler yukarıdaki başlıklar altında listelenmiştir.

Eserlerin alakalı olduğu bilim dalları *tarafımızca* ayrıca sınırlandırılarak daha detaylı bir tasnif yapılmıştır: Böylece; “Hukuk, Kavanin ve Nizamname Kitapları” adıyla karışık olarak tasnif edilen bölüm, konularına göre *Hukuk, Kanun ve Nizamname, Talimatname* şeklinde alt başlıklara ayrılarak değerlendirilmiştir. Genel olarak “Kütüb-i Fenniye” olarak adlandırılan, çok çeşitli konularda ve çok kapsamlı bir biçimde ele alınan bilim ve teknik kitapları da *Tarih, Matematik, Tıp, Takvim-Salname-Ruzname, Coğrafya, Fen, Harp, Biyografi ve Seyahatname, Sanat ve Spor, Sanayi-Ticaret-Ziraat ve Çeşitli* şeklinde alt başlıklara ayrılmıştır. “Kütüb-i Lisan” denilen kitaplar *Gramer Kitapları, Okuma Kitapları, Lügat-Lisan ve Usul kitapları, Söz ve Yazı Sanatları* gibi alt başlıklar hâlinde incelenmiştir.

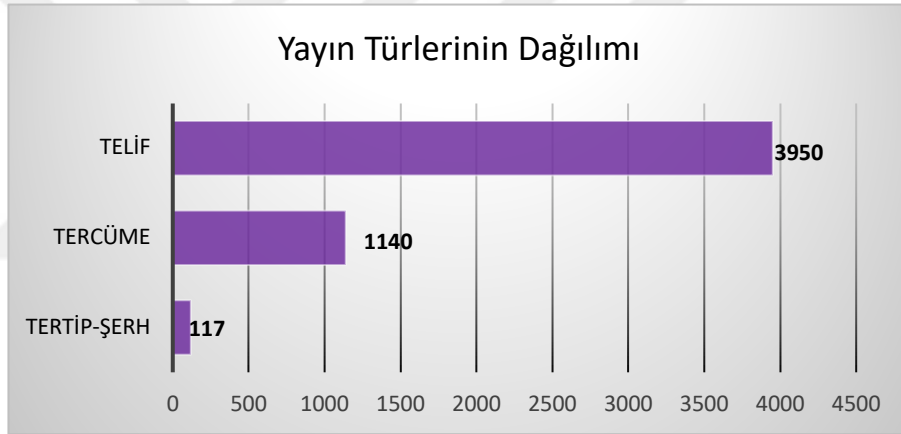
Son olarak “Kütüb-i Edebiye” denilen edebiyat kitapları ise *Roman ve Hikâye, Edebiyat ve Usul, Sahne Sanatları, Manzum, Şiir ve Usul*, olmak üzere ayrı alt başlıklarda değerlendirilerek dönem itibarıyla yayın hayatının çeşitliliği ve okuma kültürünün gelişimi yansıtılmaya çalışılmıştır. Cetvel-i Mahsus’da adı geçen ve çalışmamızda belirttiğimiz müellif, mütercimlere ait yayınların isimleri ve dönemin en aktif yayıncıları da alanlarına göre yeri geldikçe dipnotlarda belirtilmiştir.

Maarif Nezaretinin resmî yayın listesine göre 1876-1893 tarihleri arasında 625 “dinî kitap”, 148 “hukuk ve nizam kitabı”, 1560 “bilimsel ve teknik kitap”, 998 “gramer ve dil kitabı”, 1876 “edebiyat kitabı” yayımlanmıştır. Bu sayılar itibarıyla yayımlanan kitapların %36’sı edebiyat, %30’u bilimsel ve teknik, %19’u dil ve gramer, %12’si dinî, %3’ü ise hukuk, kanun ve nizamname içeriklidir. Toplam 5207 adet kitabın %76’si telif, %22’si tercüme, %2’si ise şerh ve tertiptir.

GRAFİK 3.1. Alanlarına Göre Kitapların Dağılımı

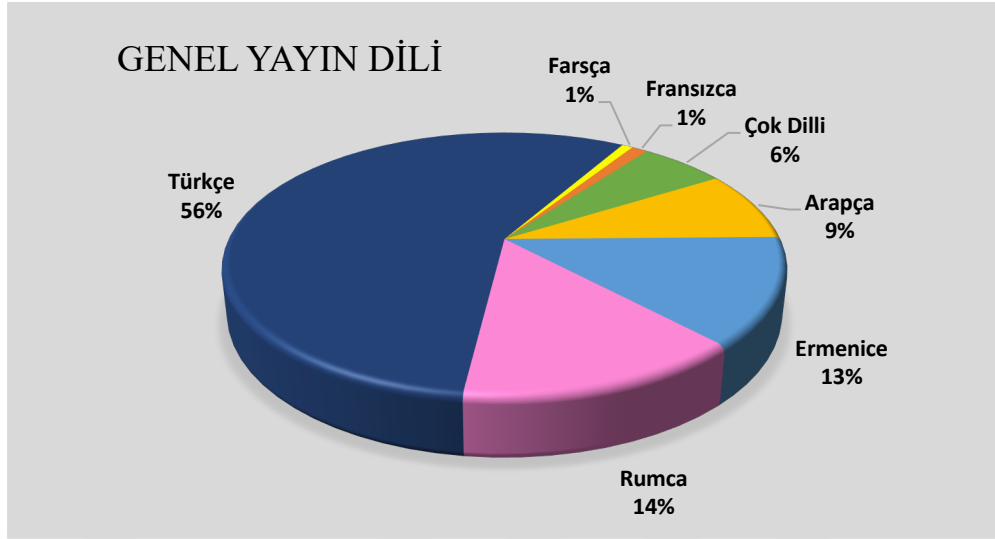

GRAFİK 3.2. Yayın Türlerinin Dağılımı

Ruhsat olarak yayımlanan eserlerin yarısından fazlasının dilinin Türkçe (%56), diğer yarısının ise sırasıyla Rumca (%14), Ermenice (%13), Arapça (%9) ve çok dilli (%6), Fransızca, Farsça (%8) olduğu görülmektedir. Çok dilli yayınlar arasında en fazla Türkçe-Fransızca, Ermenice-Fransızca, Rumca-Fransızca, Türkçe-Farsça, Arapça-Türkçe dilli yayınlar bulunmaktadır. Sayı bakımından çok az olduğu için hesaplamaya ayrıca dâhil edilemeyen ancak çok dilliler arasında müstakil olarak hesaplanan Bulgarca, Hintçe, Almanca, Arnavutça, İngilizce gibi dikkat çekici yayınlar da bulunmaktadır. Bunların künyeleri, alanlarına ve konularına göre tasnif edilmiştir, yeri geldikçe detaylı olarak belirtilecektir.

GRAFİK 3.3. Kitapların Dillerine Göre Dağılımı

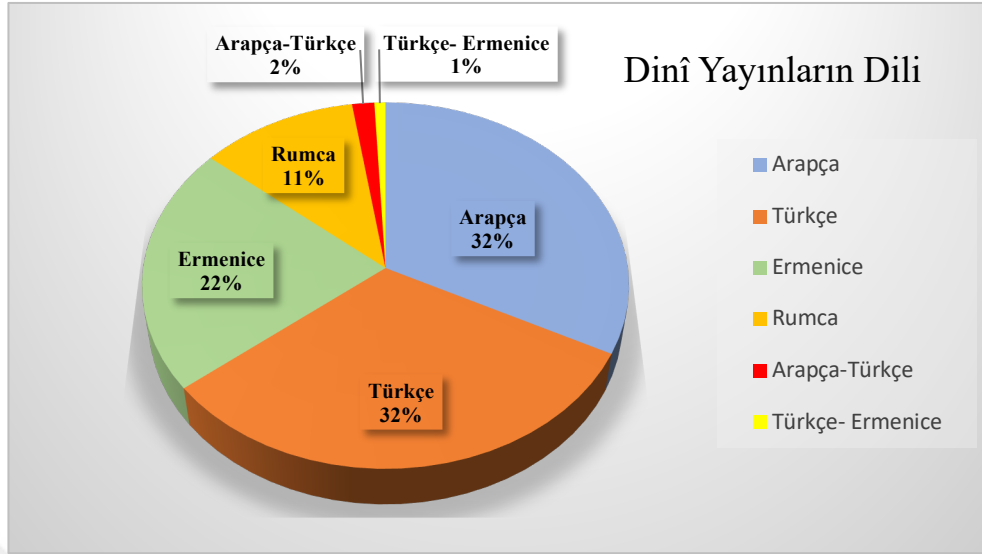
3.2. RUHSAT VERİLEN ESERLERİN TASNİFİ ve ANALİZİ

3.2.1. Dinî Kitaplar

Dinî kitaplar yayımlanan kitaplar içinde %12'lik bir paya sahip olmasına rağmen katalogda ilk sırada yer almaktadır. Listede bulunan dinî kitapların toplam sayısı 625'tir. Bunlar “kütüb-i diniyye” ve “kütüb-i diniyye gayrimüslime” olarak tasnif edilmiştir. Dinî kitap kategorisinde toplam 202 Arapça, 197 Türkçe (17'si Ermeni, 6'sı Rum harfleri ile), 136 Ermenice, 71 Rumca, 10 Arapça-Türkçe, 5 Türkçe-Ermenice, 1 Farsça, 1 Arapça-Farsça, 2 Arnavutça⁴⁵ yayın bulunmaktadır. Dinî kitapların 506'sı telif, 74'ü tercüme ve 45'i tertiptir.

⁴⁵ Türkçe harflerle Arnavutça yazılmıştır: Mehmed Tahir Efendi, **Mevlid-i Şerif**, Telif Eser, 1301; Rumca harflerle Arnavutça yazılmıştır: **Matta Luka ve Yuhanna İncili**, Protestan Şirketi, Tercüme, 1302.

GRAFİK 3.4. Dinî Yayınların Dillere Göre Dağılımı

İslam dini ile ilgili toplam 352 yayının ruhsat alarak basıldığı görülmektedir. Bunların 172'si Arapça, 167'si Türkçe, 10'u Arapça-Türkçe, 2'si Farsça ve 1'i Arnavutçadır. Kütüb-i Diniyye olarak tasnif edilen kitaplardan 337 tanesi telif, 15'i tercümedir.

Dinî alanda yayımlanan kitapların arasında *tefsir, akait, tasavvuf, dua ve zikir, siyer, vaaz, hadis ve fıkıh* konulu kitaplar ağırlıktadır. En çok akait, fıkıh ve siyer konulu kitapların basıldığı görülmektedir. Vaazlar, hutbeler, Ramazan ve hac vitirleri, mevlit ve salavatlar şeklinde küçük zikir risaleleri de basılanlar arasındadır. Bu tür yayınlar da gayrimüslimlerin kiliselerinde hazırlanan ve dağıtılan vaazlar gibi ruhsat alarak basılmaktadır.

Dinî alanda en çok eser veren müellifler arasında Abbas Efendi⁴⁶, Abdünnafi Efendi⁴⁷, Ahmet Ziyaüddin Efendi⁴⁸, Ali Ferruh Bey⁴⁹, Asım Efendi⁵⁰, İsmail Efendi⁵¹, Sıddık Hasan

⁴⁶ *Enisü'l-Vahde fî Tahmisü'l-Bürde, Muhtasarü'l-Vikaye, Fıkıh-ı Keydani, Şerh-i Akaid.*

⁴⁷ *Hadis-i Şeriften Nuhbe, Fenn-i Münazaradan Adab-ı Gelenbevi Tercümeleri, Mecmua-i Akaid, Seyr-i Süluk.*

⁴⁸ *Hizbu'l-Kebir, Hizbu'l-Habir.*

⁴⁹ *Misbahu's-Salah, Teşhir-i Ebatıl (Fransız Renan'a karşı reddiye).*

⁵⁰ *Kaside-i Emali şerhi Merahu'l-Meali, Mürşidi'r-Raşidin.*

⁵¹ *Mülteka, Mülteka Haşiyesi, Risale-i Hamidiyye, Risale-i İtikadiyye.*

Han⁵², Mehmed Tevfik Efendi⁵³, Süleyman Hakkı Efendi⁵⁴, Ahmet Mithat Efendi⁵⁵ bulunmaktadır. Cetvelde eserlerin bazılarının sadece hangi sahaf ve matbaacılar tarafından yayımlandığı belirtilmiştir: Örneğin “Tabi’i Şirket-i Sahafiyye”⁵⁶ şeklinde ifade edilmiştir. Tabi’i Mehmed Ziyaüddin Efendi⁵⁷ Mehmed Esad Efendi⁵⁸, İbrahim Edhem Efendi⁵⁹, Sahaf Şakir Efendi⁶⁰, Sahaf Hacı Muharrem Efendi⁶¹, Sahaf Hüseyin ve Mehmed Efendi⁶² yine en çok eser basan ve yayımlayan sahaf ve matbaacılar arasındadır.

“Gayrimüslimlerin dinî kitapları” kategorisi, cetvelde ayrıca tasnif edilmiştir. Gayrimüslimler tarafından üretilen ve ruhsat alarak yayımlanan kitap ve risalelerin sayısının toplam 273 olduğu görülmektedir. Bunların 136’sı Ermenice, 71’i Rumca, 30’u Arapça, 7’si Türkçe, 5’i Türkçe ve Ermenicedir. 17 kitap Ermeni harfleriyle Türkçe olarak yazılmış, 6 eser Rum alfabesiyle Türkçe olarak, 1’i de Rum harfleriyle Arnavutça olarak basılmıştır. 169’u telif, 59’u tercüme, 45’i tertiptir. Dinî alanda gayrimüslimler tarafından üretilen yayınlar çoğunlukla Amerika Matbaası⁶³, Protestan Şirketi, Artin Papazyan, Bogos Agopyan, Karakin

⁵² *Hüsni’l-Esve, Nüzülü’l-Ebrar bi’l-ilmu’l-Me’sur mine’l-ediyve ve’l-ezkar.*

⁵³ *El-insü’l-Maneviyye fi Şerhu’l-Mesnevi, Meziyeti’l-İslam, Miftahu’l-Akaid.*

⁵⁴ *Ruh-ı Kelimetü’t-Tefrid ve Şerh-i Kelimetü’t-Tevhid, Telhisu’t-Tevhid ve Şerh-i Tahlisu’t-Tahmid.*

⁵⁵ *Din-i Mübin İslam’ın Muterizlerine Karşı Reddiye.*

⁵⁶ *Dürr-i Yekta, Dürr-i Yekta Harekeli, Dürr-i Yekta Şerhi, El-Mirat fi Şerhi’l-Mirkat, Emali Kasidesi, Envaru’l-Aşikin, Huccetü’l-İslam, Huteb Mecmuası, Risale-i ediyve, Sure-i Fatiha Tefsiri, Şerh-i Kaside-i Bürde, Usul-i Fikh.*

⁵⁷ *İrşad ve Müzekka, Kasidetü’l-Bürde, Künuzu Mesaili’s-Salat, Miftahu’l-Kulub, Mukaddematu Tevhidiyye.*

⁵⁸ *Hayali Haşiyesi Behiştî, Mevlid-i Şerif, Şerh-i Akaid Haşiyesi Kesteli, Mızraklı ve Küçük İlmihal.*

⁵⁹ *Ahmediyye, Ruhü’s-Salat, Sübhatü’l-İslam.*

⁶⁰ *Dua Mecmuası, Mecmau’l-Edeb, Şurut-ı Salat.*

⁶¹ *Camîu’r-Rumuz, Mevlid-i Şerif-i Molla Abdullah, Şifa-i Şerif üzere Ali el-Kari ve Molla Cami, Delail-i Şerife, Şifa-i Şerif.*

⁶² *Dekaiku’l-Ahbar, Hadis-i Erbaîn Şerhi, Muinü’l-Vaizin.*

⁶³ *Salat-u Hanna, İhlas, Gunyetü’l-Veda, Yuhanna el-Bahri, Eş-şeyh sümiyet el-Mevaidü’l-İlahiyye, Nesayihü Nasuhi, Ammetü’l-Garaib, Nucivet mine’l-mevt miraren kesiraten La estatiu en esbete ve la estatiu enceve, Eftalu ibretü’l-hayat, Ya Mevla ya unzur ila hazihi’s-suretü la ila tilke, Hanetü’s-sa’e, Hel yekulu li illa illa, El-Haccetü’l-kübra, Leysetü’l-eşya bi-hasebi zevahiriha, El-İncil fi’l-ahdi’l-kadim ve’l-cedid, Sevau’s-sebil fi sükkani arzı Nil, Minnetü’s-sagire ve ehevaha, Esasu diyaneti’l-Mesih, Cevahiru’t-Tevrat, Seyahati’l-Mesih.*

Bağdatlıyan⁶⁴, Agob Boyacıyan⁶⁵, Edwin M. Bliss⁶⁶ ve Ira Fayette Pettibone⁶⁷ gibi matbaacı ve müellifler tarafından yayımlanan veya basılan eserlerdir.

Katalogda genel olarak “diyanet” başlığı ile tanımlanan yayınların konuları incelendiğinde Hristiyan akaidi, Kilise tarihi, Protestan ve Katolik mezhebi ile ilgili yayınların ağırlıkta olduğu, bununla birlikte İncil, Tevrat, dua ve ayin kitaplarının yoğun olarak basıldığı görülmektedir. Gayrimüslimlerin dinî yayınlarından dili *Arapça* olanlarının tamamının Protestanlıkla ilgili kitaplar olduğu ve Amerika Matbaası’nda basıldığı anlaşılmaktadır.

⁶⁴ *Her Hristiyan Hazret-i İsa’nın Tembihlerini İcra Etmeli, Akaid Dersleri, Akaid-i Hristiyanıyye, Hristos’a Sohbet, Pazar Günlerini Hıfz etmek ve Onların Muayyenesi, Yehuda’nın Rahat Gününe Dair İzahat, İnsan Olmak, Hazret-i İsa’nın İkinci Gelişi, Meşk Etmenin Ehemmiyeti, Ahiretteki Cefa, Tercüme-i Hal, Pavlos’un Tercüme-i Hali, Ermeni Ayini.*

⁶⁵ *Kitab-ı Mukaddes, Hazret-i Mesih’e İnanmak Nedir, Kitab-ı Mukaddes, Tevrat ve İncil, İncil Tercümesi, Pazar Günü Mektebi Dersleri, Zengin Kimdir, Fakir kimdir, Ben Kendi Kendimi İdare Edebiliyorum, Tevbe Etmek (iki nev), İncil, İlahi kitabı, Ta’mid, Çocuklara Mahsus Dua, Sabah Çanları, Küçük Yastıklar, Hazret-i İsa Uğruna Sadaka Vermek, Pazar Günü Mektebi Dersleri, Matta’nın İncili.*

⁶⁶ *İsa-i Rabbani, Pazar Günü Mektebi Dersleri (1800), İlmihal, Dua Hakkında Mülahazat ve Hazret-i İsa’ya Nazar Etmek, Pek Büyük Günahkâr İçin Derhal Halas, Günah Yükünü Kaldıran, Ta’mid Risalesi, İncil-i Matta, Markos ve Luka ve Yuhanna İncilleri, Etrafı Çemberli İncil, Mezamir, Emsal-i Süleyman, Yuhanna’nın Tahriri Üzere İncil, Markos’un Tahriri Üzere İncil, Luka’nın Tahriri Üzere İncil, Akaid-İ İseviyye.*

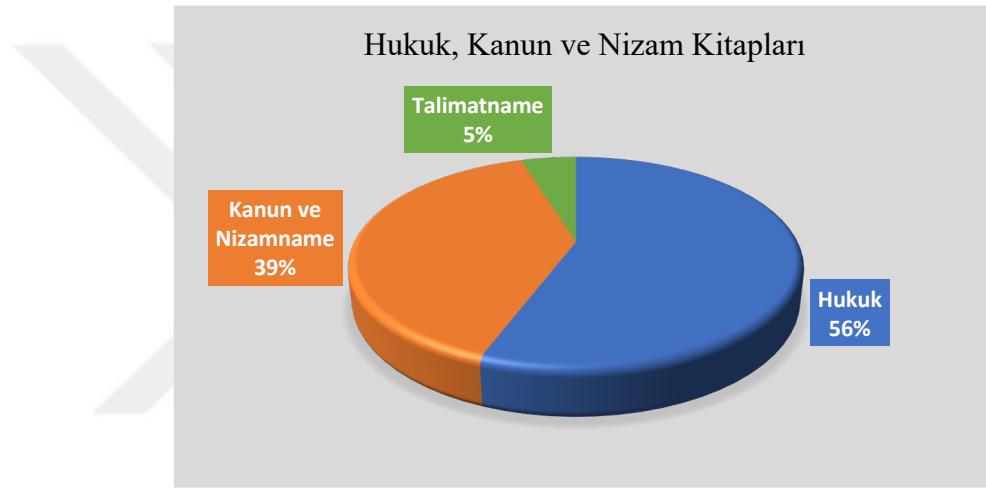
⁶⁷ 1824 Stockholm doğumlu olan *Ira Fayette Pettibone*, ilk misyonerlik faaliyetlerine 31 yaşında İstanbul’a geldiğinde başlamıştır (1855). İstanbul’dan Tokat’a (1858) ve Erzurum’a (1858) geçmiştir. 1860’ta tekrar İstanbul’a geldikten 4 sene sonra 1864-1866 yılları arasında Amerika’ya gitmek zorunda kalmıştır. 1866’da İstanbul’a döndükten sonra 1893 senesine kadar yaklaşık 30 yıl İstanbul’da misyonerlik faaliyetlerine devam etmiştir. Bu yıllarda yürüttüğü misyonerlik faaliyetleri arasında misyonerlik gezileri, öğretmenlik (Üsküdar Amerikan Kız Koleji), çevirmenlik, editörlük hizmetleri bulunmaktadır. Erzurum’da “Yakın Doğu Ermeni Evanjelik Kiliseleri Birliği” için son derece etkili ve verimli faaliyetlerde bulunduğu belirtilmiştir. Misyonerlik faaliyetleri arasında özellikle Ermenice dinî yayınlar ve Ermenice hazırladığı “Yeni Ahit” bulunmaktadır. 1885’te ilahiyat alanında doktor unvanı almıştır. Sağlık sorunları sebebiyle 1893 yılında geri döndüğü Amerika’da 1897’de ölmüştür. Bkz. <http://www.dlir.org/archive/orc-exhibit/items/show/collection/12/id/> (erişim tarihi 13.03.2023).

Amerikan Board teşkilatı tarafından görevlendirildiği anlaşılan Pettibone’un ruhsat alarak yayımlanan, aralarında Rumca ve Arapça eserlerin de olduğu ancak çoğunluğu Ermenice metinlerden oluşan eserleri: *Pazar Günü Mektebi Dersleri, Emsal-i Süleyman, Ta’mid’in Tarzı, Kabahat Benim Değildir, On iki Cevahir, Kilise Talimatı, Tetkikat-ı ilm-i Akaid, Senin En İyi Dostun, İlahiler, Can Sıkıntılarının Men’i, Talib, Ben Niçin Hristiyanım, Malumat İstihsalinde Bulunan Keşiş, Hazret-i İsa’ya Bakmak, Kilise Musikisi, İnsanın Günahı, Hak Tealayı Unutmamak, Vahdet-i Bari’ye Dair, Havva, Günahın Cezası, Hristos’un Şehadeti, İhtimam, Hristo’nun İnsanlığı, Tebrid, Af ve had Mağfîret, İman ve Karar, Evamir-i İlahiyye, Medar-ı Teselli, Manzume-i Mezhebiyye, İlahi Mecmuası, Hafta İçinde Okunacak Ayetler, Necat-ı Uhreviyye.*

3.2.2. Hukuk İlmi, Kanun ve Nizam Kitapları

Cetvelde bu bölüm “İlm-i Hukuk, Kavânin ve Nizâmat” şeklinde tasnif edilmiştir. Bu alanda toplam 148 yayının ruhsat alarak basıldığı görülmektedir. Bunlardan 119’u Türkçe, 10’u Fransızca⁶⁸, 7’si Rumca, 4’ü Türkçe-Arapça, 4’ü Arapça, 3’ü Ermenice⁶⁹ ve 1’i Ermenice-Rumca-Fransızcadır⁷⁰. 83’si hukuk, 58’i kanun ve nizamname ile ilgili, 7’si talimnamedir. Toplam 148 yayından 89’u telif, 37’si tercüme, 22’si şerh ve tertiptir.

GRAFİK 3.5. Hukuk, Kanun ve Nizam İçerikli Yayınların Dağılımı

Hukuk ve kanun alanlarında en çok eseri basılan ve dikkat çeken müellifler arasında Abdurrahman Hakkı Efendi⁷¹, Nazaret Hilmi Efendi⁷², Ali Rıza Efendi⁷³, Sabit Efendi⁷⁴, Said

⁶⁸ *Kanun-ı Ticaret-i Bahriyenin Kısım-ı Sanisi Olan İflas* (Ahmed Cemal Efendi); *Tarih-i Hukuk-ı Beyneddüvel, Hukuk-ı İdare* (Hakkı Bey); *Rehber-i Kavanin Lahikasıyla Ceride-i Mehakim Fihristi kısım-ı salis* (Abdurrahman Hakkı Efendi); *Maksat* (Mehmed Halid Efendi); *Şerh-i Kanunname-i Arazi* (Halis Eşref Efendi); *Mehakim* (Said Bey); *Vezaif-i Adliyye-i Etibba* (Said Bey); *Tarifeli Sakk-i Kavanin* (Abdurrahman Talat Efendi); *Ticaret-i Beriyye ve Bahriyye Hakkındaki Ahkam ve Mesail-i Kanuniyyenin Hülasası* (Refet Bey).

⁶⁹ *Yüz Sualin Cevabı* (Mihran Efendi); *Mecelle* (Nazaret Hilmi Efendi); *Kavanin-i Kiliseviyye ve Medeniyye* (Konstantin Efendi).

⁷⁰ *Ceride-i Mehakim* (Yakup Nişan).

⁷¹ *Fihrist-i Ceride-i Mehakim, Muharrerat-ı Adliyye-i Umumiye, Zeyl-i Sakk, Kavanin ve Nizam Mecmuası, Muharrerat-ı Samiyye ve Adliyye, Rehber-i Kavanin Lahikası Ceride-i Mehakim Fihristi, Kısım-ı Sani, Muharrerat-ı Samiyye ve Adliyye, Rehber-i Kavanin Lahikasıyla Ceride-i Mehakim Fihristi, Kısım-ı Salis, Rehber-i Kavanin Lahikasıyla Ceride-i Mehakim Fihristi, Kısım-ı Rabi, Encümen-i Adliye Kararları*.

⁷² *Kanun-ı Cezanın Kısım-ı Umumisine Dair Verilen Derslerin Hülasası, İzahat-ı Kanun-ı Ticaret, Hukuk-ı, Adliyye Kanunnamesi, Mecelle, Teşrih-i Kanun-ı Ticaret, Şerhli Kanunname-i Ticaret-i Bahriye*.

⁷³ *Muharrerat-ı Umumiyye-i Adliyye- birinci cüzü, Fenn-i İstintak*.

⁷⁴ *Hikmet-i Hukuk, Ticaret Kanunu Şerhi İflas kısmı, Usul-i Muhakeme-i Hukukiyye Şerhi*.

Bey⁷⁵, Miltiyadi Efendi⁷⁶, Hüseyin Galip⁷⁷, İbrahim Edhem⁷⁸, Hakkı Bey⁷⁹, Ahmet Lütfi⁸⁰ gibi isimlerin yanında Konsantin Efendi⁸¹, Kostaki Aleksiya Efendi, Ahmed Cevdet Efendi⁸², Şükrü Efendi⁸³, Şemsi Efendi⁸⁴, Mustafa Ziya Efendi⁸⁵, Militiyadi Efendi⁸⁶, Konstantin Efendi⁸⁷, Eva Angelinos Efendi⁸⁸, Von der Goltz Paşa⁸⁹, Tıngır Simon Efendi⁹⁰, M. Bedrosyan⁹¹ gibi dikkat çekici isimler de bulunmaktadır. Matbaa-i Amire ve Komisyon-ı Mahsus tarafından basılan eserlerin ise kanunname, düstur ve nizamnameler olduğu görülmektedir. Bu bapta dikkat çekici olan bir husus, *Adliye Nezareti taht-ı riyasetinde* oluşturulan “Komisyon-ı Mahsus”un dahi düzenlediği veya hazırladığı kanunnameleri yayımlayabilmesi için ruhsat almak zorunda olması, bu nedenle listede yer almasıdır⁹².

Matbaa-i Amire’de basılan önemli kitaplardan bazıları şunlardır: *Usul-i Muhakemat -ı Cezaiyye Kanun-ı Muvakkati*, *Usul-i Muhakemat-ı Hukukiyye*, *İ’lamat-ı Hukukiyyenin İcrası Kanun-ı Muvakkati*, *Düstur* (cilt 4), *Zeyl-i Düstur* (cilt 3). Komisyon-ı Mahsus tarafından düzenlenip basılanlar ise *Seferiyye Kanunu*, *Askeri Ceza Kanunname-i Hümayunu*, *Piyade-i Dâhiliyye Kanunname-i Hümayunu*, *Süvari Dâhiliyye Kanunname-i Hümayunu*, (Tab 2), *İdare-i Askeriye Nizamnamesi*’dir.

⁷⁵ Mehakim, *Vezaif-i Adliyye-i Etibba, Teşebbüsât-ı Cürmiyye*.

⁷⁶ Miftah-ı Nizamât-ı Esasiyye-i Osmaniyye, Miftah-ı Kavanin-i Osmaniyye, Rehber-i Kavanin Lahikası Ceride-i Mehakim Fihristi Kısım-ı Evvel.

⁷⁷ Kamus-ı Hukuk, Mukarrerat.

⁷⁸ Kura Kanunname-i Hümayunu Zeyli Redif Kanunnamesi, Kavanin-i Ahz-ı Asker.

⁷⁹ Tarih-i Hukuk-ı Beyneddüvel, Hukuk-ı İdare.

⁸⁰ Mir’at-ı Adalet, Bedraka-i Erbab-ı Deavi, Zübdet’ül Ecvibe.

⁸¹ Tuna Seyr-i Sefain Nizamnamesi, Kavanin-i Kiliseviyye ve Medeniyye.

⁸² Şerh-i Kitabu’l-Emanet.

⁸³ Arazi Kanunname ve Tapu Nizamnamesi, Kanunname-i Arazi.

⁸⁴ Mecelle-i Ahkan-ı Adliye’nin Mukaddimesindeki Kavaid Şerhi, Mülahhas Ceza.

⁸⁵ Mecmua-i Tadilat, Şerhi Usul-i Muhakemat-ı Ceza.

⁸⁶ Miftah-ı Nizamât-ı Esasiyye-i Osmaniyye, Miftah-ı Kavanin-i Osmaniyye, Rehber-i Kavanin Lahikası Ceride-i Mehakim Fihristi- kısım-ı evvel.

⁸⁷ Kavanin-i Kiliseviyye ve Medeniyye, Tuna Seyr-i Sefain Nizamnamesi.

⁸⁸ Usul-i Muhakemat.

⁸⁹ Seferiyye Kanunnmesi.

⁹⁰ Hülâsa-i Mebadi-i Kanun-ı Ceza, Muhakematım.

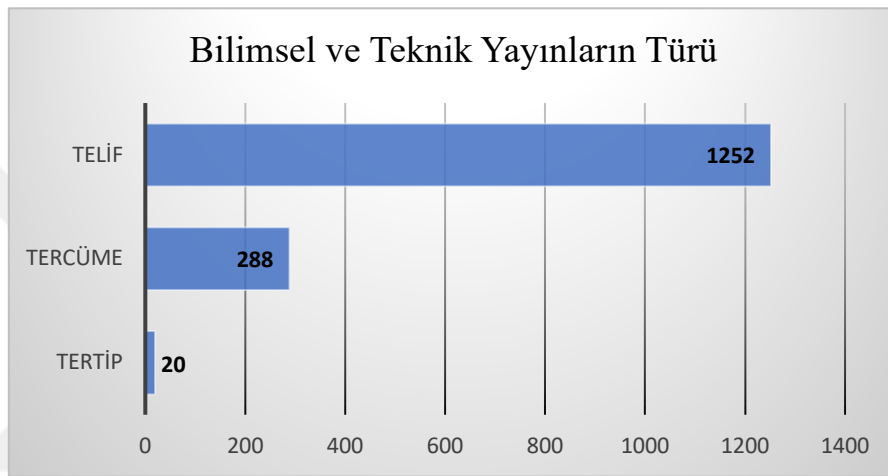
⁹¹ Rehber-i Mesalih.

⁹² BOA.Y.MTV., nr: 42/46. (H. 06.07.1307). 26 Şubat 1890.

3.2.3. Bilimsel ve Teknik Kitaplar

“Kütüb-i Fenniye” başlığı altında tasnif edilen bölümde, bilimsel ve teknik kitaplara yer verilmiştir. Basılan kitaplar arasında edebiyattan sonra en fazla yayın bu alanda üretilmiştir. Cetvelde, Kütüb-i Fenniye tasnifiyle ruhsat alarak basılan toplam 1560 yayın bulunmaktadır. Bunlardan %80’i telif, %19’u tercüme ve %1’i tertiptir.

GRAFİK 3.6. Bilimsel Yayınların Türü

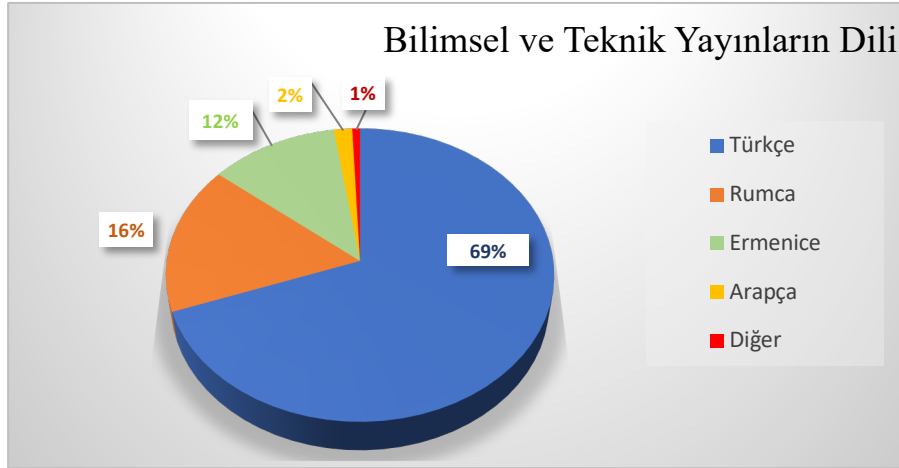

1086’sı Türkçe⁹³, 254’ü Rumca, 182’si Ermenice, 26’sı Arapçadır. 1’i Hintçe⁹⁴, 4’ü Fransızca, 2’si Rumca-Fransızca-Ermenice, 1’i Ermenice-Rumca ve 4’ü *elsine-i muhtelif*e olarak listelenen toplam 12 kitap “diğer” kategorisinde değerlendirmeye alınmıştır.

⁹³ Bunların 10’u Ermeni ve 6’sı Rum harfleriyle Türkçe yazılmıştır.

⁹⁴ Doktor Besim Ömer’in kitabının tercümesidir.

GRAFİK 3.7. Bilimsel Yayınların Dillere Göre Oranı

Kütüb-i Fenniye olarak adlandırılan bölümde tarih, tıp, coğrafya, harp, felsefe, seyahat, ziraat, siyaset, ulum-ı tabiiye veya hikmet-i tabii (fen bilimleri), ilm-i heyet (astronomi), cebir, ilm-i hesap, hendese (geometri), müsellesat-trigonometri, tercüme-i hâl (biyografi), kimya, usul-u maliye ve ilm-i servet, fotografya, fûnun, resim, musiki, nota, tiyatro, evzan (ölçü birimleri), riyaziyat, etnografya⁹⁵, ilm-i tabakatü'l arz⁹⁶ (yerbilimleri), konulu eserler ile takvim, ruzname ve salnameler bulunmaktadır. Ayrıca *ilm-i mütenevvia*, *malumat-ı müteferrika* veya *mebahis-i mütenevvia* olarak adlandırılan çeşitli konular kısmı ise ipek böceğinden sabun imalatına kadar, çiftçilik, terzilik, bahçıvanlık, ev işleri, el işleri, mutfak ve gündelik işler gibi çok yönlü yayınları kapsamaktadır. Bunlar dışında cetvelde konusu belirtilmemiş yayınlar da bulunmaktadır.

Cetvelde temel alan olarak *Kütüb-i Fenniye* şeklinde tasnif edilen bölümde konu başlıkları ayrıca sınıflandırılmamış sadece ilgili yayının konusu *mevzuu* kısmına yazılmıştır. Tarihten tıbbı, geometriden sanata kadar çok çeşitli konularla ilgili bu yayınlar karışık bir şekilde listelenmiştir. Konuların çeşitliliğinden dolayı değerlendirmemiz sırasında çok fazla kalemin çıktığı görülmüş, bu sebeple bilimsel kitapları ayrıntılı alt başlıklarla sınıflandırmanın daha açıklayıcı olacağı düşünülmüştür. Maarif Nezaretinin genel tasnifine çok ciddi müdahalede bulunmadan *tarih*, *matematik*, *tıp*, *takvim-salname-ruzname*, *coğrafya*, *çeşitli*, *fen*, *harp*, *biyografi* ve *seyahatname*, *sanat ve spor*, *sanayi-ticaret-zirai* ve konusu belirtilmemiş

⁹⁵ *İlm-i Ahval-i Akvam* (Osman Bey), *Usul-i Maişet-i İnsan*, (Said Bey Kemal Paşazade).

⁹⁶ *Fi Tahkiki'l-Hareket* (Abdülkerim Efendi), *Yer* (Şemseddin Sami Efendi).

yayınlar olmak üzere 12 konu, tarafımızca alt başlıklara ayrılarak mümkün olduğunca toparlayıcı şekilde tasnif edilmeye çalışılmıştır.

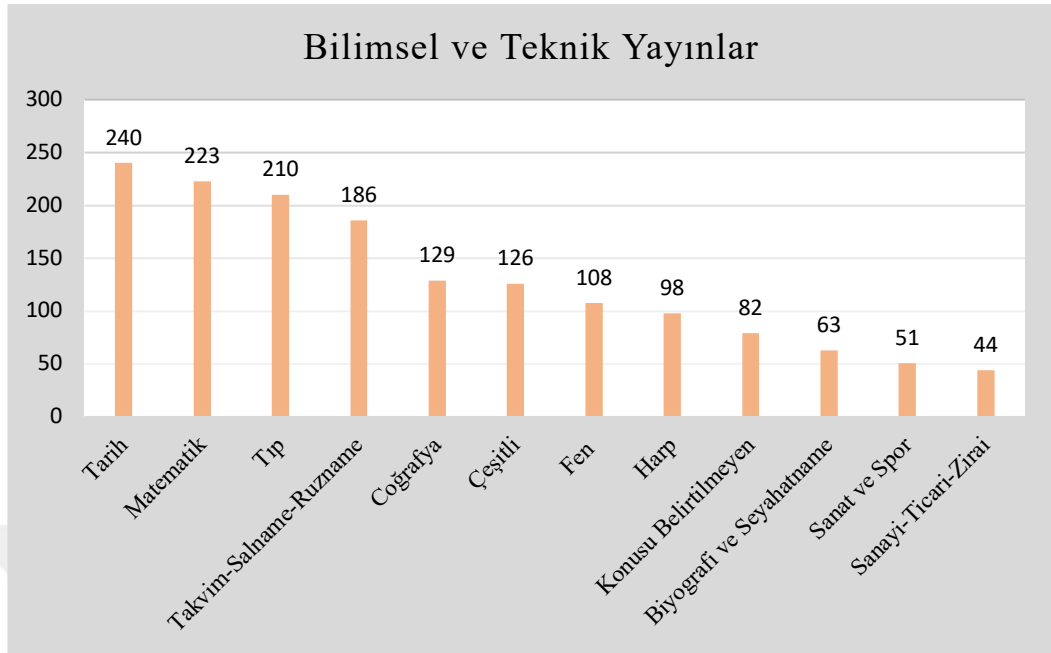
Takvimler, salname ve ruznamelerle birlikte hesaplanmıştır. Ulum-ı tabiiye, ilm-i hikmet, fenn-i tabii, kimya, ilm-i heyet, astronomi “Fen” başlığı altında değerlendirilmiştir. Hesap, riyaziyat, cebir, evzan, trigonometri, ilm-i hendese, istatistik ve usul cetvelleri “matematik” başlığı altında gruplandırılarak değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Resim, musiki, nota, fotoğraf, tiyatro, fûnun-ı nefise, çeşitli oyun ve spor konulu yayınlar “sanat ve spor” başlığı altında ele alınmıştır.

İlm-i servet ve maliye, sanayi, ticaret ve ziraat ilgili yayınlar “Sanayi-Ticari-Zirai” başlığı ile tasnif edilmiş; felsefe, siyaset, sosyal hayat ve gündelik işlerle ilgili olan yeme-içme, kadın, ev işleri vs. gibi konulardaki yayınlar ise *mütenevvia* ve *müteferrika* ile tanımlanan konular ile değerlendirilmiş ve “çeşitli” başlığı ile hesaplama dâhil edilmiştir. Biyografi ve seyahatnameler birlikte sınıflandırılarak hesaplanmıştır. Cetvelde konusu belirtilmemiş 82 yayın vardır; bunları da genel değerlendirmeye dâhil edebilmek için “konusu belirtilmeyen” şeklinde ayrı bir başlık açılmıştır.

Kütüb-i Fenniye bölümünde en fazla hangi konularda yayın yapıldığını tespit edebilmek için bilim dallarına göre bir tasnif oluşturulmuştur. Buna göre tarih konulu yayınların ilk sırada olduğu görülmektedir. İkinci sırada matematik alanında yapılan çalışmalar yer almaktadır. Tıp konulu yayınlar da Kütüb-i Fenniye bölümünün en kapsamlı kısımlarından birini teşkil etmekte ve üçüncü sırada yer almaktadır. Takvim kısmı, salname, ruzname, nevsallerle birlikte değerlendirildiği için dördüncü sıradadır. Tarih ve tıp gibi coğrafya da tek başına bir ana başlık altında değerlendirmeye alınmıştır. Fen, fizik, kimya ve astronomi konulu yayınlar birlikte değerlendirilmiş ve “Fen” başlığı altında toplanmıştır. Biyografiler ise seyahatnamelerle birlikte tasnif edilmiştir.

GRAFİK 3.8.

Bilimsel ve Teknik Yayınların Konu Tasnifi

* *Kütüb-i Fenniye* bölümünde en fazla yayının tarih alanında olduğu görülmektedir. Bu alanda yayımlanan toplam 240 eserin 160'ı Türkçe, 24'ü Ermenice, 50'si Rumca, 4'ü Arapça, 1'i Fransızca ve 1'i Ermeni alfabesiyle Türkçe olarak yazılmıştır. Tarih kitaplarının 17'si tercüme geri kalanı teliftir. Tarih kitapları ağırlıklı olarak Dünya Tarihi, Osmanlı Tarihi, Medeniyet Tarihi, İslam Tarihi, Kilise Tarihi gibi konuları içermektedir.

Tarih alanında en fazla yayın yapan müellifler arasında Ahmet Mithat Efendi⁹⁷, Ahmet Rasim Efendi⁹⁸, Abdurrahman Şeref Bey⁹⁹, Mehmed Tevfik Bey¹⁰⁰, Ali Ferruh Efendi¹⁰¹, Ali

⁹⁷ *Danimarka Tarihi, İsveç, Norveç Tarihi, Rusya Tarihi, Almanya Tarihi, Üss-i İnkılab, İngiltere Tarihi, Medhal-i Tarih-i Coğrafyye, Avusturya Tarihi, Kâinat, Hükümet-i Germany, İsviçre, Portekiz, İspanya, İtalya, Yunanistan, Osmanlı, Mufassal (Cilt 3).*

⁹⁸ *Küçük Tarih-i Osmani, Küçük Tarih-i İslam, Eski Romalılar, Ezhar-ı Tarihçe, Cizvit Tarihi, Tarih-i Beşer, Tarih-i Muhtasar-ı Beşer, Osmanlı Tarihi.*

⁹⁹ *Tarih-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, Tarih-i Devlet-i Aliyye'nin ikinci cildi, Fezleke-i Tarih-i Düvel-i İslam kısm-ı evvel ve sani.*

¹⁰⁰ *Tarih-i Osmani, Telhis-i Tarih-i Osmani, Küçük Telhis-i Tarih-i Osmani, Kartaca Meşahirinden Annibal'ın Tercüme-i hali.*

¹⁰¹ *Tarih-i Edebiyat-ı Osmaniyye, Devlet, Üssü'l-Esas.*

Nâzima Bey¹⁰², (Ali) Cevad Bey¹⁰³, (Namık) Kemal Bey¹⁰⁴, İbrahim Hakkı Efendi¹⁰⁵, Süleyman Rüştü Efendi¹⁰⁶, Lütfi Efendi¹⁰⁷, Karabet Efendi¹⁰⁸, Arzumanyan Efendi¹⁰⁹, Ziya Paşa¹¹⁰, Kefalidi Efendi¹¹¹, Nişan Berberyan¹¹², Panayot Efendi¹¹³, Vikopoulos¹¹⁴ gibi isimlerin olduğu görülmektedir.

* Matematik (hesap, cebir, riyaziyat, müsellesat, hendese, istatistik, cetvel-defter, mikyas, evzan ve trigonometri) alanında toplam 223 yayın ruhsat alarak basılmıştır. Bunlardan 146'sı Türkçe, 45'i Rumca, 31 Ermenice, 1'i Ermeni harfleri ile Türkçedir. 164'ü telif ve 59'u tercümedir.

Matematik alanında en fazla eser üreten müellif veya matbaacılar arasında Ali Nâzima Bey¹¹⁵, Süleyman Asaf Efendi¹¹⁶, Tevfik Bey¹¹⁷, Agah Paşa¹¹⁸, Hasan Tahsin Efendi¹¹⁹, Said Efendi¹²⁰, İbrahim Edhem Efendi¹²¹, Mazhar Bey¹²², Mehmed Rifat Efendi¹²³, Mehmed Arif

¹⁰² *Haritalı Küçük Tarih-i Osmani, Tarihçe-i Osmani, Tarih-i Nazima.*

¹⁰³ *Muhtasar Tarih-i İslam, Muhtasar Tarih-i Osmani.*

¹⁰⁴ *Kanije Tarihi, Arapların Terakkiyat-ı Medeniyesi, Evrak-ı Perişan, Emir Nevruz, Devr-i İstila, Tarih-i Türkiye ve Ermeniyeye.*

¹⁰⁵ *Zübde-i Tarih-i Osmani, Yeni Tertip Küçük Osmanlı Tarihi, Tarih-i Umumi, Muhtasar Osmanlı Tarihi.*

¹⁰⁶ *Tarih-i Osmani, Devlet-i Aliyyenin 1244-45 Seferi, Tarih-i Askeri Mukaddimesi.*

¹⁰⁷ *Şam Tarihi, Lütfi Tarihi, Muharebat-ı Bahriyye-i Osmaniyye.*

¹⁰⁸ *Amerika ile Meksika'nın Keşfi, Zübde-i Tarih-i Osmani, Mülahhas Tarih-i İslam.*

¹⁰⁹ *Muhtasar Kilise Tarihi, Kilise Tarihi İcmali, Kurun-ı Vusta*

¹¹⁰ *Endülüs Tarihi, Engizisyon Tarihi.*

¹¹¹ *Tarih-i Yunanistan-ı Kadim, Kebir Yunanistan Tarihi Musavver, Sagir Yunanistan Tarihi Musavver, Tarih-i Tabii, Roma Tarihi, Tarih-i Enbiya.*

¹¹² *Kurun-ı Vusta Tarihi, Teracim-i Ahval, Musavver Tarih-i Umumi.*

¹¹³ *Kilise Tarihi, Tarih-i Umumi, Tarih-i Tabii.*

¹¹⁴ *Amerika'nın Keşfi, Tarih-i Tabii, Tarih-i Yunan.*

¹¹⁵ *Küçük Hendese Risalesi, 1001 Ameliyat-ı Hesabiyye, Muhtasar Yeni Hesab.*

¹¹⁶ *Mecami-i Fünun, Hendese-i Tahte'l arz.*

¹¹⁷ *Miratü'l Evzan, Hesab, Hadikatü'l Mühendisin.*

¹¹⁸ *Menazır, Gölge, Sath-ı Rakm, Logaritma Hakkında Risale.*

¹¹⁹ *Hendese-i Sathıyye-i Mücesseme, Hendese, Nev Usul Hesab.*

¹²⁰ *Evzan-ı Cedide ile atikanın sehvleri, Hesab, İlaveli yeni hesap yahut hesab-ı a'şari, Müsellesat-ı müsteviyye.*

¹²¹ *Cebr-i Müderrisi, Hendese-i Müderrisi, Esile ve Ecvibe-i Hesabiyye, Rehber-i Muvakkatin*

¹²² *Yeni Usul-i Hendese, Ameli ve Nazari Muhtasar Hendese, Yeni Usul-i Hendese, Hesab-ı Tahriri ve Şifahi.*

¹²³ *Ma'a miftah-ı müsellesat-ı müsteviyye, Zübdetü'l-hesab, Mesail-i müsellesat.*

Efendi¹²⁴, Hasan Fuad Bey¹²⁵, Mahmut Şevket Bey¹²⁶, Ömer Subhi Bey¹²⁷, Ziya Bey¹²⁸, Hovnan Palakaşyan¹²⁹, Yorgi Kostantinidi¹³⁰, Hovsep Kavafyan¹³¹ ve Agob Boyacıyan¹³² gibi isimler bulunmaktadır. Matematik alanında ruhsat alıp basılan yayınlar arasında ilk sırada “hesap” konulu yayınlar yer almaktadır. Geometri (hendese) ikinci sırada, Cebir, riyaziyyat ve istatistik konulu yayınlar ise üçüncü sırada gelmektedir.

* Tıp konulu kitaplar bilimsel kitaplar tasnifinde 3. sırada yer almaktadır. Tıp alanında toplam 210 yayın olduğu görülmektedir. Yayımlanmış eserlerden 7’sinin konusu *hıfz-ı sıhha*, 203’ününki ise *tıp* olarak belirtilmiştir. 164’ü telif, 39’u tercüme, 7’si tertiptir. Tıp konulu toplam 173 Türkçe, 20 Ermenice, 11 Rumca, 4 Arapça, 1 Hintçe ve 1 Fransızca yayın bulunmaktadır.

Tıp alanında en fazla eseri basılmış müellifler arasında (Besim) Ömer Bey¹³³, Hüseyin Remzi Bey¹³⁴, Feyzi Paşa¹³⁵, Cemal Bey¹³⁶, Mehmed Fahri Efendi¹³⁷, İbrahim Şevki Efendi¹³⁸, Nafiz Paşa¹³⁹, Said Bey (Kemal Paşazade)¹⁴⁰, Doktor Mustafa Münif Efendi¹⁴¹, Hüseyin Hulki

¹²⁴ *Cebir Risalesi, Hendese-i Smaiyye, Mecmua-i İlm-i Hesab.*

¹²⁵ *Usul-i Hendese, Hendese-i Resmiyye.*

¹²⁶ *Usul-i Hendese, Logaritmanın İstimali.*

¹²⁷ *Mukaddemat-ı Hendese, Usul-i Tersim-i Arazi.*

¹²⁸ *Müsellesat-I Küreviyye, Müsellesat-I Müsteviyye.*

¹²⁹ *Mükemmel Hesab, İstatistik, Rehber-i İlm-i Hesab-ı İbtidai, Mebadi-i İlm-i Hesab, Hesap Risalesi, Hesab.*

¹³⁰ *Muhtasar Hesab, Mufasssal Hesab, İlm-i Hesab, Muhtasar İlm-i Hesab.*

¹³¹ *Küçük Hesab, Miftah-ı İlm-i Hesab, İlm-i Hesab, Miftah-ı İlm-i Hesab, Mevsimname, 1800 sene-i miladiyesine.*

¹³² *Cebir, İlm-i Rakam, Nazari Hesab Risalesi, İlm-i Hesab-ı Zihnî, Hendese, İlm-i Hesab-ı Zihnî Kısmı.*

¹³³ *Sıhhatnüma-yı izdivac, tab’-ı sani, Tütin, Müskirat, Kahve, Çay, Afyon, Esra vesaire, Üzüm ve Üzüm ile Tedavi, Şişmanlık ve Zayıflık, Denizde Banyo ve Su ile Tedavi, Zayıf ve Kuvvetsiz Doğan Çocuklara Edilecek Takayyüdat, Akum ve Ananet, Kendini Bil, Mide yahut Tegaddi ve Hazma Dair Kavaid-i Sıhhiye, Tenasül, Sıhhatnüma-yı Etfal yahut Validelere Nasihat, Meme Verme, Emzirme, Çocuk, Sıraca, Veraset, Su, Dişlerin Hıfz-ı Sıhhati, Göz.*

¹³⁴ *İlmihal-i Tabii, Teşrih-i Hayvani, Ömür ve Afiyet-i Beşer, Rehnüma-yı Teftiş-i Luhum, Hıfz-ı Sıhhat-i Şeban, Hıfz-ı Sıhhat-i Müteehhilin, Kuduz İlleti Tedavisi, Tıfliyyat-ı Hayvaniyye, Fenn-i Mikrob-ı Cerrahi, Mikrop.*

¹³⁵ *Mikrop “Şarbonun Telkîhi”, Usul-i Teşhis-i Maraz, İlm-i Hayvanat, Emraz-ı Dâhiliye.*

¹³⁶ *Mecelle-i Emraz-ı Nisa, Hıfz-ı Sıhhat-i Etfal, Deniz Hamamı, İlm-i İnsac, Turuk-ı Muzadde-i Taaffuniyye, Hıfz-ı Sıhhat-i Askeriye, Marza ve Mecruhine İmdad ve Muavenet-i Evveliyeye.*

¹³⁷ *Tedabir-i Sıhhiye-i Cerrahiyye, Def’-i Taaffün-i Cerrahi, Hıfz-ı Sıhhat-i Askeri, Müdavat-ı Sıhhiyye, Vezaifi’l-A’za ile Müntehabat-ı Cismiyye, Hıfz-ı Sıhhat ve İştigalat-ı Zihniyye, Kolera Tedavisi ve Tedabir-i Mukteziyesi.*

¹³⁸ *Katl-i Cenin, Hüviyyet, Meşale-i Etibba.*

¹³⁹ *Emraz-ı Dâhiliye- Niemayer, Mikrop Risalesi, Emraz-ı Etfal.*

¹⁴⁰ *Hikmet-i Tabiiyye, Zabıta-i Sıhhiye, Muhafız-ı Sıhhat.*

¹⁴¹ *Kolera Risalesi, Dau’l-hafr Risalesi.*

Efendi¹⁴², Hamdi Aziz Efendi¹⁴³, Yanko Efendi¹⁴⁴, Arakel Efendi¹⁴⁵, Ütücüyan Efendi gibi isimler bulunmaktadır. Tıp alanında kadın sağlığından, çocuk sağlığına, kürtajdan diş sağlığına kadar çeşitli ihtisas alanlarına dair eserler bulunmaktadır.

* Takvim-Salname-Ruzname başlığı altında gruplandırıdığımız bu bölüm *Kütüb-i Fenniye* kısmında kayda değer bir yer işgal etmektedir. Bu alanda bulunan 186 yayının 145'i takvim, 21'i ruzname, 20'si salnamedir. Bu yayınların 91'i Türkçe, 51'i Rumca, 31'i Ermenice, 2'si Arapça, 4'ü Rum alfabesi ile Türkçe, 2'si Ermeni alfabesi ile Türkçe, 1'i Fransızcadan Rumcaya tercüme ve 4'ü el sine-i muhtelifedir. Dönemin meşhur almanakçıları Ebuzziya Tevfik Efendi, Mehmed Ali Efendi, İsmail Galip, Süleyman Faik, Süleyman Rüşdü, Agob Pamukçuyan, Fotiyadis, İstavraki, Karakin Bağdatlıyan, Madmazel Aleksandra, Hovseb Kavafyan, Arakel Efendi ve İlyas Matar Efendi¹⁴⁶ gibi isimler tarafından hazırlanan veya basılan takvimler, mevsimnameler, ticaret salnameleri, resimli Osmanlı takvimleri, kilise takvimleri, faydalı bilgiler takvimleri, imsakiyeler, cep takvimleri, cetvelli takvimler, yıllıklar ve önemli olayları belirten günlük şeklindeki ruznameler de bu bölümde belirtilmiştir.

* Coğrafya ile ilgili listede toplam 129 yayın bulunmaktadır. Bunlardan 79'u Türkçe, 30'u Rumca, 17'si Ermenice, 2'si Arapça, 1'i Ermeni harflerle Türkçe yazılmıştır. 87'si telif ve 42'si tercümedir. Konu kısımlarında 3'ünün ilm-i tabakatül arz, 2'sinin harita, 1'inin ise coğrafya lügati olduğu görülmektedir. Diğer yayınların hepsinde sadece coğrafya yazmaktadır. Coğrafya konulu yayınların içinde, genel coğrafya, bölgesel coğrafya, yeryüzü şekilleri, harita çizimleri, askerî, sınai ve ticari coğrafya, yer bilimleri ve atlaslar gibi coğrafyayı doğrudan ve dolaylı ilgilendiren meseleler bulunmaktadır. Coğrafya alanında en çok yayını olan müellifler veya matbaacılar arasında; Ali Nazima Bey¹⁴⁷, Ali Cevad Bey¹⁴⁸, Hüseyin Vassaf Efendi¹⁴⁹,

¹⁴² *Müslümanların Tababete Ettikleri Hizmet, Tababet Hakkında.*

¹⁴³ *Kat-i Cenin, Hüddam-ı Mecruhin-i Askeriye, Pişdar Hatları Hakkında Tedabir-i Sıhhiye-i Evveliyye.*

¹⁴⁴ *Şeriat-ı Garra-yı İslamiyye'ye Dair Mutalaat-ı Sıhhiye, Yozgat'a Tıbbi Bir Seyahat, Dişçilik Sanatı.*

¹⁴⁵ *Tecarib-i Hayat, Vücut-ı Beşer, Sakk-i Kavanin-i Ahkam-ı Adliye.*

¹⁴⁶ *Usûl-i Hıfz-ı Sıhhat-i Umumiye, Takvimu'l-Edvar.*

¹⁴⁷ *Heyet-i Arazi, Yeni Hesab, Heyet-i Arz, Nev Usul Coğrafya.*

¹⁴⁸ *Mücmel Coğrafya, Bidayet-i Coğrafya, Fezleke-i Coğrafya-yı Umumi.*

¹⁴⁹ *Coğrafya-yı Umumi, Hulasa-i Coğrafya-yı Umumi, Küçük Coğrafya.*

Hüseyin Bey¹⁵⁰, Mehmed İzzet Efendi¹⁵¹, Mehmed Zeki ve Musa Kazım Beyler¹⁵², Mehmed Şakir Efendi¹⁵³, Şevket Bey¹⁵⁴, Markaryan¹⁵⁵, Stanidi Efendi¹⁵⁶, Tevfik Bey¹⁵⁷, Şemseddin Sami Efendi¹⁵⁸, Selim Sabit Efendi¹⁵⁹ gibi isimler dikkat çekmektedir.

* *Çeşitli* olarak tasnif ettiğimiz bölüm *Kütüb-i Fenniye* kısmında konusu *mütenevvi* veya *malumat-ı müteferrika* şeklinde ifade edilmiş yayınlar ile siyaset, lisan, imla, felsefe, ahlak, kelam, kavanin, rüya tabiri, *tabahat*, *usul-ı tabh*, *taam* veya *tenavül* (yeme-içme) içerikli 126 kitabı kapsamaktadır.

Bu alanlarda en çok yayını olan müellif Ahmet Mithat Efendi¹⁶⁰'nin dışında dikkat çeken isimler Mehmed Akif Efendi¹⁶¹, Hakkı Paşa¹⁶², Karakin Bağdatlıyan¹⁶³, Aişe Fahriye Hanım¹⁶⁴, Tevfik Efendi¹⁶⁵, Şemseddin Sami Efendi¹⁶⁶, Selim Faris Efendi¹⁶⁷ bulunmaktadır.

Çeşitli tasnifiyle tercüme edilen eserler arasında, *Kuşeyriye* (Mustafa Rasim Efendi), *Fenni Eğlence* (Hasan Celal Bey), *Mukteza-yı Hayat* (Kenan Bey), *Usul-i Hareke* (Numan Efendi), *Ferid* (Necip Asım Efendi), *Muhadarat ve Mukattafat* (Arif ve Vassaf beyler), *Medrese-i Fünun* (Hamid Vehbi Efendi), *Kıraat-i Fenniye* (Meclis-i Maarif-i Askeriyye), *Mebahis-i Muhtasara-i Fenniyye* (Mehmed Fuad Efendi), *Dikiş Makinesi* (Münib Efendi),

¹⁵⁰ *Memalik-i Osmaniyye'nin Ziraat Coğrafyası, Coğrafya İçin Yazısız Harita Defterleri.*

¹⁵¹ *Yeni Amerika, Coğrafya-yı Tabii, Coğrafya.*

¹⁵² *Coğrafya-yı Osmani, Muhtasar Coğrafya-yı Umumi.*

¹⁵³ *Coğrafya-yı Osmani, Muhtasar Numune-i Coğrafya.*

¹⁵⁴ *Coğrafya Risalesi, Memalik-i Osmaniyye Coğrafyası.*

¹⁵⁵ *Coğrafya-yı Cedid, Muhtasar Coğrafya.*

¹⁵⁶ *Fezleke-i Coğrafya, Coğrafya.*

¹⁵⁷ *Coğrafya-yı Osmani, Yeni Coğrafya.*

¹⁵⁸ *Yer.*

¹⁵⁹ *Muhtasar Coğrafya.*

¹⁶⁰ *İtirazat, İtiyat, Kadınlarda Hıfz-ı Cemal, Ömür Uzunluğu, Tasarrufat-ı Kimyeviyye, Tedkik-i Müskirat, Teehhül, Vakıt Geçirmek, Voltaire. Nevm ve Halat-ı Nevm, Şopenhauer'in Redd-i Hikmeti, Ben Neyim, Kadınlarda Hıfz-ı Cemal, İlhamat ve Tağlitat, Paris'te Otuz Bin Budist, Ekonomi Politik, Hallü'l-Akd.*

¹⁶¹ *Teshil-i Tahsil.*

¹⁶² *Kemterü't-Tecarib, Ameli Bahçıvanlık.*

¹⁶³ *Hukuk-ı İzdivaç, Asr.*

¹⁶⁴ *Ev Kadını.*

¹⁶⁵ *Ezhar-ı Ramazan, Teavün-i Aklam.*

¹⁶⁶ *Kadınlar.*

¹⁶⁷ *Tarih-i Felasife.*

Engizisyon Esrarı (Nazım Bey), *Cevamiü'l-ulumi'l-Osmaniyye* (Yanko Efendi Emiloğlu), *Usul-i Defteri* (Ziya Bey), *Berlin Konferansı* (Vakit Gazetesi Matbaası), *Tuhfetü't-Tabirat* (Mehmed Hayri Efendi) bulunmaktadır.

* Fen Bilimleri olarak tasnif ettiğimiz bölümde kimyadan astronomiye, kozmografyadan etnografyaya kadar çeşitli bilimsel yayın bulunmaktadır. *Tarih-i tabii*, *ulum-ı tabiiye*, *ilm-i hikmet*, *hikmet-i tabii*, *fenn-i tabii* veya *fünun-ı tabiiyye* olarak da ifade edilen fen bilimleri, *heyet*, *ilm-i nücum*, (astronomi), *fenn-i baytari* (baytarlık), *fenn-i nebatat* (bitki bilimi), *manyetizma* ve *mekanik* konulu yayınlarla birlikte hesaplanarak değerlendirmeye alınmıştır. Bu alanda üretilen toplam 108 yayından 73'ü Türkçe, 21'i Rumca, 12'si Ermenice, 2'si Ermeni harfleriyle Türkçe olarak yazılmıştır. Fen konulu yayınlardan 88'i telif, 20'si ise tercümedir.

Fen bilimleri alanında Şemseddin Sami Bey¹⁶⁸, Mehmed Tevfik Bey¹⁶⁹, Karabet Efendi¹⁷⁰, Cemil Efendi¹⁷¹, Ahmet Hilmi Paşa¹⁷², Necip Asım Efendi¹⁷³, Nabizade Nazım Bey¹⁷⁴, Ahmet Edip ve Macit Bey¹⁷⁵, Hasan Sabri Efendi¹⁷⁶, Sadık el Müeyyed Bey¹⁷⁷, Ömer Abdullah Bey¹⁷⁸, Mustafa Gani Efendi¹⁷⁹, Saadeddin Efendi¹⁸⁰, Ahmed İhsan Bey¹⁸¹, Vartapoulos¹⁸² ve Vasil Naum Efendi¹⁸³ gibi dikkat çeken isimler bulunmaktadır.

Astronomi alanında 24 yayın bulunmaktadır. 22'si Türkçe, 2'si Ermenice, 2'si Rumcadır. Bu alanda eser vermiş müellifler veya matbaacılar arasında da Şemseddin Sami Bey¹⁸⁴,

¹⁶⁸ *İnsan, Yine İnsan*.

¹⁶⁹ *Mebadi-i Hikmet-i Tabiiyye, Hikmet-i Tabiiyye*.

¹⁷⁰ *Muhtasar Hikmet, Muhtasar Hikmet-i Tabiiyye, Küçük Kimya, Fenni Demetler*.

¹⁷¹ *İlm-i Maadin ve Tabakatü'l-Arz, Musavver Tedrisat-ı Fenniyye*.

¹⁷² *Tahlil-i Kimyevi*.

¹⁷³ *Ziya ve Hararet*.

¹⁷⁴ *Muhtasar Yeni Kimya*.

¹⁷⁵ *Telefon*.

¹⁷⁶ *Kimya-yı Gayr-i Uzvi, cilt 2*

¹⁷⁷ *El-Kimya fî Tahlilü'l-Hava ve'l-Ma'*.

¹⁷⁸ *Tahlil-i Kimya-yı Madeni Atlas*.

¹⁷⁹ *Mesail-i Hikmet-i Tabiiyye*.

¹⁸⁰ *Usul-i Makine*.

¹⁸¹ *Fenni Eğlence*.

¹⁸² *Kürre-i Arzın Devri, İnsanın Hayatı*.

¹⁸³ *Kimya-yı Gayr-i Uzvi, cilt 2*.

¹⁸⁴ *Gök*.

Mahmut Hamdi Bey¹⁸⁵, Mustafa Hilmi Efendi¹⁸⁶, Mehmed Faik Efendi¹⁸⁷, Süleyman Rüşdü Efendi¹⁸⁸, Hovsep Kavafyan¹⁸⁹ gibi isimler bulunmaktadır.

* *Kütüb-i Fenniye* bölümünde mevzuu kısmında *harb* yazan toplam 98 eser bulunmaktadır. Harp konulu yayınların askerî topografyadan idman talimine, harp nizamından devletlerin teşkilatlarına kadar çeşitli konuları içerdiği görülmektedir. Bunların 58'i telif, 36'sı tercüme, 4'ü tertiptir. Harp konulu tüm yayınların dili Türkçedir. En dikkat çekici müellifler arasında Von der Goltz Paşa¹⁹⁰, Ahmet Muhtar Bey¹⁹¹, Mahmut Şevket Bey¹⁹², Sami Bey¹⁹³, Refik Bey¹⁹⁴, Hüseyin Bey¹⁹⁵, Mustafa Şevket Paşa¹⁹⁶, Rıza Efendi¹⁹⁷, Rüşdü Bey¹⁹⁸, Huber Efendi¹⁹⁹, Canib Bey²⁰⁰, Ahmet Şükrü Bey²⁰¹, Edhem Paşa²⁰², Veli Rıza Paşa²⁰³ Mustafa Ragıb ve Nasır Beyler²⁰⁴ bulunmaktadır.

* *Kütüb-i fenniye* kısmında bulunan ve konusu kısmında biyografi ve seyahatname yazan eserler birlikte değerlendirilmiştir. *Tercüme-i hal* veya *teracim-i ahval* şeklinde ifade edilen

¹⁸⁵ *Mebhasü'l-Küre.*

¹⁸⁶ *Heyet-i Felekiye.*

¹⁸⁷ *Mülâhhas Müsellesat-ı Müsteviye.*

¹⁸⁸ *Tenvim.*

¹⁸⁹ *Necm, Heyet.*

¹⁹⁰ *Tatbikat Haritası, Tabya Tatbikat Haritası, Muhtıra-i Askeriye Tab'-ı sani, Erkan-ı Harb Vezaifi Tatbikat Haritası, Vrata Meydan Muharebesi Haritası, Erkan-ı Harb Vezaifi, Telgraf-ı Askeri.*

¹⁹¹ (Erkan-ı Harb Kaymakamı) *Düvel-i Muhtelif Topçuluğu, Esliha-i Havass endahı, Fenn-i Rema, Balistik, Tarih-i Esliha, Fenn-i Esliha-i Nakliye.*

¹⁹² (Erkan-ı Harp Kaymakamı) Eserleri: *Fenn-i Esliha, Mükerrer Ateşli Mavzer Tüfeği, Fenn-i Esliha, tab'ı sani.*

¹⁹³ *İstihkamât-ı Hafife, İstihkamât-ı Cesime ve Hücum ve Müdafaa, Cep Telemetresi, Askeri Köprüler.*

¹⁹⁴ *Rusya ve Avusturya Ordu Teşkilatı, Sunuf-ı Selase Tabiyesi, Altmış Altı Seferi, Harb Nizamı.*

¹⁹⁵ *Topografya, Tab'ı sani, Mufasssal Topografya, Torpil Risalesi, Topografya-yı Kebir.*

¹⁹⁶ *Fenn-i Harb Cüzleri, Fenn-i Harb.*

¹⁹⁷ *Heyet-i Bahriye, Mecmua-i Fünun-ı Askeriye.*

¹⁹⁸ *İtalya Ordu Teşkilatı, Devlet-i Aliyye Teşkilatı.*

¹⁹⁹ *Şimendifer ve Telgraf Askeri.*

²⁰⁰ *İstihkamât-ı Hakikiye, İstihkamât-ı Cismiyye.*

²⁰¹ *Şimendifer, Köprücülük.*

²⁰² *Tabiye-i Cismiyye, cilt 2, Sevkülceş.*

²⁰³ *Zamanımızda Usul-i Harb.*

²⁰⁴ *Terbiye-i Askeriye, Kısım-ı Evvel ve Sani, Süvari Talimi.*

biyografik çalışmaların sayısı 49'dur. Seyahat ve seyahatname olarak ifade edilen yayınlar ise 14'tür. Bu alanda yayımlanan toplam 63 kitabın 49'u telif 14'ü tercümedir.

Seyahatnameler arasında *Avrupa'da Ne Gördüm* (Ahmed İhsan Efendi), *Avrupa'da Bir Cevelan* (Ahmed Midhat Efendi), *Mösyö Vambéry'nin Asya-yı Vusta Seyahatnamesi*, *Hindistan Seyahatnamesi* (Mehmed Tahir Efendi), *Prusya'ya Seyahat* (Sezayi Beyefendi), *Asya-yı Vusta Seyahatnamesi* (Mehmed Emin Bey), *Asya-yı Şarki'ye Seyahat* (Mehmed Emin Beyefendi Hazretleri), *İstanbul'dan Amerika'ya Bir Seyahat* (Sokolov Efendi), *Yadigâr-ı Macar* (Tevfik Bey), *Hatt-ı İstivada Bir Türk yahut Toyranlı Arif Nedim'in Seyahatnamesi* (Hüseyin Hüsnü Efendi) gibi eserler bulunmaktadır.

Dikkat çekici biyografiler ise *Evrak-ı Perişan*, *Emir Nevruz*, *Devr-i İstila* (Kemal Bey) *Gülzar-ı Suleha*²⁰⁵ (Mehmed Eşref Efendi), *Meşahirden Buffon* (Serkez Papasyal), *Sergüzeşt-i Aristonous* (Mehmed İzzet ve Ohannes Efendiler), *Aristoteles* (Reşad Efendi), *İngiltere Edebiyat ve Üdebası* (Mehmed Ali Nüzhet Efendi), *Lavoisier* (Mehmed Hasan Efendi), *Müessis-i Fünun*²⁰⁶ (Ömer Subhi ve Mehmed Nuri Efendiler), *Külliyat*²⁰⁷ (Mehmed Selahaddin Efendi), *Esami*²⁰⁸ (Muallim Naci Efendi), *Şimalden Malumat yahut Muhtasar Rus Tarihi* (İsmail Hakkı Efendi), *Meşahir-i İslam* (Hamid Vehbi Efendi), *Tuhfetü'l-Müluk* (Haşim Bey), *Müddei-i Umumilerin Tarihi* (Hüseyin Galib Bey), *Kitabu't-teracim ve Kitabu Meşahiru'n-Nisa, Cilt 2* (Mehmed Zihni Efendi), *Abraham Lincol'un Tercüme-i Hâli* (Herrick Efendi), *Reşid Paşa* (Abdülhalim Memduh Bey)'dir.

Ayrıca Ebuzziya Matbaa'sında basılan, *İmparator Wilhelm*, *Süruri Müverrih*, *Diyojen*, *Buffon*, *Napolyon Bonapart*, *Franklin*, *Müntehabat-ı Evliya Çelebi* adlı biyografi çalışmaları da bulunmaktadır.

* Ruhsat alarak yayımlanan eserlerden konusu sanat ve spor olanlar birlikte değerlendirmeye alınmıştır. Resim, fotoğrafçılık, litografya, tiyatro, musiki, nota, la'b (oyun), raks, jimnastik konulu toplam 51 yayın bulunmaktadır. Konusu musiki ve nota olan toplam 17, fotoğrafçılık olan 8, resim olan 7 eser bulunmaktadır. Ayrıca *fünun-ı mütenevvîa* ve *fünun-ı nefîse* ifadesiyle belirtilmiş toplam 6 eser ile jimnastik, oyun, raks ve tiyatro konulu yayınlar

²⁰⁵ *Erbab-ı Maarifin Teracim-i Ahvali.*

²⁰⁶ *Şeyh Ali Sina ve Arşimed gibi Zevatin Tercüme-i Hali.*

²⁰⁷ *Şuara-yı Osmaniyye'nin Teracim-i Ahvali.*

²⁰⁸ *Meşahir-i İslam.*

bulunmaktadır. Bunlardan 33'ü Türkçe, 9'u Ermenice, 7'si Rumca, 1'i Arapça ve 1'i Rum harfleriyle Türkçe olarak yazılmıştır.

Musiki alanında dikkat çekici isimler Mustafa Safvet Bey²⁰⁹, Ahmed Fahri Efendi²¹⁰, Mahmud Salih Efendi²¹¹, Emin Efendi'dir²¹². Ayrıca nota mecmua ve risaleleri ile kilise müziği ve ilahilerine dair kitaplar da bulunmaktadır.

Resim ve fotoğraf konulu eserlerin sayısı 15'tir; bunlardan 4'ü telif, diğerleri tercümedir. Ali Ragıb Efendi (*Fotoğrafya*), Ali Sami Efendi (*Mebadi-i Usul-i Fotoğrafya*), Hüseyin Faik Efendi (*Fotoğraf*), Ahmed İhsan Bey (*Nev Usul Fotoğraf*), Mehmed Bahaddin Efendi (*Usul-i Fotoğraf*), Mehmed Efendi (*Fotoğrafya Meraklılarına Rehber*), Necib Asım Efendi (*Mebadi-i Fenn-i Resm*), Nikolaki Efendi (*Resim Mecmuası, Fotoğraf, İkonografi*), Rasim Efendi (*Fenn-i Resm*), Ahmed Fuad Efendi (*Litoğrafya Usulü*) de resim ve fotoğraf alanında dikkat çeken isimlerdendir.

Bilimsel yayınlar kategorisinde bulunan ve konusu tiyatro olan iki eser bulunmaktadır. İkisi de Abdülhak Hamid Bey'e aittir: *Zatü'l-Cemal; Tarık yahut Endülüs Fethi*.

La'b (oyun), raks ve jimnastik konusunda 10 yayın bulunmaktadır. Dansla ilgili olanlar Kaliardos (*Raksa Dair*) ve Hayreddin Bey'e (*Dans Defteri*) aittir. Oyun ile ilgili Nusret Ali Han Efendi'nin (*Muallim-i Santranç*) ve Diran Papasyan'ın (*Piket*) eserleri bulunmaktadır. Yusuf Kenan Efendi (*Muhakemeli Jimnastik*), Nişan Berberyan (*Jimnastik*) ve Ali Faik Bey'in (*Jimnastik yahut Riyaziyat-ı Bedeniyye ve Mecmua-i Eşkal*) ise jimnastik ile ilgili yayınları da bulunmaktadır. Fünun-ı mütenevvia konuları arasında Sakız Ohannes Efendi (*Fünun-ı Nefise Tarihi*) Hasan Vassaf Efendi (*Şikago Sergisi, 1893*) ve Şahabettin Sadık Efendi (*Mahfaza-i Fünun*) gibi isimler bulunmaktadır.

Kütüb-i fenniye başlığı altında tasnif ettiğimiz sanayi, ticaret ve ziraat konulu yayınların toplamı 44'tür. Bunlardan 25'i Türkçe, 11'i Ermenice, 7'si Rumca, 1'i Rumca-Fransızca ve Ermenicedir; 6'sı tercüme, 38'i telif eserdir.

²⁰⁹ *Solfej*.

²¹⁰ *Faikü'l-Esrar*.

²¹¹ *Sefinetü'l-Hakika bi-İlmü'l-Musikiyye*.

²¹² *Nota Muallimi*.

Konusu ziraat olan 13 yayın tespit edilmiştir. Bunlar fenn-i ziraat veya ziraat olarak ifade edilmiştir. Bunların arasında en dikkat çekici olanlar Münir Beyefendi'nin *Usul-i Cedide-i Ziraat* adlı eseri, Mahmud Kâmil Efendi'nin *Hulasa-i Ziraat*, Mehmed Emin Efendi'nin *Nef'ul-Arazi*, Mustafa Efendi'nin *Tütûn Ziraati*, Mahmud Nedim ve Hasan Tahsin beylerin *Usul-i Fenn-i Felahat*, Torkomyan Efendi'nin *Filoksera* ve K. Vahanyan Efendi'nin *Fenn-i Ziraatın Kimya ve Tabakatü'l-Arz Kısımına Dair Sual-Cevaplı Malumat-ı İbtidaiyye* adlı eserleridir.

İlm-i servet, ilm-i usul-u maliye, idare-i beytiye, usul-ü ticaret diye ifade edilen iktisat konulu yayınlar ve sanayi ile ilgili eserler birlikte değerlendirilmiştir. Ahmed Bey (*İlm-i Servet*), Karakin (*İlm-i Servet*), Ahmed İhsan Bey (*İlm-i Servet*) Nikola Hristiyadis (*Mebhas-i Servet*), Nişan Berberyan (*İlm-i Servet-i Milel*), Artin Papasyan Efendi (*İlm-i Servet-i Milel*), Sakız Ohannes Efendi (*Mebadi-i İlm-i Servet-i Milel*), Suad Bey (*Telhis-i İlm-i Servet*), Karabet Ütücüyan (*İdare-i Beytiyye*), Stanidi Efendi (*İdare-i Beytiyye*), Mari Gülbankiyan (*Kadınlara Mahsus İdare-i Beytiyye*), Mahmud Kemal Efendi (*Hulasa-i Ticaret*), Nail Bey ve Rakım Efendi (*Hayat-ı Düvel*) iktisat içerikli yayın üreten müelliflerin başında gelmektedir. Necib Efendi (*Sanayi-i Cesime*), Memduh Bey (*Hayat*), Mustafa Efendi (*Rehber-i Sanayi*) gibi isimler de sanayi içerikli yayınların müellifleri arasındadır.

3.2.4. Dil Kitapları

Kütüb-i Lisan olarak tasnif edilen bölümde listelenen yayınların toplamı 998'dir²¹³. Cetvelde *Kütüb-i Lisan* ve *Kütüb-i Lisan Kısmı Sani* olarak iki başlık altında tasnif edilen bu bölüm, çalışmamızda bir arada değerlendirilmiştir. *Kısm-ı Sani* denilen ikinci kısımda gayrimüslimlerin yayınları listelenmiştir. Genel olarak kataloğun tümünde bu yöntem uygulanmıştır. İlk kısımda 667, ikinci kısımda 331 eser bulunmaktadır. Bunların %93'ü telif, %6'sı tercüme ve %1'i tertiptir.

Dil alanında en fazla eseri bulunan müelliflerden en dikkat çekici olanlar Abdi Kamil Efendi, Abdullah Efendi, Ahmed Faiz Efendi, Ali Nazima Bey, Ahmed Şakir Efendi, Ahmed Midhat Efendi, Ahmed Rasim Efendi, Ahmed Kadri Efendi, Mehmed Cemal Efendi, Mehmed İzzet Efendi, Mehmed Said Efendi, Mehmed Zihni Efendi, Muallim Naci, Muallim Feyzi, Necib Asım Efendi, Selim Faris Efendi, Tevfik Efendi, Vahram Markaryan, Vizantal Efendi,

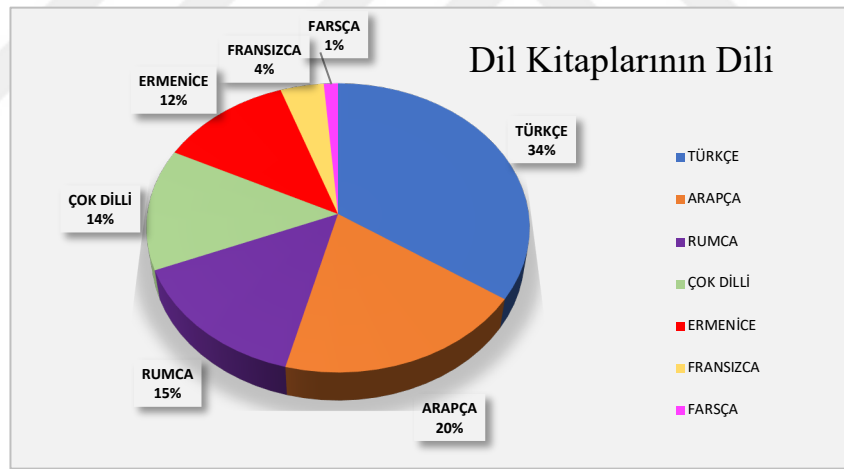
²¹³ Cetvel-i Mahsus, s. 97.

Şemseddin Sami Efendi, Simyat Davidyan, Aristokalis, Begos Efendi, Beşir Fuad, Bogos Efendi, Hasan Şefik Bey, İbrahim Hakkı Efendi ve Ohannes Hindliyan Efendi'dir. Dikkat çeken kitapçı ve matbaacılar arasında ise Arakel, Hovsep, Nişan Berberyan, Cemal Efendi, Mihran, Kasbar ve İbrahim Efendi gibi isimler bulunmaktadır.

Cetvelde ruhsat olarak yayımlandığı görülen dil kitaplarının 344'ü Türkçe, 194'ü Arapça, 147'si Rumca, 138'i çok dilli, 122'si Ermenice, 40'ı Fransızca, 13'ü Farsçadır. Çok dilli olarak tanımladığımız yayınlar arasında çoğunlukta olanlar Türkçe-Fransızca (41), Ermenice-Fransızca (18), Türkçe-Farsça (14), Türkçe-Ermenice (13), Fransızca-Rumca (9), Türkçe-Rumca (9) ve Ermenice-İngilizcedir (6).

Sayıları çok az olmakla birlikte 3-4 dilli olarak yayımlanan Latince, Bulgarca, Arnavutça, Almanca ve İtalyanca kitaplar da bulunmaktadır²¹⁴.

GRAFİK 3.9. Dil Kitaplarının Dili

İncelediğimiz cetvelde, dil kitapları kendi içinde konu itibarıyla tasnif edilmemiştir. Dil ile ilgili yayınların genel olarak hangi konularda ağırlıklı olarak yayımlandığının anlaşılması bakımından kitapların konuları tarafımızca yeniden ve daha ayrıntılı biçimde tasnif edilmeye çalışılmıştır. “Mevzuu” kısmında *lisan*, *kavaid-sarf-nahiv* (gramer), *elifba* (alfabe), *belagat*,

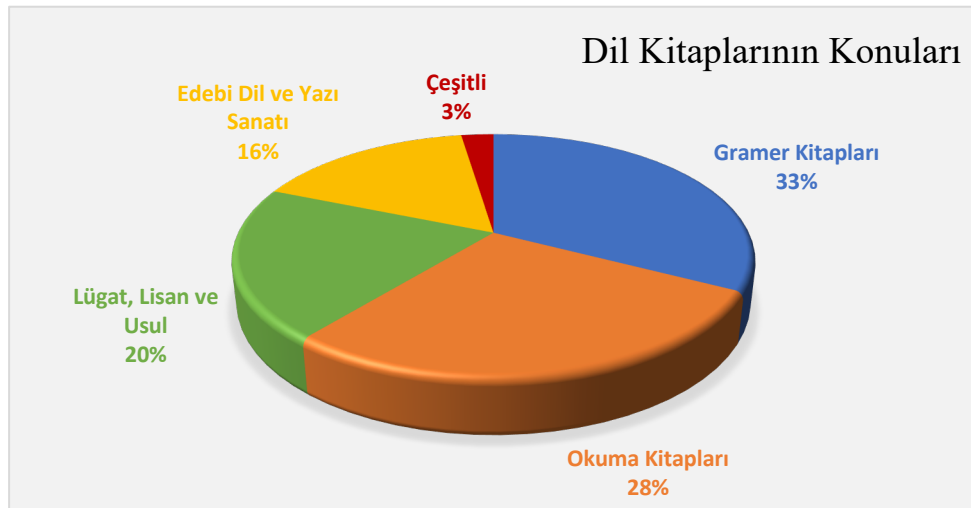
²¹⁴ Mehmed Halis Efendi'nin *Bulgarca Kıraat* kitabı, Beşir Fuad Bey'in *Almanca Muallimi* adlı sarf kitabı, Matbaacı Mihran tarafından Türkçe-Rumca-İtalyanca-Arnavutça olarak basılan *Lügat* bunlardan bazılarıdır.

tecvid, mantık, lügat, kıraat, mükaleme (konuşma), *imla, inşa-münşeât* (diplomatik dil) ve *hüsn-i hat-şevk* (güzel yazı) olarak belirtilmiş dil öğrenme, konuşma, okuma ve yazma kuralları içeren yayınlar bulunmaktadır.

İhtisas alanlarına göre ayrılan ancak birbirine çok yakın olduğu için birlikte ele alınan konular söz konusudur. Örneğin *kavaid, sarf, nahiv, avamil* ve *irab* konulu kitaplar “Gramer” başlığı ile, *Kıraat, Tecvid ve Elifba* (alfabe) konulu kitaplar “Okuma Kitapları” başlığı ile tasnif edilmiştir. Bunlar başlangıç okuma, ileri okuma ve doğru okuma biçimleri ile ilgili kitaplardır. Farklı diller ile ilgili çeşitli lisan kitapları, sözlükler, dil eğitimi ve öğrenimi, imla ve usul ile ilgili kitaplar “Lügat, Lisan ve Usul” başlığı ile ele alınmıştır.

Edebiyat, belagat, meânî, ıstılah, mantık ve *beyan* konulu kitaplar ile yazım şekilleri ve usullerini içeren *kitabî, hüsn-ü hat, meşk, müntahabat, inşa* ve *münşeât* konulu kitaplar “Söz ve Yazı Sanatları” başlığı ile değerlendirilmiştir. Sayısı çok az olan ve konusunda *nesayih* (nasihat), *malumat* ve *mütenevvi* şeklinde belirtilen yayınlar ise “çeşitli” adıyla tasnif edilmiştir. Katalogda *Kütüb-i Lisan* başlığı ile belirtilen kitaplardan %33’ü gramer, %28’i okuma, %20’si lügat-lisan ve usul, %16’sı söz ve yazı sanatları ile ilgili kitaplardır; %3’ü ise çeşitli konulara dair kitaplardan oluşmaktadır.

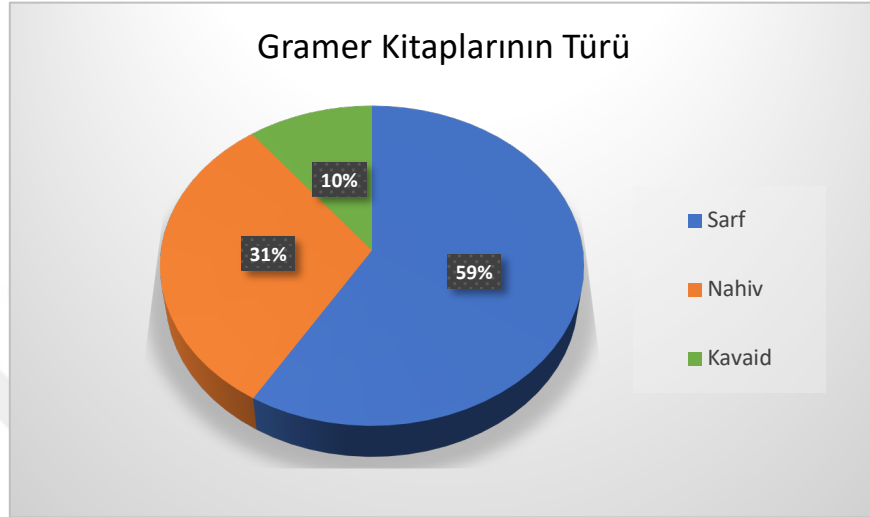
GRAFİK 3.10. Dil Kitaplarının Konu Tasnifi

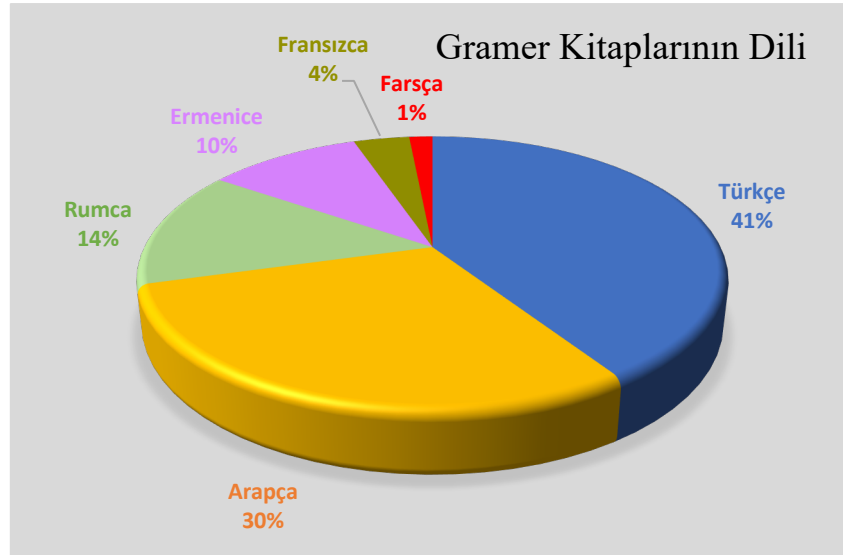
Gramer yani dilbilgisi konulu kitaplar, Dil kitapları içinde %33’lük pay ile en fazla orana sahip kısmı teşkil etmektedir. Toplam 324 gramer kitabı bulunmaktadır. Bunların 190’ı *sarf* (kelime bilgisi), 100’ü *nahiv* (cümle bilgisi) ve 34’ü *kavaid* (dilbilgisi) hakkındadır. Gramer

kitaplarının %41'i Türkçe, %30'u Arapça, %14'ü Rumca, %10'u Ermenice, %4'ü Fransızca ve %1'i Farsçadır. Kitapların %92'si telif, diğerleri tercüme ve tertiptir.

GRAFİK 3.11. Gramer Kitaplarının Türü

GRAFİK 3.12. Gramer Kitaplarının Dili

Gramer kitaplarının dikkat çeken müellifleri arasında Beşir Fuad Bey²¹⁵, Ahmed Fuad Efendi²¹⁶, Ahmed Rasim Efendi²¹⁷, Ahmed Şakir Efendi²¹⁸, Ali Nazima Bey²¹⁹, Selim Sabit Efendi, Şemseddin Sami Efendi²²⁰, İsmail Hakkı Efendi²²¹, Ali Rıza Efendi²²², Fazlı Necib Bey²²³, Hasan Şefik Bey²²⁴, Hovsep Kavafyan²²⁵, Hüseyin Efendi²²⁶, İbrahim Efendi²²⁷, Kaspar Efendi²²⁸, Mehmed Rıfat Bey²²⁹, Mihran Papasyan²³⁰, Mustafa Efendi²³¹, Necib Asım Efendi²³², Ömer Efendi²³³, Rasih Efendi²³⁴, Rıfat Efendi²³⁵, Yorgi Kefalidi Efendi²³⁶, Esad Efendi²³⁷, Mehmed Zihni Efendi²³⁸ ve Muallim Naci²³⁹ bulunmaktadır.

²¹⁵ *Almanca Muallimi.*

²¹⁶ *Hamidiyye, Miftahü'l-Ulum, Tergıbiyye, Avamil Tercemesi Mirkad.*

²¹⁷ *Yeni Usul Sarf-ı Türki, Yeni Usul Sarf-ı Farisi (1. ve 2. sene), Yeni Usul Muallim-i Sarf.*

²¹⁸ *Sadiüddin Ale'l-İzzi, Şafiye Şerhi Seyyid Abdullah, Merah Şerh-i Felah, Seyyid Ale'l-İzzi, İsam Ale's-Şafiye, Kafiye Mağribi, Tasvirü'l-Vaz', Sarf Mecmuası Kafiye.*

²¹⁹ *Cemal-i İcmal, Emsile ile Tahsil-i Sarf-ı Fransevi, Miftahü'l-Müntehab, Miftah yahut Sarf-ı Arabi, Muhtasar Sarf-ı Osmani Musavver, Sual ve Cevab Tarikiyle Kavaid-i Sarf-ı Fransevi, İman Lahikası.*

²²⁰ *Tasrifat-ı Arabiyye, Nev Usul Sarf-ı Türki.*

²²¹ *Usul-i İştikak-ı Kelimat.*

²²² *Molla Cami, Fenari Haşiyesi Kul Ahmed, Sarf-ı Türki-i Sıbyan.*

²²³ *Yeni Tertib Muhtasar Osmanlı Sarfı, Nev usul Sarf-ı Osmani.*

²²⁴ *İlaveli Avamil, Nahv-i Türki, İlaveli Bina, Sarf-ı Türki, Nahiv Cümlesi.*

²²⁵ *Sarf, Kavaid-i Lisan, Kavaid-i Lisan-ı Ermeni.*

²²⁶ *Şerh ve Haşiyeli Sarf Cümlesi, Teshilü's-Sarf, Mufasssal Bina, Tafsil-i Avamil, Kavaid-i Lisan-ı Türki.*

²²⁷ *Lamiyetü'l-Ef'al, Fethü'l-Gına fî Şerhü'l-Bina, Sarf Tercemesi, Kısım 2, Sarf Tercemesi, Kısım 3, Nazari ve Ameli Sarf-ı Fransevi.*

²²⁸ *Zübde-i Kavaid-i Türkiyye, Manzum Bina, İlaveli Maksud, Türkçe Nahv, Hace-i Lisan-ı Osmani'den Sarf-ı Türki, Muhtasar Tarifat-ı Sarfiyye.*

²²⁹ *Külliyat-ı Kavaid-i Osmaniyye, Mükemmel Osmanlı Sarfı, Mufasssal Nahv-i Osmani.*

²³⁰ *Muhtasar Lisan-ı Osmani, Yeni Sarf, Muhtasar Sarf, Sarf, Muhtasar Sarf.*

²³¹ *Muhtasar Kavaid-i Osmaniyye, Avamil-i Ma'ribi, Teshilü't-Tarif Unvanü'l-Edeb lügatçesi, Emsile Şerhi, Kavaidi'l-Mu'telat, Avamil-i Cedid Şerhi.*

²³² *Muhtasar Osmanlı Sarfı, Mükemmel Osmanlı Sarfı.*

²³³ *Lam-ı Tarif, Lam-ı Ahd, İlm-i Neseb, Haşiyeye-i İlm-i Neseb, Manzum Risale-i Enmuzec ile Emsile-i Manzume.*

²³⁴ *Tatbikatlı Hülasatü'n-Nahv, Sarf Risalesi, Ravza-i Ahlak.*

²³⁵ *Maklumu'l-Meani, İzhar, Maksud, Hülasa-i Sarf-ı Arabi.*

²³⁶ *Kavaid-i Rumi, Mebhas-i Usul-i Nahv ve Mantık, Heleniki Gramatiki, Kavaid-i Lisan-ı Rumi.*

²³⁷ *Tuhfe-i Güzide, Merah Şerhi, Dinkoz, Felah ve Kaside Şerhi ma'a Şehzade Harputi, Meclis-i Besmele ve Emma Ba'a, Sarf ve Nahiv Cümleleri, Kaside-i Nuniyye Şerhi ve Haşiyesi, Hayali Üryanizade.*

²³⁸ *El-Müntehab, El-Hakika.*

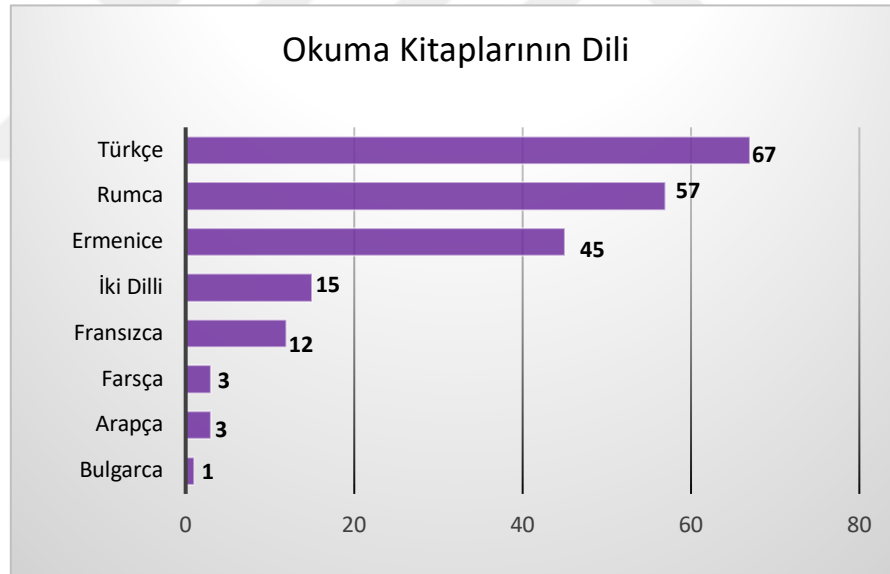
²³⁹ *İcaz-ı Kuran.*

Dil kitaplarının %28'ini kapsayan ve “Okuma Kitapları” olarak sınıflandırdığımız kitapların sayısı 282’dir. Bunların %72’si “Kıraat”, %26’sı “Elifba” ve %2’si “Tecvid” konuludur. Bu alanda yayımlanan kitapların büyük çoğunluğunun Türkçe, Rumca ve Ermenice olduğu görülmektedir.

“Okuma Kitapları” olarak tasnif ettiğimiz kısımda bulunan ve konusu *kıraat* olan 203 kitap bulunmaktadır. Bunlar çeşitli çocuk kitapları, genç kızlar ve hanımlara mahsus kitaplar, kolay ve eğlenceli kitaplar, eğitici ve okumaya teşvik edici okuma kitapları yani dil öğrenimine yönelik hazırlanmış basit okuma kitaplarıdır.

Okuma kitapların 67’si Türkçe, 57’si Rumca, 45’i Ermenice, 15’i iki dilli, 12’si Fransızca²⁴⁰, 3’ü Arapça²⁴¹, 3’ü Farsça²⁴² ve 1’i Bulgarca²⁴³.

GRAFİK 3.13. Okuma Kitaplarının Dili

²⁴⁰ *Ameli ve Nazari Talim-i Lisan-ı Osmani* (Ahmed Rasim Efendi); *İdman Birinci Lahika, Çocuklara Malumat-ı Evveliye, Çocuklara Kıraat, Meyveler kısmı, Kıraat Kitabından- Yürüyen Hayvanlar, Çocuklar Bahçesi, Oku.* (Ali Nazima Bey); *Tetimme-i Kıraat-ı Franseviyye* (Halid Bey); *Mini Mini Mektebli* (Nazım Bey); *Faideli Kıraat* (Şevket Efendi); *Kont Parpol?* (Vizental Efendi); *Rehnüma-yı Terceme* (Simon Efendi).

²⁴¹ *Talim-i Kıraat* (Muallim Naci Efendi); *Kıraat* (Karabet Efendi); *Meani-i Muhtasar* (Ali Rıza Efendi).

²⁴² *İrşadu'l-Kavaid* (Abdülgafor Efendi); *Rehnüma-yı Fransevi, Muhtasar Rehnüma-yı Osmani* (Habib Efendi).

²⁴³ *Bulgarca Kıraat* (Mehmed Halis Efendi).

Bu alanda en fazla kitabı basılan müellifler arasında Ahmed Midhat Efendi (*Kuşlar, Hâce-i Evvel, Kıssadan Hisse, Meyveler, Çiçekler, Nebatlar, Sağlık, Terbiyeli Çocuk*), Ali Nazima (*İdman Birinci Lahika, Çocuklara Malumat-ı Evveliye, Çocuklara Kıraat, Meyveler Kısmı, Kıraat Kitabından- Yürüyen Hayvanlar, Çocuklar Bahçesi, Oku*), Nikola Kefalidi (*Kıraat, Papa Marko'nun Kıraatı*), Vikopulos (*Usul-i Kıraat, Elifba, Çocuk kütüphanesi, Kıraatı, Elifba*), Necib Asım Efendi (*Ev Kızı, Mübtedilere Mahsus Usul -i İfade ve Tahrir*), Şemseddin Efendi (*Çocuklara Arkadaş, Çocuklara Talim, Çocuklara Kılavuz, Çocuklara Ders*), Arakel Efendi (*Vezaif-i Ebeveyn yahut Lahika-i Talim-i Kıraat ve Mekteb-i Edeb*), Muallim Naci (*Talim-i Kıraat*), Pettibone (*Çocukların İlk Hocası, Pazar Günü Mektebi Dersleri, Talim-i Kıraat-ı Osmani*), Vahram Markaryan (*Çocuklara Kıraat, Eğlenceli Kıraat, Altın Kitap*), Habib Efendi (*Rehnüma-yı Fransevi Muhtasar Rehnüma-yı Osmani*) gibi isimler bulunmaktadır.

Okuma kitapları içinde değerlendirilen ve *Elifba* şeklinde belirtilen 74 kitap ise alfabe kitaplarıdır. Yeni okuma öğrenen öğrenciler veya farklı dil öğrenmek isteyenler için başlangıç kitapları olarak okutulmaktadır. Bunların en çok Türkçe, Rumca ve Ermenice olarak basıldıkları görülmektedir. Fransızca-Türkçe²⁴⁴ veya Rumca-Türkçe²⁴⁵ olarak iki dilli yayımlananlar da bulunmaktadır.

Elifba yani alfabe yazarları arasında Tevfik Efendi (*Yeni Usul Elifba-yı Osmani, Mükemmel Elifba-yı Osmani*), Zartaryan (*Elifba ve Çocuklara Kıraat*), Şemseddin Sami Bey (*Elifba Risalesi, Yeni Usul Elifba*), Mehmed Şemseddin Efendi (*Anahtar*), Abdullah Efendi (*Elifba Risalesi, Elifba*), Ali Nazima Bey (*Yeni Elifba-yı Fransevi, İdman Elifbası*), İstefan (*Nev İcad Elifba*) ve Hüseyin Efendi (*Yeni Usul Elifba-yı Fransevi*) gibi isimler yer almaktadır.

Tecvid konulu okuma kitaplarının tamamı Türkçedir: *Teshil Tecvid* (Ahmed Bey), *Tecvid* (Abdi Kâmil Efendi), *Tecvidü'l-Etfal* (Edhem Efendi), *Mizanü'l-Huruf* (Kerim Efendi) ve *Tecvid* (Refi Efendi) bunlardan bazılarıdır.

Dil kitaplarının %20'lik kısmını kapsayan “Lügat, Lisan ve Usul” başlıklı bölüm toplam 201 kitaptan oluşmaktadır. Çeşitli lisan kitapları, dil eğitimi, öğrenimi veya usulü ile ilgili kitaplar ile sözlüklerin bulunduğu bu bölüm 86'sı lisan, 74'ü lügat, 25'i usul ve akait, 16'sı

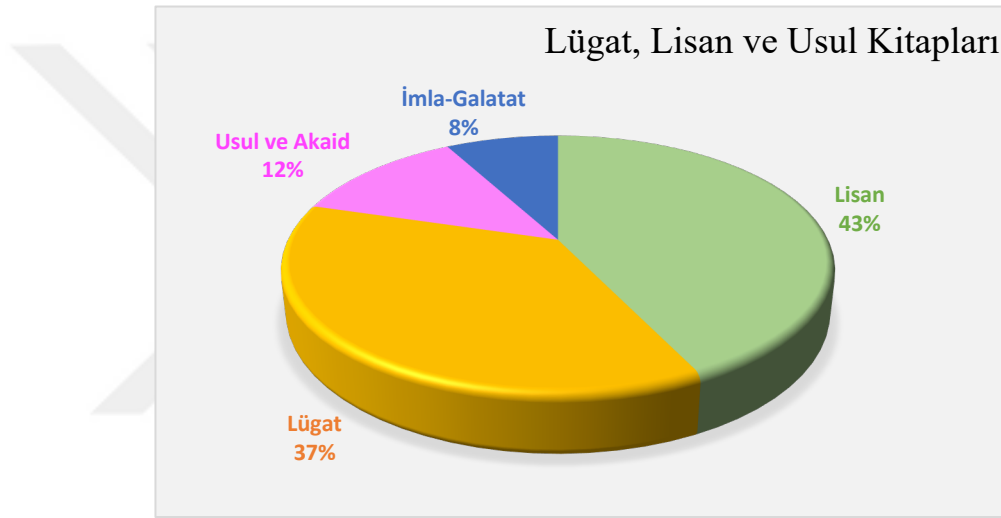
²⁴⁴ Hüseyin Efendi (*Yeni Usul Elifba-yı Fransevi*), Saadeddin Bey ve Hasan Efendi (*Elifba-yı Osmani*), Ali Nazima Bey (*İdman Elifbası*).

²⁴⁵ *Elifba-yı Osmani* (Maliakas), *Elifba-yı Osmani* (Yuvan Antonyadi), *Elifba* (Niko Efendi).

imla ve galatat/tashih konulu kitapları içermektedir. Bu kategoride yer alan kitapların yarısından fazlası Türkçe ve Fransızcadır. Diğer yarısı ise Arapça, Rumca, Ermenice, Farsça, İngilizce olmak üzere tek veya çok dilli yayınlardır.

“Diğer” kategorisinde her birinden birer tane olmak üzere Rumca-Türkçe-Fransızca²⁴⁶, Türkçe-Rumca-İtalyanca-Arnavutça²⁴⁷, İngilizce-Almanca²⁴⁸ ve Almanca-Türkçe²⁴⁹ kitap bulunmaktadır. “Lügat, Lisan ve Usul” kitaplarının 180’i telif, 18’i tercüme, 3’ü tertiptir.

GRAFİK 3.14. Lügat, Lisan ve Usul Kitaplarının Tasnifi

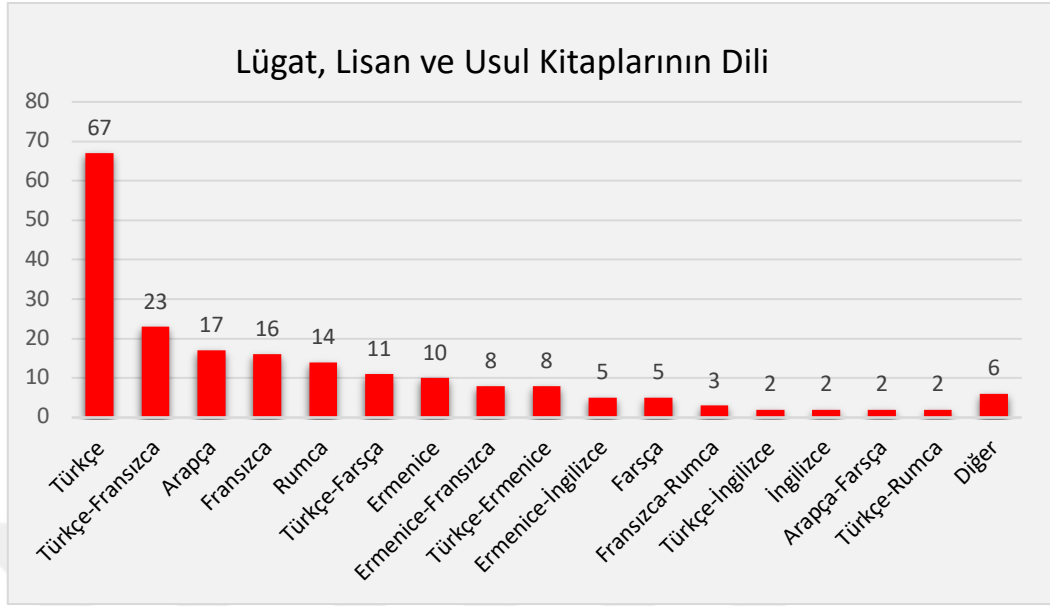
²⁴⁶ Kitapçı Aristidi (*Küçük Lügat*).

²⁴⁷ Matbaacı Mihran (*Lügat*).

²⁴⁸ Mihran Efendi (*Mükaleme*).

²⁴⁹ Hansson Efendi (*Alman Lisanında Müsta'mel Lügat*).

GRAFİK 3.15. Lügat, Lisan ve Usul Kitaplarının Dili

Bu alanda en fazla yayın üreten müellif arasında elbette başta Şemseddin Sami Bey²⁵⁰ olmak üzere, Muallim Feyzi Efendi²⁵¹, Ali Nazima Efendi²⁵², Beşir Fuad Bey²⁵³, Felatini Efendi²⁵⁴, Halid Bey²⁵⁵, Kaspar Efendi²⁵⁶, Mihran Efendi²⁵⁷, Necib Asım Efendi²⁵⁸, Vizental Efendi (W. Wiesenthal)²⁵⁹, Mustafa Fazıl Efendi²⁶⁰, Dikran Efendi²⁶¹ bulunmaktadır. Kitapçı ve matbaacılar arasında ise Şirket-i Sahafiye-i Osmaniyye, Matbaa-i Osmaniye, Şirket-i Mürettibiyye, Mihran, Kitapçı Aristidi ve Karakin Bağdatlıyan yer almaktadır.

²⁵⁰ *Usul-i Tenkit ve Tertib, Kamus-ı Fransevi, Küçük Kamus-ı Fransevi, Lügat Kitabı, Küçük Kamus-ı Fransevi, Lisan.*

²⁵¹ *Usul-i Farisi, Pak Nihad Usul-i Farisi, İlaveli Usul-i Farisi, Muhtasar Usul-i Farisi.*

²⁵² *Mükaleme, Mütercim yahut Miftahu'l-Mükellim? Lisan-ı Osmani, Rehber-i İmla.*

²⁵³ *Usul-i Ta'lim, Rahnu'ma-yı Etfal, Bedraka-i Lisan-ı Fransevi.*

²⁵⁴ *Rehber-i Lisan-ı Fransevi, Sarf ve Nahv-i Fransevi.*

²⁵⁵ *Elfaz-ı Müteşabihe Lügatçesi, Fransızca Usul-i Tahrir, Tedkik-i Galatat Tercemesi.*

²⁵⁶ *Rehber-i kavaid-i Farisi, Sual ve Cevaplı Kavaid, Kavaid-i Türkiyye, Mecma-ı Kavaid-i Lisan, Ameli ve Nazari Talim-i Lisan-ı Osmani.*

²⁵⁷ *Lügat, Miftahi'l-Galatat, Cep Lügatı, Hemyançe-i Müntehabat-ı Farisi, Fransızca Muallimi, Mükaleme.*

²⁵⁸ *Arkadaş Bana Fransızca Öğret, Lügat-ı İlmiyye ve Fenniyye.*

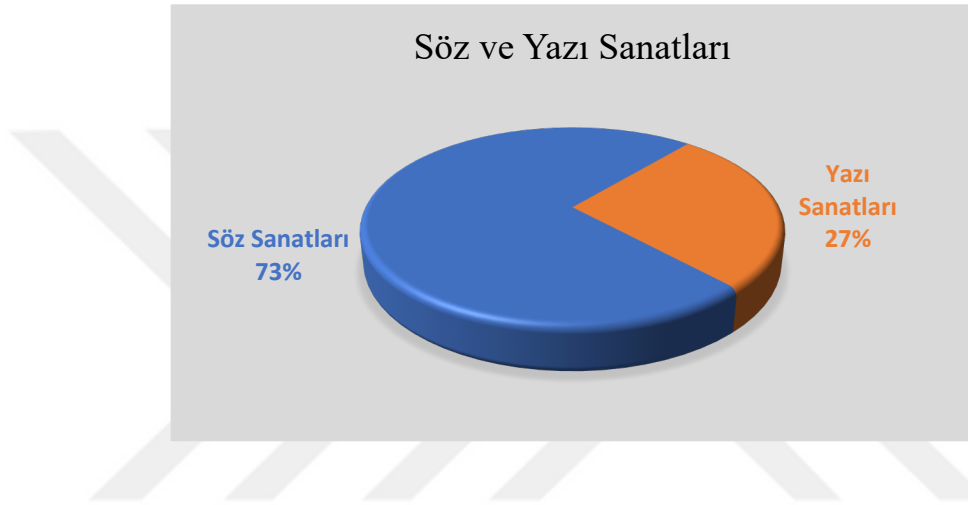
²⁵⁹ *Rehber-i Tahsil, Rehber-i Tahsil-i Fransevi, Cep Lügatı, Usul-i Tedris, Türkçe'den Fransızca'ya Küçük Lügat.*

²⁶⁰ *Hacesiz Fransızca Öğrenmek, Rehnüma-yı Tekellüm.*

²⁶¹ *Muallim-i Lisan-ı Fransevi, Lügat-ı Ef'al-i Franseviyye.*

Dil kitaplarının %16'lık kısmını oluşturan bölüm ise “Söz ve Yazı Sanatları” başlığı altında ele alınmıştır. Bu bölüm edebî dilin kullanımı, söz sanatları (*mantık, ıstılah, adap, ahlak, hikmet, edebiyat, belagat, meani, beyan, mükaleme*) ile diplomatik ve estetik yazı (*kitabeta, hüsn-i hat, meşk, inşa, münşeât ve müntehab*) biçimlerini açıklayan ve öğreten konuları içermektedir.

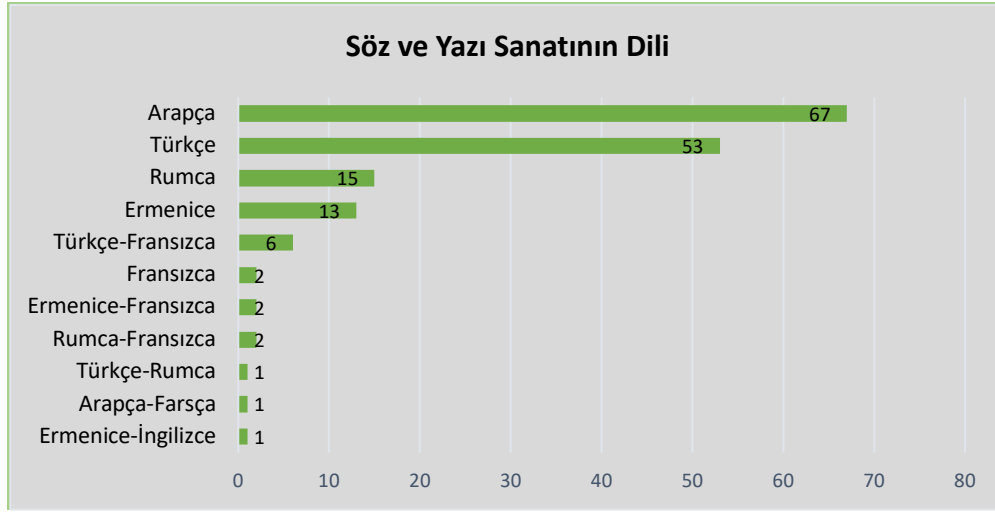
GRAFİK 3.16. Söz ve Yazı Sanatları

Söz ve yazı sanatları alanında toplam 163 kitabın ruhsat alarak yayımlandığı görülmektedir. Söz sanatları içerikli yayınların sayısı 119, yazı sanatları ile ilgili yayınların sayısı 44'tür. Bu alanlarda yayımlanan kitapların çoğunun Arapça ve Türkçe olarak yayımlandığı görülmektedir. Bunların yaklaşık %40'ı Arapça, %30'u Türkçe, %20'si Rumca ve Ermenice geri kalan %10'luk kısım ise Fransızca, Türkçe-Fransızca, Ermenice-Fransızca, Rumca-Fransızca, Türkçe-Rumca, Arapça-Farsça ve Ermenice-İngilizcedir.

İki dilli olanlar genellikle *mükaleme* yani konuşma kitaplarıdır. Bu alanda bulunan Ermenice ve Rumca kitapların çoğu inşa ve münşeât (diplomatik ve resmî yazı), hüsn-i hat ve meşk konuludur.

GRAFİK 3.17. Söz ve Yazı Sanatlarının Dili

Söz sanatları ve edebî dil kullanımı ile ilgili eser veren müellifler arasında Ahmed Şakir Efendi²⁶², Ahmed Sıdkı Efendi (*Zeriatü'l-İmtihan*), Ahmed Tahir Efendi²⁶³, Ali Nazima Bey²⁶⁴, Ali Sedad Bey²⁶⁵, Bahaüddin Efendi (*Risale-i Erba'a*), Hacı Ahmed Efendi²⁶⁶, Hasan Hüsnü Efendi²⁶⁷, Hüseyin Hayri Efendi (*el-Lealiü'l-Feride*), Hüseyin Hüsnü Efendi²⁶⁸, Hüsnü Efendi²⁶⁹, İzzet Efendi (*Ruyetü'l-Mi'yar*), Esad Efendi²⁷⁰, Hüseyin Kâmil Efendi²⁷¹, Mehmed Arif Efendi²⁷², Mehmed Emin Efendi²⁷³, Ahmed Faiz Efendi²⁷⁴, Mehmed Said Efendi²⁷⁵, Ohannes Hindliyan²⁷⁶, Rıfat Efendi (*Meani*), Sahaf Ahmed Efendi²⁷⁷, Sırrı Efendi (*Miyar'ul-*

²⁶² *Telhis, Şafiye Metni, Şerhli-İsamüddin Ale'l-Feride, Şemsiyye.*

²⁶³ *Haşiye-i Celal ale't-Tasavvurat.*

²⁶⁴ *El-Müntehab fi't-Tatbikat.*

²⁶⁵ *Lisanü'l-Mizan, Mizanü'l-Ukul fi'l-Mantık ve'l-Usul.*

²⁶⁶ *Siyalkuti Ale't-Tasavvurat, Kara Halil Ale'l-Fenari.*

²⁶⁷ *Şemsü'l-Maşrık fi Semai'l-Mantık, İlmi Mantıka Dair Şerh-i Burhan-ı Gelenbevi.*

²⁶⁸ *Dürretü'n-Nasihin ale'l-Fenari, Tasavvurat Haşiyesi, Fevaidü'l-Veledeyn.*

²⁶⁹ *Müntehabat-ı Cedide-i İrabiyye.*

²⁷⁰ *İsaguci, Şerhü's-Şerhi'l-Kadi fi'l-Beyanü'l-Kâfi.*

²⁷¹ *Tasavvurat Dibacesi Üzerine Tertib Olunan Şerh.*

²⁷² *Fenn-i Mantıktan Tasdikat.*

²⁷³ *Bahçe-i Durub-i Emsal-i Fransevi ve Türki.*

²⁷⁴ *Tuhfetü'r-Rahman fi Şerhi Fethü'r-Rahman.*

²⁷⁵ *Fenari Ma'a İsaguci, Seyyid Ale't-Tasavvurat ve't-Tasdikat, Kara Halil ala Fenari, Siyalkuti ale't-Tasavvurat.*

²⁷⁶ *İstilahat-ı Fransevi.*

²⁷⁷ *Tarifat-ı Mantık, Tuhfetü'l-Avamil.*

Makal), Şerif Efendi²⁷⁸, Süleyman Zühdü Efendi (*Mantıku't-Tayr*) ve Şükrü Efendi²⁷⁹ gibi isimler bulunmaktadır.

Yazı sanatları, hat ve meşk ile ilgili yayımlanan eserler arasında ise *Rika Hattı Mecmuası* (Numan Sabit Efendi), *Meşk Mecmuası* (Ömer Hamdi Efendi), *Mebadi-i Cedavil* (Salim Efendi), *Hüsn-i Hat Mecmuası* (Vasil Efendi), *Mecmua-i Cevdet* (Mehmed Ali Efendi), *Yazı Meşki* (Eyüp Safa Efendi), *Sülüüs Meşk Mecmuası* (Ahmed Şevki Efendi), *Hüsn-i Hat Meşki* (Ahmed Sedat Efendi), *Meşk Mecmuası Cüz 3* (Ahmed Midhat Efendi), *Talimu'l Hat* (Mehmed Raşid Efendi), *Talim-i Hatt-ı Rika ve İmla* (Mehmed Nuri Efendi), *Hat ve Hattatan* (Habib Efendi), *Hüsn-i Hat Risalesi* (Arvandaki Efendi), *Meşk* (Hayri Efendi), *Mebadi-i Tersim-i Hudut* (Nikoli Efendi) bulunmaktadır.

Diplomatik, özel ve resmî yazı türleri ile kitabet esaslarına ait konular içeren eserler arasında *Usul-i Kitabet-i Osmani* (Siret Efendi), *Tarih-i Kitabet-i Ermeni* (Rahip Yeğişe Turyan), *Mufasssal İnşa-yı Osmani* (Kaspar Efendi), *Kızların Terbiyesine Dair Mektuplar* (Karakin Bağdadlıyan), *Münşeât ve Muamelat-ı Askeriyye* (Muhyiddin Bey), *Hazine-i Muharrerat* (Mehmed Halid Efendi), *İlaveli Güldeste* (Mihran), *Küçük Yazıcı* (Mihran Papasyan), *İnşa Muallimi* (Mustafa Reşid Efendi), *Kitabete Dair Risale* (Nişan Berberyan), *İnşa Kitabı* (Nüzhet Efendi), *Usul-i İnşa* (Vahram Markaryan), *Medhal-i İnşa* (İbrahim Hakkı Efendi), *Fenn-i İnşa* (Karabet Efendi), *Muhtasar Güldeste* (Mihri Efendi), *Mektup Yazmak Usulü, Müntehabat Risalesi* (Boğos Efendi) bulunmaktadır.

Dil kitapları kategorisinin %3'lük bölümünü kapsayan ve konu kısmında *mütenevvi*, *tasavvuf*, *tarifat*, *terbiye*, *sena* ve *malumat* yazan kitaplar *Çeşitli* olarak adlandırılmıştır. Bu bölümde dikkat çeken müellifler arasında Selim Faris Efendi (*İtmamu'd-Diraye*), Hasan Efendi (*Mive-i İhvan*), Arakel Efendi (*Malumat-ı Müfide*), Ali Nazima Bey (*Talim-i Nebat*), Ali Galib Efendi (*Mecelle-i Ulum-ı Osmaniyye*), Mehmed (Muhammed) Tahir ve Serkiz Efendiler (*Mahzen-i Ulum*), Süleyman Sırrı Efendi (*Kıfayetü'l-Müntehi*), Karakin Bağdadlıyan (*Validelere Hitaben Mektup*), Yorgaki Efendi (Nota Hurufuyla Müretteb Medhiyye-i Hazret-i Şehriyari) gibi isimler bulunmaktadır.

²⁷⁸ *Kutbüddin Şirazi'nin Şerhi, Seyyid Şerif'in Haşiye ile Beraber Molla Cami, İsagoci Şerhi.*

²⁷⁹ *Tarifât-ı Şemsiyye, Es'ile ve Ecvibe, Ala Mesleki'l-İmtihan Ala İsagoci.*

3.2.5. Edebiyat Kitapları

Edebiyat kitapları (*Kütüb-i Edebiyat*) ismiyle tasnif edilen kitaplar arasında %36'lık oranla en fazla paya sahip olan bölümü teşkil etmektedir. Toplam 1876 edebiyat kitabının listelendiği katalogda genel bir başlıkla edebiyat kitapları belirtilmiş ancak alt başlıklar ile detaylı bir tasnif yapılmamıştır. Konuları bakımından tarafımızca tasnif edilen edebiyat kitapları 5 alt başlıkla değerlendirilecektir.

Katalogda 135. sayfadan 184. sayfaya kadar edebiyat kitaplarının ilk bölümü, 185. sayfadan 203. sayfaya kadar *Kütüb-i Edebiyat Kısmı Sani* ifadesiyle edebiyat kitaplarının ikinci kısmı listelenmiştir. İlk kısımda toplam 1341 ikinci kısımda 535 edebiyat kitabı bulunmaktadır. Genel bir değerlendirme yapabilmek için iki bölüm bir arada, müstakil tek bir başlık altında ele alınacaktır.

Edebiyat kitaplarının 1256 tanesi Türkçe²⁸⁰, 255'si Rumca, 246'si Ermenice, 50'si Arapça, 25'si Farsça, 18'i Türkçe-Farsça, 10'u Fransızca²⁸¹ ve Fransızcadan tercümedir²⁸². Ayrıca yüzdelik dilime giremediği için grafikte belirtmeyen 6 Arapça-Türkçe²⁸³, 5 Almanca (tercüme-roman)²⁸⁴, 2 Ermenice-Türkçe²⁸⁵, 1 Rumca-Fransızca²⁸⁶, 1 Türkçe-Rumca²⁸⁷, 1 İngilizce-Ermenice²⁸⁸ kitap bulunmaktadır.

²⁸⁰ 19'u Ermenice harflerle, 7'si Rumca harflerle Türkçe yazılmıştır.

²⁸¹ *Durub-ı Emsal-i Türkiyye ve Franseviyye* (Jan Dimitriyadi Efendi), *Muhaberat-ı Istılahat-ı Ticariyye* (Kirkor Efendi), *Fransızca Türkçe Mecmua-i Mekatib* (Maksud Aşçıyan), *Müntehabat-ı Teracim-i Meşahir* (İsmail Hakkı ve Fehim Efendiler).

²⁸² *Rusyalı Bir Gencin Yeminleri* (Ütücüyan), *La Dam o Kamelya* (Nişan Berberyan), *Hristiyanlığın Müdafası Zımında Napolyon'un General Bertrand'a Hitaben İrad Eylediği Makale* (Gabril), *Monte Kristo'nun Oğlu* (Panayot Sotiri).

²⁸³ *Hikemiyyat-ı İlmiyye* (Mehmed Hilal Efendi), *Nuhbe Şerhi* (Tabi'i Mehmed Esad Efendi), *Kevkeb* (Ahmed Necib Efendi), *El-Kavli'l-Ceyyid* (Mehmed Zihni Efendi), *Şihab* (Kemal Efendi), *Hamis bin en-Nahvi ale'l-Berriyye ve'd-Dürriyyat* (Osman Efendi).

²⁸⁴ *Baron Branthell* (Agah Bey), *Şimendiferde Bir Sirkat-i Acibe*, *Baron Branthell*, *Komşumuz*, *Açık Kumral Saç* (Nüzhet Bey).

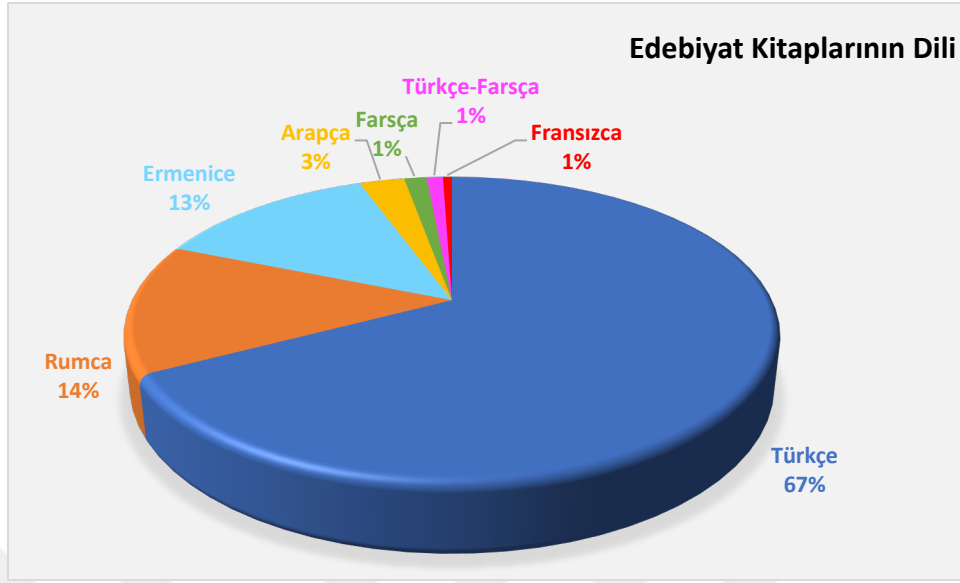
²⁸⁵ *Doğru Söyleyen* (Bliss), *Aşk-ı Muhabbet Çocukları* (Karabet Panosyan).

²⁸⁶ *Aramis ve Merkür* (Kosta).

²⁸⁷ *Mecelle-i Edebiyat-ı Osmaniyye* (Kliyantıs)

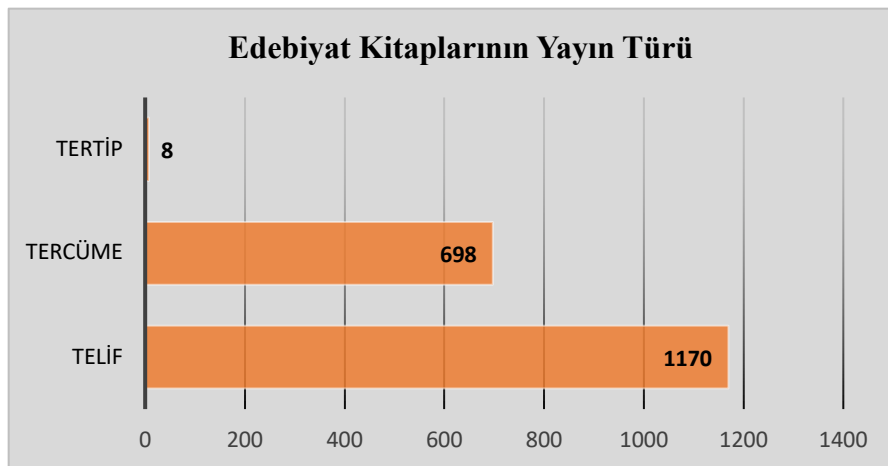
²⁸⁸ *Miftah-ı Lisan-ı İngilizî* (Hovseb Kavafyan).

GRAFİK 3.18. Edebiyat Kitaplarının Dili

Yayımlanan edebiyat kitaplarının %62'si telif, %37'si tercüme ve %1'i ise tertip eserdir. *Tertib* olarak ifade edilenlerin tamamının kitap cetvelleri veya yayın katalogları olduğu görülmektedir²⁸⁹.

GRAFİK 3.19. Edebiyat Kitaplarının Yayın Türü

²⁸⁹ *Esami-i Kütüb Fihristi* (Karabet ve Kaspar), *Asır Kütüphanesi Fihristi* (Kırkor Efendi), *Arakel Kütüphanesi Fihristi* (Arakel Efendi), *Ohannes Fihristi* (Kitapçı Ohannes), *Arakel Kütüphanesi Esami-i Kütübü* (Kitapçı Arakel Efendi).

Katalogda toplam 68 sayfayı kapsayan edebiyat kitaplarının mevzu kısmında belirtilen konular oldukça çeşitlilik arz etmektedir. Bu durum, kitapların tasnifini güçleştirmektedir. Listelenen edebiyat kitaplarının konu sayısı neredeyse 50’yi bulmaktadır.

Mevzu başlığı altında *roman, tiyatro, edebiyat, hikâye, kıssa, kaside, gazel, şiir, eş’ar, aruz, kafiye, kitabet, inşa, münşeât, muharrerat, ahlak, hikmet, adab, nasihat, belagat, divan, dram, durub-ı emsal, mütenevvia, nutuk, risale, nesayih, seyahat, siyaset, şarkı, çeşitli, istatistik, tiyatro, usul, pandomima, fenn-i edebiyat, letaif, manzum, medhiye, mersiye, komedya, fihrist, facia, makalat, mecmua, nağamat, tercüme-i hal, makalat, mecmua, tahrirat ve ulum-ı edebiye* gibi konular belirtilmiştir. Değerlendirme yapılırken mümkün olduğu kadar ilgili konular birleştirilerek sınırlı bir tasnif yapılmaya çalışılmış, böylece edebiyat kitapları 5 grupta ele alınmıştır.

Roman, hikâye, kıssa, fenn-i edebiyat/fennî roman (bilim kurgu), *durub-ı emsal, letaif ve makale* türündeki kitaplar ile *seyahat* ve *siyaset* konulu edebiyat kitapları “Roman ve Hikâye” bölümünde ele alınmıştır.

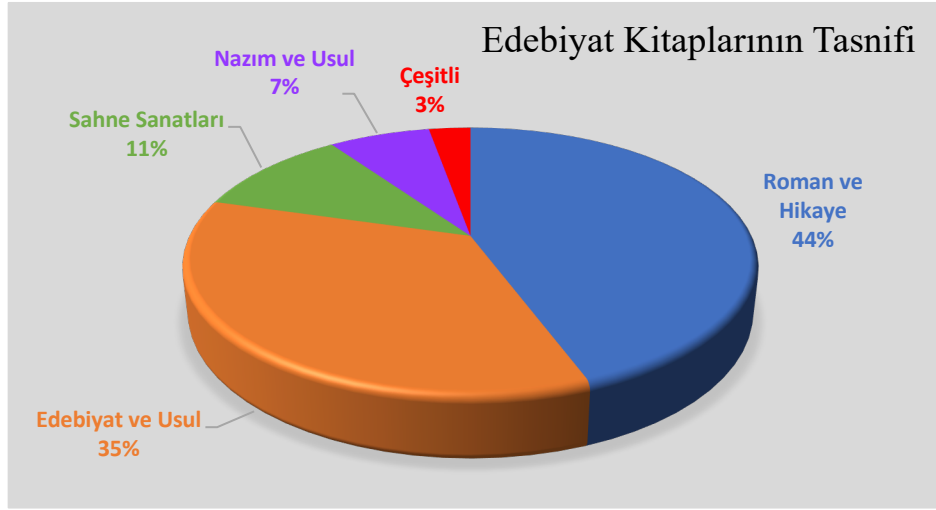
Edebiyat, usul, inşa, belagat, münşeât, muharrerat, kitabet, ilm-i edebiye, ahlak, adab, ulum-ı edebiye, nesayih, konulu edebiyat kitapları “Edebiyat ve Usul” başlığı altında değerlendirmeye alınmıştır. Konu kısmında genel bir ifadeyle sadece “edebiyat” yazan, 500 kitap bulunmaktadır. Konularında detaylı alan bilgisi verilmediği için ayrıca bu 500 kitap isimleri baz alınarak edebiyatın hangi alt dalına ait oldukları tespit edilmeye çalışılmıştır.

Tiyatro, komedya, facia, pandomima, piyes ve dram gibi sahne sanatları metinleri “Sahne Sanatları” başlığı ile ele alınmıştır.

Şiir, gazel, kaside, eş’ar, hikmet, manzum, medhiye, mersiye, ilahi, nağamat, aruz ve kafiye konulu nazım türleri ve usulleri “Manzum, Şiir ve Usul” başlığı ile değerlendirmeye alınmıştır.

“Çeşitli” olarak adlandırdığımız bölüm, konusunda *mütenevvia, tercüme-i hâl, istatistik fihrist* ve *cedvel* yazan kitapları kapsamaktadır.

GRAFİK 3.20. Edebiyat Kitaplarının Tasnifi

Edebiyat kitaplarının yaklaşık yarısını kapsayan “Roman ve Hikâye” bölümünde toplam 831 kitap bulunmaktadır. Roman ve hikâye türünün tercüme ağırlıklı eserler olduğu görülmektedir: 556’sı tercüme, 275’i telifdir. Bu bölümde de Türkçe baskın dildir. Roman ve hikâye kitaplarının %63’ü Türkçe, %20’si Rumca, %16’sı Ermenicedir; %1’lik kısmında ise 2 Arapça²⁹⁰, 1 Farsça²⁹¹, 3 Türkçe-Farsça²⁹², 1 Türkçe-Fransızca²⁹³, 1 Fransızca-Rumca²⁹⁴ ve 1 Ermenice-Türkçe²⁹⁵ kitap bulunmaktadır.

“Roman ve Hikâye” bölümünde en fazla paya sahip olan tür romandır. 655 roman, 134 hikâye ve kıssa, 42 adet de diğer kategorisinde yer alan eser bulunmaktadır. Roman türü bu bölümün yaklaşık %80’ini oluşturmaktadır; %16’sı “hikâye”, %5’i ise “diğer” başlığı altında toplanmıştır. Cetvelde, “diğer” başlığı altında, konuları *durub-ı emsal* (özlü sözler, deyim veya atasözleri), *fennî Roman* (bilimkurgu), *letaif* (gülmece veya fıkra), *makale*, *seyahat* ve *siyaset* olarak belirtilen eserler yer almaktadır.

²⁹⁰ Süleyman Efendi, *Turuku’l-Emsal ve Acibetü’l-Akvali Hatem-i Tai*; Selim Faris Efendi, *Eş-Şebabu’ş-Şeb ve ’ş-Şebab ve Sülvetü’l-Harif ve Hatıratü’r-Rebi’ ve’l-Harif*.

²⁹¹ Tayyar Vasfi ve Osman Efendiler, *Zeyl-i Zübde-i Gülistan*.

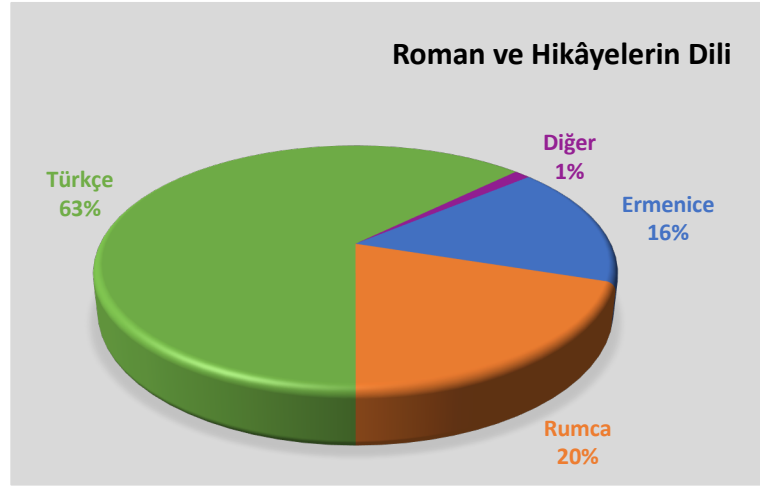
²⁹² Ahmed Edib Efendi, *Sergüzeşt-i Ahval-i Garabet-İştimal*; Mustafa Reşid Bey, *Yeis yahut Bir Cürm-i Meşhud*; İhsan Efendi, *Mekatib-i Müntahibe*.

²⁹³ Mustafa Mazhar Efendi, *Fransızlarda Durub-ı Emsal*.

²⁹⁴ *Bir Papazın İtirafı*.

²⁹⁵ Karabet Panosyan, *Aşk-ı Muhabbet Çocukları*.

GRAFİK 3.21. Roman ve Hikâyelerin Dili

Roman türünün en dikkat çekici müellif, mütercim ve yayıncıların başında Ahmed Midhat Efendi²⁹⁶, Ahmed (Rasim) Efendi²⁹⁷, Ahmed İhsan Efendi²⁹⁸, Ahmed Hamdi Efendi²⁹⁹, Tevfik Efendi (Selanikli)³⁰⁰, Ali Rıza Efendi³⁰¹, Ali Salahi Bey³⁰², Ali Nihai Bey, Dikran Civelekyan, Fazlı Necib Bey³⁰³, Halil Edib Bey³⁰⁴, Hayreddin Bey³⁰⁵, Ahmed Arifi Bey, Kamil Bey³⁰⁶, Kaspar Efendi³⁰⁷, Karabet Panosyan, Agob Boyacıyan, Mahmud Sadık Bey³⁰⁸,

²⁹⁶ Bkz. Tablo 3.1.

²⁹⁷ *Bir Sefilenin Evrak-ı Metrukesi, İki Kadın, İlk Sevgi, Leyal-i Izdırab, Meyl-i Dil, Minhac-ı Hakikat.*

²⁹⁸ *Bir Kadının Ruznamesi, Demirhane Müdürü, Gülle, Karnaval Cinayeti, Kontes Sara, Seksen Günde Devr-i Alem, Üvey Valide, Araba ile Devr-i Alem, Bamboş, Bir Çinlinin Çin'deki Mihnati, Bir Serseri, Cevv-i Havada Seyahat, Ekmekçi Kadın, Hermin, Kapudan Gran'ın Çocukları, Kapudan Hatras'ın Sergüzeşti yahut Kutb-ı Şimali'ye Seyahat, Mektep Tatili, Mihver-i Arz, Sütçü Kızı, Tuhaf Bir Hane, Gençlik.*

²⁹⁹ *Adet Belası, Fransa'da Bir Kış.*

³⁰⁰ *Bir Vasiyetname, Değirmen Cinayeti, İş Kahrmanları, Katil Bernard, Klodgü, Meç Arkadaşları, Menfur Roza, Meşum Misafirhane, Mösyö Lökök'un İhtiyarlığı, Serseri Yahudi, Paris Faciaları, Hazine-i Letaif.*

³⁰¹ *Çingene Kızı, Gece Kraliçesi, Nedamet, Parisli Bir Familya. Efsane-i Acayip, Elmas Tüccarı, Memleket Hekimi.*

³⁰² *Emanuella, Genç Kadın yahut Süslü Kraliçe, Hannibal, Pek Dilber, Şehr-i Seyyar, Doktor Sanyol.*

³⁰³ *Gönül Faciaları, Hayalperver Bir Kadın, Serseri Yahudi, Valideyi Arayınız, Nişanlı Bir Kızın Jurnalı.*

³⁰⁴ *Mesire, Mesire-i Etfal, On Üç Numaralı Araba, Aşıkane Bir Adam, Bir Hizmetçi Kızın Sergüzeşti, Cesarine, Gümüş Mahfaza, Güvercin Mükafatı, Miss Mary, On Üç Numaralı Araba, Paris Esrarı, Ressam Roland yahut Hain Zevce.*

³⁰⁵ *Gençlik yahut Son Falcı Karı, Marabou ve Sufi, Rafael ve Mortarion.*

³⁰⁶ *Firkat, Geneviève, Küremizde Seyahat.*

³⁰⁷ *Açık Kumral Saç, Divanenin Takriri, Milyoner Olacağım, Servet Yolunda Cinayet.*

³⁰⁸ *Biçare Kız, Çeyizsiz Kız, Henriette, Müteveffiyi.*

Mehmed Ali Efendi³⁰⁹, Mehmed Ata Bey³¹⁰, Mehmed Celal Efendi³¹¹, Mehmed Emin Efendi³¹², Mehmed Fuad Efendi³¹³, Mehmed Halid Efendi³¹⁴, Mehmed Hilmi Efendi³¹⁵, Mehmed Rüştü Bey³¹⁶, Mustafa Asım Efendi³¹⁷, Mustafa Hamid Efendi³¹⁸, Mustafa Reşit Bey³¹⁹, Nabizade Nazım Bey³²⁰, Hüseyin Rahmi Efendi³²¹, Nüzhet Bey³²², Nişan Berberyan, Petro Yorgiyadis³²³, Salih Arif Efendi³²⁴, Sezai Efendi³²⁵, Stephan Damatyan, Vassaf Efendi³²⁶ ve Ziya Bey³²⁷ gibi isimler gelmektedir.

Edebiyat alanında yayınları bulunan kadın yazarlar arasında “Cevdet Paşa’nın Kerimesi Fatma Aliye Hanım”³²⁸, Zafer Hanım³²⁹ ve Tefvike Hanım³³⁰, Arife Hanım³³¹, Emine Bedriye

³⁰⁹ *İki Sevdazede, Netice-i Sa’y, Tefekkürsüz Teşebbüs.*

³¹⁰ *Kontes Emma, Üç Fistanlı Kız.*

³¹¹ *Bir Kadının Hayatı, Cemile, Dehşet.*

³¹² *Juliet.*

³¹³ *Bir Küçük Hikâye Demeti, Güzel Joli, Netice-i Aşk.*

³¹⁴ *Paris’te Bir Amerikalı, Paris’te Neler Olmuş.*

³¹⁵ *Alayın Kraliçesi, Paris Batakhaneleri, Paris Paçavracısı yahut Bir Caninin Yirmi Sene Sonra Derdesti, Ricaldo, Sahne-i Meddah, Yeryüzünde Bir Melek (cilt 3).*

³¹⁶ *Amerika Feyezanı, Arzu-yı Hayat, Balonla Seyahat, Canlı Cenaze, Mahzen-i Esrar.*

³¹⁷ *Endişe-i Ferda, Leyal-i İzdırab, Meşum Çiftlik.*

³¹⁸ *Bir Cinayet-i Muhayyele, Bir Çocuğun Mu’aşakası, Tuhaf Bir Şair.*

³¹⁹ *Flora, Hayf, Ressam, Romancıklarım.*

³²⁰ *Bir Hatıra, Hala Güzel, Zavallı Kız, Bir Felekzede, Sevda, Afrika-yı Cenubi’de Üç Rus ile Üç İngiliz, Engizisyon Esrarı, Gölge.*

³²¹ *Bir Kadının İntikamı, İki Sevda, Öksüz, Şatoda Bir Facia yahut Sefaleti Mütakip Saadet, 13 Numaralı Cüzdan, Batinyollu İhtiyar, Madmazel Mari yahut İntikamında Adem-i Muvaffakiyet.*

³²² *Açık Kumral Saç, Baron Branthell, Komşumuz, Şimendiferde Bir Sirkat-i Acibe. Firari, Kadın Katili, Komşumuz, Mesmume.*

³²³ *Çiçek Satan Güzel Kız, Demirci, Doktor Ramo, Paris Faciaları, Rokambol’un Son Sözü.*

³²⁴ *Bir Facirenin Hasbihali, Kadınlar Merakı.*

³²⁵ *Cevr, Münakaşa-i Aşıkane, Takdir Kabil-i Tağyir Olur mu.*

³²⁶ *Büyük Valide, Çifte Gelin, Küçük Küçük Romanlar.*

³²⁷ *Dokuz Numaralı Hane, Florine Paul de Bronthell, Katil Arkadaşlar yahut Mazlum Joli.*

³²⁸ *Meram.*

³²⁹ *Aşk-ı Vatan.*

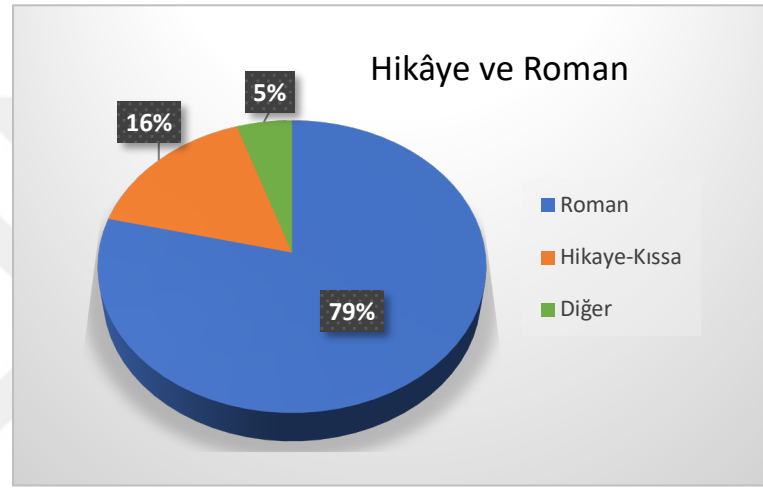
³³⁰ *Sevda Faciaları.*

³³¹ *Şükufeazar.*

Hanım³³², Esmâ Hanım³³³, Şair Nigâr Hanım³³⁴, Fatma Mebruke Hanım³³⁵ gibi isimler bulunmaktadır. *Cetvel*'de isimleri ve eserleri bulunan diğer kadın yazarlar arasında ise Nazime Şerife Hanım³³⁶, Kamer Hanım³³⁷ ve Aişe Fahriye Hanım gibi isimler bulunmaktadır³³⁸.

Romanların yaklaşık %70'i tercüme, bunların da yaklaşık %70'i Türkçedir. Romanların %17'si Rumca ve %14'ü Ermenicedir.

GRAFİK 3.22. Roman ve Hikâye Oranları

³³² *Seyr-i Gülşen. Vasıta-i Terakki.*

³³³ *Parça Bohçası.*

³³⁴ *Efsus.*

³³⁵ *Tercüme-i Nasihati'l-Hukema.* Bu tercüme çalışmasından dolayı Bahriye Ticaret Mahkemesi azası İsmail Hakkı Efendi'nin kızı Fatma Mebruke Hanım'a şefkat nişanı verilmiştir. **BOA.İ.DH.**, nr: 987/77905. (H. 29.07.1303) 03 Mayıs 1886.

³³⁶ *Vakitname.*

³³⁷ *Namaz Hocası.*

³³⁸ *Ev Kadını.*

TABLO 3.1. Ahmet Mithat Efendi'nin Romanları

Zeyl-i Hasan Mellah	Ahmed Midhat Efendi	roman	telif	Türkçe	Ağustos 1293
Hüseyin Fellah	Ahmed Midhat Efendi	roman	telif	Türkçe	Ağustos 1293
Paris'te bir Türk	Ahmed Midhat Efendi	roman	telif	Türkçe	Ağustos 1293
Dünyaya ikinci geliş	Ahmed Midhat Efendi	roman	telif	Türkçe	Ağustos 1293
Suizan	Ahmed Midhat Efendi	roman	telif	Türkçe	Ağustos 1293
Gençlik	Ahmed Midhat Efendi	roman	telif	Türkçe	Ağustos 1293
Karı Koca masalı	Ahmed Midhat Efendi	roman	telif	Türkçe	Ağustos 1293
Felsefe-i Zenan	Ahmed Midhat Efendi	roman	telif	Türkçe	Ağustos 1293
Gönül	Ahmed Midhat Efendi	roman	telif	Türkçe	Ağustos 1293
Firkat	Ahmed Midhat Efendi	roman	telif	Türkçe	Ağustos 1293
Yeniçeriler	Ahmed Midhat Efendi	roman	telif	Türkçe	Ağustos 1293
Ölüm Allah'ın emri	Ahmed Midhat Efendi	roman	telif	Türkçe	Ağustos 1293
Bir Küçük Hikaye	Ahmed Midhat Efendi	roman	telif	Türkçe	Ağustos 1293
Hasan Mellah	Ahmed Midhat Efendi	roman	telif	Türkçe	Mart 1294
Felatun Bey ile Rakım Efendi	Ahmed Midhat Efendi	roman	telif	Türkçe	Mart 1294
Çengi	Ahmed Midhat Efendi	roman	telif	Türkçe	Mart 1294
Süleyman Muslu	Ahmed Midhat Efendi	roman	telif	Türkçe	Mart 1294
Nasip	Ahmed Midhat Efendi	roman	telif	Türkçe	Mart 1294
Menfa	Ahmed Midhat Efendi	roman	telif	Türkçe	Mart 1294
Elfü'n-Nehar ve'n-Nehar	Ahmed Midhat Efendi	roman	telif	Türkçe	Mart 1294
Acayib-i Alem	Ahmed Midhat Efendi	roman	telif	Türkçe	Mart 1299
Dürdane Hanım	Ahmed Midhat Efendi	roman	telif	Türkçe	Mart 1299
Vah	Ahmed Midhat Efendi	roman	telif	Türkçe	Mart 1299
Çingene	Ahmed Midhat Efendi	roman	telif	Türkçe	Mart 1304
Çifte İntikam	Ahmed Midhat Efendi	roman	telif	Türkçe	Mart 1304
Para	Ahmed Midhat Efendi	roman	telif	Türkçe	Mart 1304
Kismetinde Olanın Kaşığında Çıkar	Ahmed Midhat Efendi	roman	telif	Türkçe	Mart 1304
Demir Bey	Ahmed Midhat Efendi	roman	telif	Türkçe	Mart 1305
Bilgiç Kız	Ahmed Midhat Efendi	roman	telif	Türkçe	Mart 1305
Nedamet mi, Heyhat	Ahmed Midhat Efendi	roman	telif	Türkçe	Mart 1306
Arnavutlar-Solyotlar	Ahmed Midhat Efendi	roman	telif	Türkçe	Mart 1306
Gürcü Kız	Ahmed Midhat Efendi	roman	telif	Türkçe	Mart 1306
Müşahadat	Ahmed Midhat Efendi	roman	telif	Türkçe	Mart 1306
Diplomalı Kız	Ahmed Midhat Efendi	roman	telif	Türkçe	Mart 1306
Dolaptan Temaşa	Ahmed Midhat Efendi	roman	telif	Türkçe	Mart 1307
Hümayunname	Ahmed Midhat Efendi	roman	telif	Türkçe	Mart 1307
Üç Yüzlü Bir Kadın	Ahmed Midhat Efendi	roman	telif	Türkçe	Mart 1307
Sanatkar Namusu	Ahmed Midhat Efendi	roman	telif	Türkçe	Nisan 1307
La Dame au Camelias	Ahmed Midhat Efendi	roman	tercüme	Türkçe	Mart 1297
Antonin	Ahmed Midhat Efendi	roman	tercüme	Türkçe	Mart 1298
Peçeli Kadın	Ahmed Midhat Efendi	roman	tercüme	Türkçe	Mart 1299
Merdud Kız	Ahmed Midhat Efendi	roman	tercüme	Türkçe	Mart 1300
Orsival Cinayeti	Ahmed Midhat Efendi	roman	tercüme	Türkçe	Mart 1300
Lü'lü-i Asfar	Ahmed Midhat Efendi	roman	tercüme	Türkçe	Mart 1300
Hayret	Ahmed Midhat Efendi	roman	tercüme	Türkçe	Mart 1300
Kamere Aşık	Ahmed Midhat Efendi	roman	tercüme	Türkçe	Mart 1300
Cellat	Ahmed Midhat Efendi	roman	tercüme	Türkçe	Mart 1301
Esrar-ı Cinayet	Ahmed Midhat Efendi	roman	tercüme	Türkçe	Mart 1301
Volter Yirmi Yaşında	Ahmed Midhat Efendi	roman	tercüme	Türkçe	Mart 1301
Amerika Doktorları	Ahmed Midhat Efendi	roman	tercüme	Türkçe	Mart 1305
Papazdaki Esrar	Ahmed Midhat Efendi	roman	tercüme	Türkçe	Mart 1305
Haydud Montari	Ahmed Midhat Efendi	roman	tercüme	Türkçe	Mart 1306
Rikalda	Ahmed Midhat Efendi	roman	tercüme	Türkçe	Mart 1306
Şeytan Kayası Tılsımı	Ahmed Midhat Efendi	roman	tercüme	Türkçe	Mart 1307
Aleksandr Stradella	Ahmed Midhat Efendi	roman	tercüme	Türkçe	Mart 1307
Eyvah	Ahmed Midhat Efendi	roman	telif	Türkçe	Mart 1302
Bahtiyarlık	Ahmed Midhat Efendi	roman	telif	Türkçe	Mart 1302
Cinli Han	Ahmed Midhat Efendi	roman	telif	Türkçe	Mart 1302
Uyvar	Ahmed Midhat Efendi	roman	telif	Türkçe	Mart 1302
Bir Tövbekar	Ahmed Midhat Efendi	roman	telif	Türkçe	Mart 1302
Hüsrevname	Ahmed Midhat Efendi ile Wiesenthal Efendi	roman	telif	Türkçe	Mart 1302

Hikâye türünde toplam 125 kitap bulunmaktadır. Bu türde yayımlanmış kitapların %66'sı tercüme, %34'ü teliftir: 48 Türkçe, 44 Rumca ve 30 Ermenice hikâye kitabı bulunmaktadır; bunların sadece 2'si Arapça, 1'i Farsçadır.

Hikâye türünde en fazla yayını olan yazar ve yayıncılar arasında Agob Boyacıyan, Dikran Kirkoryan, Hovseb Kavafyan, Mehmed Esad Efendi, Mehmed Rauf Efendi, Mehmed Şevket Efendi, Mehmed Tevfik Efendi, Nikolaki Efendi gibi isimler bulunmaktadır.

TABLO 3.2. Hikâye Türündeki Yayınların Örnek Listesi

Serseri Yahudi	Karabet Efendi	hikaye	tercüme	Ermenice	Eylül 1300
Binbir küçük hikaye	Dıran Kirkoryan	hikaye	telif	Ermenice	Eylül 1305
İki Kapı Yoldaşları	Hovseb Kurban	hikaye	telif	Ermenice	Haziran 1301
Peri	Mesrob	hikaye	tercüme	Ermenice	Mart 1300
Bikes	Matbaacı Mihran	hikaye	tercüme	Ermenice	Mart 1308
Fasıkların encamı	Karakin	hikaye	tercüme	Ermenice	Nisan 1308
Bahtiyar bir kadın	Gabril	hikaye	tercüme	Ermenice	Temmuz 1302
Delikanlılar Gırdabı	Hovseb	hikaye	tercüme	Ermenice	Teşrin-i ewel 1300
Delikanlıların Bülüğüyeti	Malkon	hikayeler	tercüme	Ermenice	Teşrin-i ewel 1301
Horos kardeşler	Hovseb Kavafyan	hikaye	telif	Ermeniyü'l-huruf Türkiyü'l-ibare	Mayıs 1302
Hain bir adam	Hovseb Kavafyan	hikaye	tercüme	Ermeniyü'l-huruf Türkiyü'l-ibare	Teşrin-i sani 1302
Navitas	Koromila	hikaye	tercüme	Rumca	Ağustos 1298
Telemak	Matbaacı Kefalidi	hikaye	tercüme	Rumca	Ağustos 1306
Kraliçe	Flavius	hikaye	tercüme	Rumca	Eylül 1302
Andon'un Odyssea'sı	Madmazel Eleni	hikaye	telif	Rumca	Eylül 1305
Mukavelat muharrirleri	Hristidi	hikaye	tercüme	Rumca	Mart 1305
Hace-i Mecmua	Matbaacı Yorgi	hikaye	tercüme	Rumca	Mayıs 1298
Küçük Hikaye	Dipasta	hikaye	telif	Rumca	Haziran 1300
Hikayat-ı Edebiyye	Matbaacı Yorgi	hikaye	tercüme	Rumca	Mayıs 1298
Bir İngiliz'in intikamı	Kostantini	hikaye	tercüme	Rumca	Mayıs 1306
Karının Doğruluğu	Filikos	hikaye	telif	Rumca	Şubat 1297
Yaldızlı hane geceleri	Kostaki	hikaye	tercüme	Rumca	Şubat 1302
Mystere Monde	Hipokrat	hikaye	tercüme	Rumca	Temmuz 1301
Küçük Henry	Mehmed Esad Efendi	hikaye	tercüme	Türkçe	Ağustos 1296
Bir bir Hayal	Esad Efendi	hikayat	tercüme	Türkçe	Eylül 1296
İhlamur Altı	Mehmed Şevket Bey	hikaye	tercüme	Türkçe	Eylül 1296
Eğlence	Mehmed Hilmi Efendi	hikayat	tercüme	Türkçe	Kanun-i ewel 1296
Muhabbet çocukları	Mehmed Şevket Bey	hikaye	tercüme	Türkçe	Kanun-i ewel 1296
Fıkracı Kocakarı	Mehmed Said Efendi	hikaye	tercüme	Türkçe	Kanun-i sani 1295
Bu Adam	Mehmed Tevfik Efendi	hikaye	telif	Türkçe	Kanun-i sani 1297
Gelin Odası	Mehmed Tevfik Efendi	hikaye	telif	Türkçe	Kanun-i sani 1297
Helva Sohbeti	Mehmed Tevfik Efendi	hikaye	telif	Türkçe	Kanun-i sani 1297
İstanbul Akşamcılar	Mehmed Tevfik Efendi	hikaye	telif	Türkçe	Kanun-i sani 1297
Kağıthane	Mehmed Tevfik Efendi	hikaye	telif	Türkçe	Kanun-i sani 1297
Ramazan Eğlenceleri	Mehmed Tevfik Efendi	hikaye	telif	Türkçe	Kanun-i sani 1297
Tandırbaşı	Mehmed Tevfik Efendi	hikaye	telif	Türkçe	Kanun-i sani 1297
Tarih veya 1171 Cinayetleri	Mehmed Tevfik Efendi	hikaye	telif	Türkçe	Kanun-i sani 1297
Pirezen	Mehmed Rauf Efendi	hikaye	telif	Türkçe	Mart 1296
Çocukların Gece Eğlencesi	Mehmed Şemseddin Bey	hikayat	telif	Türkçe	Mart 1298
Muhabbet Hastaları	Mehmed Fuad Bey	hikayat	telif	Türkçe	Mart 1304
Mazbutatım	Mehmed Ali Efendi	hikaye	telif	Türkçe	Mart 1307
Bahr-i Muhitte Bir Ada	Mazhar Bey	hikaye	tercüme	Türkçe	Mayıs 1306
Kadınlar Muharebesi	Mehmed Ata Bey	hikaye	tercüme	Türkçe	Nisan 1296
Dena'et yahut Gasconya Korsanları	Mehmed Rauf Efendi	hikaye	tercüme	Türkçe	Nisan 1304
Bekarlar	Mehmed Esad Efendi	hikaye	tercüme	Türkçe	Şubat 1295
İncili Hanım	Mehmed Esad Efendi	hikaye	tercüme	Türkçe	Şubat 1295
Manon Lescaut	Mehmed Şevket Bey	hikaye	tercüme	Türkçe	Şubat 1295
Hikayat-ı Müntahibe	Hasan Ferid Efendi	hikayat	telif	Türkçe	Şubat 1303
Firkat-i Vatan yahut Vatan Öksüzü	Mehmed Ziver Efendi	hikaye	telif	Türkçe	Temmuz 1296
Leyla ile Mecnun ve Köroğlu	Mehmed Emin Efendi	hikaye	telif	Türkçe	Temmuz 1308
İberistan-ı Ma'ani	Macid Bey	hikayat	tercüme	Türkçe	Teşrin-i ewel 1304
İki Refika yahut Numune-i İzdıvac	Halil Edib Bey	hikaye-i edebiyeye	telif	Türkçe	Kanun-i sani 1303
Tamahkarlık	Evangelinos	hikaye	tercüme	Türkiyü'l-huruf Ermeniyü'l-ibare	Teşrin-i ewel 1300

“Diğer” kategorisinde yer alan kitaplar içinde bilim kurgu, latife, seyahat, siyaset, atasözleri ve makale türünde kitaplar bulunmaktadır ve çoğu telif/Türkçedir. Bunlar katalogta edebiyat kitapları içinde yazılmış ve herhangi bir alt gruba dâhil edilmemiştir. Örneğin *fennî romana* sadece “roman” denilmemiştir. Edebiyat alanında görülen bu alt tür ve çeşitlilik, modernleşmenin bir yansıması olarak katalogta tüm bilim ve sanat dallarının konu detaylandırılmasında görülmektedir.

TABLO 3.3. Diğer Kategorisinde Bulunan Eserlerin Örnek Listesi

İki bin	Dikran	<i>durub-i emsal</i>	tercüme	Ermenice	Kanun-ı ewel 1303
Durub-ı Emsal	Farasko ve Felasof Efendi	<i>durub-i emsal</i>	altı lisan üzere	Türkçe	Kanun-ı ewel 1305
Atalar Sözü	Mehmed Said	<i>durub-i emsal</i>	telif	Türkçe	Şubat 1308
Fransızlarda Durub-ı emsal	Mustafa Mazhar Efendi	<i>durub-i emsal</i>	telif	Türkçe Fransızca	Kanun-ı sani 1303
Zinetül-Kelam	Nazif Bey	<i>fenn-i bedayi</i>	telif	Türkçe	Kanun-ı sani 1304
Şu'a'	Ali Nazım ve Muhyiddin Efendiler	<i>fennî edebi</i>	telif	Türkçe	Kanun-ı sani 1300
Muhadarat	Ahmed Arifi Bey	<i>fennî edebiyat</i>	telif	Türkçe	Mart 1303
Numune-i Terakki	Mehmed Nadir Efendi	<i>fennî edebiyat</i>	telif	Türkçe	Mart 1303
Elmas Para	Tevfik Efendi	<i>fennî roman</i>	telif	Türkçe	Kanun-ı ewel 1305
Deniz Altında 20.000 Fersah - Seyahat	Ahmed Efendi	<i>fennî roman</i>	tercüme	Türkçe	Kanun-ı ewel 1305
Beş Hafta Balon ile Seyahat	Emin Bey	<i>fennî roman</i>	tercüme	Türkçe	Nisan 1304
Merkiz-i Arza Seyahat	Emin Beyefendi	<i>fennî roman</i>	tercüme	Türkçe	Nisan 1300
Yedi Numaralı Hapishane Odası	Tevfik Efendi	<i>fennî roman</i>	tercüme	Türkçe	Eylül 1305
İngilizlerin kutb-ı Şimali'ye seyahat-i fevkaladesi	Mehmed Şakir Efendi	<i>fennî roman</i>	tercüme	Türkçe	Ağustos 1293
Üç Rus Üç İngiliz'in Afrika'da Seyahati	Tevfik Efendi	<i>fennî roman</i>	tercüme	Türkçe	Teşrin-ı ewel 1305
Letaif-i Asar	Mihran	<i>letaif</i>	telif	Ermenice	Eylül 1303
Letaif	Nişan Berberyan	<i>letaif</i>	telif	Ermenice	Eylül 1303
Letaif-i Asar	Mihri	<i>letaif</i>	telif	Ermenice	Temmuz 1308
Hazine-i Letaif	Kitapçı Arakel	<i>letaif</i>	telif	Ermeniyü'l-huruf Türkiyü'l-ibare	Mart 1302
Letaif	Toros	<i>letaif</i>	telif	Ermeniyü'l-huruf Türkiyü'l-ibare	Ağustos 1302
Letaif	Sami Bey	<i>letaif</i>	telif	Türkçe	Nisan 1297
Gencine-i Letaif	Reşad Bey	<i>letaif</i>	telif	Türkçe	Kanun-ı sani 1297
Gel Keyfirm Gel	Ali Ulvi Bey	<i>letaif</i>	telif	Türkçe	Kanun-ı sani 1301
Güzide-i Letaif	Hüseyin Galib Efendi	<i>letaif</i>	telif	Türkçe	Mart 1302
Letaif-i Fıkırat	Feyzi Efendi	<i>letaif</i>	telif	Türkçe	Mart 1302
Çanta, risale-i mevkute-i latife	Diran Papazyan	<i>letaif</i>	telif	Türkçe	Eylül 1304
Mecmua-i Letaif	Tevfik Efendi	<i>letaif</i>	telif	Türkçe	Eylül 1305
Gencine-i Letaif	Reşad Bey	<i>letaif</i>	telif	Türkçe	Teşrin-ı ewel 1306
Letaif Fıkırat	Fehmi Bey	<i>letaif</i>	telif	Türkçe	Teşrin-ı ewel 1306
Mektebe Mütelaik Letaif	Tahir Efendi	<i>letaif</i>	telif	Türkçe	Teşrin-ı ewel 1306
Mecmua-i Letaif	Tevfik Efendi	<i>letaif</i>	tercüme	Türkçe	Teşrin-ı ewel 1305
Güldeste	Ahmed Reşad Efendi	<i>makalat-ı edebiye</i>	telif	Türkçe	Ağustos 1306
Fransa Edebiyatının Numune ve Tarihi	Halid Bey	<i>makalat-ı edebiye</i>	tercüme	Türkçe	Teşrin-ı sani 1301
Dehşet yahut Üç Mezar	Mehmed Celal Bey	<i>malumat-ı nafia ve edebiye</i>	telif	Türkçe	Eylül 1302
Benim Gözyaşlarım	Mehmed Celal Bey	<i>malumat-ı nafia-i edebiye</i>	telif	Türkçe	Ağustos 1303
Bir Ermeni'nin Sergüzeşti	Ohannes	<i>seyahat</i>	telif	Ermenice	Nisan 1304
Amerika Sahra-yı Kebir'inde bir seyahat	Nezih Bey	<i>seyahat</i>	tercüme	Türkçe	Nisan 1300
Tabsıra	Akif Paşa	<i>siyaset</i>	telif	Türkçe	Mart 1300

“Edebiyat ve Usul” kategorisinde değerlendirdiğimiz edebiyat kitapları, roman ve hikâye bölümünden sonra gelen en kapsamlı bölümdür. Edebiyat kitaplarının %33’lük kısmında, konusu edebiyat, ahlak, nasihat, inşa, muharrerat, risale, mecmua ve ilm-i edebi olarak belirtilen 660 yayın bulunmaktadır. Bunların edebiyat ilmi ve usulüne dair veya edebiyat talim ve tedrisi ile ilgili çeşitli konular olduğu söylenebilir. Bu alanda yayımlanan kitapların %90’ının telif, yaklaşık %70’inin de Türkçe olduğu görülmektedir.

Bu bölümde en fazla yayını olan yazar ve yayıncılar arasında Abdülhak Hamid Bey, Abdülkerim Sabit Bey, Ahmed Efendi, Ahmed Midhat Efendi, Muallim Naci, Ahmed Necib, Ali Behcet Efendi, Ali Ferruh Bey, Ali Ulvi Bey, Mehmed Celal Beyler, Ali Sedan Bey, Aram Aşçıyan, Arif Efendi, Cafer Bey, Cemil Efendi, Cevdet Bey, Ekrem Bey, El Hac İbrahim Efendi, , Fazlı Necib Bey, Fehmi Efendi, Halil Edib Bey, Hasan Hüsnü Efendi, Hayret Efendi, İsmail Safa Bey, Karakin Bağdatlıyan, (Namık) Kemal Bey³³⁹, Mehmed Celal Bey, Mehmed Nuri Efendi, Mehmed Reşad Efendi, Mehmed Şakir Efendi, Mehmed Tahir Bey (malumatçı), Mehmed Ziver Bey, Mustafa Reşit Bey, Nabizade Nazım Bey, Nüzhet Efendi, Safvet Efendi, Sami Bey, Selahaddin Bey, Selvi Efendi, Selim Faris Efendi, Sırrı Paşa, Şeyh Vasfı Efendi, Tayyar Efendi gibi isimler bulunmaktadır. Bu isimler detaylı bir çalışma ile ayrıca tasnife uygundur: Mesela Ahmed Süreyya Efendi Belagat alanında, Musafa Reşid Bey ve Mehmed İzzet Efendi inşa-münşeat ve muharrerat alanındaki yayınlarıyla dikkat çekmektedir.

Emine Bedriye Hanım³⁴⁰, Esmâ Hanım³⁴¹, Nigâr Hanım³⁴², Fatıma Mebruke Hanım³⁴³, Arife Hanım³⁴⁴ gibi kadın yazarlar da dikkat çekmektedir.

“Sahne Sanatları” ismiyle tasnif ettiğimiz ve tiyatro, komedyâ, facia, dram ve pandomima konulu 203 yayının yer aldığı bu bölüm, edebiyat kitaplarının %11’lik kısmını kapsamaktadır. Konuları itibariye 174’ü tiyatro, 22’si komedyâ, 4’ü dram, 2’si pandomima³⁴⁵, 1’i facia olarak tanımlanmıştır. Bunların 149’unun telif, 54’ünün tercüme olduğu görülmektedir. Bu alanda

³³⁹ *Bahar-ı Daniş, Cümel-i Müntahibe-i Kemal, Tahrib-i Harabat cüz 3, Takip, Arapların Terakkiyat-ı Medeniyesi, İrfan Paşa’ya Mektup, Müntehabat-i Tasvir-i Efkâr cüz 12.*

³⁴⁰ *Seyr-i Gülşen, Vasıta-i Terakki.*

³⁴¹ *Parça Boğaçası.*

³⁴² *Efsus.*

³⁴³ *Tercüme-i Nasihati’l-Hukema.*

³⁴⁴ *Şükufezar.*

³⁴⁵ Ahmed Fahri Efendi, *İhanet, Figan.*

yayımlanan yazıların 186'sı Türkçe, 9'u Rumca³⁴⁶, 4'ü Ermenice³⁴⁷, 2'si Arapça ve 1'i Türkçe-Farsçadır³⁴⁸.

Tiyatro ve komedyalı alanında en fazla eser verenler Abdullah Cemaleddin Efendi, Abdülhak Hamid Bey, Ahmed Fahri Efendi, Ahmed Midhat Efendi, Ahmed Muhtar Efendi, Ahmed Vefik Paşa, Ali Rıza Efendi, Beşir Fuad Bey, Dimitri Apostol, Diran Papazyan, Ekrem Bey, Hüseyin Efendi, İsmail Efendi, İsmail Hakkı Efendi, Kalost Efendi, Mahzar Efendi, Mehmed Arif Efendi, Mehmed Cemal Efendi, Mehmed Hilmi Efendi, Mehmed Murad Efendi, Mehmed ve Hüsameddin Efendiler, Necib Efendi, Osman Nuri Efendi, Salih İhsan Efendi ve Ziya Nazif Efendi'dir.

Katalogumuzda edebiyat kitapları arasında konuları şiir, eş'ar, divan, medhiye, ilahi, mersiye, şarkı, gazel, kaside, manzumat-ı edebiyye, ilm-i aruz, ilm-i kavafi, edebiyat ve hikemiyat olarak belirtilmiş eserler tarafımızca bir bütün olarak değerlendirilmiştir. "Manzum ve Usul" başlığı altında ele alınan bu bölümde 118'i telif, 11'i tercüme olmak üzere toplam 129 yayın bulunmaktadır. Bunlardan 76'sı Türkçe, 21'i Rumca, 15'i Ermenice, 9'u Arapça, 4'ü Farsça, 3'ü Türkçe-Arapça, 1'i de Türkçe-Farsçadır.

Abdülhalim Memduh Bey, Ahmed Hamdi Efendi, Ali Behçet Efendi, Ali Ekber Efendi, Avram Efendi, Ekrem Bey, El Hac İbrahim Efendi, Frederick Efendi, Hasan Fehmi Efendi, Hayrullah Efendi, Kâmil Bey, Mehmed Kemaleddin Efendi, Muallim Naci Efendi, Nuri Efendi, Osman Efendi ve Şevki Bey manzum eserler, şiir ve türevleri alanında en dikkat çekici isimlerdir.

³⁴⁶ Lefter, *Trabzonlu Kız*; Krayanidi, *Taş Yürek*; Dimitri, *Trovatore*, *Şarap Fıçısı*, *Yanlış Yanlış*; Yorgi, *Çuval İçinde Nikola*; Dimitri Apostol, *İhtiyar Toma'nın Düğünü*; Matbaacı Filip, *Bir Hizmetçinin Hilesi*.

³⁴⁷ Diran Papazyan, *Boyacı*, *Hayali Hasta*, *Tamahkar Bir Adam*.

³⁴⁸ Mehmed Edhem Efendi, *Mübtela-yı Aşk*.

TABLO 3.4. Tiyatro Türüne Örnek Liste

Kum Adası	Said Efendi	tiyatro	telif	Türkçe	Haziran 1301
Kurtlar Paskalyası	Ali Efendi	tiyatro	tercüme	Türkçe	Teşrin-i evvel 1301
Leblebici Horhor	Nalbandıyan	tiyatro	telif	Türkçe	Ağustos 1302
Lokantacıya Hile	Mehmed Arif	tiyatro	telif	Türkçe	Teşrin-i sani 1301
Londralı Aşçı Kızı	Nazif Efendi	tiyatro	tercüme	Türkçe	Kanun-i evvel 1306
Lyon Postacısı	İsmail Efendi	tiyatro	tercüme	Türkçe	Teşrin-i sani 1301
Macera-yı Aşk	Abdülhak Hamid Bey	tiyatro	telif	Türkçe	Nisan 1298
macroel	Kalust Efendi	tiyatro	tercüme	Türkçe	Kanun-i sani 1300
Mahalle Çocukları	Mehmed Arif	tiyatro	telif	Türkçe	Teşrin-i sani 1301
Mahkumun Validesi	Mehmed Cemal Efendi	tiyatro	telif	Türkçe	Nisan 1304
Maskeli Adam	Abdullah Cemaleddin Efendi	tiyatro	tercüme	Türkçe	Mays 1301
Masume Kız	Mehmed Rauf Efendi	tiyatro	telif	Türkçe	Eylül 1306
Mazlum Peder yahut Biçare Çocuk	Rıza Efendi	tiyatro	telif	Türkçe	Mart 1303
Muhabbet yahut İftirak-ı Aşk	Ahmed Muhtar	tiyatro	telif	Türkçe	Şubat 1299
Mübtela-yı Aşk	Mehmed Edhem Efendi	tiyatro	telif	Türkçe Farisi	Teşrin-i evvel 1302
Mülakat yahut Emare ile İtiraf	Mehmed Rasim Efendi	tiyatro	telif	Türkçe	Haziran 1305
Münasebetsiz İzdivaç yahut Haşim Bey	Vehbi Bey	komedya	telif	Türkçe	Teşrin-i evvel 1300
Müşahaklanım	Salih İhsan Efendi	tiyatro	telif	Türkçe	Kanun-i evvel 1300
Müşaheret-i Binbirdirek	İsmail Efendi	tiyatro	telif	Türkçe	Ağustos 1301
Nankör yahut Teresa?	Ali Efendi	tiyatro	telif	Türkçe	Kanun-i evvel 1301
Nedamet	Rifat Efendi	tiyatro	telif	Türkçe	Ağustos 1294
Nevciyan	Pertevezza Efendi	tiyatro	telif	Türkçe	Şubat 1302
Noterdam Yetimleri	Hasan İhsan Efendi	tiyatro	tercüme	Türkçe	Kanun-i evvel 1302
Öksüz Kız	Ahmed Efendi	tiyatro	telif	Türkçe	Temmuz 1303
Paris Fıkarası	İsmail Efendi	tiyatro	tercüme	Türkçe	Şubat 1301
Paul Jeune	Mehmed Kamil Efendi	tiyatro	tercüme	Türkçe	Ağustos 1296
Penbe Kız	Musihiddin ve Muhyi ve Nuri Efendiler	komedya	telif	Türkçe	Kanun-i evvel 1301
Sabire Kadın	Mehmed Arif Efendi	tiyatro	telif	Türkçe	Kanun-i evvel 1301
Sadık Zevce	Necib Efendi	tiyatro	telif	Türkçe	Mart 1306
Sahte Hekim	Ahmed Efendi	tiyatro	telif	Türkçe	Teşrin-i evvel 1303
Sahte Muhabbet yahut Hüzünlü İftirak	Nuh Naci Efendi	tiyatro	telif	Türkçe	Kanun-i evvel 1301
Sahte Senyor	Mazhar Efendi	tiyatro	tercüme	Türkçe	Kanun-i evvel 1301
Sehv-i Mudhik	Hasan Sırm Efendi	komedya	telif	Türkçe	Mart 1303
Serencamlı Muhabbet	Kalost Efendi	tiyatro	telif	Türkçe	Teşrin-i sani 1301
Servet-perest	Mehmed İhsan Efendi	tiyatro	telif	Türkçe	Mays 1307
Sevda Faciaları	Selanikli Tefrik Efendi	tiyatro	telif	Türkçe	Eylül 1301
Sevda Kurbanları ve Katilleri	Ali Ekrem Efendi	tiyatro	telif	Türkçe	Mart 1302
Sıdk-ı Zenan	Fethi Efendi	tiyatro	telif	Türkçe	Mart 1302
Siyauş	Ahmed Midhat Efendi	tiyatro	telif	Türkçe	Teşrin-i evvel 1299
Sönmez Bir Ateş	Petridi Efendi	tiyatro	telif	Türkçe	Mart 1303
Strazburg Yetimleri	Ragıp Efendi	tiyatro	tercüme	Türkçe	Haziran 1303
Şakir Bey sergüzeşti yahut Encam-ı Sabr-ı Hain Hoca	İsmail Hakkı Efendi	tiyatro	telif	Türkçe	Kanun-i evvel 1295
Şarap Fıçası	Dimitri	komedya	tercüme	Rumca	Mart 1307
Şarbot Werther	İlham Efendi	tiyatro	telif	Türkçe	Temmuz 1301
Şefkatli Peder	Mehmed Murad Efendi	tiyatro	telif	Türkçe	Kanun-i sani 1300
Şefkatsiz Valide	Cafer Sadık Efendi	tiyatro	telif	Türkçe	Eylül 1300
Şeytanın Gırgırağı	Mehmed Tefrik Efendi	tiyatro	tercüme	Türkçe	Teşrin-i sani 1300
Şöhrete muhabbet ne harabiyet yahut tasvir-i itaat	Yakub Nuri Efendi	tiyatro	tercüme	Türkçe	Eylül 1297
Taaşsub yahut Bedeviyet	Ali Rıza Efendi	tiyatro	telif	Türkçe	Haziran 1296
Tahkire Mukabil	Mehmed Efendi	tiyatro	telif	Türkçe	Teşrin-i evvel 1306
Takdirde Yazılan Tedbirde Bozulmaz	Sıvacıyan Efendi	tiyatro	telif	Türkçe	Şubat 1302
Talifsiz İhtiyar Onbaşı	Hüseyin Efendi	tiyatro	telif	Türkçe	Kanun-i evvel 1301
Tamahkar bir adam	Diran Papazyan	tiyatro	tercüme	Ermenice	Haziran 1308
Tamahkarlığın Encamı	Tahir Efendi	komedya	tercüme	Türkçe	Nisan 1302
Taş Yürek	Krayanidi	dram	tercüme	Rumca	Ağustos 1306
Tedbirde Kusur	Şemseddin Efendi	tiyatro	telif	Türkçe	Teşrin-i sani 1301
Teşvik-i Vicdan	Ahmed Muhtar Efendi	tiyatro	telif	Türkçe	Ağustos 1303
Tevbih yahut Tebayın-ı Efkâr	Salih İhsan Efendi	tiyatro	telif	Türkçe	Kanun-i evvel 1300
Tıynet yahut İkiz Hemşireler	Kalost Efendi	tiyatro	telif	Türkçe	Kanun-i evvel 1301
Tiyatro	Ahmed Arifi Bey	tiyatro	telif	Türkçe	Ağustos 1298
Trabzonlu kız	Lefter	dram	tercüme	Rumca	Ağustos 1306
Trovatore	Dimitri	facia	tercüme	Rumca	Haziran 1307
Tuhaf İzdivaç	Mehmed Bey	tiyatro	telif	Türkçe	Haziran 1303
Türkmen kızı	Mehmed Hilmi Efendi	tiyatro	tercüme	Türkçe	Kanun-i sani 1295
Üvey Ana	Abdullah Cevdet Efendi	tiyatro	telif	Türkçe	Mart 1302
Üvey Ana yahut Genç Doktorun Me'yusiyeti	Ahmed Şakir Efendi	tiyatro	telif	Türkçe	Mart 1303
Venedik Taciri	Hasan Sırm Bey	tiyatro	tercüme	Türkçe	Ağustos 1299
Vuslat yahut Süreksiz Sevinç	Ekrem Bey	tiyatro	telif	Türkçe	Mart 1302
Vuslat-ı Garibe	Ahmed Şevket Efendi	tiyatro	telif	Türkçe	Eylül 1295
Yarı Sadık	Selim Vahid Efendiler	tiyatro	telif	Türkçe	Şubat 1303
Yirmi Çocuğu Bir adam	Mehmed Hilmi Efendi	tiyatro	telif	Türkçe	Şubat 1295
Yolcular ve Karnaval	Ahmed Fahri Efendi	komedya	tercüme	Türkçe	Ağustos 1304
Yüz Yaşında Damad	Dimitri	tiyatro	telif	Türkçe	Haziran 1305
Zalim Valide yahut Mazlum Kerime	Tefrik Bey	tiyatro	telif	Türkçe	Haziran 1302
Zavalılı Gilbert yahut Bir Mahkumun Zevcesi	Şakir Bey	tiyatro	tercüme	Türkçe	Haziran 1306
Zekavat Reddolur Mu	Mehmed ve Hüsameddin Efendiler	tiyatro	telif	Türkçe	Kanun-i sani 1300
Zor Nikah	Ahmed Vefik Paşa	tiyatro	telif	Türkçe	Ağustos 1304

TABLO 3.5. “Nazım ve Usul” Kitaplarına Örnek Liste

er-Risaletü'l-Vesîyye fî şerhü'r-Risaletü'l-Endülüsiyye	Mehmed Akif Efendi	aruz	telif	Arapça	Kanun-ı ewel 1304
Ebi Nüvas	Mehmed Münşi Efendi	divan	telif	Arapça	Mayıs 1294
Ebu'l-Asel el-Hamevi Divanı	Yusuf Ziya Efendi	divan	telif	Arapça	Teşrin-i ewel 1294
Divan-ı Elbise	Habib Efendi	divan	telif	Arapça	Kanun-ı ewel 1303
Divan-ı Ebu'l-Fazl Bediüzzaman el-Hemedani	İbrahim Lütü Bey	divan	telif	Arapça	Ağustos 1304
Beyanü'l-Hakaik	Salih Efendi	es'ar	telif	Arapça	Ağustos 1303
Risale-i Haliyye ve İrsadu'l-Halil	Hasan Hüsnü Efendi	ilm-i aruz	tercime	Arapça	Mayıs 1305
Rehber-i Kavafi	Tevfik Efendi	ilm-i kavafi	telif	Arapça	Eylül 1300
Bülüğü'l-Emani	Selavi Efendi ile İbrahim Efendi	medh-i padişahi	telif	Arapça	Eylül 1302

Fezvi Divanı	Ahmed Hamdi Efendi	divan	telif	Farisi	Haziran 1298
Divan	Mahmud Efendi	divan	telif	Farisi	Eylül 1299
Kaani Divanı Cümle-i münderecatından, Bahariye	Mehmed Abdülkadir Efendi	divan	telif	Farisi	Ağustos 1306
Fezvi Divanı	Ahmed Hamdi Efendi	gazeliyat ve es'ar	telif	Farisi	Mayıs 1303

Şiirler	Mıgırdiç	es'ar	telif	Ermenice	Haziran 1308
Şiirler mecmuası	Karakin	es'ar	telif	Ermenice	Eylül 1308
Tabiat	Mehmed Şevki ve Osman Efendiler	şarkı	telif	Türkçe	Haziran 1302
Tahmisat-ı Nevbaharım	Ali Rıza Efendi	es'ar	telif	Türkçe	Haziran 1306
Takdir-i Elhan	Ekrem Bey	manzumat-ı edebiyye	telif	Türkçe	Kanun-ı sani 1301
Talebeler mülakatı	Periklis Ralopolos	şiiir	telif	Rumca	Kanun-ı sani 1302
Tasvir-i Hissiyat	Abdülhalim Memduh Bey	es'ar	telif	Türkçe	Kanun-ı ewel 1301
Telhis-i ilm-i Ahlak ve Servet	Nuri Efendi	es'ar	telif	Türkçe	Temmuz 1307
Telziz-i Dimağ	Mehmed Celaleddin Efendi	mecmua	telif	Türkçe	Ağustos 1307
Terane-i Tiflane	Mahmud Kemaleddin Efendi	manzum	telif	Türkçe	Eylül 1302
Terceme-i Emsal-i Ali	Muallim Naci Efendi	Emsal-i hikemiyye	telif	Türkçe	Ağustos 1300
Tercemetü'l-Meani	Osman Efendi	es'ar ve edebiyat	telif	Türkçe	Nisan 1306
Terrakkiyat-ı Hazıraya Dair	Frederick Efendi	es'ar	telif	Türkçe	Haziran 1307
Türrahat	Faik Bey	şiiir	telif	Türkçe	Kanun-ı ewel 1301
Yadigar	Bidar	şarkı	telif	Ermeniyi'l-huruf Türkiyyü'l-ibare	Mayıs 1307
Yeni Şarkı Mecmuası	Ali Ekber Efendi	şarkı	telif	Türkçe	Mart 1303
Yürek çarpıntısı	Yorgi	mecmua-i es'ar	telif	Rumca	Kanun-ı sani 1306
Zat-ı akdes-i hazret-i hilafet-penahinin evsaf-ı celilelerinin	Stefan	medayih-i hazret-i şehriyari	telif	Ermenice	Ağustos 1305
Zatü'n-Nitakeyn yahut İbnü'z-Zübeyr	Muallim Naci Efendi	manzum hikaye-i tarihiyye	telif	Türkçe	Eylül 1305
Zemzeme, ikinci kısım	Ekrem Bey	manzumat-ı edebiyye	telif	Türkçe	Kanun-ı sani 1300
Zemzeme, üçüncü kısım	Ekrem Bey	manzumat-ı edebiyye	telif	Türkçe	Kanun-ı sani 1301
Zohrabyan'ın es'arı	Zohrab	es'ar	telif	Ermenice	Teşrin-i sani 1303

Edebiyat kitaplarının %3'lük payında yer alan ve “çeşitli” olarak adlandırdığımız bu kısım hem kataloğumuzun hem de Edebiyat Kitapları tasnifinin son bölümünü teşkil etmektedir. Mümkün olduğunca daraltılmaya çalışılan bu bölüm; *konu* kısmında istatistik, fihrist/cetvel, mütenevvîa, terceme-i hâl/teracim-i ahval yazan toplam 53 yayını içermektedir. Birden fazla yayını olan isimler arasında dikkat çeken yine Ahmed Midhat Efendi, Behçet Bey, Esad Efendi ve Osman Nuri Efendi'dir³⁴⁹.

³⁴⁹ *Mebahis-i Mütenevvîa Risale-i Mevkute, Hadikatü'l-Üdeba Risale-i Mevkute.*

TABLO 3.6. Çeşitli Tasnifine Örnek Liste

Şimendifer Tahvilat Cedveli	Ahmed Esad Efendi	İstatistik	telif	Türkçe	Mart 1305
Dağarcık	Ahmed Midhat Efendi	mütenewia	telif	Türkçe	Teşrin-i sani 1301
Müntehabat-ı Tercüman-ı Hakikat	Ahmed Midhat Efendi	mütenewia	telif	Türkçe	Teşrin-i sani 1301
Durub-ı Emsal Hikayesi	Ahmed Midhat Efendi	mütenewia	telif	Türkçe	Teşrin-i sani 1301
Müntehabat-ı Ahmed Midhat	Ahmed Midhat Efendi	mütenewia	telif	Türkçe	Teşrin-i sani 1301
Mecmua-i Edebiyye	Akif Bey	terceme-i hal	telif	Türkçe	Şubat 1305
Jean François de La Perouse	Ali Efendi	teracim-i ehval	tercüme	Türkçe	Şubat 1308
Arakel Kütüphanesi Fihristi	Arakel Efendi	Kütüb-i matbua fihristi	tertib	Türkçe	Ağustos 1303
Şafak risale-i mevkute	Asım Bey	mütenewia	Arabi	Türkçe	Haziran 1299
Yadigar-ı Hayatım	Aziz Efendi	Hobart Paşa'nın tercüme-i hali	telif	Türkçe	Nisan 1306
Vasita-i Terakki (risale-i mevkute)	Baytar Mustafa Asım Efendi	mütenewia	telif	Türkçe	Mart 1298
Bahtiyar	Behcet Bey	İstatistik	telif	Türkçe	Mart 1305
Rumeli Demiryolu Tahvilatı	Behcet Bey	İstatistik	telif	Türkçe	Mart 1305
Güneş Risale-i mevkute	Beşir Fuad Bey vesaire	mütenewia	telif	Türkçe	Temmuz 1300
Hezar esrar	Bidar	mütenewia	telif	Ermenice	Kanun-ı sani 1303
Haver risale-i mevkute	Bir heyet-i Muharrir	mütenewia	telif	Türkçe	Mart 1300
Hanımlar	Cafer Bey	mütenewia	telif	Türkçe	Ağustos 1298
Cihan cüzü risale-i mevkute	Dıran Keleşyan	mütenewia	telif	Ermenice	Eylül 1299
Mecmua-i Ebuzziya (cüz 53)	Ebuzziya Tefvik Bey	mütenewia	telif	Türkçe	Mayıs 1296
Asır İçinde Bir Sene	Esad Efendi	İstatistik	telif	Türkçe	Şubat 1305
Derme çatma	Esad Efendi	mütenewia	telif	Türkçe	Ağustos 1293
Musavver Meşahir-i Alem	Hipokrati ve Vasilaki efendiler	mütenewia	telif	Türkçe ve Fa	Kanun-ı ewel 1297
Kütüb ve Resail Fihristi	İhsan Efendi	fihrist	telif	Türkçe	Mayıs 1307
Şam Ruh-ı Edeb Risale-i Mewkute	İhsan Kadri ve Kazım Beyler	mütenewia	tercüme	Türkçe	Eylül 1296
Müntehabat-ı Teracim-i Meşahir	İsmail Hakkı ve Fehim Efendiler	teracim-i ehval	tercüme	Fransızca	Teşrin-i ewel 1306
Esami-i Kütüb Fihristi	Karabet ve Kaspar	fihrist	tertib	Türkçe	Haziran 1300
Esami-i Kütüb	Kirkor Efendi	kitap fihristi	telif	Türkçe	Teşrin-i ewel 1304
Asır Kütüphanesi Fihristi	Kirkor Efendi	Kütüb-i matbua fihristi	tertib	Türkçe	Ağustos 1303
Arakel Kütüphanesi Esami-i Kütübü	Kitapçı Arakel Efendi	Kütüb-i matbua fihristi	tertib	Türkçe	Ağustos 1305
Ohannes Fihristi	Kitapçı Ohannes	kütüb cedveli	tertib	Türkçe	Nisan 1305

Ruhsat verilen ve basılan eserlerin Osmanlı modernleşme hareketinin kazandığı ivmeyle doğru orantılı olduğu görülmektedir. Modernleşme teşebbüslerinin izlerini, Osmanlı matbuat hayatında da takip etmek mümkündür. Örneğin Osmanlı ordusunun modernleşme çalışmalarına katkı sağlamak üzere Almanya'dan gelen Baron Von der Goltz'un eserleri harp konulu yayınların, modern tıp doktoru Besim Ömer Bey'in eserleri ise ilgili alandaki yayınların başında gelmektedir. Modernleşmenin etkilerinin çok net görüldüğü edebiyat alanında roman, hikâye, tiyatro ve şiir türünde üretilen eserlerin çeşitliliği ve çokluğu tarih, hukuk, bilim ve dil ile ilgili alanlarda da izlenmektedir. Ayrıca ilk kadın dergilerinin ve kadın yazarların yayınlarının listede bulunması Osmanlı yayın hayatındaki değişimin de göstergesi olmaktadır. Osmanlı yayın dünyası gerek yazar gerekse tür çeşitliliği bakımından oldukça zenginleşmiş ve *denetimli muhafaza*nın himayesinde serpmek için bir zemin bulabilmiştir. Sultan Abdülhamid

döneminin paradokslarının tipik bir örneği olarak ruhsat mekanizmasının işlevini ve nelere geçit verdiğini yansıtan bu cetvel aynı zamanda Osmanlı okuruna devlet eliyle sunulan bilginin neler olduğuna ve okuma alışkanlıklarının değişim ve gelişimine dair de birçok şey söylemektedir.

Modern bilimlerin her konuda tasnifini ve tezahürünü gördüğümüz bu cetvel, Encümen-i Teftiş ve Muayene tarafından ruhsat verilen, Maarif Nezareti tertibi ile oluşturulan kaynak bir katalogdur. Tezimizin sınırları çerçevesinde ele alınan ancak matbuat tarihi araştırmacılarının faydalanması bakımından başvurulacak kıymetli bir kaynak olan bu cetvel, Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin bir sansür heyeti olarak görülmesine karşın dönemin nitelikli yayınlarının üretilmesinde üstlendiği vazife bakımından dolayısıyla da kuruluş iradesinde öngörülen “akademi” mahiyetinde faaliyet yapma gayesine hizmeti açısından son derece kıymetli bir envanterdir.

SONUÇ

19. yüzyıl Osmanlı matbuat ve neşriyat hayatı nicelik ve nitelik bakımından önemli gelişmelere sahne olmuş, giderek kurumsallaşan denetim ve müdahalelerin yaşandığı bir alan hâline gelmiştir. Muhafazakâr modernleşmeye bağlı olarak idari ve askerî alanlarda uygulanan denetimler çok geçmeden eğitim hayatına, dolayısıyla matbuat dünyasına da sirayet etmiştir. Böylece telif ve tercüme edilecek eserlerin kontrolünü, ithal matbunun takibini, matbuatın dâhil olduğu her türlü mekânın teftişini ve yayıncılık faaliyetlerini de kapsayan merkezî bir kontrol sistemi oluşturulmuştur.

Tüm matbuat ve neşriyat hayatını kuşatan ve düzenleyen bu sistem, pratik bir dizi deneyime bağlı olarak tekâmül etmiştir. Oluşturulan nizamnameler çerçevesinde yayın hayatının denetleyicisi olarak devreye giren cemiyet, heyet ve komisyonlar, II. Abdülhamid dönemine kadar söz konusu alanın düzenlenmesinde aktif rol oynamış, Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin de temelini teşkil etmişlerdir.

Osmanlı denetim sisteminin karakteri gereği eğitimin yerleşik siyasal kültür ve toplumsal yapıya uygun şekilde yorumlandığı, uyarlandığı ve böylece toplumun korumaya alındığı görülmektedir. Nizamnameler ve kanun taslakları, oluşturulan bürokratik aygıtlar ve denetim mekanizmaları da bu himaye ağının birer unsuru olarak işlev görmüştür. Bu amaçlar doğrultusunda 31 Aralık 1881 yılında oluşturulan Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin, kitap ve dergilerin ruhsat taleplerini değerlendirmek, yerli ve ithal matbunun içeriğini toplumun genel ahlaki yapısına, kamu düzenine ve mevcut siyasi otoriteye uygun biçimde tahlil etmek, müfredatın kontrolünü yaparak eğitimin müspet yönde ilerlemesini sağlamak, yayıncılık faaliyetlerinin takibini yapmak, dolayısıyla fikri mülkiyet hakkını ve ticaret ahlakını muhafaza etmek gibi sorumlulukları bulunmaktadır.

Encümende, dönemin deneyimli bürokratlarının yanı sıra, kendi alanında uzman eğitimci ve münevverlerden oluşan bir ekip istihdam edilmektedir. Fransızcadan Bulgarcaya, Rumcadan İspanyolcaya kadar pek çok dil bilen memurun görevlendirildiği bu heyete, zamanla tetkik edilecek eserlerin çeşitlenmesine binaen İbraniceden Slavcaya kadar farklı dillere vâkıf görevlilerin de dâhil edildiği görülmektedir. Encümen çalışanlarının genel olarak eserlerin tetkik ve muayenesi için gerekli entelektüel birikime ve muhakeme yetisine sahip kişilerden seçilmesine dikkat edilmektedir.

Liyakat konusundaki hassasiyetin, kurum içi işleyiş ve disiplin için de gösterildiği belirtilmelidir. Encümenin masa başı ekibinde görev alan memurlara ruhsat süreçlerini hızlı sonuçlandırmaları, zararlı yayınları gerekçeleriyle birlikte özenli ve etkin bir biçimde tespit etmeleri, koordinasyon içinde çalışmaları hususlarında mütemadiyen hatırlatmalarda bulunmaktadır. Dikkat çekilen bu hususlarda gerekli hassasiyeti göstermeyenlere –takibat, görev değişikliği ve görevden alma vb.– yaptırımlar uygulandığı görülmektedir. Aynı şekilde, sahada çalışan ekiplere de teftiş, tevkif ve imha işlerini ilgili kurallar dışına çıkmadan yürütmeleri ihtar edilmektedir.

Teftiş ve muayene edilecek yayın sayısının hızla çoğalmasına paralel olarak Encümenin görev ve sorumlulukları da artmış; bu arada kurum, hata ve zararlı unsurlardan arındırılarak ruhsat almayı bekleyen yayınların biriktiği âdeta bir tahaffuzhane hâline gelmiştir. Kurumun genel sorumlulukları arasında bulunan *matbuatı zararlı içerikten arındırma vazifesi*, matbuat hayatının niteliğini artırmaya yönelik katkılarını gölgede bırakmıştır. Bu durum önemli ölçüde, kurallar tarafından sınırlandırılan yayın hayatı aktörlerinin, Encümene karşı takındıkları olumsuz tavırdan kaynaklanmaktadır. Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin yayın hayatında üstlendiği rol, doğal olarak tüm muhataplar tarafından memnuniyetle karşılanmamıştır. Nitekim, tabiatı gereği kısmen tecrübi süreçlere bağlı bu müdahaleler esnasında, Encümenin zaman zaman bireysel işgüzarlıklar, acemilikler ve maksadını aşan uygulamalarla malul olduğu görülmektedir. Bilhassa ruhsat süreçlerinde yapılan şahsi hatalar veya zafiyetler dolayısıyla uygulanan “aşırı sansür”, kurumun basında ve hatıratlarda çok sert eleştirilere maruz kalmasına hatta mizah konusu hâline gelmesine yol açmıştır.

Encümenin kuruluşundan lağvedilişine kadar, farklı yıllar itibarıyla kayıtları tutulan ruhsat, tevkif, men ve imha kararlarının gerekçeleri bu araştırma kapsamında tarafımızca tasnif edilmiş, muhafaza refleksinin dönemsel hassasiyetlere göre şekillendiği gözlemlenmiştir. Bu bağlamda, genel olarak tüm kriter ve gerekçelerin nizamnamelere göre belirlendiği ancak *de facto* uygulamaların da söz konusu olduğu söylenebilir. Somut örneklerden hareketle tespit ettiğimiz *ruhsat ret gerekçeleri* arasında; müellif ve matbaa isimlerinin hatalı basılmış veya yanlış yazılmış olması, eserin mesnetsiz tarihî bilgiler ihtiva etmesi ya da eserde imla hatalarının bulunması, tercüme eserlerin asıllarına uymaması, bilimsel çalışma olduğu iddia edilen yayınların yetersiz bulunması, düzeltilmesi istenilen eserlerde gerekli görülen düzeltmelerin yapılmaması, Osmanlılar veya Türkler aleyhinde ifadelerin yer alması, İslam akaidine ve adaba aykırı bilgilerin bulunması, Osmanlı toplumunu ifsat edeceği düşünülen yabancı/ithal âdetlere yer verilmesi, zihin karışıklığına sebep olan, isyana teşvik ve tahrik eden,

millî duyguları uyandıran ifade ve yorumların bulunması ve nihayet eserin yayımlanmaya şayan bulunmaması sayılabilir.

Dolaşımı ve satışı yasaklanan ve bu sebeple el konulan matbuatın *yasaklanma gerekçeleri* arasında ise; ayetleri hatalı yazılmış veya basılmış Kur'an-ı Kerim veya cüzler, sahih olmayan hadis kitapları, hurafe/türrehat içerikli, fal, büyü, sihir kitapları, peygamberlere ve Osmanlı Devleti tarafından kabul edilen Müslim ve gayrimüslim cemiyet ve temsilcilerine karşı tahkir ve tezyif içerikli yayınlar, münasebetsiz ve müstehcen içerik; Osmanlı toplumunu küçük düşürücü oryantalist ifade ve görseller bulunmaktadır. Siyasi gerekçelerle uygulanan somut yasaklamalar arasında da Osmanlı sultanlarına ve hükûmete iftira ve hakaret, toplumu ayırıştıran, isyana teşvik eden, ihtilal güzellemleri yapan veya ruhsatı güncellenmemiş ve sahte basım olan yayınlar yer almaktadır.

Ülkeye girişi engellenerek “duhulü memnu” listelerinde belirtilen yayınların somut siyasi yasaklanma gerekçeleri arasında ise; Şark Meselesi, Mısır Meselesi ve Girit İsyanı; Arnavutluk ve Makedonya bağımsızlıkları; Arnavutluk ve Makedonya tarihi ve haritalarının bulunduğu kitaplar; Ermeni soykırım iddiaları; Balkan birliği propagandacılarının ve *Konstantinopolis'i* geri almayı planlayanların kitapları; Yunan Bağımsızlık Savaşı methiyeleri; Osmanlı Devleti aleyhinde iftira, yalan ve fesat fikir ihtiva eden itibar zedeleyici yayınlar; sosyalizm ve Panslavizm gibi felsefî ve ideolojik kitaplar ile cinayet ve mezalim içerikli yazılı/görsel matbu bulunmaktadır. İthali yasaklanan matbuatın dinî ve ahlaki somut gerekçeleri arasında ise; inkâr-ı uluhiyet (ateizm), masonluk ve farmasonluk ile ilgili yayınlar, Nihilizm içerikli kitaplar, Mormon mezhebinin yayınları; müstehcen destanlar, saray esrarı, harem hayatı gibi mahremiyet içerikli *şarkvâri* metin ve görseller, Türk kadını, Türk ordusunu ve Türk milletini küçük düşürücü matbuat sayılabilir.

Yeni bir iletişim aracı olarak yaygınlaşan, politik amaçlarla aktif olarak kullanımı artan, aynı nispette de ticarileşen görsel matbu ve mamullere de benzer gerekçelerle müdahale edildiği görülmektedir. Görsel matbunun siyasallaşmasının ve ticarileşmesinin tezahürü olan sigara kağıtları, kibrit kutuları, takvim, pul, kartpostal, kumaş gibi mamullerin üzerlerinde veya içlerinde ihtilal, istiklal, hürriyet şiirleri ve şarkı sözlerinin, bağımsızlık taraftarı liderlerin vb. resimlerinin bulunması veya askerî bakımdan güvenlik açığına sebep olacağı değerlendirilen, stratejik bakımdan önemli sayılan mekânların fotoğrafları görsel matbunun siyaseten yasaklanma gerekçeleri arasındadır. Kutsal metin ve mekânların, sembol ve simgelerin mamullere basılması ve işlenmesi de dinî gerekçelerle uygulanan yasaklar arasındadır.

Dönemsel olarak çeşitlilik gösteren bu tür refleksler, özellikle ideolojilerin simgelerle yankı bulduğu, diğer bir deyişle algısal propaganda gücünün seferber edilebildiği alanlarda ortaya çıkmaktadır.

İlgili literatürde sıkça geçen, siyasi erk tarafından ilgili makamlara ilam edildiği iddia edilen bir “yasak kelimeler” listesine hiçbir belgede rastlamadığımızı belirtmek gerekir. Ne var ki bir nevi “kelime avı” şeklinde yürütülen bir tetkik sürecinin varlığı da vakıadır. Genel toplumsal ve siyasi konjonktüre bağlı olarak *hassas* telakki edildiğinden, siyaseten yasaklanan istisnai sözcükler arasında özellikle “Ermenistan” veya *Türkler hakkında* kullanıldığında “barbar” ifadesi zikredilebilir. Dolayısıyla, bu iki sözcük örneğinde de görüldüğü gibi yasaklanma gerekçesi sözcüğün doğrudan kendisiyle değil aslında bağlamla ilgilidir. Kaldı ki Encümenin teftiş ve muayene süreçlerinde sergilediği siyasi hassasiyetler dinamik bir şekilde mekâna (bölgesel) ve zamana (dönemsel) göre değişiklik göstermiş, ortaya çıkan yeni koşullara göre güncellenmiştir.

Encümenin karar silsilesi içinde son kerteyi ifade eden yakarak imha etme, Osmanlı matbuat tarihinin en ilgi çeken hatta popüler olarak nitelenebilecek konularından biridir. Oluşturulan “imha listeleri” incelendiğinde yakılan kitapların; sahibine iadesi mümkün olmayan, ruhsat alamadığı için kaçak basılan veya basıldıktan sonra zararlı olduğuna karar verilen, basılması ve tedavülde olması kurul tarafından kesinlikle yasaklanmış matbuattan olduğu görülmektedir. Bu meyanda, muzırca cetvellerinde belirtilen her eserin imha edilmemesi, ancak imha listelerinde yer alan eserlerin aynı zamanda muzırca cetvellerinde de bulunması, sistematik bir kayıt işlemine işaret etmektedir. Bununla birlikte imha sürecinin keyfi yürütülmediği, ilgili bakanlıklar tarafından bir dizi bürokratik işleme tabi tutulduğu, imhanın izin alınmadan gerçekleştirildiği durumlar tespit edildiğinde ise sorumluların takibata uğradığı görülmektedir. İmha edilmek üzere el konulan ve saklanan matbu yayın ve mamullerin zaman içinde sayıca artması birikenlerin belirli bir mekânda muhafazasını olanaksızlaştırmış, bu durum Abdülhamid dönemi matbuat hayatının temsili hâline getirilen birkaç toplu imha girişimine sebep olmuştur.

Araştırmamız boyunca bize veri sağlayan, yayınına ruhsat verilen kitapların Maarif Nezareti tarafından yıllara göre hazırlanan listeleri, bunların yanı sıra matbaa, yayınevi ve kitapçı katalogları, dolaylı olarak da olsa 19. yüzyıl Osmanlı entelektüel hayatının genel bir panoramasını izlemeye imkân vermektedir. Tutulan cetveller ve hazırlanan kataloglar modern bilimlerin denetimli gelişimi için gerekli dökümü sağlamış, bilginin üretilmesi, çoğaltılması ve

yayılması konusundaki talep ve ihtiyaçları belirlemede etkili olmuştur. Temel kaynaklarımızdan olan “*Cedvel-i Mahsus*” adlı katalog da Encümen-i Teftiş ve Muayene tarafından bir dönem ruhsat verilerek yayımlanmış kitap ve risaleleri içermekte; biyografiden edebiyata, tıptan astronomiye çok çeşitli tercüme ve telif eserin, bir başka ifadeyle ithal ve yerli düşünsel ürünlerin yayın hayatına yansımalarını ayrıntılı bilgiler eşliğinde takip etme olanağı sunmaktadır.

Çalışmamızı ilgili literatürden ayırt eden özgün katkılardan biri, Teftiş ve Muayene Heyeti’nin genellikle göz ardı edilen bir veçhesine işaret etmesidir. Araştırmamız esnasında Encümenin salt bir sansür heyeti olarak görev yapmadığı, ruhsat ita süreçleri kapsamında yayın hayatına entelektüel bir *nitelik* kazandırma doğrultusunda da faaliyet gösterdiği tespit edilmiştir. Encümen-i Teftiş ve Muayene, Osmanlı matbuat ve neşriyat hayatında entelektüel inşa ve nitelikli muhafaza süreçlerinde merkezî bir rol oynamış, bu özelliğiyle de dönemin en önemli bürokratik aktörlerinden biri olmuştur.

Sansür ve istibdat ile anılan Sultan’ın, iki asra yayılan tecdüt devrinin son halkasını teşkil etmesi, süregelen modernizasyon hamlesinin asli öznelerinden sayılması, çelişkiden ziyade dönemin karakteristik özelliği olan kontrollü ve temkinli yenileşme tercihinin bir yansımasıdır. Kaldı ki Encümen-i Teftiş ve Muayene’nin aldığı kararlardan dolayı alenen sorgulanabilir ve üst mercilere şikâyet edilebilir olması, dönemi karakterize etmek üzere kullanılan keyfî ve müstebit nitelemelerinin görelileştirilmesini de elzem kılmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA

A. CUMHURBAŞKANLIĞI OSMANLI ARŞİVİ (BOA) BELGELERİ

Bâb-1 Âsafi-Sadâret ve Bâb-1 Âli Defterleri

Bab-1 Asafi Amedi Kalemi (A.AMD)

Bab-1 Asafi Divan-1 Hümayun Kalemi (A.DVN)

Bab-1 Asafi Divan-1 Hümayun Sicilleri Mühimme Defterleri (A.DVNS.MHM.d)

Sadâret Mektubi Kalemi Evrakı (A.MKT)

Sadâret Divan Kalemi Evrakı (A.DVN)

Sadâret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı (A.MKT.MHM)

Sadâret Mektubi Kalemi Nezaret ve Deva'ir Evrakı (A.MKT.NZD)

Sadâret Mektubi Kalemi Umum Vilayat Evrakı (A.MKT.UM)

Bab-1 Ali Evrak Odası (BEO)

Meclis-i Vâlâ Riyaseti Defterleri (MVL)

Şura-yı Devlet Defterleri (ŞD.d)

Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV)

Mabeyn İrade (MB.İ)

İradeler (İ)

İrade Adliye ve Mezahib (İ.AZN)

İrade Dâhiliye (İ.DH)

İrade Eyalet-i Mümtaze Girit (İ.MTZ.GR)

İrade Hariciye (İ.HR)

İrade Hususi (İ.HUS)

İrade Maarif (İ.MF)

İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS)

İrade Meclis-i Vâlâ (İ.MVL)

İrade Taltifa (İ.TAL)

İrade Telgraf ve Posta (İ.PT)

Dâhiliye Nezareti (DH)

Dâhiliye Emniyet-i Umumiye Evrak Odası Kalemi Evrakı (DH.EUM.VRK)

Dâhiliye Emniyet-i Umumiye Tahrirat Kalemi Evrakı (DH.EUM.THR)

Dâhiliye Nezareti Mektubî Kalemi (DH.MKT)

Dâhiliye Nezareti Sicill-i Ahval Komisyonu Defterleri Fihristi (DH.SAİD.d)

Dâhiliye Nezareti Şifre Evrakı (DH.ŞFR)

Dâhiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu (DH.TMIK)

Hariciye Nezareti (HR)

Hariciye Nezareti Evrak Odası (HR.VRK)

Hariciye Nezareti İdare (HR.İD)

Hariciye Nezareti Londra Sefareti (HR.SFR.3)

Hariciye Nezareti Matbuat (HR.MA)

Hariciye Nezareti Mektubî Kalemi Belgeleri (HR.MKT)

Hariciye Nezareti Paris Sefareti (HR.SFR.4)

Hariciye Nezareti Petersburg Sefareti (HR.SFR.1)

Hariciye Nezareti Siyasî Kısmı Belgeleri (HR.SYS)

Hariciye Nezareti Sofya Sefareti (HR.SFR.04)

Hariciye Nezareti Tercüme Odası Evrakı (HR.TO)

Hariciye Tahrirat (HR.TH)

Maarif Nezareti (MF)

Maarif Nezareti Evrak Odası (MF.VRK)

Maarif Nezareti Mektubî Kalemi (MF.MKT)

Maarif Nezareti Tedrisat-ı İbtidaiye Kalemi (MF.İBT)

Maarif Nezareti Telif Tercüme Dairesi (MF.TTD)

Zabtiye Nezareti (ZB)

Yıldız Sarayı Arşivi (Y)

Yıldız Esas Evrakı (Y.EE)

Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV)

Yıldız Perakende Evrakı Arzuhâl Jurnal (Y.PRK.AZJ)

Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat (Y.PRK.ASK)

Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı (Y.PRK.BŞK)

Yıldız Perakende Evrakı Dâhiliye Nezâreti Maruzatı (Y.PRK.DH)

Yıldız Perakende Evrakı Maliye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.ML)

Yıldız Perakende Evrakı Hariciye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.HR)

Yıldız Perakende Evrakı Komisyonlar Maruzatı (Y.PRK.KOM)

Yıldız Perakende Evrakı Maârif Nezâreti Maruzatı (Y.PRK.MF)

Yıldız Perakende Evrakı Meşihat Dairesi Maruzatı (Y.PRK.MŞ)

Yıldız Perakende Evrakı Müfettişlikler ve Komiserlikler Tahriratı (Y.PRK.MK)

Yıldız Perakende Evrakı Orman, Maadin ve Ziraat Nezareti Maruzatı (Y.PRK.OMZ)

Yıldız Perakende Evrakı Posta ve Telgraf Nezâreti Maruzatı (Y.PRK.PT)

Yıldız Perakende Evrakı Şehremaneti Maruzatı (Y.PRK.ŞH)

Yıldız Perakende Evrakı Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği (Y.PRK.TKM)

Yıldız Perakende Evrakı Zabtiye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.ZB)

Yıldız Sadâret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.HUS)

Yıldız Sadâret Resmî Maruzat Evrakı (Y.A.RES)

Vilâyet -Taşra ve Müfettişliklere Ait Defterler

Rumeli Müfettişliği Manastır Evrakı (TFR.I.MN)

Topkapı Sarayı Müzesi Arşiv Evrakı (TS.MA.E)

Ali Fuat Türkgeldi Evrakı (HSD.AFT)

Cevdet Maarif (C.MF)

Hatt-ı Hümâyûn Tasnifi (HAT)

İbnülemin Tasnifi (İE)

B. SÜRELİ YAYIN, CETVEL VE SALNAMELER

Cülus-ı meyamin menus-i cenab-ı Pâdişahiden 1308 sene-i maliyesi Şubatı nihayetine kadar Encümen-i Teftiş tarafından bade'l-muayene verilen ruhsat üzerine tab' ve neşr olunmuş olan âsâr-ı mütenevvianın ve müellif ve mütercimlerinin esâmisini mübeyyin Cedvel-i Mahsusdur, Nezaret-i Maarif-i Umumiye, İstanbul, 1310.

Mehmed Murad, **Devr-i Hamidî Âsârı: Cülus-ı meyamin menus-i cenab-ı Pâdişahiden 1307 sene-i Hicriyesi nihayetine kadar Dersaadet'te tab' ve neşr olunmuş âsâr-ı mütenevvianın ve müellif ve mütercimlerinin esâmisini mübeyyin Cedvel-i Mahsusdur, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet, 1308.**

Düstur Tertip I, Matbaa-i Osmaniye/Matbaa-i Amire, C. II, C. III, C. V, C. VI, Dersaadet, 1330, 1332, 1334.

Matbuat-ı Ecnebiye Hulasaları, Matbuat ve İstihbarat Matbaası, C.1, Ankara, 1338.

Mecmua-i Fünûn, "Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye Nizamnamesidir", Ceride Hane, Sene 1, S. 1, İstanbul, 1279.

Mecmua-i Fünûn, "Mukaddime", Aramyan Matbaası, Sene 1, Cüz 1, İstanbul, 1300.

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, 1298-1326.

Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1316-1321.

Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-İ Teşkilat ve İcraatı, Mahmud Cevad, Matbaa-ı Amire, İstanbul, 1338.

C. KİTAP, MAKALE VE TEZLER

- Adıvar, Adnan; **Tarih Boyunca Bilim ve Din**, Evrim, İstanbul, 1987.
- Ahmet Mithat; **Fatma Aliye Hanım Yahut Bir Muharrir-i Osmaniye'nin Neşeti**, Dergâh Yayınları, Haz. Ayşe Aşır, İstanbul, 2016.
- Akay, Tolga; “Osmanlı Devleti’nde Fikri Mülkiyet (1850-1914)”, **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı**, Doktora Tezi, Kayseri, 2015.
- Osmanlı Devleti’nde Fikri Mülkiyet Hakları**, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul, 2021.
- Akbayar, Nuri; “Osmanlı Yayıncılığı” **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, C. 6, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 1680-1696.
- Akgün, Mehmet; “Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye ve Mecmua-i Fünun’un Felsefi Açısından Taşıdığı Önem”, **Felsefe Dünyası**, S. 15, Bahar 1995, s. 53-67.
- Akgündüz, Murat; “Osmanlılarda Bab-ı Meşihat’a Bağlı Tedkik-i Müellefat ve Teftiş-i Mesahif Meclisleri” **Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S: III, 2002, s. 89-100.
- Akın, Adem; “Münif Paşa ve Türk Bilim Tarihindeki Yeri”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1991.
- Akman, Mehmet; “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Osmanlı Hukuk Mevzuatı II. Tertip Düstur’un Tarihi Fihrist ve Dizini”, **Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları**, S. 4, Güz 2007, s. 41-388.

- “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Osmanlı Hukuk Mevzuatı I. Tertip Düstur’un Tarihi Fihrist ve Dizini”, **Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları**, S. 3, Bahar 2007, s. 67-224.
- Akyıldız, Ali; **İlk Türk Akademisi Encümen-i Dâniş’in Kuruluşu ve Faaliyetleri (1851-1862)**, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara, 2008.
- Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.
- “Maarif-i Umumiye Nezâreti”, **DİA**, C. 27, Ankara, 2003, s. 273-274.
- “Mahmud Nedim Paşa”, **DİA**, C. 27, Ankara, 2003, s. 374-376.
- Akyüz, Kenan; **Encümen-i Dâniş**, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları, Ankara, 1975.
- Alkan, Mehmet Ö; “Osmanlı İmparatorluğunda Modernleşme ve Eğitim”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, C. 6, S. 12, 2008, s. 9-84.
- Anameriç, Hakan; “Sultan II. Abdülhamid Döneminde Kütüphane Kurumu Anlayışının Değişimi”, **Sultan II. Abdülhamid Sempozyumu 20-21 Şubat 2014, Selanik Sosyo-Kültürel Hayat-Sanat-Basın Bildiriler**, C. 3. Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014, s. 7-49.
- Anameriç& Fatih Rukancı; “II. Abdülhamid Dönemi Kitap Diplomasisi”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, Ankara Üniversitesi, C. 36, S. 62, Ankara 2017, s. 101-131.
- Angell, Elizabeth; “Bir Şehir Manzarası: İstanbul’un Tarihinde Depremler”, **Antik Çağ’dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi**, C. I, Ed. Coşkun Yılmaz, İSAM, 2015, s. 510-518.
- Apikyan, Mihran; **Mutavvel Sarf-ı Osmânî**, Maarif Nezareti, 20 Eylül 1888.

- Ardıç, Murat; “Matbuat-ı Ecnebiye Müdüriyeti”, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaöğretim ve Sosyal Alanlar Eğitimi Ana Bilim Dalı Tarih Öğretmenliği Bilim Dalı**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2009.
- Arıkan, Zeki; “Târîh-i Cevdet”, **DİA.**, C. 40, İstanbul, 2011, s. 75-77.
- Arslan, Ahmet Turan; **Son Devir Osmanlı Âlimlerinden Mehmed Zihni Efendi**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 1999.
- Arpaguş, Hatice Kelpetin; **Osmanlı Halkının Geleneksel İslâm Anlayışı ve Kaynakları**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015.
- Aruçi, Muhammed; “Fraşiri Naim”, **DİA.**, C. 13, İstanbul, 1996, s. 195-197.
- Aslan, Taner; “Saidpaşazade Mehmet Şerif Paşa Muhalefeti ve İkinci Meşrutiyet Döneminde Yasaklanan Bir Risalesi”, **Tarih Araştırma Dergisi**, S. 30/50, Ekim 2011. s. 1-48.
- Atabek, Nejdet; “Kamuoyu, Medya ve Demokrasi”, **Kurgu Dergisi**, S. 19, 2002, s. 223-238.
- Ataman, Ayşe; “Abdülhamid Döneminde Dinî Eserlerin Basım ve Denetimi”, **Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih/Yakınçağ Bilim Dalı**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya, 2021.
- Ataman, Bora; “Türkiye’de İlk Basın Yasakları ve Abdülhamid Sansürü”, **Marmara İletişim Dergisi**, S. 14, 2009, s. 21-49.
- Ateş, Ferhat; “II. Meşrutiyet Sonrası Kurşunla Sansür Geleneği Bir Muhalefet Tasfiyesi Örneği Olarak Ahmet Samim Cinayeti”, **Aksaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C. 2, S. 2, 2018, s. 89-104.
- Atılgan, Özlem; “Mutavvel Sarf-ı ‘Osmânî İnceleme-Metin”, **Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkçe Eğitimi**

Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale, 2018.

Ayaydın Cebe, Günil Özlem; “19. Yüzyılda Osmanlı Toplumı ve Basılı Türkçe Edebiyat: Etkileşimler, Değişimler, Çeşitlilik”, **Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2009.

Aydın, Mahir; “Şeyhülislâm Ahmed Ârif Hikmet Beyefendi”, **Belleten**, S. 54, 1990, s. 245-260.

Aydınlı, Elif Sezer &

Schick, İrvin Cemil; “Osmanlı İstanbul’unda Sese Dönüşen Kitaplar”, **Zemin: Edebiyat Dil ve Kültür Araştırmaları**, S. 5, 2023, s. 50-111.

Aynur, Hatice & E. İhsanoğlu; “Yazmadan Basmaya Geçiş: Osmanlı Basma Kitap Geleneğinin Doğuşu (1729-1848)”, **Osmanlı Araştırmaları**, C. 22, S. 22, Aralık 2003, s. 219-255.

Ayverdi, İlhan; **Misalli Büyük Türkçe Sözlük**, C. I-II-III, Kubbealtı, İstanbul, 2008.

Ayyıldız, Erol; “Matbuat”, **DİA**, C. 28, Ankara, 2003, s. 119-121.

Babinger, Franz; “18. Yüzyılda İstanbul’da Kitabiyat”, **Müteferrika ve Osmanlı Matbaası**, Haz. Nedret Kuran Burçoğlu, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2004.

Balcı, Sezai; “Osmanlı Devleti’nde Tercümanlık ve Bab-ı Ali Tercüme Odası”, **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih/Yakınçağ Tarihi**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2006.

Baysal, Jale; **Müteferrika’dan Birinci Meşrutiyete kadar Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar: 1729-1875**, Hiperlink, İstanbul, 2010.

- Bektaş, Ayda; “Sultan II. Abdülhamid’in Kuzey Afrika Siyasetinde Tarikatların Rolü”, **İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Tarih/Yakınçağ Tarihi**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2017.
- Berkes, Niyazi; **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, Haz. Ahmet Kuyaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003.
- Beşirli, Mehmet; “Osmanlı’da Modernleşme ve Aydınlar, 1789-1908”, **Dini Araştırmalar**, C. 2, S. 5, 1999, s. 131-157.
- Beydilli, Kemal; **İki İbrahim Müteferrika ve Halefi**, Kronik Kitap, 2019.
- Beyhan, Mehmet Ali, “II. Abdülhamid Döneminde Hafiyye Teşkilâtı ve Jurnaller”, **İlmi Araştırmalar**, S. 8, 1999, s. 65-83.
- Birinci, Ali; “Osmanlı Devleti’nde Matbuat ve Neşriyat Yasakları Tarihine Medhal”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, C. 4, S. 7, 2006, s. 291-349.
- Tarih Yolunda Yakın Mâzinin Siyasî ve Fikrî Ahvâli**, Dergâh Yayınları, 2001.
- “Birgivî Risâlesi: İlk Dinî Kitap Niçin ve Nasıl Basıldı”, **Türk Yurdu**, S. 112, Aralık 1996. s. 12-41.
- Tarihin Hududunda Hatırat Kitapları, Matbuat Yasakları ve Arşiv Meseleleri**, Dergâh Yayınları, 2012.
- Bulut, Yücel; “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Pozitivizm, Terakki ve Batılılaşma Meselelerine Dair”, **Sosyoloji Dergisi**, S. 3/19, 2009/2, s. 151-166.
- Burçak, Berrak; “Modernization, Science and Engineering in the Early Nineteenth Century Ottoman Empire”, **Middle Eastern Studies**, Vol. 44/1, January 2008, s. 69-83.
- Burnaz Kabakcı, Burcu; “Meşhur ve Meçhul Bir Kurum: Encümen-i Teftiş ve Muayene”, **19. Yüzyıl Osmanlı Dünyasında Matbu Kitap, Neşir, Piyasa**

ve Denetim Konferansı Bildiri Özetleri, ed. Ayşe Başaran & Filiz Dıġıroġlu, Tarih Vakfı, s. 44-45. <https://tarihvakfi.org.tr/wp-content/uploads/2023/12/Matbu-Kitap-Kitapcik.pdf>

- Bursalı, Mehmed Tahir, **Osmanlı Müellifleri**, C. 2. Yaylacık Matbaası, 1972.
- Carleson, Edvard; **İbrahim Müteferrika Basımevi ve Bastığı İlk Eserler**, Haz. Mustafa Akbulut, Türk Kütüphaneciler Derneġi, Ankara, 1979.
- Cevdet Paşa; **Tezakir**, C. 4, Haz. Cavid Baysun, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991.
- Ceylan, Ayhan; “Tanzimat Dönemi Osmanlı Basım ve Yayımında Hukukî Düzen 1839-1876”, **Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları**, S. 1, 2006, s. 139-155.
- Clayer, Nathalie; “The Albanian Students of the Mekteb-i Mülkiye ‘Social Networks and Trends of Thought’”, **Late Ottoman Society: The Intellectual Legacy**, Ed. Elisabeth Özdalga, Routledge, London and New York 2005, s. 291-311.
- Cunbur, Müjgan; “Münif Paşa ve Kütüphanelerin Yönetimi ile İlgili İlk Resmi Talimatname”, **Türk Kütüphaneciler Derneġi Bülteni**, C. XIII, S. 2, Mayıs 1964, s. 28-35.
- Çakan, Harun; “XIX. Yüzyılda Alman Doġa Bilimi ve Felsefesinin Osmanlı Düşüncesindeki Yansımaları”, **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Anabilim Dalı Bilim Tarihi Bilim Dalı**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2018.
- Çakmak, Diren; “Osmanlı Telif Hukuku ile İlgili Mevzuat”, **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S. 21, 2007, s. 191-234.
- Çalışkan, Çaġrı; “II. Abdülhamid Döneminde Kitaplar Üzerinde Sansür Uygulamaları (1876-1909)”, **Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Denizli, 2019.

- Çavdar, R. Tûba; “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Kadar Osmanlı Kütüphanelerinin Gelişimi”, **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1995.
- “Osmanlı Vakıf Kütüphanelerinde Görevin Kötüye Kullanılmasına Dair Bir Örnek: Müfettiş Muavini Salih Efendi’nin Kitap Hırsızlığı”, **Türklük Bilgisi Araştırmaları (TUBA)**, 31/2007, 189-194.
- Çetin, Emrah; “II. Abdülhamid Döneminde Analitik Düşünmenin Gelişimi Ekseninde İstatistiğin Kurumsallaşması”, **Sosyal Bilimler Alanında Araştırma Makaleleri- 2**, Gece Akademi, Ankara, 2009. s. 94-110.
- Çetin, Sinan; “Booksellers and Their Catalogs in Hamidian Istanbul, 1884-1901”, **Boğaziçi Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2010.
- Çetinsaya, Gökhan; “Abdülhamid Rejiminin Kilit Taşı: Merkeziyetçilik, **Sultan II. Abdülhamid Dönemi Siyaset- İktisat -Dış Politika- Kültür- Eğitim**, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi İZÜ Yayınları, İstanbul, 2019, s. 15-32.
- “Din, Reform ve Statüko: II. Abdülhamid Dönemine Bir Bakış (1876-1909)”, Haz. Coşkun Çakır, **Osmanlı Medeniyeti Siyaset, İktisat, Sanat**, Klasik Yayınları, İstanbul, 2005, s. 125-148.
- “II. Abdülhamid’in İç Politikası: Bir Dönemlendirme Denemesi”, **Osmanlı Araştırmaları**, S. 47, 2016. s. 353-409.
- Çolak, Güldane; “Osmanlı Matbaacılığında Takvimhane-i Amire'nin Yeri ve Önemi”, **İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bilgi ve Belge Yönetimi Anabilim Dalı**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2011.

- Çoruk, Ali Şükrü; **Örnek Bir Vaka Işığında Abdülhamid Döneminde Kitap ve Dergi Sansürü**, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2014.
- Dabağyan, Levon Panos; **Osmanlı Ermenileri ve Bir Devrin Anatomisi Bilinmeyen II. Abdülhamid Han**, Yedirenk, İstanbul, 2014.
- Darnton, Robert; “What Is the History of Books?, Daedalus, 111/3, Representations and Realities”, 1982, s. 65-83. <https://www.jstor.org/stable/20024803>.
- Eski Rejimde Yeraltı Edebiyatı**, Çev. Suat Başar Çağlan, Zoom Kitap, 2022.
- Los best sellers prohibidos en Francia antes de la revolución**, F.C.E, Buenos Aires, 2008.
- “The Forbidden Bestsellers of Prerevolutionary France”, **Bulletin of the American Academy of Arts and Sciences**, 43/1, 1989, s. 17-45. <https://www.jstor.org/stable/3824903?origin=crossref>.
- Demez, Neslihan; “Osmanlı İmparatorluğu’nda Yenileşme Hareketleri ve Çeviri: Encümen-i Dâniş Örneğinde Tanzimat Dönemi Çeviri Yaklaşımları”, **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Batı Dilleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı Çeviri Bilim Dalı**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2007.
- Demirel, Fatmagül; **II. Abdülhamid Döneminde Sansür**, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 2007.
- “Sultan II. Abdülhamid’in Kamusal Alanda Görünürlüğü”, **Sultan II. Abdülhamid Dönemi Siyaset-İktisat-Dış Politika-Kültür Eğitim**, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, İZÜ Yayınları, İstanbul, 2019, s. 95-111.
- “Osmanlı Devleti’nde Telif Hakları Sorunu”, **Bilgi ve Bellek**, S. 5, 2007, s. 93-104.

“Osmanlı Devleti’nde Kitap Basımının Denetimi”, **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi**, S. 5, 2004, s. 89-104.

Demirel, F. & R. Çavaş; “II. Abdülhamid Dönemi’nde Gümrüklerde El Konulan (ve Elbette Yakılan) Kitaplar”, **Müteferrika**, S. 26, 2004, s. 151-158.

“Yeni Bulunan Belgeler Işığında II. Abdülhamid’in Yaktırdığı Kitapların Bir Listesi”, **Müteferrika**, S. 28, 2005, s. 3-23.

Demirel, Yurdal; “Harputlu Çok Yönlü Bir Bürokrat: Eminhafızâde Ahmed Arifi Bey”, **Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu**, Elâzığ, Mayıs 2013, s. 713-734.

Demirkol, Neslihan; “1850-1900 Yılları Arasında Edebiyat Yayıncılığı Alanının Yeniden Biçimlenmesi ve Edebiyat Çevirileri Piyasasının Doğuşu”, **İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi, Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Edebiyatı Bölümü**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2015.

Demirtaş, A. Rıdvan; “Kevakibîzâde Abdülhalik Midhat’ın Darülfünun ve Mekteb-i Hukuk’a Dair İki Yazısı”, **Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları**, S. 28, 2019, s. 105-113.

Deringil, Selim; “II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Dış İlişkilerinde ‘İmaj’ Saplantısı”, **Sultan II. Abdülhamid ve Devri Semineri (27-29 Mayıs 1992) Bildiriler**, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1994, s. 149-162.

İktidarın Sembolleri ve İdeoloji: II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909), Çev. Gül Çağalı Güven, YKY, İstanbul, 2002.

Simgeden Millete, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.

Dığıroğlu, Filiz;

Osmanlı'da Dinî Matbuat Sultan Abdülhamit ve II. Meşrutiyet Devrinde Kurumlar Aktörler Denetim ve Sansür Politikaları, Dergâh, İstanbul, 2022.

“II. Abdülhamid Döneminde Dinî Yayıncılık: İslâmî Metinleri Kim Üretir? - II”, **Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi**, S. 54, Haziran 2018, s. 1-44.

“Tedkîk-i Mesâhif-i Şerîfe ve Müellefât-ı Şer'iyeye Meclisi Kütüphanesi'ndeki Mushaflar”, **Din ve Hayat**, 2018, s. 150-155.

“II. Abdülhamid Döneminde Dinî Yayıncılık: İslami Metinleri Kim Üretir? - I.”, **History Studies**, C. IX, S. I, 2017, 85-100.

“II. Abdülhamid Dönemi Matbuat Politikaları: Mushaf Basımı ve Dinî Neşriyat”, **Sultan II. Abdülhamid Han ve Dönemi**, Ed. Fahrettin Gün-Halil & İbrahim Erbay, TBMM Milli Saraylar, İstanbul, 2017, s. 631-653.

“Osmanlı Matbuat Tarihinin Kaynağı Olarak Meşihat Arşivi”, **Arşiv Dünyası Dergisi**, S. 21. İstanbul, 2017, s. 22-50.

“XIX. Yüzyıl Osmanlı Başkentinde Entelektüel Bir Acem: Mirza Habib İsfehanî ve Terekesi”, **Osmanlı Araştırmaları**, C.49. S.49, 2017, s. 293-341.

Dersaadet'te Bir Acem Kitapçı Kitap Furuş Hacı Hüseyin AĞa, Turkuaz Yayıncılık, İstanbul, 2014.

Dilbaz, Mahmud;

Dindar Modern İtaatkâr: Sultan 2. Abdülhamid'in Eğitim Politikalarında İslâm Meselesi, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2021.

“II. Abdülhamid Dönemi Maarif-Meşihat İlişkisi”, **Din ve Hayat: İstanbul Müftülüğü Dergisi**, S. 34, 2018, s. 136-141.

“Envâr-ı Ulûm-ı Diniyeyi Neşr ile Tashih-i Din ve Tebdîli İtikad Etmek”: II. Abdülhamid Dönemi Mekteplerinde Okutulan Din

- Dersi Kitapları”, **Sultan II. Abdülhamid Han ve Dönemi**, Ed. Fahrettin Gün-Halil İbrahim Erbay, TBMM Millî Saraylar, İstanbul, 2017, s. 618-630.
- Doğan, A. & Cücük E.; “Osmanlı İstanbulu’nda İranlı Matbaa ve Kitapçıların Yasaklı Faaliyetlerine Dair Bir İnceleme”, **XVIII. Türk Tarih Kongresi Ankara: 1-5 Eylül 2018**, Tarih Kurumu Yayınları, S. VIII-35, Ankara, 2022. s. 235-250.
- Doğan, Candemir; “Hacı Mehmed Zihni Efendi ve Yeni Arapça Öğretim Metodu”, **Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya, 1993.
- Dölen, Emre; “II. Meşrutiyet Döneminde Darülfünun”, **Osmanlı Bilimi Araştırmaları**, C. 10, S. 1, 2008, s. 1-46.
- Eldem, Edhem; “Görüntülerin Gücü Fotoğrafın Osmanlı İmparatorluğu’nda Yayılması ve Etkisi, 1870-1924”, **Camera Ottomana: Osmanlı İmparatorluğu’nda Fotoğraf ve Modernite 1840-1914**, Ed. Zeynep Çelik & Edhem Eldem, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2015, s. 106-153.
- Emecen, Feridun; “Bâlâ”, **DİA**, C. 4, İstanbul, 1991, s. 554.
- Ersoy Hacısalihoglu, Neriman; “Osmanlı Basınında Bir Mizah Gazetesi: Gayda”, **Türk Basın Tarihi**, Türk Basın Tarihi Uluslararası Sempozyumu 19-21 Ekim, Elâzığ, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, C. II, Ankara, 2018. s. 761-785.
- Erdoğan M. & R. Çöklü; “Ahmed Hamdi Şirvânî ve Türkçe Muhtasar Usûl-i Fıkıh Adlı Eseri ile İlgili Bir Değerlendirme”, **İHYA**, C. 4. S. 1. Bahar 2018, s. 28-47.
- Erdoğan, Teyfur; “Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı I”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, C. 51, Ocak 1996, s. 183-247.

- “Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı”, **İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi Dalı**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1995.
- Ergin, Osman Nuri; **Türkiye Maarif Tarihi**, C. II, İstanbul, 1941.
- Türk Maarif Tarihi**, C. II-III-IV, Eser Matbaası, İstanbul, 1977.
- “Encümen-i Teftiş ve Muayene”, **İstanbul Ansiklopedisi**, C. IX, İstanbul, 1968, s. 5113.
- Erken, Mehmet; “Geç Osmanlı Döneminde Matbaa ve Kitap Yayıncılığı (1857-1888)”, **Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Tarih Programı**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2023.
- Ermiş, Hamza; “Son Dönem Osmanlı Alimlerinden Mehmed Zihni Efendi’nin Hayatı ve Eserleri”, **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 7/11, Haziran, 2005, s. 51-66.
- Erünsal, İsmail E.; **Osmanlı’da Kitap Ticareti: Sahaflar ve Kitapçılar**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2021.
- “Osmanlı Döneminde Halkın Okuduğu Kitaplar”, **Dost Bağının Meyveleri Nureddin Albayrak Hatıra Kitabı**, Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, 2022, s. 355-362.
- “Türk Edebiyatında Endülüs’e İlginin Uyanmasında Ziya Paşa’nın Endülüs Tarihi adlı Tercümesinin Rolü ve Bu Tercümenin Yapılış Nedenleri”, **Ötekilerin Peşinde Ahmet Yaşar Ocak’a Armağan**, Haz. Mehmet Öz, Fatih Yeşil, Timaş Yayınları, İstanbul 2015, s. 417-423.
- “Hâfız-ı Kütüb”, **DİA**, C. 15, İstanbul, 1997, s. 94-98.
- Faruqi, Suraiya; **Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir**, Haz. Ayşe Özl, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003.

- Fesch, Paul; **Abdülhamid'in Son Günlerinde İstanbul**, Çev. Erol Üyepazarcı, Pera Turizm ve Ticaret, İstanbul, 1999.
- Findley, Carter V.; **Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokratik Reform Babiâli, 1789-1922**, Çev. Ercan Ertürk, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2014.
- Fortna, Benjamin C.; **Learning to Read in the Late Ottoman Empire and the Early Turkish Republic**, Palgrave Macmillan, London, 2011.
- Imperial Classroom: Islam, the State, and Education in the Late Ottoman Empire**, Oxford University Press, New York, 2002.
- Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Dönemlerinde Okumayı Öğrenmek**, Çev. Mehmet Beşikçi, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2013.
- Mekteb-i Hümayûn: Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde İslâm, Devlet ve Eğitim**, Çev. Pelin Siral, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.
- Gencer, Ali İhsan; “Encümen-i Dâniş ve Mustafa Reşid Paşa”, **Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri, Bildiriler**, Ankara, 13-14 Mart 1985, s. 31-37.
- Gencer, Bedri; “Haşin Modernlikten Narin Meşrûiyete İkinci Abdülhamid'in Meşrûiyet Siyaseti”, **Sultan II. Abdülhamid Dönemi Siyaset-İktisat-Dış Politika-Kültür-Eğitim**, Sabahattin Zaim Üniversitesi İZÜ Yayınları, İstanbul, 2019, s. 33-93.
- Georgeon, François; **Sultan Abdülhamid**, Homer Kitabevi, Çev. Ali Berktaş, İstanbul, 2006.
- Osmanlı- Türk Modernleşmesi 1900-1930**, Çev. Ali Berktaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006.

- “Yasak Kelimeler: XIX. Yüzyılın Başındaki Osmanlı Sansürüyle İlgili Bir Belge Üzerine”, **Mete Tunçay’a Armağan**, Haz. Mehmet Ö. Alkan & Tanıl Bora & Murat Koraltürk, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s. 191-203.
- Gerçek, Selim Nüzhet; **Türk Matbaacılığı I Müteferrika Matbaası**, Devlet Basımevi, İstanbul, 1939.
- Gevheroğlu, Emine Pınar “Sultan II. Abdülhamid Döneminde Matbaa-i Ebuzziya”, **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bilgi ve Belge Yönetimi Anabilim Dalı**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2017.
- Goldstein, Robert Justin; **The War For The Public Mind: Political Censorship in Nineteenth-Century Europe**, Praeger, 2000.
- Political Censorship of the Visual Arts in Nineteenth-Century Europe: Arresting Images**, Palgrave Macmillan, 2015.
- Gökalp, Ziya; **Makaleler**, C. 5, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1976.
- Gökçe, Hasan; “Selim Sabit Mi’yarı’l Kelâm (İnceleme-Metin-Sözlük)”, **Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Eski Türk Edebiyatı Bilim Dalı**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2006.
- Gör, Emre; **Abdülhamid Döneminde İstihbarat: Mutlakıyetten Meşrutiyete İmparatorluğun Haber Alma Faaliyetleri 1876-1909**, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2019.
- Güçtekin, Nuri & İ. Karşlı; “II. Abdülhamid Dönemi Maarif Bürokratlarından Önemli Bir Sima: Fârûkîzade Abdullah Hasîb Efendi”, **Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi**, 7/1, Mart 2022, s. 69-97.

- Güman, Osman; “XIX. Yüzyılda Nimet-i İslâm Kitabı Çerçevesinde İlmihal Fıkıhı”, **Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2000.
- Gümüş Türker, Elif; “Tanzimat’tan II. Meşrutiyet’e Kadar (1839-1907) Sosyo-Politik Yansıtıcı Olarak “Hatıra” Türü”, **Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Yeni Türk Edebiyatı Bilim Dalı**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kocaeli, 2020.
- Gümüşsoy, Emine; “Tanzimat’tan Sonra Halk Eğitimi İçin Kurulan İki Cemiyet: Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye ve Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye”, **Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S. 8(2). s. 173-192.
- Hanıoğlu, Şükrü; **Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi**, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1981.
- Bir Siyasal Örgüt Olarak İttihad ve Terakki Cemiyeti**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1989.
- Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Zihniyet, Siyaset ve Tarih**, Bağlam, İstanbul, 2006.
- Hızlı, Kasım; “Bir Kurumu Yeniden Tasarlamak: Abdullah Hasib Efendi’nin Encümen-i Teftiş ve Muayene Hakkındaki Gözlemleri”, **History Studies**, 13/2, Nisan 2021.
- “Son Dönem Maarif Bürokratlarından Abdullah Hasib Efendi ve Mekâtib-i Gayr-ı Müslime ve Ecnebiye Müfettişliği”, **2. Uluslararası Türkoloji Araştırmaları Sempozyumu**, Ed. Murat Öztürk & Halit Yabalak, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınları, Van, 2020, s. 266-278.
- Huart, M. Clément; **Bibliographie ottomane: notice des livres Turcs, Arabes et Persans imprimés à Constantinople durant la période 1304-1305 de l’Hégire 1887-1888**), Imprimerie Nationale, Paris,

1889,

<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k6262507k/f6.item.texteImage>

Işıkay Gürbüz, Ömrüm;

“II. Abdülhamid Dönemi Sansürünün Edebiyata Yansımaları”, **Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeni Türk Edebiyatı**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2017.

“Abdülhamid Döneminde Sansürlenmiş Piyeler”, **Uluslararası Beşerî Bilimler ve Eğitim Dergisi**, C. 4, S. 8, 2018, s. 187-198.

İhsanoğlu, Ekmeleddin;

Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye’nin Kuruluş ve Faaliyetleri, TTK, Ankara, 1994.

İnal, Mahmud Kemal;

Son Asır Türk Şairleri, C. II, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1988.

İpşirli, Mehmet;

“Dâhiliye Nezâreti”, **DİA**, C. 8, İstanbul, 1993, s. 414-416.

“Mülâzemet”, **DİA**, C. 31, Ankara, 2020, s. 537-539.

İrtem, Süleyman Kani;

Abdülhamid Devrinde Hafiyelik ve Sansür: Abdülhamid’e Verilen Jurnaller, Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul, 1999.

İskit, R. Server;

Türkiye’de Matbuat İdareleri ve Politikaları, Başvekalet Basın Yayın Umum Müdürlüğü Yayınları, 1943.

Türkiye’de Neşriyat Hareketleri Tarihine Bir Bakış, MEB, Ankara, 2000.

Türkiye’de Matbuât Rejimleri, Tan Matbaası, İstanbul, 1939.

İyişenyürek, Orhan;

“Mehmed Zihnî Efendi’nin Nimet-i İslam Adlı Eserindeki Hadislerin Tahric ve Değerlendirilmesi (Temizlik ve Namaz Bölümleri)”, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2004.

- Joubert, Bernard; **Dictionnaire des livres et journaux interdits: par arrêtés ministériels de 1949 à nos jours**, Éditions du Cercle de la Librairie, Paris, 2011.
- Kabacalı, Alpay; **Başlangıçtan Günümüze Türkiye’de Basın Sansürü**, Gazeteciler Cemiyeti Yayını, İstanbul, 1990.
- Türk Kitap Tarihi**, Cem Yayınevi, İstanbul, 1989.
- Kabakcı, Enes; “Sauver l'Empire: modernisation, positivisme et formation de la culture politique des Jeunes-Turcs (1895-1908)”, **Université Paris I Panthéon-Sorbonne**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Paris, 2007.
- Kahraman, Kemal; “Encümen”, **DİA**, C. 11, İstanbul, 1995, s. 175-176.
- Kara, İsmail; “Modernleşme Dönemi Türkiye’si”nde “Ulum, Fünun” ve “Sanat” Kavramlarının Algılanışı Üzerine Birkaç Not”, **Kutadgubilig: Felsefe Bilim Araştırmaları**, S. 0/2, 2002, s. 249-278.
- Karacan, Osman; “Cemil Said Bey (1872-1948) ve Düşünce Yapısı”, **İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi**, C. 8, S. 1, 2019, s. 183-202.
- Karaçavuş, Ahmet; “Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim Cemiyetleri”, **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih/Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2006.
- Karahan, Abdulkadir; “Adanalı Hayret”, **DİA**, C.1, İstanbul, 1988, s. 353.
- Karal, Enver Ziya; **Osmanlı Devleti: Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri, 1876-1907**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, C. VIII, Ankara, 1983.
- Karpat, Kemal H; **Osmanlı’da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma**, Çev. Dilek Özdemir, İmge Kitabevi, Ankara, 2006.

İslam'ın Siyasallaşması: Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kimlik, Devlet, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması, Timaş Yayınlar, 2013

Kayaoğlu, Taceddin; “Türkiye’de Tercüme Müesseseleri”, **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Cumhuriyet Tarihi Ana Bilim Dalı**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1996.

Türkiye’de Tercüme Müesseseleri, Kitabevi, İstanbul, 1998.

Kılıç, Hulûsi; “Mehmed Zihnî Efendi”, **DİA**, C. 28, Ankara, 2003, s. 542-543.

Kılınç, Ramazan; “Muhafazakârlık: II. Abdülhamid Dönemini Anlamada Bir Anahtar”, **Türkler**, C. XII, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 1582-1597.

Kırlı, Cengiz; **Sultan ve Kamuoyu Osmanlı Modernleşme Sürecinde “Havadis Jurnalleri” (1840-1844)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009.

“Kahvehaneler ve Hafiyeler: 19. Yüzyıl Ortalarında Osmanlı’da Sosyal Kontrol”, **Toplum ve Bilim**, S. 83, İstanbul, 2000, s. 58-79.

Koca, Ferhat; “İstinbat”, **DİA**, C. 23, İstanbul, 2001, s. 368-369.

Koçu, Reşat Ekrem; “Ali Fuad Bey”, **İstanbul Ansiklopedisi**, C. II, İstanbul, 1959. s. 666

Kodaman, Bayram; **Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi**, TTK, Ankara, 1991.

Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası, Ankara Üniversitesi, Ankara, 1987.

Koloğlu, Orhan; **Abdülhamid Gerçeği**, Pozitif Yayınları, İstanbul, 2005, s. 440.

“II. Abdülhamit Sansürü”, **Tarih ve Toplum**, C. VII, S. 38, 1987, s. 14-18.

- “II. Abdülhamid’in Basın Karşısındaki Açmazı”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 1, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 82-93.
- “Osmanlı Basını: İçeriği ve Rejimi”, **Tanzimat’ta Cumhuriyet Türkiye Ansiklopedisi**, C. 1, İletişim Yayınları, 1985, s. 68-82.
- Kudret, Cevdet; **Abdülhamit Devrinde Sansür**, İstanbul, Milliyet Yayınları, 1977.
- Kurşun, Zekeriya; “II. Abdülhamit Dönemi’nde Batı Basınında İmaj Düzeltme Çabaları: Matbuât-ı Ecnebiye Müdüriyeti’nin Kurulması ve Faaliyetleri”, **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi**, S. 1, İstanbul, 1999, s. 101-114.
- “Osmanlı Dünya Ekseninde II. Abdülhamid İmajı”, **II. Abdülhamid: Modernleşme Sürecinde İstanbul**, Ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul, 2011, s. 181-201.
- Kut, Turgut; “Dârüttbâa”, **DİA**, C. 9, 1994, s. 10-11.
- Kutluer, İlhan; “Hikmet”, **DİA**, C. 17, İstanbul, 1998, s. 503-511.
- Kuyucu, Mevlüt; “Mehmed Zihni Efendi’nin Hayatı ve Eserleri”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arap-Fars Filolojisi**, Mezuniyet Tezi, İstanbul, 1970.
- Küçükler, Osman Zahit; “Osmanlı Devleti’nde Eğitimde Modernleşme ve Encümen-i Dâniş”, **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih/Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2016.
- Lévy, Noémi; “Giriş”, **Osmanlı’da Asayiş, Suç ve Ceza**, Haz. Noémie Lévy & Alexandre Toumarkine, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2008. s. 1-17.
- Lewis, Bernard; **Modern Türkiye’nin Doğuşu**, Çev. Metin Kırıatlı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1993.

Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı: XIX. Asır Osmanlı Maarif Tarihi, Haz. Taceddin Kayaoğlu, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2001.

Mardin, Şerif;

Türk Modernleşmesi Makaleler 4, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991.

Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996.

Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.

Millas, Herkül;

Yunan Ulusunun Doğuşu, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994.

Naim, Mehmet;

Kavaid-i Farisiye Ber Tarz-ı Nevin, Matbaa-i Mühendishane, Dersaadet, 1288.

Nakiboğlu, Aslıhan;

“Osmanlı Maliyesinde Süreklilik ve Değişim: Rûsûmât Emâneti”, **Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Doktora Tezi, Kocaeli, 2011.

Odabaşı, İ. Arda;

Osmanlı Matbuat Kapitalizmi ve Milliyetçilik (1913-1914), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2021.

Odyakmaz, Necla;

“Osmanlı’da Anayasal Düzenlemeler ve Basına Etkileri”, **İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi**, S. 16, 2016, s. 211-233.

Oğuz, Mustafa;

“II. Abdülhamid’e Sunulan Layihalar”, **Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2007.

Onaran, Burak;

Padişahı Devirmek Osmanlı Islahat Çağında Düzen ve Muhalefet: Kuleli (1859), Meslek (1867), Çev. Saadet Özen, İletişim, İstanbul, 2018.

- Ortaylı, İlber; **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İstanbul, Hil Yayınları, 1987.
- Batılılaşma Yolunda**, Merkez Kitaplar, İstanbul, 2007.
- Türkiye Teşkilât ve İdare Tarihi**, Cedid Neşriyat, Ankara, 2008.
- Öksüz, Mert; **Muharrir ve Matbuat: On Dokuzuncu Asırda Yazarlık Mesleği ve Babiali Çevresinde Yayıncılık Faaliyetleri**, Libra Yayınları, İstanbul, 2022.
- Öner, Senem; “Çeviri Yoluyla Kanun Yapmak: 1858 Tarihli Osmanlı Ceza Kanunu’nun 1810 Tarihli Fransız Ceza Kanunu’ndan Çevrilmesi”, **Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Batı Dilleri ve Edebiyatları Ana Bilim Dalı**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2013.
- Özeçoğlu, Halil; “Eğitimde Bir Öncü: Selim Sabit Efendi, Hayatı ve Eserleri”, **Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2004.
- Özege, M. Seyfettin; **Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu**, C. 1-5. Sıralar Matbaası, İstanbul, 1971–1979.
- Özgül, M. Kayahan; **Bâbille Ebabil**, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2013.
- “Periyodiklerin İstanbul Kültürüne Etkileri”, **Antik Çağ’dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi**, C. VII, Ed. Coşkun Yılmaz, İSAM, İstanbul, 2015, s. 182-209.
- “Devr-i Hamîdî Matbûatına Tersten Bakmak”, **II. Abdülhamid-Modernleşme Sürecinde İstanbul**, Ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul, 2010, s. 379-399.
- Öztunçay, Bahattin; “İstanbul’da fotoğrafçılığın doğuşu ve gelişim süreci”, **Camera Ottomana: Osmanlı İmparatorluğu’nda Fotoğraf ve**

- Modernite 1840-1914**, Ed. Zeynep Çelik & Edhem Eldem, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2015, s. 66-105.
- Öztürk, Cemil; “Selim Sabit Efendi”, **DİA**, C. 36. İstanbul, 2009, s. 429-430.
- Öztürk, Sümeyra; “II. Abdülhamid Döneminde Halifeliğin Siyasi Manada Kullanılması”, **Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C. 4/8, Temmuz, 2022, s. 727-738.
- Pakalın, Mehmet Zeki; **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, C. I, MEB, İstanbul 1983.
- Parlar, Başak; “II. Abdülhamid’in Türk Kütüphaneciliğine Katkıları”, **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Bilgi ve Belge Yönetimi Anabilim Dalı**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2019.
- Polat, Ayşe; “Osmanlı’da Matbu İslam’ın Onay ve Denetimi: Tedkîk-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şer’iyye Meclisi”, **FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi**, Sayı 11, Bahar, 2018, s. 87-120.
- “Osmanlı Dini Bürokrasisi: Matbuat, Tarikat ve Kamusal Ahlak Denetimi”, **Osmanlı İstanbulu VII**, Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu, Bildiriler Ed. Feridun M. Emecen, Ali Akyıldız, Emrah Safa Gürkan, TDV Yayınları, Ankara, 2021, s. 497-517.
- Polat, Bengül &
- Aslan, Osman Furkan; “Sultan II. Abdülhamid’in Saltanat Döneminde Mısır Menşeli Muzır Neşriyat ve Devletin Aldığı Tedbirler (1876-1909)”, **Karadeniz Araştırmaları**, XVII/68, 2020, 943-959.
- Polat, Erdoğan; “II. Abdülhamid Dönemi’nde Yasaklı (Memnû) Destanlarla Verilen Mücadele”, **Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi**, Aralık 2022, s. 45-68.

- Rangavis, Aleksandros; **Mukavelet Muharriri**, Haz. Evangelia Balta & Niki Stavridi, The Isis Press, İstanbul, 2018.
- Régla de, Paul; **Les Mystères de Constantinople**, P.-V. Stock, Paris, 1897.
- Hafiyeler Ülkesi Türkiye: Sultan Murat V ve Abdülhamit II, Çev. Teoman Tunçdoğan, Bileşim Yayınları, İstanbul, 2005.
- Sabev, Orlin; **İbrahim Müteferrika ya da İlk Osmanlı Matbaa Serüveni**, Yeditepe, İstanbul, 2006.
- Sağlam, Engin; “Mecmua-i Fünûn Dergisi (İnceleme, Tahlili Fihrist ve Seçilmiş Metinler)”, **Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon, 2004.
- Said, Cemil; “Teceddüd-ü Hakiki Nasıl Olur?”, Çev. Osman Karacan, **Tarih ve Gelecek Dergisi**, C. 5, S. 2, Ağustos 2019.
- Saltık, Ekrem; “Osmanlı Sosyal Hayatında Kitap, **Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya, 2007.
- Sarıyıldız, Gülден; “Takvimhane”, **DİA**, C. EK2, Ankara, 2019, s. 573-574.
- Schick, İrvin Cemil; “Asıl Harem Hangisi?”, **Milli Saraylar**, S. 8, İstanbul, 2011, s. 141-155.
- Scott, Hamish; **Erken Modern Avrupa Tarihi Esaslar**, Çev. İsmail Hakkı Yılmaz, VakıfBank Kültür Yayınları, İstanbul, 2022.
- Seyitdanlıoğlu, Mehmet; “Yerel Yönetim Metinleri VI: Vilayet Nizamnamesi ve Getirdikleri”, **Çağdaş Yerel Yönetimler**, C. 5, S. 5, Eylül 1996, s. 89-103.
- Shaw, Stanford; “A Promise of Reform: Two Complementary Documents,” **International Journal of Middle East Studies**, S. 4, 1973, s. 359-368.

- Somel, Selçuk Akşin; **Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908): İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin**, Çev. Osman Yener, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.
- Soydaş, Hakan; “Şair, Oyun Yazarı ve Çevirmen Olarak Bir Osmanlı Aydını Münif Paşazâde Süleyman Vehbi”, **Prof. Dr. Avni Gözütok-Armağan Kitap-**, Ed. Süleyman Efendioğlu & Hüsna Kotan, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 2020, s. 513-533.
- Stepanyan, Hasmik A; **Ermeni Harfli Türkçe Kitaplar ve Süreli Yayınlar Bibliyografyası (1727-1968) / Bibliographie des livres et de la presse Armeno-Turque (1727 -1968)**, Turkuaz Yayınları, İstanbul, 2005.
- Strauss, Johann; “‘Kütüb ve Resâil-i Mevkute’ Çok Milletli Bir Toplumda Basım ve Yayıncılık”. Çev. Esen Ezgi Taşçıoğlu, **Müteferrika**, S. 32, Kış 2007, s. 3-33.
- “İstanbul’da Kitap Yayıncılığı ve Basımevleri”, Çev. Erol Üyepazarcı, **Müteferrika**, S. 1, Güz 1993, s. 5-17.
- “Osmanlı İmparatorluğu’nda Kimler, Neleri Okurdu? (19.-20. Yüzyıllar)” Çev. Günil Ayaydın Cebe, **Kritik**, S. 3, Bahar 2009, s. 205-265.
- “Who Read What in the Ottoman Empire (19th-20th centuries)?”, **Middle Eastern Literatures**, 6/1, 2003, 39-76.
- “Zum Istanbuler Buchwesen in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts”, **Osmanlı Araştırmaları**, S. 12, 1992, s. 307-338.
- “‘Kütüb ve Resail-i Mevkute’: Printing and Publishing in a Multi-Ethnic Society”, **Late Ottoman Society: The Intellectual Legacy**, ed. Elisabeth Özdalga, Routledge, Londra, s. 225-253.
- “Osmanlı İstanbul’unda Türkçeden Başka Dillerde Edebiyatlar”, Çev. Ahmet Aydoğan & Ömer Ulusoy, **Antik Çağ’dan XXI**.

Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi, C. VII, Ed. Coşkun Yılmaz, İSAM, 2015, s. 262-279.

- Süleyman Tevfik; **II. Meşrutiyetten Cumhuriyete Elli Yıllık Hatıralarım**, Haz. Tahsin Yıldırım & Şabân Özdemir, Dün Bugün Yarın Yayınları, İstanbul, 2011.
- Şimşek M. & Arıtürk, M; “Şirvanlı Ahmed Hamdi’nin Mecâmi Tercümesinin ‘Hâtıme: Kavâid-i Külliyye’ Bölümü”, **İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi**, S. 25, İstanbul, 2015, s. 499-525.
- Şirvani, Ahmed Hamdi; **Levâmi’u’d-Dekâik Fî Tercemeti Mecâmi’i’l-Hakâik Mecâmi’u’l-Hakâik Tercümesi**, Haz. Hüseyin Örs & Seher Erdem Örs, Türkiye Yazma Eserler Kurumu, İstanbul, 2017.
- Tak, Ekrem; “Hâfız-ı Kütübdan Kütüphaneciye: Osmanlıdan Günümüze Bir Mesleğin Gelişimi”, **Bilgi ve Belge Araştırmaları Dergisi**, S. 13, 2020, s. 81-102.
- Taşpınar, İsmail; “KAZIMIRSKI, Albert de Biberstein”, **DİA**, C. 25, Ankara, 2020, s. 153-154.
- Tek Başaran, Ayşe; “The Ottoman Printing Enterprise: Legalization, Agency and Networks”, 1831-1863, **Boğaziçi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2019.
- Tezcan, Asuman; “Âli Kararname ve Basın”, **Selçuk İletişim Dergisi**, C. 3, S. 4, 2005, s. 166-172.
- Tonta Ak, Emine; “Osmanlı Devleti’nde Abdülaziz Devri Matbuat İdaresi”, **Sultan Abdülaziz ve Dönemi Sempozyumu, Bildiriler**, C. I, TTK Yayınevi, Ankara 2014, s. 129-138.
- Tosh, Johny; **Tarihin Peşinde**, Çev. Özden Arıkan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2008.
- Tukin, Cemal; “Girit”, **DİA**, C. 14, İstanbul, 1996, s. 85-93.

- Tural, Erkan; “II. Meşrutiyet Döneminde Devletin Restorasyonu Bağlamında 1909 Teşkilat ve Tensikat Kanunu”, **Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir, 2006.
- “II. Meşrutiyet Dönemi’nde Maârif-i Umûmiyye Nezâreti’nde Bürokratik Reform”, **OTAM**, S. 22, 2007, s. 177-206.
- Türesay, Özgür; “II. Abdülhamid Dönemi Yayımcılığı, Matbaa-i Ebüzziya ve Bastığı Kitaplar”, **Müteferrika**, S. 34, 2008/2, s. 3-48.
- “Censure et production culturelle. Le champ éditorial ottoman à l’époque hamidienne (1876-1908)”, **Études Balkaniques**, 1-16. 2009, s. 239-254.
- Uçman, Abdullah; “Encümen-i Dâniş”, **DİA**, C. 11, İstanbul, 1995, s. 176-178.
- Unan, Fahri; “Mevleviyet”, **DİA**, C. 29, Ankara, 2004, s. 467-468.
- Ünal, Uğur & Budak, M; **Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme**, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın: 134, İstanbul 2014.
- Ünal, Yusuf; “More than Mere Polemic: The Adventure of the Risalah-i Husniyah in the Safavid, Ottoman and Indian Lands”, **Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2016.
- Varlık, M. Bülent; **Türkiye Basın-Yayın Tarihi Bibliyografyası**, Kebikeç Yayınları, Ankara, 1995.
- Verbeeck, Georgi; “Anachronism and the Rewriting of History: The South Africa Case”, **The Journal for Transdisciplinary Research in Southern Africa**, S. 2/1, 2006, s. 181-200.
- Wilkinson, Henry Robert; **Maps and Politics a Review of the Ethnographic Cartography of Macedonia**, Liverpool University Pres, Liverpool 1951.

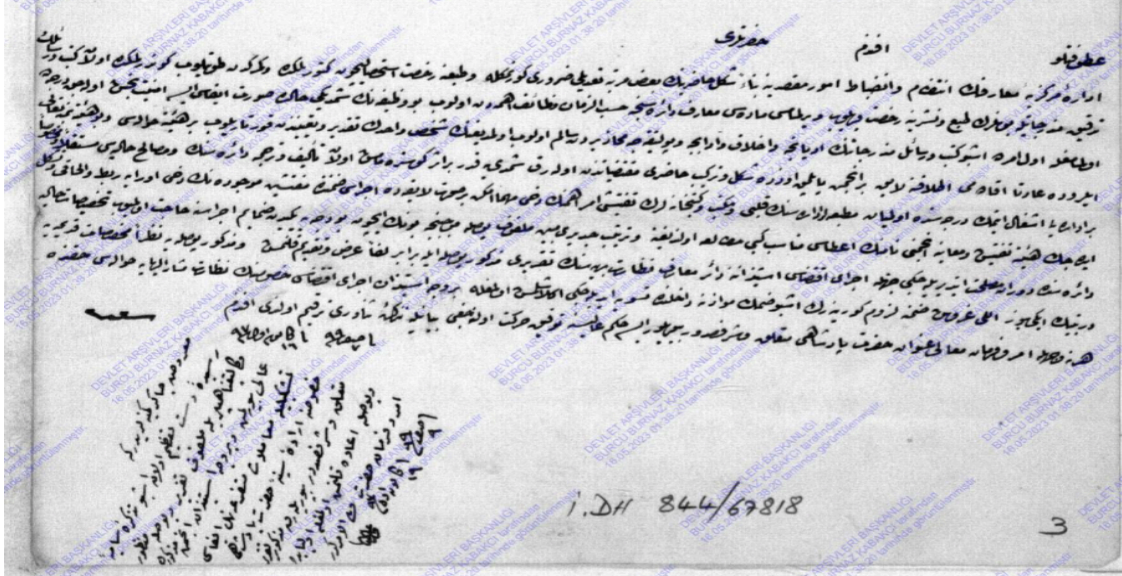
- Yasamee, F.A.K; **Ottoman Diplomacy Abdülhamid II and the Great Powers, 1878-1888**, Gorgias Press, 2012.
- Yazıcı, Nesimi; “Türkiye Basın-Yayın Tarihi Kaynakçası”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. 26, S. 1-4, 1983, s. 785-786.
- Yıldız, Güllü; “Osmanlı Matbuatının Farklı Bir Yüzü: Muhammed Tâhir Tebrizî”, **Türk Basın Tarihi**, Türk Basın Tarihi Uluslararası Sempozyumu 19-21 Ekim, Elâzığ, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, C. II, Ankara, 2018. s. 959- 976.
- “İstanbul’da Bir Acem Matbaası: Kitapçı Tahir ve Ahter”, **Osmanlı Araştırmaları**, S. 50, 2017, s. 175-218.
- Yıldız, Nafiye Nihan; “XIX. Yüzyıl Seyahatnamelerine Göre Osmanlı Kitap Kültürü ve Kütüphaneler”, **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Akdeniz Dünyası Araştırmaları Anabilim Dalı**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2009.
- Yılmaz, İlkay; “II. Abdülhamid Döneminde Güvenlik Politikaları ve Coğrafi Mobilizasyon”, **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı**, Doktora Tezi, İstanbul, 2012.
- Yılmaz, Malik & Baykan G.; **Türk Kütüphaneciliğinde Önemli Bir Adım: Devr-i Hamîdî Katalogları**, Hiperlink Yayınları, İstanbul, 2008.
- Yılmaz, Murat; “Jön Türk Matbuatında Propaganda (1895-1902)”, **Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı**, Doktora Tezi, Trabzon, 2019.
- Erken Dönem Jön Türk Muhalefesinde İmaj Mühendisliği**, Kitabevi, İstanbul, 2021.
- “Olumsuz II. Abdülhamid İmajı Yaratımına Bir Örnek: Sultan Hamid’in Çapkınlıkları”, **Karadeniz Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, S. 3, 2023, s. 1-24.

- Yosmaoğlu, İpek K. “Chasing the Printed Word: Press Censorship in the Ottoman Empire, 1876-1913”, **Turkish Studies Association Journal**, S. 27, 2003, s. 15-49.
- Yüksel, Ahmet; “Osmanlı’da Zamanı Anlamak: Duvar Takvimlerinin Basım ve Yayımları Üzerine Bazı Bilgiler”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, The Journal of International Social Research, C. 3, S. 12, Yaz, 2010, s. 502-516.
- Zülfikar, Hamza; “Matbuat Lisanından Basın Diline”, **Türk Dili**, Y. 67, S. 783, 2017, s. 44-49.
- Zürcher, Erik Jan; **Modernleşen Türkiye’nin Tarihi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996.

EKLER

EK 1. Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin Kuruluş İradesi

31 Aralık 1881 (09 Safer 1299)

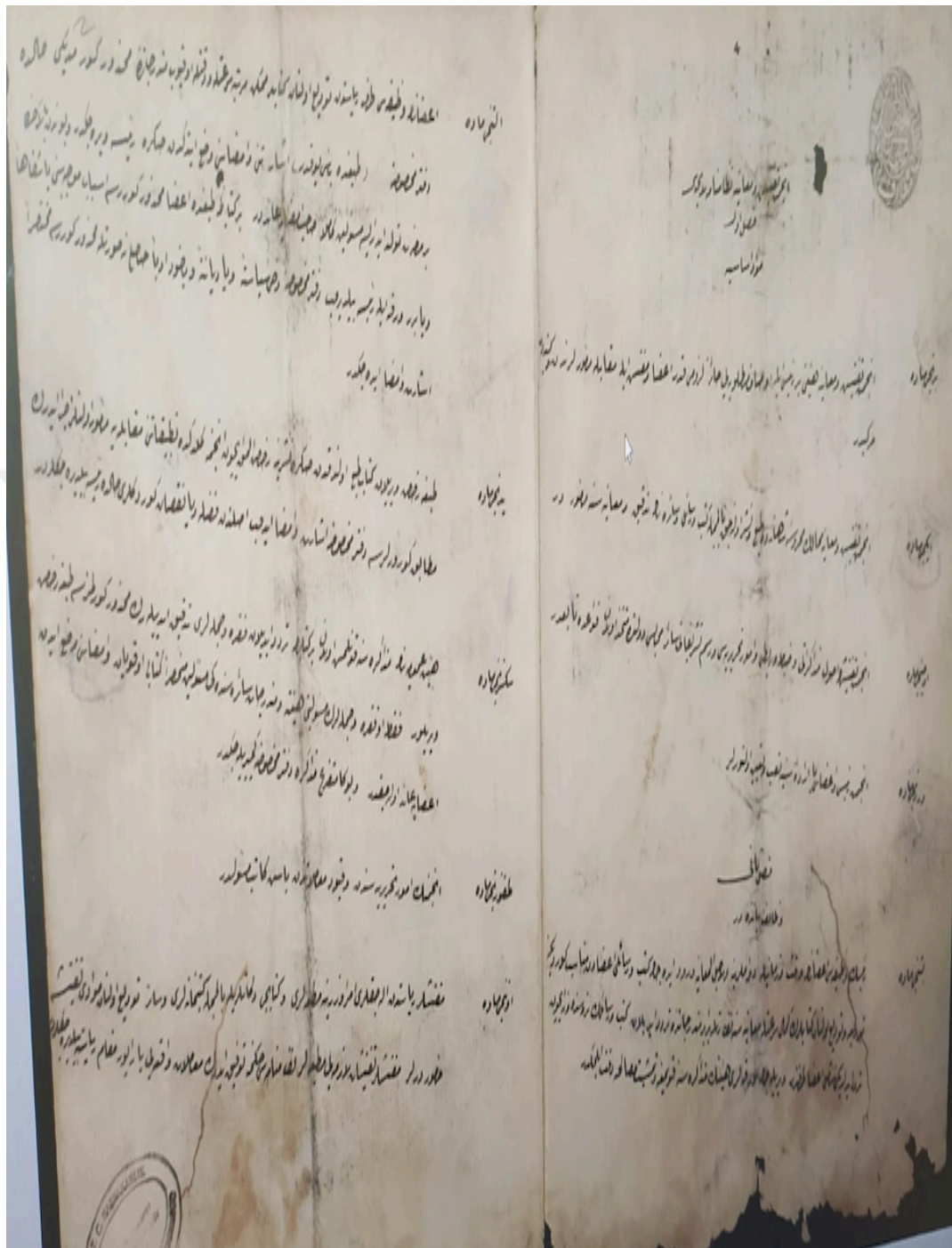

EK 2. Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin Kuruluş İrade Metni

“İdare-i merkeziyye-i maarifin şekl-i hazırının intizam ve inzibat-ı umûr-ı maksadına binaen bazı mertebe tadili zaruri görünmekle ve tabına ruhsat istihsali için götürülmekte ve gümrükten tutulup gönderilmekte olan kütüb ve resailin tedkik-i mündericatiyla bunların tab ve neşrine ruhsat verilip verilmemesi maddesi Maarif dairesince hasbe’z-zaman vezaif-i ehemmeden olup bu vazifenin şimdiki halde suret-i ifası ise emniyet-bahş olacak derecede olmamağla takdimu’l-ehemm ale’l-mühim kaidesi iktizasınca evvel emirde işbu kütüb ve resail mündericatinın edyanca ve ahlak ve adabca ve politikaca mahâzirden salim olup olmadığının şahs-ı vahidin takdir ve tayininden kurtarılıp bir heyete havalesi ve bu heyete bi-mennihi teala ileride adeta akademi itlakına layık bir encümen yapılmak üzere şekl ve terkiib-i hazırı mukteziyatından olarak şimdiye kadar bir eser gösterememiş olan Telif ve Tercüme Dairesi’nin mesalih-i haliyesi müstakilen ve mahsusen bir idareyi işgal etmek derecesinde olmasıyla matbaalar idaresinin kalbı ve mektep ve kütüphanelerin teftişi emr-i ehemminin dahi mehma-emken bir suret-i layıkada icrası zımında müfettişin-i mevcûdenin dahi oraya rabt ve ilhakı ve teşekkül edecek heyete Teftiş ve Muayene Encümeni namının itası münasib gibi mütalaa olunarak tertib-i cedide mübeyyin pusula leffen takdim-i huzur-ı ali-i vekalet-penahileri kılınmağla ve bunun için bütçeye yeniden zamaim icrasına hacet olmayıp tahsisat-ı haliye dairesinde deveran-ı maslahat ettirilecek olmağla icra-yı iktizası hususuna müsaade-i celile-i cenab-ı hıdîvîlerinin şayan buyrulması babında emr u ferman hazret-i veliyyu’l-emrindir”¹.

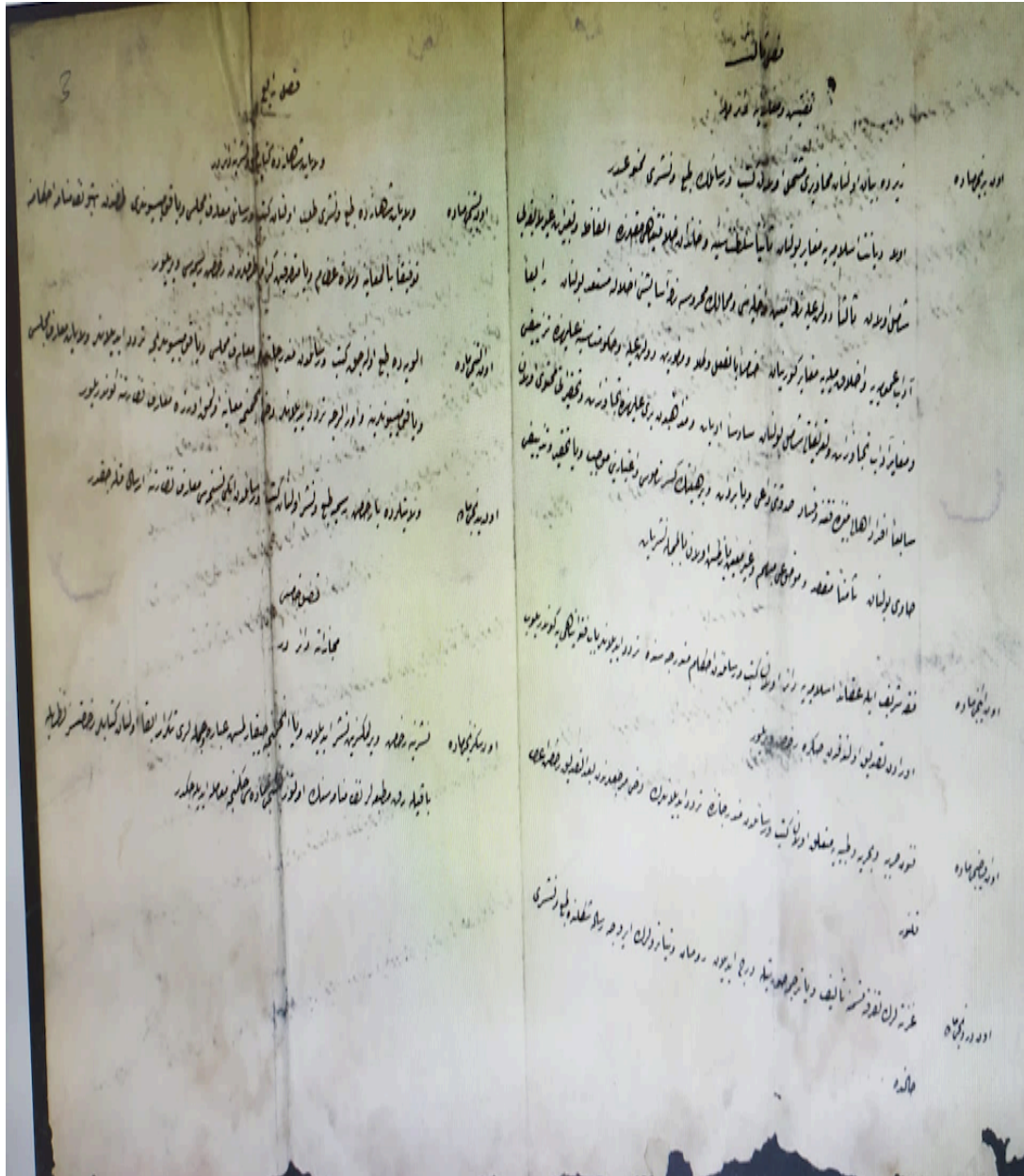
¹ BOA.İ.DH., nr: 844/67818. (H. 09.02.1299) 31 Aralık 1881; BOA.MF.MKT., nr: 73/24. (H. 02.02.1299) 24 Aralık 1881.

EK 3. Encümen-i Teftiş ve Muayene Nizamnamesi İlk Sayfa

BOA.MF.TTD., nr: 14/67. (H. 29.12.1306) 26 Ağustos 1889.

EK 4. Encümen-i Teftiş ve Muayene Nizamnamesi İkinci Sayfa

EK 5. Encümen-i Teftiş ve Muayene Nizamname Layiha Metni

Fasl-ı evvel

Mevadd-ı esasiyye

Birinci madde: Encümen-i Teftiş ve Muayene heyeti bir reis ile evsaf-ı matlubeyi haiz lüzumu kadar aza ve müfettiş ile mukabele memurlarından ve ketebeden mürekkebdır.

İkinci madde: Encümen-i Teftiş ve Muayene memalik-i mahruse-i şahanede tab' u neşr olunacak bilcümle kütüb ü resail ve sairenin tetkik ve muayenesine memurdur.

Üçüncü madde: Encümen-i Teftiş'in usul-i müzâkerâtı ve zapt u raptı ve umur-ı tahririyesi ve resm-i teşrifatı ve sair mecalis-i devlette müttehaz olan kavaide tabidir.

Dördüncü madde: Encümen reisi ve azası bâ-irade-i seniyye nasb u tayin olunurlar.

Fasl-ı sani

Vezaif beyanındadır

Beşinci madde: Reisin vazifesi azanın vakt ü zamanıyla devamlarına ve li-ecli'l-muayene vürud edecek kütüb ü resaili azadan münasip gördüğüne tevdi ve tevdi olunan kitapların kemal-i süratle muayenesine nezaretle beraber mündericatında tereddüt edilen kütüb ü resailin neresinde ve ne için tereddüt edildiğini şamil aza tarafından verilecek varakaları heyetin müzakeresine koymaya ve temşiyet-i mesalihe dikkat eylemektir.

Altıncı madde: Azanın vazifesi taraf-ı riyasetten tevdi olunan kitapları mümkün mertebe süratle ve dikkatle okuyup mündericatında mahzur görmediği halde defter-i mahsusuna "tabında beis yoktur" işaretini ve imzasını vazettikten sonra reise verecektir ve bundan bilahare bir mazarrat tevellüd ederse mesuliyet-i kamile sahib-i imzaya aittir. Bir kitabın tabında aza mahzur görürse esbab-ı mucibesini ya şifahen veya birer varaka ile reise bildirip defter-i mahsusuna dahi siyaseten veya diyaneten veyahut edeben hasılı ne suretle mahzur görürse muhtasaran işaret ve imza edecektir.

Yedinci madde: Tabına ruhsat verilen kitap tab olunduktan sonra neşrine ruhsat alınmak için Encümene geldikte tatbikatını muayeneye memur olanlar icra ederek mutabık görürlerse defter-i mahsusuna işaret ve imza edip aslından fazla veya noksan gördükleri halde reise bildireceklerdir.

Sekizinci madde: Heyet-i umumiyenin müzakeresine konulmuş olan bir kitapta tereddüt edilen fıkra ve cümleleri tetkik edilerek mahzur görülmezse tabına ruhsat verilir. Fakat o fıkra ve cümlelerin mesuliyeti heyete ve mündericat-ı sairesindeki mesuliyet münhasıran kitabı okuyan ve imzasını vazeden azaya ait olacaktır ve buna müteferri' müzakere defter-i mahsusuna geçirilecektir.

Dokuzuncu madde: Encümenin umur-ı tahririyesinden ve kuyûd-ı muamelatından başkatip mesuldür.

Onuncu madde: Müfettişler riyasetten alacakları emir üzerine matbaaları ve kitapçı dükkanlarıyla bilcümle kütüphaneleri ve sair tevdi olunan mevaddı teftişe memurdurlar. Müfettişler teftişat-ı lazimeyi Matbaalar Nizamnamesi hükmüne Tevfik ederek muamelat-ı vakıayı bâ-rapor makam-ı riyasete bildireceklerdir.

Fasl-ı salis

Teftiş ve Muayeneye aittir

On birinci madde: Zirde beyan olunan mehaziri müştemil olan kütüb ü resailin tab u neşri memnudur:

Evvela diyanet-i İslamiyeye mugayir bulunan,

Saniyen saltanat-ı seniyye ve hanedan-ı hilafet-penahi haklarında elfaz ve tabirat-ı gayr-i layıkayı şamil olan,

Salisen devlet-i aliyyenin emniyet-i dâhiliyesini ve memalik-i mahrusenin asayişini izlale müstaid bulunan,

Rabian adab-ı umumiyye ve ahlak-ı milliyeye mugayir görünen,

Hamisen bilfiil vükela ve memurîn-i devlet-i aliyye ve hükümet-i seniyye aleyhinde tezyifi ve mugayir-i adâb tecavüzat ve tarizatı şamil bulunan,

Sadisen edyân u mezahibden biri aleyhinde tecavüzat ve tahkiratı muhtevi olan

Sabi'an efrad-ı ahali beyninde fitne ve fesat hudûsünü da'î veya bir zat ve bir heyetin kesr-i namusu ve itibarını mucip veya tahkir ve tezyifi havi bulunan,

Saminen maksat ve mevzuu müphem ve gayr-i muayyen yazılmış olan bilcümle neşriyat.

On ikinci madde: Fıkıh-ı şerif ile akaid-i İslamiyeye dair olan kütüb ü resailden ahkam-ı mündericesinde tereddüt edilenler bab-ı fetva-penahiye gönderilip oradan tasdik olunduktan sonra ruhsat verilir.

On üçüncü madde: Fünûn-ı harbiyye ve bahriyye ve tıbbiyye müteallik olan kütüb ü resailden mündericâtında tereddüt edilenlerin dahi mercilerinden bade't-tasdik ruhsat ita kılınır.

On dördüncü madde: Gazetelerin tefrika kısmına telif veya tercüme suretiyle derç edilen roman ve tiyatroların risale şeklinde tab u neşri halinde bade't-tasdik ruhsat ita kılınır.

Fasl-ı rabi

Vilâyât-ı şahanede kitap tab u neşrine dairdir

On beşinci madde: Vilâyât-ı şahanede tab u neşri talep olunan kütüb ü resail Maarif Meclisi veya komisyonları tarafından işbu nizamname ahkamına tevfikân bi'l-muayene vülât-ı izam veya mutasarrıfın-i kiram taraflarından ruhsat-ı resmiyesi verilir.

On altıncı madde: Elviyede tab olunacak kütüb ü resailden mündericâtından Maarif Meclisi veya komisyonlarınca tereddüt edilenler Vilâyât Maarif Meclis veya komisyonlarına ve oralarca tereddüt edilenler dahi Encümente muayene olunmak üzere Maarif Nezaretine gönderilir.

On yedinci madde: Vilayetlerde bâ-ruhsat-ı resmiyye tab u neşr olunan kütüb ü resailden iki nüshası Maarif Nezaretine irsal kılınacaktır.

Fasl-ı hamis

Mücazata dairdir

On sekizinci madde: Neşrine ruhsat verilmeksizin neşredilen veya Encümente çıkarılmış ibare ve cümleleri tekrar ibka olunan kitaplar ruhsatsız nazarıyla bakılarak Matbaalar Nizamnamesi'nin otuz ikinci maddesi hükmünce muamele edilecektir.

EK 6. Ahmed Hamdi Efendi'nin Telif ve Tercüme Reisliğinden Azli

Nezaret-i Maarif/ Mekatib-i Aliye Dairesi

Telifat-ı muzırranın şu müddette tekessür etmesinden naşı bu babda her vakitten ziyade dikkatle zuhur edecek kütüb ve resail-i muzırranın neşrine meydan verilmemek ve mürettibleri taht-ı mesuliyet ve muhakemeye alınarak haklarında muamele-i kanuniye icra olununcaya kadar müteallik olduğu mahkemede arkasını aramak vacibeden ve bu Telif ve Tercüme İdaresi'ne ait vezaif-i mühimmeden iken daire-i mezkure müdürü faziletli Ahmed Hamdi Efendi'nin bu işe adem-i kifayetinden erbab-ı fesadın şu yolda olan mesa'i-yi muzırrasına galebe etmek henüz müyesser olamamış olduğundan ve Nezaret-i acizide Matbaalar Müdürü rifatlı Artin Efendi bu kerre memuriyetinden bi'l-istifa icra-yı teka'üdünü istid'a ederek muamelesi yürütölmekte bulunduğundan muma ileyh Hamdi Efendi'nin nisbetle işi daha hafif olan mezkur matbaalar müdürlüğüne nakliyle Telif ve Tercüme idaresine ehliyet ve ikdam ve gayreti mücerreb olan Antakya Kaymakamı sabık izzetli Mümtaz Efendi'nin tayini tensib edilmiş olmağla suret-i ma'ruza nezd-i hikmet-vefd-i cenab-ı vekalet-penahilerine dahi rehin-i tasvib olduğu halde icra-yı icabına müsaade-i aliyye-i fehimaneleri buyrulması babında emr u ferman hazret-i veliyyü'l-emrindir. Fi 16 şaban sene 1298 ve fi 1 Temmuz sene 1297

BOA.İ.DH., nr: 834/67096. (H. 27.09.1298) 23 Ağustos 1881.

EK 7. Selim Sabit Efendinin Memuriyet Hizmet Cetveli

[illegible]

BOA.SD. nr: 885/7. (H. 26.06.1305) 10 Mart 1888

EK 8. Selim Sabit Efendi'nin Encümen'den Azli

Selim Sabit Efendi'nin Encümen başkanlığından azline neden olan kitap hakkında tahkikat,
Baş kitabetten Sadarete;

Yıldız Sarayı

Osmanlı sultanlarının eğitim ve ilmin yayılması hakkındaki fikirleri ve özellikle Sultan Abdülhamid'in bu konudaki özel hassasiyeti ve bu meyanda Osmanlı memleketindeki okullarda okutulan risale ve kitapların içeriğinin güdülen yüce amaca uygun olması gerektiği halde Meclis-i Kebir-i Maarif azası Selim Sabit Efendi tarafından Sıbyan mektepleri için hazırlanan “Muhtasar Tarih-i Osmani” adlı tarih kitabının 37. sayfasında sultan Abdülaziz Han'ın saltanatından bahsedildiği sırada Osmanlı sultanlarının hiçbirine karşı söylenmeyecek “Abdülaziz'in evahir-i saltanatlarında umur-ı idareye bazı mertebe sekte geldiğinden müşarun ileyh hal olunup yerine sultan Murad-ı hamis iclas edilmiş ve bir ay sonra Abdülaziz kendi kendisini telef etmiştir” şeklinde yakışıksız ifadelerde bulunarak sultanın döneminde özellikle kara ve deniz kuvvetleri ve teknolojisi konusunda sarf ettiği himmet inkar edilmiştir. Sultan hakkında söylenen bu sözler onun kötülüğünü isteyenlerin iftiralari olup “bir ay sonra kendisini telef etmiştir” ifadesi dahi tamamen gerçeğe aykırı olup Sultan'ın kötü “bed-hahan tarafından şehit edildiği herkesin malumu iken ve bu denaati işleyen canilerin” mahkemedeki itirafları üzerine mahkumiyetleri ve sonrasında bakanlar, vekiller ve bilirkişiler tarafından oluşturulan heyet-i mahsusanın derinlemesine incelemesi neticesinde canilerin bu heyet önünde dahi tekraren cinayeti itiraf etmeleri bu hakikati tamamıyla ispat etmişken ve mezkur sultanın kendisini telef ettiği sözü tamamen iftira olduğu tahakkuk etmişken, üstelik bu hal' durumunun Avrupalı doktorlarca da teşhisi konulan ve üç ay boyunca tetkik edilen ve iyileşmeyen “illet-i dimağiye sonucunda ve mecnun olduğuna hüküm verilmesi neticesinde vuku bulduğu resmî olarak ilan edilmişken bu dururum “esbab-ı mücbire” gibi müphem ibarelerle ifade edilmesi ve gerçekler bu kadar ortadayken tarihin bu denli çarpıtılması padişahı üzmüştür. Osmanlı çocuklarının böyle yalan yanlış bilgilerle “iğfal edilmemesi için” okullarda okutulacak kitapların içeriğinin Maarif vekaleti uzman memuru tarafından dikkatlice incelenmesi gerekirken böyle bir kitabın basılıp dağıtılmasının ve okullarda okutulmasına Maarif Nezareti olarak nasıl izin verilmiştir? Selim Sabit Efendi Maarif teşkilatında bir memur iken başkasının yazdığı kitaptaki hataları tetkik ve tashih edeceğine nasıl olur da böyle fahiş hatalarla dolu bir kitabı kendi namına bastırıp dağıtabilmiştir. Bu durum muhakkak bizzat kitabı hazırlayan Selim Bey'in kötü niyeti ve bunu inceleyen Maarif memurlarının da buna iştirak etmesi sonucu vuku bulmuş olup bu itibarla mezkur kitabın hemen toplattırılarak hatalarının düzeltilmesi ve özel bir nüshanın taraf-ı padişahiye

gönderilmesi yanı sıra kitabın tetkikinde dikkatsizlik ve kötü niyetleri görülen kişiler hakkında gerekli muamelenin yapılması ve halen okutulmakta olan ders kitapları içinde “din ve menafi-i devlete” aykırı yayınların toplattırılıp imhası için ne gibi tedbir alınması gerektiğinin “taraf-ı padişahiye arz olunması” ve bundan sonra bu gibi kitapları hazırlayan, basan ve dağıtanların veya buna önyak olan ve ruhsat verenlerin memalik-i mahruse-i şahanece ika-yı ihtilale sâ-i nazarıyla bakılarak mes’uliyet-i şedide tahtına” alınmaları hakkında ferman...

BOA.İ.DH., nr: 1059/83132. (H. 08.03.1305) 19 Kasım 1887.

EK 9. Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin Taksimatı

Nezaret-i Maarif-i Umumiye Maruz-ı çâker-i kemîneleridir ki;

Bazı kütüb-i fıkhiyye ve diniyyenin bir takım memurîn ve ve müstahdemînin eser-i cehaleti olarak toplattırılmakta olduğu mesmû-ı âlî buyrulmuş ve bu husus pek ziyade teessüf mücib olmuş olup bu gibi kütüb-i mukaddese-i diniyyenin men'-i intişarı cihetine gidilmek şöyle dursun bir yandan teksir ve tevfirine çalışılmak lazım geleceği ve men'i muktezi kitaplar makam-ı mualla-yı hilafet ve saltanat aleyhinde müretteb ve izhan-ı halkı ifsada hâdim olarak Avrupa'da ve mahall-i sairede tab u neşr edilen resail ve ceraid-i muzırradan ibaret olmak icab edeceği derkar iken bu babda memurîn tarafından su-i tefsirat ve tevilat vukua gelmesi bazı tedabir-i inzibatiye ittihazını istilzam eylediğine ve bu hususa dair şeref-vakı olan sual-i alî üzerine taraf-ı çâkerîden takdim kılınmış olan arıza ile Dâhiliye müsteşarı atûfetlü beyefendi hazretleriyle taraf-ı aciziden müştereken arz u takdim kılınan diğer arızada arz edildiği vechile Encümen-i Teftiş ve Muayene azasının erbab-ı kifayetten olmayanları ileride derece-i kabiliyetleriyle mütenasib işlerde kullanılınca kadar maaşlarını almak üzere tefrik edildikten sonra mütebakisiyle memurin-i Maarif'te ehliyet ve dirayeti haiz olanlarından mürekkeben üç heyet teşkil olunarak bunlardan birinin kütüb-i diniye ve şer'iyyeyi ve diğerinin kütüb-i saireyi tetkike ve riyaset-i çakeri altında bulunacak olan üçüncüsünün de mezkur iki heyetin tetkikatını nazar-ı im'ân ve ta'mîkden imrâra memur edilmesi ve kütüb-i diniye ve şer'iyyenin bab-ı vâlâ-yı Meşihatpenahide münakid tedkik-i müellefat heyetine gönderilib oradan alınacak karara göre tabına mezuniyet verilmesi veyahud men olunması ve Posta ve Rüsumat dairelerinde bulunan heyet-i tetkike tarafından tetkik edilen kütüb-i resail ve evrak-ı sairenin ehemmiyeti ve netice-i tetkikatı mübeyyin her gün Nezaret-i aciziye rapor gönderilmesi ve Maarif Nezaretine memurin-i acizanemden evvel men edilmiş olan kütüb-i diniyyenin nüsh-ı asliyeleriyle Bab-ı Meşihat'e tatbikatı icra ve her türlü şevaib-i tezviriyye ve tahrifiyyeden selametleri heyet-i aidesi tarafından tasdik olunduktan sonra intişarına ruhsat ita kılınması ve nüshaları zail olmuş kütüb-i diniyyenin tab u temsiliyle bedelli bedelsiz neşrine çalışılması ve müteveffa Ziya Paşa ve Kemal Bey ile Ebu'z-Ziya Tevfik gibi efkâr-ı müfrit ve muzırta erbabının tab u neşr-i müellefatına katiyen müsaade olunmaması ve tab u neşr edilecek bi'l-cümle müellefatın tab u temsiline ruhsat verildiğini müteakib emr-i tab ve temsile ait tedabir-i inzibatiyyenin hükm-i kanuna tevfikten Matbuat müdiriyetince kemâkân hisn-i icrası zımnında kütüb-i mezkureden birer nüshasının Dâhiliye müsteşarlığına irsal olunması ve ruhsatsız veya muzır kütüb ü resail ve ceraid tab olunmamasına dikkat ve itina ve bu babdaki ahkâm-ı nizamiyenin hüsn-i tatbik ve ifa kılınması ve tab u neşrine ruhsat verilecek müellefatın hin-i tabında nüsha-i musaddakasına

muhalefet olarak muzır fıkra derc edildiği görülürse emr-i tab tehir olunmağla beraber keyfiyetin derhal Nezaret-i aciziye bildirilmesi ve bu vesileyle keyfiyet-i diniye gibi asar-ı mukaddese-i İslamiyye'nin tehirine mahal kalmamak için de esbab-ı mucibe ve edille-i lazime derciyle müsteşarlık tarafından atabe-i ulyaya dahi arz-ı keyfiyet edilmesi hususları nezd-i hümayun-ı cenab-ı mülükane tensib ve tasvib buyrulmuş olduğundan ol vechile devair-i mütallikaya tebligat-ı seria ifası şeref-sudur buyrulan irade-i seniyye-i cenab-ı hilafetpenahi iktiza-yı alisinin bulunduğu Mabeyn-i hümayun Başkitabet-i celilesinden bâ-tezkire-i hususiye işâr ve keyfiyet taraf-ı ali-i Meşihatpenahi ile Dâhiliye Nezaret-i celilesine de izbar kılındığı beyan-ı alisiyle ber-muceb-i emr u ferman-ı hümayun-ı mülükane icabının ifasını âmir 7 teşrin-i sani 1318 tarihli ve iki yüz altmış bir numaralı tezkire-i samiye-i cenab-ı sadaretpenahileri mütalaa-güzar-ı çakeri olundu ber mantuk-ı emr u ferman-ı hümayun-ı hazret-i zıllıllahi Encümen-i Teftiş ve Muayene azalığında bulunan zevat içinde devamsızlıklarıyla beraber erbab-ı kifayetten olmayanları bi't-tefrik mütebakisi ile memurin-i Maarif'in ehliyet ve dirayeti haiz ve memuriyeti müsaid olanlarından mürekkeb olarak üç heyet teşkil kılınmış ve icra-yı memuriyetleri hakkında şeref-müteallik buyrulacak irade-i seniyye-i hazret-i hilafetpenahi üzerine memuriyetlerine mübaşeret ettirilerek ber-mantuk-ı iradat-ı ilham-beyyinat-ı hazret-i zıllıllahi muamelat-ı lazimeye başlanılmak ve kütüb-i diniye ve şer'iyyenin bab-ı vala-yı Meşihatpenahiye bi'l-irsal oradan alınacak cevab üzerine muktezaları ifa kılınmak üzere bunların esamisiyle ... şuruh-ı lazimeyi havi tanzim edilmiş iki kıta defter matviyyen ve muayene memurlarıyla kütüb ü resail-i varideyi teftiş etmek üzere Rüşumat ve Posta idarelerine tayin edilmiş memurların esâmisini mübeyyin defter dahi bera-yı malumat ma'an arz u takdim kılınmış ve kütüb-i diniye ve şer'iyyenin teksir ve tevfirine ve nüshaları zail olmuş kütüb-i diniyyenin tab u temsiliyle bedelli bedelsiz neşrine çalışılması yolunda saniha-pîrâ-yı isabet ve keramet olan emr u ferman-ı hazret-i hilafetpenahinin dahi mukteza-yı celil-i diyanet-perverisinin ifasına tevessül edilmiş olduğu ve bu suretle hâmi-i din-i mübin velinimet-i bî-minnet-i hilafet-meab-ı padişah-ı kudsiyet-nisab efendimiz hazretlerinin kütüb-i diniye ve şer'iyyenin hıfz u teksiriyle asar-ı muzır ve müfsidenin katiyen men'î hususuna matuf bulunan makasid-ı aliyye-i diyanet-perverî-i zıllullahîlerinin tamâmî-i icra-yı mukteziyatına hasr-ı mesai ve makderet olunacağı muhat-ı ilm-i ali-i cenab-ı sadaretpenahileri buyruldukda ol babda emr u ferman hazret-i veliyyu'l-emrindir. Maarif-i Umumiye Nazırı Bende Celaleddin.

EK 10. “Mülga Encümen” Ekibinin Yeniden Görevlendirilmesi

Bab-1 Âli Meclis-i Mahsus

Maarif Nezaretindeki memur ve kâtiplerin sayısının azaltılmasına dair tarafımıza ulaşan tezkirede Meclis-i Kebir-i Maarif’in biri daire-i ilmiye ve diğeri daire-i idare olmak üzere iki kısımdan oluşacak şekilde terkihi ve bunlara birer reis ve aza tayini ve kütüphaneler müfettişlikleriyle istatistik kaleminin daire-i ilmiyeye ve sıhhiye müfettişleri ve mimar ve kalfa ve avukatın ve sicil kalemiyle yeniden teşkil olunacak levazım idaresinin daire-i idareye bağlanması ve bu iki dairenin reis ve azalarıyla beraber şube ve memurlarında ekteki cedvel mucebince adet ve maaşlarında tensikata gidilmesi keza muhasebe, mektubi ve evrak kalemlerinde de tensikat yapılmasıyla beraber bir Mekatib Müfettişliği Dairesi teşkili ve Daire-i İlmiye başkanlığına Mekteb-i Sultani müdürü Emrullah Efendi’nin ve azalığına Encümen-i Teftiş ve Muayene reisi Zihni Efendi ve Rasathane müdürü Salih Zeki Bey ve Mekteb-i Mülkiye ve Dârülfünun muallimlerinden Yusufyan Efendi ve Mekteb-i Hukuk muallimlerinden ve Cemiyet-i Rusumiye azasından Ahmed Şuayb Bey ve Dârülfünun muallimlerinden Musa Kazım Efendi ile Mekteb-i Sultani muallimlerinden ve Hariciye Nezareti Tercüme Kalemi hulefasından Naim Bey’in ve daire-i idare başkanlığına Meclis-i Maarif reisi Nail Bey’in ve azalığına Meclis-i Maarif azasından Cemal Efendi ve Hikmet ve Said Beyler ve Mekatib-i İdadiye müdürü Rakım Efendi ve Encümen-i Teftiş ve Muayene azasından Tevfik Daniş Bey, Kalavas Efendi ve açılacak olan Mekteb-i Sultani müdürlüğüne Hüdavendigar vilayeti Maarif müdürü Azmi ve emekliliğini isteyen Mekteb-i Mülkiye müdürünün yerine Meclis-i Maarif azasından Celal Bey’in ve Dârülmuallimîn müdürlüğüne Dârülfünun muallimlerinden Süleyman Sırrı Efendi’nin ve Mekatib-i Müfettiş-i Umumiliğine Meclis-i Maarif azasından Halid Bey’in tayinleri ve sansür işlemlerinin kaldırılması nedeniyle bu işe memur Encümen-i Teftiş ve Muayene ve Tetkik-i Müellefat ve Teftiş memurları heyetlerinin vazifeleri kalmadığından bunlara ve tensikattan hariç diğeri görevlilere, irade-i padişahi gereğince maaş tahsisi ve maaşları Rüşumat Emanetinden verilmekte olan ve keza teşkilattan hariç kalan Rüşumat sansür memurlarına da aynı şekilde maaş verilmesi kararlaştırılmış olmakla gereğinin yapılması için Maarif Nezareti ve Rüşumat Emanetine tebligatta bulunulduğuna dair...

BOA.İ.MF., nr: 14/53. (H. 24.07.1326) 22 Ağustos 1908.

EK 11. Matbaa Açma ve Basım Kuralları

“Memalik-i Mahruse-i Şahane’de matbaa açmak ve kitap basmanın şartları Matbaalar Nizamnamesi’nin 1, 2, 3, 4, 5. maddelerinde mevcut iken şimdiye kadar bazı bölgelerde ruhsat alınmadan matbaalar açıldığı ve el sine-i muhtelif e üzere her türlü kitap ve risale tab ve neşredildiği, gümrüklerde tutulup Daire-i Maarif’e gönderilen Kütüb-i ve risale-i muzırradan anlaşılmaktadır. Ahkâm-ı nizamın, dikkatsizlikle böyle sorumsuz ve kanunsuz kılınması caiz olmadığından evvel emirde Maarifçe bir malumatı esasiye hasıl olmak için Kütüb ve risale-i muhtelif e tabıyla meşgul olan matbaaların nerelerde ve kimler tarafından açıldığı ayrıca şimdiye kadar hangi konularda ve ne miktarlarda kitap ve risale basıldığı tespit edilerek cetveller hazırlanması, her matbaanın mahsulü olan kütüb ve resailden usul-i umumiye ye uygun olarak Maarif kütüphanesi için dör der nüsha alınması gerekmektedir. Litografya veya huruf ile her türlü kitap basmak isteyen matbaalar, muamelat-ı ahkâm-ı kanuniye ye uygun olarak aldığı onayı eğer Osmanlı tebaasından ise Maarife, ecnebi ise Hariciye Nezaretine ibraz edecektir. Ruhsatname alınmadan tab ve neşrin mümkün olmayacağı hakkındaki mecburiyet-i nizamiye vilayetlerce tekiden ilan edilmiş ve matbaaların hükümet-i mahalliyece mütemadiyen teftiş usulüne riayet olunması hakkında tebligat ifa edilmiştir. Encümen-i Teftiş ve Muayene’ye verilen müzekkere üzerine Meclis-i Maarif’ten ifade olunmuş ve ol vecihle keyfiyet iktiza edilen vilayetlere işar kılınmıştır”.

BOA.MF.MKT., nr: 79/95. (H. 10.05.1300) 19 Mart 1883; **BOA.MF.MKT.**, nr: 74/84. (H. 04.04.1299) 23 Şubat 1882.

[illegible]

EK 13. Yasaklanan Kitapların Raporlarına Örnek

EK 14. Örnek Tevkif Listesi

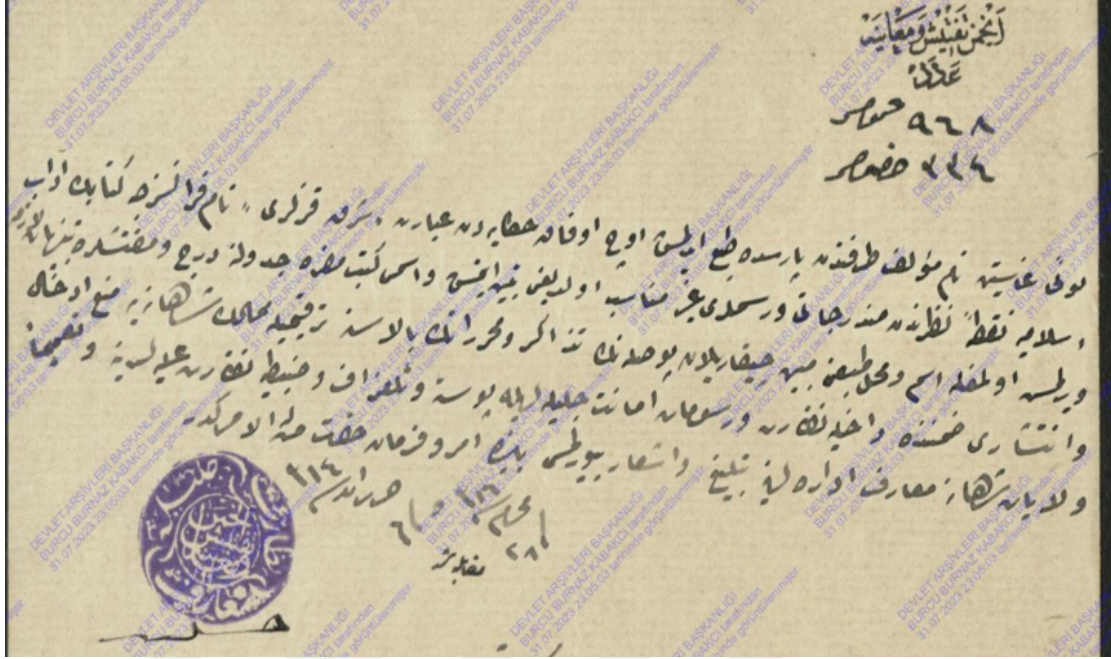
[illegible]

BOA.MF.MKT., nr: 455/65.

EK 15. Encümen-i Teftiş ve Muayene'nin Ülkeye Girişini Engellediği Kitaplara Örnekler

دردنو
افتم خفندی
سا مبلاده محرمانه بنی مالک و حسن شاهانی و خاله و نسا زنده و برللی و نوری محمد نقی و عثمانی افاده ایجا بنی زنده میباشند
صفحه ۱
معارف و غلطی
صفحه ۲
صفحه ۳

BOA.DH.MKT., nr: 521/5.

BOA.MF.MKT., nr: 403/36.

EK 18. Encümen-i Teftiş ve Muayene'ye Yeni Memurlar Alınması Gerektiği

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAİRE BASKANLIĞI (BOA)

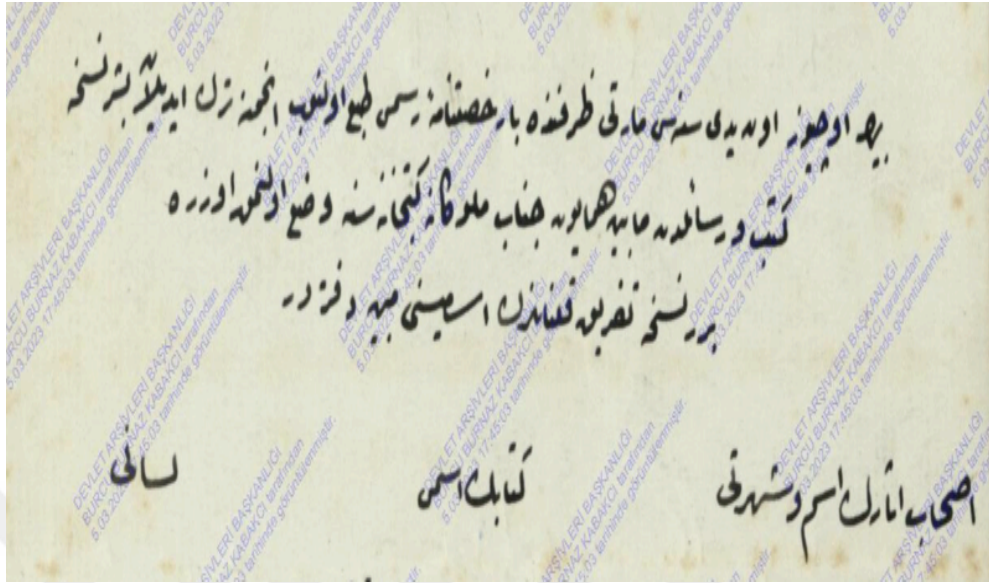
طبع و نشره حضرت اسحاق ایچیه معارف نفاذیه اعظمه کتب و رسائل لاجل التوفیق الخیر فی نفسه و معاینه حواله اولوز و انجمنه مدرکون
اعضای خواجہ لود و الفہ اجنبیہ اف ذواتہ در حکومہ سہ اوہ کتاب وارد و بعضی چند نفوس بویق قولہ بالذاتہ زبونیہ تحت نظر
اولینین متلا بخند و حق کتاب اولیاء واقف اولیاء و زبونیہ قادر بویق اعضایہ اعظمه الخیر فی نفسه و معاینه حواله اولوز و انجمنه مدرکون
قبول ایدرل مؤلفین در عہد ایدرل بعضی بعضی با ایوب نفوس و بعضی بعضی با ایوب نفوس و بعضی بعضی با ایوب نفوس
واقع اولوز بر نفوس افادہ و سبب اختلاف بویق اولوز و بعضی بعضی با ایوب نفوس و بعضی بعضی با ایوب نفوس
منہا بایک جمعیہ و بعضی بعضی با ایوب نفوس و بعضی بعضی با ایوب نفوس و بعضی بعضی با ایوب نفوس
بایک جمعیہ و بعضی بعضی با ایوب نفوس و بعضی بعضی با ایوب نفوس و بعضی بعضی با ایوب نفوس
شماره انجمنه و بعضی بعضی با ایوب نفوس و بعضی بعضی با ایوب نفوس و بعضی بعضی با ایوب نفوس
اولینین سوال و بویق اولوز و بعضی بعضی با ایوب نفوس و بعضی بعضی با ایوب نفوس و بعضی بعضی با ایوب نفوس
حضرت مادرہ نانی کلہ برآمدل اوہ شریایہ و بعضی بعضی با ایوب نفوس و بعضی بعضی با ایوب نفوس
بروجہ مشروح عباد ذریک و فارسی و زبونیہ و بعضی بعضی با ایوب نفوس و بعضی بعضی با ایوب نفوس
بیک جمعیہ و بعضی بعضی با ایوب نفوس و بعضی بعضی با ایوب نفوس و بعضی بعضی با ایوب نفوس
زبانہ انجمنه بویق اولوز و بعضی بعضی با ایوب نفوس و بعضی بعضی با ایوب نفوس و بعضی بعضی با ایوب نفوس
امضایہ حضرت و بعضی بعضی با ایوب نفوس و بعضی بعضی با ایوب نفوس و بعضی بعضی با ایوب نفوس

Y.PRK.MF 1/27

1

Y.PRK.MF.00001.00027.001

**EK 20. 1317 Senesi Mart Ayında Ruhsat Verilen ve Kütüphaneye Konulacak
Kitapların İsimlerinin Bulunduğu Defterin Kapağı.**

BOA.Y.A.HUS., nr: 416/1. (H. 01.02.1319) 20 Mayıs 1901.

EK 21. “Cülus-ı meyamin menus-ı cenab-ı padişahiden bin üçyüz sekiz sene-i maliyesi Şubat’ı nihayetine kadar Encümen-i Teftiş tarafından bade’l-muayene verilen ruhsat üzerine tab’ ve neşr olunmuş olan âsâr-ı mütenevviyanın ve müellif ve mütercimlerinin esâmisini mübeyyin cedvel-i mahsus”un Kapak Resmi.

Nezaret-i Maarif-i Umumiye, İstanbul, 1310 H-1308 R (1892 M).

EK 22. “Cedvel-i Mahsus” Listelerinden Bir Örnek: Kütüb-i Fenniye

کتابخانه

اسم کتاب	اصحاب آثار	موضوعی	تألیف و ترجمه	لسان	تاریخی
فذلک جغرافیای عوی	علی جواد بک	جغرافیا	ترجمه	ترکیه	اقتوس ۱۳۰۵
جغرافیای اطفال	حلی اندی	»	»	»	»
کویک جغرافیای عوی	محمد جلال اندی	»	»	»	»
لیطوغرافیا	احمد نژاد اندی	لیطوغرافیا اصولی	»	»	»
تقویم ربیع	حسن حفی اندی	تقویم	تألیف	»	»
مسائل ریاضیه دن جبر	ناظم بک	ریاضیات	»	»	ایلول
هندسه سطحیه مجسمه	حسن تحسین اندی	هندسه	»	»	»
تاریخ قدیم	محمد اسعد اندی	تاریخ	»	»	»
قطوغرافیا	راقب اندی	»	ترجمه	»	»
حساب کای و تقاضی	احمد چیل اندی	ریاضیات	»	»	تشرین اوله
مسائل حسابیه	علی اندی	»	»	»	»
خلاصه الحساب	محمد ذوق اندی	»	»	»	»
مبدأ حساب	مصطفی اندی	»	»	»	»
کام تقاضی	چیل اندی	»	»	»	»
لایسن	علی طالب اندی	»	»	»	»
علم هندسه	»	ریاضیات	»	»	»
اصول مساحه و تعیین مساله	علی سید اندی	»	»	»	»
جغرافیا	عزیز بک	جغرافیا	»	»	»
تاریخ نظیا	علی نظیا بک	تاریخ	تألیف	»	»
کائناته برناربا خود تاریخ عوی	عمر الدین بک	»	»	»	»
خاتونک صنعتی الیشتری	حسن تحسین اندی	»	»	»	»
حیوان پشدرمک اصولی	خالد اندی	»	»	»	»
۱۳۰۵ و ۱۳۰۶ سنلری تقویمی	محمد علی اندی	تقویم	»	»	»
مختصر بکی حساب	علی نظیا بک	حساب	ترجمه	»	تشرین ثانی
هیئت ارض	»	جغرافیا	»	»	»

ÖZGEÇMİŞ

Burcu BURNAZ KABAKCI

2008 yılında Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Tarih Öğretmenliği Programından mezun oldu. Yüksek Lisans eğitimini İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Yakınçağ Bilim Dalında “XIX. Yüzyıl Ortalarında Kırklareli (Kırkkilise)’de Sosyal ve Ekonomik Hayat / Social and Economic Life of Kırklareli (Kırkkilise) in the mid-19th Century başlıklı tezi ile 2013 yılında tamamladı. 2017 yılında İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Yakınçağ Bilim Dalında doktora eğitimine başladı.